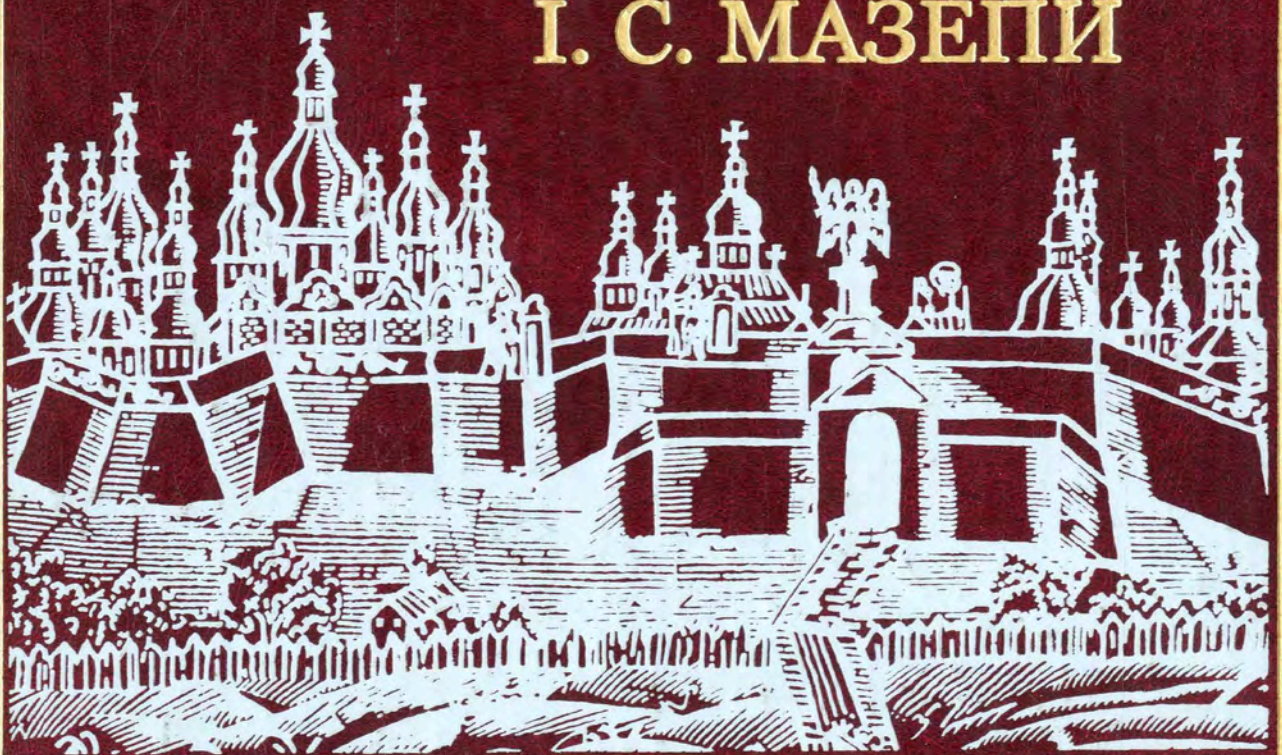

О. В. СІТКАРЬОВА

АРХІТЕКТУРНИЙ АНСАМБЛЬ

КИЄВО-
ПЕЧЕРСЬКОЇ
ЛАВРИ ТА ЇЇ
ІСТОРИЧНОГО
ОТОЧЕННЯ
ЗА ДОБИ
ГЕТЬМАНА
І. С. МАЗЕПИ

I. *Історіографія
та джерела*

II. *Характеристика
доби*

III. *Оборонні споруди
Печерського містечка*

IV. *Архітектурний ансамбль
Верхньої лаври*

V. *Архітектурний ансамбль
Нижньої лаври*

VI. *Архітектурний ансамбль
Печерського містечка*

B 55797

О. В. СІТКАРЬОВА

АРХІТЕКТУРНИЙ
АНСАМБЛЬ

КИЄВО-
ПЕЧЕРСЬКОЇ
ЛАВРИ

ТА ЇЇ ІСТОРИЧНОГО
ОТОЧЕННЯ
ЗА ДОБИ
ГЕТЬМАНА
І. С. МАЗЕПИ

2889388

Асєєва Юрія Сергійовича, Болюка Петра Миколайовича,
Бикової Раїси Петрівни, Горбенко Євгенії Василівни,
Іваненка Владислава Денисовича,
Корнєєвої Валентини Іванівни,
Логвина Григорія Никоновича,
Лопушинської Євгенії Іванівни,
Пламєницької Євгенії Михайлівни,
Харламова Віктора Олександровича,
Шиденка Василя Артемовича присвячую.

Визначено основні особливості та чинники формування архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври та його історичного оточення за доби гетьмана І.С. Мазепи. Текстові матеріали багато проілюстровано кресленнями, реконструкціями, натурними фотознімками.

Розрахована на архітекторів, реставраторів, істориків, мистецтвознавців, архітектурознавців, а також широке коло читачів, що цікавляться історією Києва.

Видання здійснене за підтримки Громадського фонду Святого Андрія Первозванного

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України.
Протокол № 1 від 25 січня 2005 р.

Рецензенти
доктор архітектури, професор М. М. Дьомін
доктор архітектури, професор З. В. Моїсеєнкова
доктор мистецтвознавства,
професор В.І. Тимофієнко

Художнє оформлення та дизайн видання
Міхнушова Олександра Олексійовича

I.

*Історіографія
та джерела*

Історіографія

Історія формування комплексу споруд Києво-Печерської лаври, що відображає загальну тенденцію розвитку української архітектури, нараховує кілька століть. Об'єкти, які створювали монастирський ансамбль, насамперед храми, акумулюючи в собі різні види мистецтв, розкривали специфіку художнього смаку, досягнення української культури в той чи інший період її історії.

Мазепинська доба закарбувалася в історії Гетьманщини як час найвищого її піднесення. В цей період на території Києво-Печерського монастиря були побудовані вишукані за композицією споруди та створені унікальні архітектурні ансамблі. Інтер'єри храмів та багатьох інших будівель вміщували велику кількість високохудожніх мистецьких творів.

Саме в цей період сформувався архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври, який по праву вважається унікальним містобудівним утворенням, що визначає національну своєрідність української архітектури. Цей монастир був також провідним художнім осередком, що визначав напрями мистецтва в Україні. Тут з кінця XVIII ст. діяла відома фахова художня школа. Переважно саме з нею так чи інакше були пов'язані твори образотворчого мистецтва: монументальні розписи, окремі ікони, портрети, гравюри, а також вироби декоративно-прикладного мистецтва: ювелірні речі, гаптування тощо, які прикрашали інтер'єри храмів монастиря.

Але, як не дивно, комплексного дослідження про архітектурний ансамбль цього монастиря та Печерського містечка, до складу якого він входив у мазепинську добу, досі ще немає, хоча українська наука вже заклала міцні підвалини для цього в студіях про українську архітектуру, мистецтво, освіту, науку, літературу.

Для вивчення історії формування архітектурного комплексу на Печерську, його топографії, а також еволюції фортифікаційних споруд інтерес представляють відомі праці М. Ф. Берлінського «Краткое описание Киева»

(видана 1820 р.) (1), а також «Історія міста Києва». Ці розвідки стоять біля витоків киевознавства. Повідомляючи у хронологічному порядку про події, що відбувалися в Києві в різні часи, автор побіжно згадує про будівництво тих чи інших споруд на Печерську, а також наводить цікавий для вивчення нашого питання фактологічний матеріал (2).

Деякі згадки про споруди, побудовані тут в добу Мазепи, існують вже у перших працях про Києво-Печерську лавру митрополитів Самуїла Миславського (3) та Євгенія Болховітінова (4); у спогадах мандрівників І. М. Долгорукова (5) та В. В. Измайлова (6).

У 1824 р. у часописі «Український журнал», який виходив 1824—1825 рр. (7), з'явилася перша відома нам публікація універсалів гетьманів, у тому числі й І. С. Мазепи, а протягом XIX—XX ст. здійснено цілий ряд офіційних публікацій документів козацької адміністрації. Хоча ці першоджерела стосуються насамперед земельних відносин, розвитку промисловості, торгівлі тощо, але багато дають також для розуміння того, що спричинило безпрецедентний розвиток будівництва в Гетьманщині.

Публікації зазначених вище документів сприяли різні краєзнавчі товариства, університети та інші державні органи, а також окремі історики.

1835 року в Києві створено Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей, активним членом якого був ректор Київського університету М. О. Максимович, причетний до видання альманаху «Киевлянин». У своїх працях «Очерк Києва» і «Обозрение старого Києва» М. О. Максимович докладно окреслює історико-топографічний вигляд міста, значну увагу приділяє міським укріпленням та змінам, що відбувалися в забудові. Є в його працях згадки про споруди Києво-Печерської лаври та Печерська (8). Стаття «Очерк Києва» вміщена як вступ до книги «Обозрение Киева в отношении к древностям», виданої І. І. Фундуклеєм (9). Суттєвим внеском М. О. Максимовича у проблему дослідження питань розвитку архітектурного ансамблю Печерська є залучення писемних джерел XVI—XVII ст. та їх критичний аналіз.

1. Берлінский М. Ф. Краткое описание Киева, содержащее исторический перечень сего города, также показание достопримечательностей и древности оного. СПб., 1820. — Репринтне видання. — К., 1990.

2. Берлінський М. Ф. Історія міста Києва. — К., 1991.

3. Митрополит Самуїл Миславский. Описание Киево-Печерской лавры. — К., 1795.

4. Митрополит Евгений Болховитинов. Описание Киево-Печерской лавры. — К., 1826.

5. Долгорукий И. М. Путешествие в Киев в 1817 году // ЧОИДР. — М., 1870. — Кн. II. — Отд. II; Долгорукий И. М. Славны бубны за горами, или Путешествие мое кое-куда 1810 году, (Путешествие в Одессу и Киев). — М., 1870.

6. Измайлов В. Путешествие в Полуденную Россию. Новое издание, вновь обработанное автором. Ч. 2. — М., 1802. — С. 109—112.

7. «Український журнал». — 1824. — № 19—20; 21.

8. Максимович М. А. «Очерк Киева». «Обозрение старого Киева» // Киев явился градом, великим... Выбранные украинознавецкие творы. — К., 1994. — С. 32—43, 49—73; Максимович М. А. Собрание сочинений. — Т. 1. — С. 484.

9. Фундуклей И. И. Обозрение Киева в отношении к древностям. — К., 1847. — С. 21—23.

1837 року була створена петербурзька Археографічна комісія, яка в 1846—1853 рр. видала серію документів «*Акты, относящиеся к истории Западной России*» (1). У 1839 році опубліковано «*Повне зібрання законів Російської імперії*» з книгою креслень та малюнків (планами міста). В цих виданнях є інформація з питання, яке нас цікавить.

Починаючи з 40-х років XIX століття дослідники Києва зробили вагомий внесок у збирання, накопичення та узагальнення фактичного, актового матеріалу, а також у вивчення історії міста, в тому числі Печерська та Києво-Печерської лаври (2).

1843 р. у Києві при канцелярії генерал-губернатора була створена Тимчасова комісія з розгляду стародавніх актів (Археографічна комісія) замість ліквідованого того ж року Тимчасового комітету для дослідження старожитностей. Археографічна комісія розпочала систематично видавати документи з історії Росії та Малоросії, ціла низка яких стосувалася безпосередньо Києва та містила інформацію про Печерськ.

Комісія видала чотири томи «*Памятников*» (1845—1859). У цей період були опубліковані: «*Летопись Самовидаца*» по нововідкритим спискам (1878), «*Летопись Г. Грабянки*» (1853), «*Летопись Самойла Величка*» (1848, 1853, 1855, 1864), «*Краткое описание Малороссии*» (1878). Інформація в цих працях цікава для нас тим, що, висвітлюючи різні історичні події, вона допомагає зрозуміти причини проведення тих чи інших будівельних робіт, наприклад з укріплення міста.

З 1859 р. публікується «*Архивъ Юго-Западной Россіи*» (до 1914 р. видано 35 томів) з цінними матеріалами з історії України, Києва, в тому числі Печерська.

1858 року була видана двотомна монографія М. В. Закревського «*Летопись и описание города Киева*», а в 1868 р. — доповнене й розширене друге її видання (3). Ця праця зробила чималий внесок у вивчення історії Києва, вона містила багато свідчень про будівництво у Києві, зокрема на Печерську. Закревський опублікував також «*Розпись Киеву 1682 г.*» — цінний за фактичним матеріалом документ,

який дає уявлення про місто напередодні його перебудов за часів Івана Мазепи. Це подальший крок у вивченні топографії середньовічного Печерська. Незважаючи на безліч переваг, ця праця, однак, не дозволяє розглядати топографію Печерська як єдине ціле, оскільки окремі статті в низі розташовані в алфавітному порядку, а не за проблемним принципом. Згадки про споруди Києво-Печерського монастиря існують у працях Л. Похилевича «*Монастыри и церкви Киева*» (4) та численних путівниках по місту.

У 1861—1878 рр. за редакцією М. Костомарова було видано 10 томів праці «*Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*» (5), які теж містять корисну інформацію з питань, що нас цікавлять.

Серед видань, в яких час від часу побіжно згадувалось про Києво-Печерську лавру та її архітектурні споруди або події, пов'язані з життям монастиря, слід назвати «*Записки Наукового товариства імені Шевченка у Львові*», «*Чтения в императорском обществе истории и древностей российских*», «*Український архів*», «*Український археографічний збірник*» тощо.

Важливу інформацію містять праці Ф. Ласковського «*Материалы для истории инженерного искусства в России*» (1858 р.) (6) та А. З. Мишлаєвського «*Крепости, гарнизоны в Южной России в 1718 г.*» (1877 р.) (7). Остання написана за дорученням Військової колегії. Вона дає уявлення про стан військових справ у губерніях і є цінним систематизованим матеріалом. Докладний опис теми «*фортифікація*» є своєрідним доповненням до вищезгаданого дослідження Ф. Ласковського. До описів мали додаватися креслення Києво-Печерської фортеці, підписані інженер-полковником Брекліним (нині втрачені).

1873 року при Київському університеті було створено історичне товариство Нестора-літописця. Доповіді, виголошені на його засіданнях, друкувалися в спеціальних випусках. До 1900 р. вийшло 13 книг цієї збірки, де містяться цінні публікації про архітектуру та фортифікаційні споруди Києва, в тому числі Печерська.

Тимчасовою Комісією для розбирання давніх актів у 1874 р. був вида-

1. Акты, относящиеся к истории Западной России. — Спб., 1846—1853.

2. Акты Археологической экспедиции. Т. I. — Спб., 1836; Акты исторические. Т. I. — Спб., 1841; Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи. Археограф. экспедиция Император. академии наук. Т. 2. — Спб., 1836.

3. Закревский Н. В. Описание Киева с приложением рисунков и чертежей. — Т. I—2. — М., 1868.

4. Похилевич Л. Монастыри и церкви Киева. — К., 1865.

5. Костомаров М. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. 10. — Спб., 1878.

6. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. — Спб., 1858.

7. Мишлаевский А. З. Крепости, гарнизоны в Южной России в 1718. Извлечение из современного отчета Киевской губернии генштаба полковника А. З. Мишлаевского. Издание военно-учебного комитета главного штаба. — Спб., 1897.

ний «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей» (1). Ця праця узагальнила чимало матеріалів, в яких містяться відомості стосовно нашого питань.

Остання третина XIX ст. репрезентована багатьма розвідками з історії Києва та окремих його споруд, зокрема Києво-Печерської лаври.

Цікавими для вивчення, передусім фортифікаційних споруд Києва, є праці Є. В. Барсова «Росписной список города (крепости Киева) 1677 года» (2); П. Г. Лебединцева «Росписной список 1700 года», «Об имеющих в Петербурге примечательных планах г. Киева XVIII ст., хранящихся в Петербурге» (3); С. Т. Голубева «Спорные вопросы о древней топографии Киева», «О древнем плане Киева 1638 г.» (4); М. І. Петрова «Планы Киева 1713—1715 гг.», «К исторической топографии Печерска и Клова», «Историко-топографические очерки древнего Киева» (5). В останній праці автор звів розрізнені матеріали з топографії давнього Києва до одного цілого, склав схему розвитку міста, практично вперше використав й археологічний матеріал. Ці дослідження для нас цікаві перш за все тим, що дають уявлення про еволюцію оборонних споруд Печерська.

Значення цих розвідок полягає у введенні до наукового обігу писемних пам'яток XVII—XVIII ст. На жаль, ці документи опубліковані переважно в авторському перекладі. Модернізація текстів є недоліком цих праць.

Слід зазначити, що дореволюційні дослідники згадують про будівлі, зведені у Києво-Печерській лаврі за часів Мазепи, дуже побіжно, навіть у спеціальних працях про монастир. Не пишуть вони й про численні цінні вклади до храмів. Так, описуючи різницю Успенського собору, до списку речей, подарованих монастирю в мазепинську добу, включалися переважно дарунки представників російського царського дому. П. Г. Лебединцев у праці «*Киево-Печерская Лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии*» (6) одним із перших включив до цього переліку коштовні речі, подаровані монастирю пред-

ставниками козацької старшини та українським духовенством, у т. ч. генеральним обозним запорозького війська В. Дуніним-Борковським; митрополитом Стефаном Яворським (1703) та монахом Власієм (1689). Згадуються серед цих речей золотий хрест та срібна чаша, прикрашена коштовним камінням, подаровані монастирю гетьманом І. Мазепою, а також «*большой воздух красного рытого бархата, с изображением посредине Спасителя во гробе*» — внесок у цей монастир матері гетьмана.

У 1888—1902 рр. з'явилися три томи фундаментальної праці А. М. Лазаревського «*Описание старой Малороссии*» з цікавими відомостями про українську культуру. Лазаревський був одним із засновників щомісячного журналу «*Киевская старина*», який виходив друком у 1882—1906 рр., де згодом було опубліковано багато досліджень про Київ. Деякі з них містять цікаву інформацію про споруди Печерська та Києво-Печерської лаври.

Багато джерел та аналітичних статей з різних аспектів проблеми опубліковані на сторінках часопису «*Труды Киевской духовной академии*».

Інтерес для теми нашого дослідження представляють праці М. М. Захарченка «*Киев теперь и прежде*» (7), Н. Сементовського «*Киев, его святыни, древности, достопримечательности*» (8), Ф. Тітова «*Краткое описание Киево-Печерской лавры и других святынь и достопримечательностей города Киева*» (9), С. Яремича «*Памятники искусства в Киево-Печерской лавре*», «*Еще о памятниках искусства Киево-Печерской лавры*» (10).

У 1904 р. був виданий «*Исторический очерк. Киев в 1654—1855 годах*» В. С. Іконникова, в якому в загальному контексті історії міста згадуються споруди монастиря та Київської фортеці.

Вивчення історії архітектури стає більш ґрунтовним наприкінці XIX — початку XX ст. Помітним явищем вітчизняного архітектурознавства стали праці П. Лашкарьова (11), Г. Г. Павлуцького (12), В. Ніколаєва (13), М. О. Істоміна (14), Г. Лукомського (15),

1. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К., 1874, отд. 2.

2. Барсов Е. В. Росписной список города (крепости Киева) 1677 года. — К., 1884.

3. Лебединцев П. Г. Росписной список 1700 года // ЧИОНЛ. — Кн. 6. — 1892; Лебединцев П. Г. Об имеющих в Петербурге примечательных планах г. Киева // ЧИОНЛ. — Кн. 1. — 1879; Лебединцев П. Г. О планах Киева XVIII в. // ЧИОНЛ. — Кн. 1897. — Кн. 1. — С. 268—269.

4. Голубев С. Т. Спорные вопросы о древней топографии Киева. — К., 1910; Голубев С. Т. О древнейшем плане Киева, изданном в 1638 г. // ЧИОНЛ. — Кн. 12. — 1898. — Отд. 2. — С. 20—96.

5. Петров М. И. Планы Киева 1713—1715 гг. // КС. — 1895. — № 4; Петров М. И. К исторической топографии Печерска и Клова; Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева. — К., 1897.

6. Лебединцев П. Г. Киево-Печерская Лавра в ее прошедшем и настоящем состоянии. — К., 1886.

7. Захарченко М. М. Киев теперь и прежде. — К., 1888.

8. Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопримечательности. — К., 1900.

9. Титов Ф. Краткое описание Киево-Печерской лавры и других святынь и достопримечательностей города Киева. — К., 1911.

10. Яремич С. Памятники искусства в Киево-Печерской лавре // КС. — К., 1900; Яремич С. Еще о памятниках искусства Киево-Печерской лавры // КС. — К., 1903.

11. Лашкарев П. А. Церковно-археологические очерки, исследования и рефераты. — К., 1898.

12. Павлуцкий Г. Г. Каменное церковное зодчество на Украине // История русского искусства. Т. 2. — М., 1911—1915. — С. 394.

13. Николаев В. Стены внутри Великой церкви Киево-Печерской лавры по снимкам с них штукатурки // Тр. XI АС в Киеве (1899). Т. 2. — М., 1902. — С. 125—126.

14. Истомин М. П. К истории о древней иконописи Киево-Печерской лавры // ЧИОНЛ. — Кн. XII. — 1896; Истомин М. П. Печерск та його старовина // Ювілейний збірник на пошану М. С. Грушевського. Т. I. — К., 1928.

15. Лукомский Г. К. Памятники церковной и гражданской архитектуры Киева. X—XIX вв. — Мюнхен, 1923.

К. Шероцького (1), де вперше звернуто увагу на архітектуру споруд, організацію їх об'ємно-просторової структури, особливості конструктивної системи, стилістичні ознаки архітектури та оздоблення, монументальний живопис, у тому числі деяких будівель Києво-Печерської лаври та Печерського містечка. Отже, дореволюційна історіографія Києва велика за обсягом, насичена багатим фактичним матеріалом. Але праця, присвячених архітектурі Києво-Печерської лаври, мало. Крім того, сьогодні деякі з них не відповідають сучасній методології та методам дослідження, сучасному баченню тих процесів, що відбувалися в українській бароковій архітектурі.

За період перших післяреволюційних та 1920-х років варто назвати праці Ф. Ернста (2), В. Січинського (3), В. Щербини (4), М. Новицької (5), В. Щербаківського (6), в яких чимало уваги приділяється архітектурі та мистецьким творам Києво-Печерської лаври.

Під час Другої світової війни архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври зазнав великих руйнувань. Було висаджено в повітря Успенський собор, від багатьох споруд залишилися самі стіни та перекриття, що не згоріли.

У ході робіт з відновлення цього комплексу були проведені обміри та натурні дослідження пам'яток, зібрані архівні документи. В працях істориків архітектури Ю. С. Асєєва, В. С. Богусевича (7), М. Холостенка (8), надрукованих у цей час, висвітлені деякі питання архітектурної еволюції Успенського собору.

Після створення у 1945 р. Науково-дослідного інституту історії та теорії архітектури Академії архітектури УРСР на чолі з В. Заболотним дослідження з історії архітектури набули планомірного й послідовного характеру. В численних експедиціях з пошуку інформації в архівах і музеях збирався і опрацьовувався відповідний науковий матеріал. Уже в першому післявоєнному десятилітті виходила література з історії мистецтва й архітектури, де тою чи іншою мірою висвітлювалися питання, що нас цікавлять. Праці співробітників

інституту Ю. С. Асєєва, С. В. Бессонова, І. О. Ігнаткіна, Г. Н. Логвина, Ю. О. Нельговського (9), В. Самойловича, Ф. С. Уманцева (10), М. Цапенка, П. Г. Юрченка, Д. Н. Яблонського (11) та ін. охоплювали широке коло питань української архітектури та монументального живопису тощо. Торкались ці дослідження й деяких питань архітектури окремих лаврських споруд мазепинської доби.

У 1948–1949 рр. С. В. Бессонов підготував працю «Архитектура Киево-Печерской лавры в ее историческом развитии» (12), яка не була надрукована та зберігається в рукопису. В 1949 р. була опублікована праця І. О. Ігнаткіна «Реставрація пам'ятників архітектури Києво-Печерської лаври» (13), а в 1955 р. вийшла друком праця Г. Н. Логвина «Киево-Печерская лавра» (14).

Багатьох співробітників Академії архітектури УРСР слушно вважають корифеями українського архітектурознавства. Свої багаторічні дослідження вони узагальнили у розділах двотомної праці «Архитектура Української РСР» (15) та шеститомної «Історії українського мистецтва» (16).

У 1957 р. були підготовлені фундаментальні «Нариси історії архітектури Української РСР» (17), в яких певну увагу приділено пам'яткам архітектури Києво-Печерської лаври.

У 1958–1961 рр. побачила світ двотомна праця М. К. Каргера (18), де узагальнені результати археологічних досліджень Києва, а також наведені писемні джерела, в т. ч. опис Києва XVII–XVIII ст., графічні плани. Тут відображені й питання містобудування.

У 60-х рр. були надруковані праці, що узагальнюють історію російського й українського мистецтва, зокрема 12-томна «Всеобщая история архитектуры» (19) та «Нариси з історії українського мистецтва» (1966 р.) (20), «Історія Києва» (1960, 1963–1964), «Історія українського мистецтва» в шести томах (1966–1970) (21). В цих загальних працях міститься інформація про архітектуру окремих споруд Києво-Печерської Лаври мазепинської доби.

Серед післявоєнних видань, в яких міститься певна інформація з питань

1. Шероцький К. В. Киев. Путеводитель. — К., 1917.
2. Ернст Ф. Українське XVII–XVIII ст. — К., 1919. — С. 320.
3. Січинський В. Історія українського мистецтва. Архитектура. Т. 1. — Нью-Йорк, 1956; Січинський В. Українська архітектура // Українська культура: лекції за ред. Д. Антоновича. — К., 1993. — С. 248.
4. Щербина В. І. Головні будівлі Печерської лаври // Нові сторінки з історії Києва. — К., 1926.
5. Новицька М. Датовані епітафії Лаврського музею. — К., 1927.
6. Щербаківський В. Українське мистецтво. — К., 1926.
7. Богусевич В. С. Робота по розборці руйн Великої лаврської церкви // Археологія. Протоколи. Т. 2. — К., 1948. — С. 205.
8. Холостенко Н. В. Исследование руин Успенского собора Киево-Печерской лавры // СА. N XXIII. 1955; Холостенко Н. В. Исследование руин Успенского собора Киево-Печерской лавры в 1962–1963 гг. // Культура и искусство Древней Руси. — Л., 1967; Холостенко М. В. Нови дослідження Іоанно-Предтеченської церкви та реконструкція Успенського собору Києво-Печерської лаври // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К., 1970.
9. Нельговський Ю. О. Дерев'яна архітектура України. — К., 1970.
10. Уманцев С. Троїтьок наабрамна церква Києво-Печерської лаври. — К., 1970.
11. Яблонський Д. Н. Портали в українській архітектурі. — К., 1955.
12. Бессонов С. В. Архитектура Киево-Печерской лавры в ее историческом развитии / Рукопись методфонда. — Київ НДІП. інв. № 120.
13. Ігнаткін І. О. Реставрація пам'ятників архітектури Києво-Печерської лаври // Архитектура і будівництво міст УРСР. — К., 1949.
14. Логвин Г. Н. Киево-Печерская лавра. — М., 1955.
15. Архитектура Украинской ССР. Т. 2 / Под ред. В. Г. Заболотного. — М., 1954.
16. Історія українського мистецтва: в 12 т. — Т. 1. — К., 1967.
17. Нариси історії архітектури Української РСР (Домогетинський період) / Редкол.: В. Г. Заболотний та ін. — К., 1957.
18. Каргер М. К. Древний Киев. В 2-х т. — Т. 1. — Л.-М., 1958.
19. Всеобщая история архитектуры. Т. 6. — М., 1968; Історія українського мистецтва в 12 т. Т. 1. — К., 1967.
20. Нариси з історії українського мистецтва / Під заг. ред. В. Г. Заболотного. — К., 1966.
21. Історія українського мистецтва. Т. 6. / Редкол.: М. П. Бажан та ін. — К., 1966–1970.

ня, що нас цікавить, слід згадати путівники по Києво-Печерському заповіднику (1), а також статтю Є. М. Пламеницької «Атрибуція споруди, зображеної на гравюрі 1758 р.» (2).

У 70-х роках активізувалися роботи з реставрації пам'яток архітектури. Тоді ж були проведені нові архівні й натурні дослідження, які дали цікаві дані про архітектуру будинків та історію будівництва в монастирі наприкінці XVII — на початку XVIII ст. Все це збагатило історико-архітектурну науку та реставраційну практику. Результати цих досліджень відображені в наукових працях, опублікованих у цей період. У них зроблено глибокий професійний аналіз архітектури деяких об'єктів мазепинської доби та подано нові історичні відомості з історії їх будівництва та внутрішнього оздоблення.

Це насамперед книга С. К. Килессо «*Києво-Печерская лавра*», надрукована (3) в 1975 р., а також праці М. З. Петренко «*Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник*» (1979 р.) (4) та «*Українське золотарство XVI—XVIII ст.*» (1970 р.) (5); П. М. Жолтовського «*Український живопис XVII—XVIII ст.*» (1978 р.); «*Малюнки Києво-Печерської лаври*» (1982 р.) та «*Монументальний живопис на Україні XVII—XVIII ст.*» (1988) (6) тощо.

Чималий інтерес являє собою дисертаційне дослідження Є. В. Горбенко «*Творчество И. Г. Шеделя*» (7), в якому наведені матеріали не лише про дзвіницю, а й про інші лаврські будівлі, а також її інші праці (8).

У тому ж році опублікована стаття О. П. Силіна «*Стародавні укріплення і фортеці Києва*» (9), де містяться цікаві відомості й про Печерську фортецю. Доповнили їх статті В. Г. Болотова, котра досліджувала Розписні списки Києва з 1656 по 1700 роки, що зберігаються в Центральному державному архіві древніх актів Москви та у відділі рукописів Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедрина у Санкт-Петербурзі (10). Цікаву гравюру з календаря на 1727 рік, виданого в друкарні Києво-Печерської лаври з панорамою Києво-Печерської фортеці, ввів до наукового обігу В. О. Ленченко в статті «*Рідкіс-*

на панорама фортеці», опублікованій 1980 р. (11).

З 1977 р. інститути «*Київ НДІТІ*» та «*Київ НДІМістобудування*» та інші в рамках розробки програми та генерального плану перспективного розвитку Києво-Печерського заповідника провели історико-архітектурні дослідження, що включали широке коло питань: аналіз розвитку планувальної структури та об'ємно-просторової композиції; історико-архітектурну інвентаризацію; оцінку природного ландшафту та ін. (автори Н. С. Коломієць, Ю. О. Нельговський, Т. А. Трегубова). У праці були використані матеріали проекту детального планування цього району, розроблені Головним управлінням «*Київпроект*», в т. ч. проект охоронних зон (автори Ю. А. Паскевич, Д. І. Канаєв, Є. І. Фролов, Е. В. Горбенко, Г. Н. Логвин, Т. О. Трегубова, Г. Я. Щербина, Ю. О. Нельговський, С. Р. Кириєвич, П. П. Толочко), а також матеріали опорного плану тощо.

У цій праці архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври як містобудівне утворення вперше став об'єктом дослідження. В одному із розділів «*Історико-архітектурне обоснування перспективного розвитку Києво-Печерського історико-культурного заповідника*» (12) були розглянуті питання, що стосуються нашого дослідження. В рамках цієї праці виконані схеми внутрішнього планування споруд. Така підоснова дозволила наочно представити співвідношення внутрішніх і зовнішніх просторів у їх взаємозв'язках і взаємозалежностях. Крім того, вона дозволила уточнити характеристики споруд, що складаються з різночасових частин.

Дуже побіжно деякі питання, що нас цікавлять, розглянуті в статті В. Є. Новгородова «*Развитие планированной структуры Киево-Печерской лавры*» (13).

У 1981 р. вийшов путівник Н. Г. Матвієнка «*Архітектурний ансамбль Києво-Печерського заповідника*» (14), в якому стисло і без посилань на джерела викладена багатовікова історія розвитку архітектурного ансамблю монастиря.

Того ж року видано енциклопедичний довідник «*Київ*», у підготовці

1. Київський державний заповідник-музей «Києво-Печерська лавра». Короткий путівник. К., 1955.

2. Пламеницька Є. М. Атрибуція споруди, зображеної на гравюрі 1758 р. // Українське мистецтвознавство. Вип. 3. — К., 1969.

3. Килессо С. К. Києво-Печерська лавра. — К., 1975.

4. Петренко М. З. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. Путівник. — К., 1979.

5. Петренко М. З. Українське золотарство XVI—XVIII ст. — К., 1970.

6. Жолтовський П. М. Український живопис XVII—XVIII ст. — К., 1978; Жолтовський П. М. Малюнки Києво-Печерської лаври. — К., 1982; Жолтовський П. М. Монументальний живопис на Україні XVII—XVIII ст. — К., 1988.

7. Горбенко Е. В. Творчество архитектора И. Г. Шеделя. Автореф. дис. канд. — Л., 1975.

8. Горбенко Е. В. Новая коллекция русских чертежей первой половины XVIII века // Строительство и архитектура. — 1964. — № 12. — С. 36—38.

9. Силін О. П. Стародавні укріплення і фортеці Києва // Укр. іст. журнал. — 1975. — № 9. — С. 114.

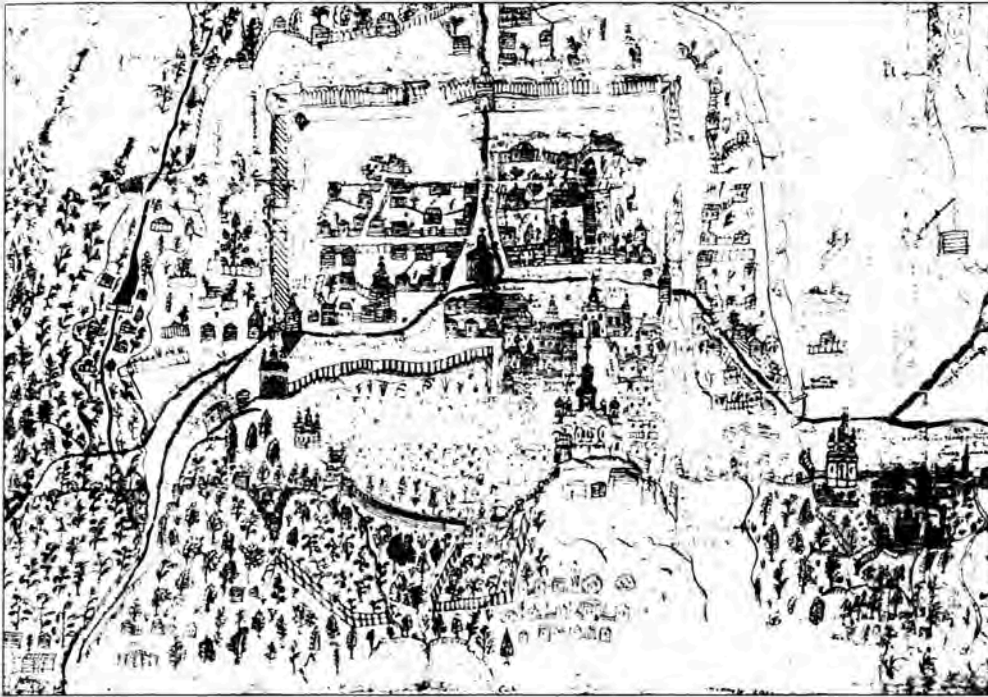
10. Болотова В. Г. Плани Києва 1695 року як джерело до вивчення історії міста кінця XVII століття // Архіви України. — 1980. — № 4. — С. 51—58; Болотова В. Г. Місто-фортеця. Укріплення Києва наприкінці XVII століття // Пам'ятки України. — 1982. — № 3. — С. 47.

11. Ленченко В. О. Рідкісна панорама фортеці // Україна. — 1980. — № 43. — С. 22.

12. Историко-архитектурное обоснование перспективного развития Киево-Печерского государственного историко-культурного заповедника. — К., 1979.

13. Новгородов В. Е. Развитие планированной структуры Киево-Печерской лавры // Строительство и архитектура. — 1979. — № 1. — С. 25—27.

14. Матвієнко Н. Г. Архітектурний ансамбль Києво-Печерського заповідника. — К., 1981.

Полковник І. Ушаков.
«Чертеж Києву
граду...». 1695 р.
Фрагмент. Печерське
містечко.
ЦДІАК, Україна.
Ф. 52, оп. 1, спр. 13а.

якого брали участь фахівці з різних галузей знань, у т. ч. архітектури. При складанні довідника використано багато нових архівних документів (1).

Важливий внесок до вивчення архітектури Києво-Печерської лаври та Печерського містечка зробили у 1982 році Г. В. Алфьорова та В. О. Харламов у праці «*Київ во второй половине XVII ст.*» (2). В ній уперше представлено повну публікацію з реконструкцією зниклих текстів «*Чертежа граду Києву*», створеного полковником І. Ушаковим 1695 р. Перспективний метод зображення місцевості на «*Чертеже*» наочно подає характер забудови, архітектуру споруд Києва, у тому числі його печерської частини. Разом з одномасштабною реконструкцією цього «*Чертежа*» в праці наведені текстові джерела, зокрема «*Розписний список*» 1695 р. Синхронне вивчення двох джерел суттєво доповнює інформацію, вміщену на «*Чертеже*». Зіставлення цих одночасових документів дозволило дослідникам на підставі графічних реконструкцій відтворити вигляд міста, в тому числі Печерська та його оборонних укріплень наприкінці XVII ст.

На початку 80-х років XX ст. у зв'язку з підготовкою державного реєстру пам'яток України було проведено пев-

ну роботу з узагальнення накопичених матеріалів про вищезгадані об'єкти. 1983 року був виданий 4-томний ілюстрований довідник-каталог «*Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР*», перший том якого присвячено Києву та Київській області. Значне місце у ньому відводиться розгляду споруд, що збереглися, зокрема на Печерську. Тут вміщено коротку характеристику вказаних об'єктів, фотофіксацію сучасного стану деяких з них тощо. Суттєвим недоліком видання є відсутність у публікаціях посилань на архівні джерела (3).

Серед путівників по Києво-Печерському заповіднику, виданих у 80-і роки, заслуговує на увагу книга В. А. Шиденка і П. Ф. Дарманського «*Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник*» (4), а серед енциклопедичної та довідкової літератури — довідник «*Київ*», виданий 1985 р., а також «*Памятники истории и культуры Киева: научно-спомогательный библиографический указатель*» (1986) (5).

Останнім часом вийшло кілька статей, які ґрунтуються на результатах археологічних досліджень, що поповнюють наші знання про архітектуру та історію будівництва споруд на Печерську (6).

1. Київ. Енциклопедичний довідник. — К., 1981.
2. Алфьорова Г. В., Харламов В. А. Київ во второй половине XVII ст. — К., 1982.
3. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т. 1. — К., 1983.
4. Шиденко В. А., Дарманський П. Ф. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. — К., 1984.
5. Памятники истории и культуры Киева. — К., 1986.
6. Балакин С. А., Загребельний О. М. Дослідження церкви Феодосія Печерського // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 6. — К., 1997. — С. 102—107; Балакин С. А., Загребельний О. М. Археологічні дослідження на пагорбі Воскресенської церкви // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 8. — К., 1999. — С. 107; Загребельний А. Н. О домашней утвари жителей Киево-Печерска XVII в. // Духовная культура древнейшего населения Украины. Тез. докл... С. 29; Балакин С. А., Сыромятников А. К. Археологические исследования на территории Киево-Печерской лавры в 1991 г. // Вопросы исследования и реставрации... С. 154—170.

1. Перковський А. Л. Новые данные о населении Киева в середине XVIII в. // Вопросы истории. — 1982. — № 6. — С. 176—178; Його ж. Про численність населення Києва на початку XVIII ст. // Укр. археограф. щорічник. Вип. 1. — К., 1992.
2. Климовський С. І. Соціальна топографія Києва XVI—сер. XVII ст. — К., 1996.
3. Говденко М. М., Корнієва В. І. Києво-Печерська лавра: варіації на тему реставрації // З історії укр. реставрації. Додаток до щорічника «Архітектурна спадщина України» / За ред. В. І. Тимофієнка. — К., 1996. С. 18—25.
4. Пламеницька Є. Успенський собор Києво-Печерської лаври: Новий погляд на будівельну історію // ПУ. — 2003. — № 1—2. — С. 53—70.
5. Каломська М., Малакова І. М. Воскресенська церква на Печерську // З історії української реставрації. — К., 1996. — С. 185—188.
6. Крощенко Л. «Успенський собор Києво-Печерської лаври XVI—XVIII ст.: Опис та іконографія» // Архітектурна спадщина України. Вип. 3. Ч. 2. Питання історіографії та джерелознавства української архітектури // За ред. В. І. Тимофієнка. — К., 1996. — С. 44—56.
7. Реутов А. В. Подземные сооружения Верхней Лавры // Пробл. изучения и реставрации архитектур. памятников Киево-Печерской лавры. — К., 1991. — С. 35; Реутов А. В. Церковь Воскресения на Печерском местечке // Вопр. исследования и реставрации памятников архитектуры. — К., 1992. — С. 64—80.
8. Крайня О. О. Некрополь Киево-Вознесенского Флорівського жіночого монастиря // Лаврський альманах. Києво-Печерська лавра в контексті укр. історії та культури. — Вип. 9. — К., 2002. — С. 36—67.
9. Лагодзьки Я. П. Києво-Печерська лавра і козацтво // Лаврський альманах. Вип. 7; Лагодзьки Я. П. Архівна справа про надання коштів гетьманом І. Мазепою Києво-Печерській лаврі на будівництво великої лаврської дзвіниці // Могилянські читання. — К., 2000. — С. 95—98.
10. Анісімова І. О. До історії споруд на Дальніх печерах Києво-Печерської лаври // Лаврський альманах... Вип. 7. — С. 10—34.
11. Вечерський В., Годованюк О., Тиманович Є. Пам'ятки архітектури і містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. — К., 2000.
12. Кара-Васильєва Т. Літургійне шитво України XVII—XVIII ст. Іконографія, типологія, стилістика. — К., 1995; Кара-Васильєва Т. Шедеври церковного шитва України (XII—XX ст.). — К., 2000.
13. Уманець Ф. С. Мистецтво давньої України. Іст. нарис. — К., 2001. — С. 220—222; 157.

О. Тарасевич. Гравюра «Св. Софія в звездном венце». Из панегірика Варлаама Ясинського «Милостью Божиею... великим государем нашим... приношение трех венцов молитвенных...». Київ. Друкарня Києво-Печерської лаври. 1688 р. ГБЛ.

Науковці 1980—2000-х рр. приділили увагу таким аспектам життя Печерська XVII—XVIII ст., як дослідження міської демографії та архітектури. Так, А. Л. Перковський (1) та С. І. Климовський дослідили з використанням статистичних відомостей склад населення та обрахували приблизну кількість мешканців Печерського містечка, що дуже важливо для розгляду питання, що нас цікавить. С. І. Климовський зробив чималий внесок у дослідження київського середньовіччя, зокрема визначив хронологічні етапи історичного розвитку Печерська у контексті загальноміської історії (2).

Окремі питання, що стосуються особливостей архітектури та оздоблення споруд Києво-Печерської лаври та Печерського містечка висвітлені в працях корифеїв української реставрації В. І. Корнієвої, М. М. Говденко (3), Є. М. Пламеницької (4), Є. І. Лопушинської, І. М. Малакової (5), а також в статтях відомих науковців Г. Н. Логвіна, Л. С. Міляєвої, В. А. Шиденко, М. Г. Дегтярьова, Д. В. Степовика, Л. М. Крощенко (6) та іною чи іншою мірою висвітлено деякі аспекти генези архітектурно-будівельної діяльності в

Києво-Печерському монастирі та Печерському містечку у зазначений період в працях А. В. Реутова (7), О. О. Крайньої (8), Я. П. Лагодзьки (9), І. О. Анісімова (10) та інших.

Окремо слід згадати «Пам'ятки архітектури та містобудування України. Довідник Державного реєстру національного культурного надбання», видані 2000 р. (11), а також праці В. О. Ленченка, С. К. Колобанова «Строительство после воссоединения Украины с Россией» (Розділ про другу пол. XVII—XVIII ст.) та Г. Н. Логвіна «Стильові особливості архітектури монументально-декоративного мистецтва українського бароко».

У працях К. Кари-Васильєвої «Літургійне шитво України XVII—XVIII ст. Іконографія, типологія, стилістика» та «Шедеври церковного шитва України (XII—XX ст.)» (12) велика увага приділена пам'яткам церковного шиття, що походять з Вознесенського жіночого монастиря, багато з яких були подаровані храмам Києво-Печерської лаври.

Ф. С. Уманець у книзі «Мистецтво давньої України», що вийшла друком 2002 р. (13), докладно зупинився на розвитку іконостаса та станкового живопису останньої чверті XVII — першої половини XVIII ст., коли застосування в іконостасі й удосконалення засобів синтезу архітектури, живопису та декоративно-скульптурного мистецтва зробили іконостас найвищим досягненням національної культури. Автор деякою мірою торкається питань, які стосуються нашого дослідження.

Про мистецькі твори, пов'язані з Києво-Печерською лаврою, що прикрашали її храми, писало в своїх працях багато дослідників. К. С. Просолова (Герелес) в статтях «Українське гаптування XVII—XVIII ст.: майстрині та їх твори (за матеріалами колекції заповідника)», «Зображення Успенського собору в пам'ятках образотворчого гаптування XVII—XVIII ст.», «Пам'ятки образотворчого гаптування з колекції Київського Церковно-археологічного музею (за матеріалами збірки Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника)», «Гаптарська майстерня

Киево-Вознесенського монастиря за часів ігуменства Марії Магдалини Мазепи», «До питання про регіональні особливості українського образотворчого гартування XII ст.» тощо виконала велику роботу щодо уточнення атрибуції пам'яток українського шитва в тому числі тих, які були створені в добу Мазепи. Аналіз підписаних майстринями речей дозволив автору виділити характерні особливості їх виконання, уточнити дату їх появи та регіональне походження, встановити належність окремих робіт тому чи іншому автору, насамперед виділити пам'ятки, що належать до творчої спадщини Марії-Магдалини Мазепи.

В.І.Пархоменко в працях «Твори іконопису з храмів, побудованих Мазепою та пов'язаних з його ім'ям, що дійшли до нашого часу (за матеріалами з фонду Національного художнього музею України)», «Твори з колекції церковно-археологічного музею у зібранні Національного художнього музею», «Унікальна ікона Святителя Миколая (XVI ст.) із Слупського монастиря м. Києва (з фондів Національного художнього музею Києва)» (1) повідомила про виявлені нею деякі ікони з київських храмів часів І.С.Мазепи, зокрема Миколаївського собору на Печерську, в тому числі ікону «Деїсус» XVII ст. з іконостасу 1696 року та інші ікони.

Дослідники О. В. Адамович у розвідці «Данило Галяховський — видатний київський гравер доби гетьмана Івана Мазепи» та В. Делюга в статтях «Іконографія Івана Мазепи в творчості Києво-Печерських граверів на зламі XVII—XVIII ст. (на матеріалах польських збірок (2))», «Мідні граверні пластини з Києво-Печерської Лаври», «Зображення Богородиці у графіці Києво-Печерських майстрів на зламі XVII—XVIII ст.» зупинялися на питаннях дослідження української графіки доби гетьмана І.С.Мазепи, що становила надзвичайно важливий елемент у творенні нових мистецьких форм, яких потребувала козацька влада та православна церква.

Питання розвитку золотарства межі XVII—XVIII ст., яке є досі малодослід-

джем, але дуже цікавим явищем в історії вітчизняного мистецтва, торкалася О.І. Мішньова в своїх працях «Українське золотарство XVII ст.», «Українські золотарські вироби XVII ст.», «Коллекція ювелірних изделий в зібранні Києво-Печерського заповідника», «До питання щодо зміни стилів» та ін. (3). Автор з'ясувала, що загальні естетичні принципи стилю бароко в виробах золотарства — монументальність форм, декоративність, експресивність — не були в готовому вигляді перенесені на національний ґрунт. Знадобився довгий час пошуків щоб стиль бароко утвердився в українській ювелірній справі.

Л.А.Юріна у студіях «Напрестольні Євангелія XVI—XVIII ст. в колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника», «Маргіналії з колекції Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника» тощо звернула увагу не тільки на багате оздоблення та коштовні оклади книг, але й на покраїні записи на стародруках. Маргіналії є цінним джерелом для вивчення історії літератури й, як не дивно, історії будівництва деяких об'єктів, оскільки містять інформацію про те, коли і в якій храм потрапляла книга.

Мистецтвознавець І.В.Шульц в статті «Лаврська живописна школа декоративно-прикладного мистецтва XVIII ст.» на основі аналізу різноманітних джерел, насамперед

Воздух з композицією «Воскресіння Господнє». Кінець XVII ст. Україна. НКПІКЗ. КПЛ-Т-1028.

1. Пархоменко В. Твори іконопису з храмів, побудованих І. Мазепою та зв'язаних з його ім'ям, що дійшли до нашого часу // Могиллянська читання. — К., 2000. — С. 118.

2. Делюга В. Іконографія Івана Мазепи в творчості києво-печерських граверів на зламі XVII—XVIII ст. (на матеріалі польських збірок) // Могиллянська читання. — К., 2000. — С. 65.

3. Мішньова О. І. Українські золотарські вироби в зібранні Києво-Печерського заповідника // Укр. культурна спадщина XVII—XIX ст. Тези, доповіді наук.-практ. конф. — К., 1993. — С. 65—67; Мішньова Е. І. Коллекція ювелірних изделий в зібранні Києво-Печерського заповідника // Ювелірне дело на Україні. — К., 1991. — С. 69—78; Мішньова О. І. Українські золотарські книжкові оправи доби бароко // Лаврський альманах... — 2001. — Вип. 5. — С. 83—91.

мистецьких пам'яток, що збереглися до нашого часу, простежила зв'язки між майстрами образотворчого і прикладного мистецтва, виявила впливи Лаврської школи на різні види декоративно-прикладного мистецтва. Вона довела, що збережена мистецька спадщина — в зірці літургійного шитва, золотарських виробів, живописних емаліях, віддзеркалює творчі надбання Лаврської школи на різних етапах її діяльності в контексті загального розвитку українського мистецтва кінця XVII—XVIII ст. І.В.Шульц досліджувала живописні емалі, що прикрашали срібні оклади книг, потири, дарохранильніці — вклади до храмів Києво-Печерської лаври. Становлення і розвиток цього виду художньої діяльності, яке стоїть на межі між образотворчим та прикладним мистецтвом, пов'язані саме з добою, що розглядається та з провідним центром мистецтва емалі — Києво-Печерською лаврою.

Торкалися деякою мірою художніх особливостей та історії створення мистецьких пам'яток кінця XVII—початку XVIII ст., пов'язаних з Києво-Печерською Лаврою, Є. В. Пітателева (1), І. Т. Черняков (2), В. Д. Яременко (3), А. Ю. Кондратюк (4), Н. М. Нікітенко (5), А. Г. Варидова (6), Л. Г. Ганзенко (7).

У середині 1990-х років Українська академія архітектури на чолі зі Штольком за фінансової підтримки Держбуду України (В. Гусаков) ініціювали продовження розпочатої ще в 50—60-і роки роботи з написання «Історії української архітектури». Ця праця вийшла друком в 2003 р. (керівник авторського колективу, а також науковий редактор В. І. Тимофієнко). Вона є першим у світі фундаментальним виданням з історії української архітектури й подальшим кроком у розвитку європейського архітектурознавства, оскільки побудована з урахуванням сучасних досягнень світової науки, написана з використанням усієї наявної літератури, іконографічних та архівних джерел. Розділ 5 присвячений архітектурі другої половини XVII — 70-м рокам XVIII ст. Ця частина «Історії» написана В. В. Вечерським. Автор на підставі численних архівних документів до-

сить повно розкрив процеси містобудування на теренах Гетьманщини, а архітектурний розвиток доби змістовно прослідкував не за двома, як було раніше, а за трьома етапами: 50-і роки XVII ст. — 20-і роки XVIII ст.; 50—70-і роки XVIII ст., що свого часу запропонував Г. Н. Логвин (8). Певною мірою торкається автор і питань, що нас цікавлять. На жаль, йому не вдалося уникнути деяких прикрих фактологічних помилок. Наприклад, описуючи побудовану за часів Петра I на Печерську бастионну фортецю, він вказує на наявність в оборонному валі кам'яних брам, але в той час ці брами були дерев'яними. Кам'яні ж з'явилися тут значно пізніше. Слід зазначити, що В. В. Вечерському належить багато праць, які тією чи іншою мірою стосуються питань, що нас цікавлять, насамперед монографія «Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини» (9).

Безумовно, кожне із згаданих досліджень додавало щось нове до загальної картини наших уявлень про Києво-Печерську лавру та її історичне оточення в кінці XVII — на початку XVIII ст., але деякі праці дещо застаріли з джерелознавчого погляду. До того ж видань, присвячених саме архітектурному ансамблю Лаври та Печерського містечка, архітектурним спорудам, побудованим у монастирі в цей період, недостатньо, а спеціальне дослідження на цю тему відсутнє.

Книга, що пропонується увазі читачів, ґрунтується на друкованих працях, до яких залучені теоретичні надбання науковців XIX—XX ст., а також узагальнює писемні, археологічні, іконографічні, картографічні джерела та дані післявоєнних та сучасних натурних досліджень пам'яток архітектури. В роботі широко використані нові архівні джерела.

1. Пітателева Е. В. К проблеме изучения специфики украинского иконостаза XVIII—XIX вв. (по материалам Киево-Печерской лавры) // Духовная культура. — К., 1991. — С. 84—91.

2. Черняков І. Т. Лавра, Мазепа та золотар Равич в об'єднанні двох століть українського відродження // Могиллянські читання. — К., 2000. — С. 151—154.

3. Яременко В. Д. Іван Мазепа — фундатор і меценат української культури // Могиллянські читання. — К., 2000. — С. 160—163.

4. Кондратюк А. Ю. Лаврські видання XVII — поч. XVIII ст. та стінопис Троїцької надбрамної церкви (семан. та іконогр. аспект) // Могиллянські читання. — К., 1002. — С. 102; Кондратюк А. Ю. Монументальний живопис Троїцької надбрамної церкви. Каталог. — К., 1998 (Рукопис); Кондратюк А. Ю. Проблематика дослідження Троїцької надбрамної церкви // Могиллянські читання. — К., 2001. — С. 170—175.

5. Нікітенко Н. М. «Град Софій» у київських стінописах Івана Мазепи: Софія Київська — Успенський собор // Могиллянські читання. — К., 2001. — С. 211.

6. Варидова А. Г. Українські гаптовані епітрахілі XVII ст. в колекції заповідника // Львівський альманах... — К., 2001. — Вип. 5. — С. 21.

7. Ганзенко Л. Г. Малювання Успенського собору за джерелами XIII—XX ст. // ПУ. — 2003. — № 1—2. — С. 70—87.

8. Логвин Г. Н. Этапы развития и стилевые особенности украинского барокко // Памятники архитектуры Украины (новые исследования). — К., 1986. — С.12—41.

9. Вечерський В. В. Архітектурна і містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона. — К., 2001. — С. 326.

Джерела

Для висвітлення питань архітектури і формування архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври і Печерського містечка мазепинської доби важливе значення мають історичні джерела — свідки епохи, які відображають певну грань буття минулого часу в різноманітних видах і формах: споруди, твори мистецтва, поховання з надгробними плитами тощо. Передусім це пам'ятки архітектури, які дійшли до нашого часу, в тому числі монастирський мур навколо Верхньої лаври з надбрамною церквою Всіх Святих, вежами-церквами Кущника, св. Онуфрія, Годинниковою вежею, а також церкви Різдва Богородиці, Хрестовоздвиженська, Феодосія Печерського, Воскресіння Христового, Мікільсько-Лікарняна.

По-друге, це фрагменти пам'яток архітектури кінця XVII — початку XVIII ст., що збереглися у складі більш пізніх споруд. Вони були виявлені й досліджені під час реставрації деяких пам'яток. Результати цих досліджень, що зберігаються в архівах інституту «Укрпроектреставрація» та Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, є цінним джерелом вивчення архітектури періоду, що нас цікавить. Серед них слід особливо важливі звіти про дослідження пам'яток архітектури мазепинської доби, виконані в перші повоєнні роки фахівцями проектно-будівельного тресту «Будмонумент», у т. ч.: монастирського муру (Р. П. Бикова, М. М. Говденко, А. Кулагін, О. Годованюк, І. Л. Шмольсон, В. І. Корнеєва та ін.); церкви Всіх Святих (Є. М. Пламеницька); корпус № 1 (Є. І. Лопушанська); корпусу № 12 (М. М. Говдiєнко, Є. М. Пламеницька) тощо. Тоді у дослідників була можливість здійснити широкомасштабні натурні дослідження цих об'єктів та виявити унікальні факти щодо архітектурної еволюції деяких споруд.

Так, було з'ясовано, що де наприкінці XVII — на початку XVIII ст. була розташована кам'яна «келія квасоварів на погребях» (1), а також, те що

там, де нині знаходяться Ковнірівський корпус, у XVII ст. була невелика будівля пекарні, до якої трохи пізніше з північного боку прибудували келію. Ці споруди частково збереглися у складі вищезгаданого корпусу (2).

Важливе місце в оздобленні церков належало монументальному живопису і творам декоративно-прикладного мистецтва: іконостаси; багаті шати на іконах; вироби з дорогих тканин, прикрашені гаптуванням; літургійні речі з коштовних металів: оклади престолів та жертвників, літургійні речі з дорогоцінних металів: оклади престолів та жертвників, дарохранительниці, потири, великі Євангелія в барвистих срібних оправах тощо. Всі ці речі гармонійно поєднувались з архітектурою храмів та були невід'ємною складовою їх інтер'єрів.

На жаль, чимало творів мазепинської доби, наприклад, монументальний живопис та іконостаси, не збереглися до наших днів. Лише по більш пізніх настінних розписах у деяких церквах, що, як вважають дослідники, є віддзеркаленням актуальних тенденцій розвитку мистецтва і теологічної думки кінця XVII — поч. XVIII ст. (3), а також по розписах у вівтарі Апостольського бокового вівтаря Софійського собору (що теж належить, на думку фахівців, до цього періоду) можна деякою мірою уявити, як міг виглядати монументальний живопис за часів гетьмана Мазепи в лаврських храмах (4).

Небагато збереглося й ікон та літургійних речей, пов'язаних з церквами Києво-Печерської лаври та Печерського містечка, а також їхнього найближчого оточення.

Але деякі з речей — пожертвувань козацької старшини та самого гетьмана, які знаходились у цих храмах, збереглися попри всі лихоліття і зараз репрезентують мистецтво тієї доби. Наприклад, у фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника зберігається колекція літургійних гаптувань XVII ст., деякі з них пов'язані з родиною Мазепи. Це воздух 1689 р. — дарунок Успенському собору матері Мазепи Марії Магдалини Мазепиної; епитрахиль 1690 р. та два фелона*

* Фелон (трещк.) — верхній широкий і довгий одяг (риза) православного священика, що входить до числа священних богослужбових строїв і носить в пам'ять про страстну багрянцю Христа.

1. Лопушанська Є. І. Проект реставрації корпусу № 1.

2. Крикий Б. А. Народные мастера архитектуры XVIII века на Украине. Дисс. на соискание ученой степени канд. архитек. — К., 1953. — С. 47—69.

3. Кондратюк А. Ю. Проблематика дослідження Троїцької надбрамної церкви // Могилянські читання. — К., 2001. — С. 170—175.

4. Нікитенко Н. М. «Град Софії» у київських стінописах Івана Мазепи: Софія Київська — Успенський собор // Могилянські читання. — К., 2001. — С. 211.

1702 р. — внесок київського полковника К. Мокієвського у Києво-Печерську лавру (1) тощо. Збереглися також твори золотарства того періоду, в т. ч. оправи Євангелій, на яких зображені Успенський собор, церкви Різдва Богородиці на Дальніх печерах та Хрестовоздвиженська церква на Ближніх печерах (2), а також книги лаврського друку, ілюстровані гравюрами, на яких є зображення споруд монастиря. Всі вони є не тільки важливими джерелами з історії культури мазепинської доби, а й являють значний інтерес як іконографічні джерела для розгляду питань нашого дослідження.

Доволі інформативними для вивчення топографії та архітектури Печерська XVII—XVIII ст. є дані, отримані під час археологічних досліджень, проведених спеціально створеною Архітектурно-археологічною експедицією Інституту археології НАН України та відділом археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (3). Так, археологічні дослідження 1986—1988 рр. у районі церкви Феодосія Печерського дозволили з'ясувати, що кам'яна споруда, побудована в 1698—1700 рр., майже повністю повторює загальні об'єми дерев'яного храму, зображення якого є на «Чертеже» І. Ушакова 1695 р. У 1987 р. під час археологічних досліджень на подвір'ї Воскресенської церкви було отримано досить цікаві з історико-топографічної точки зору матеріали. На північно-західній ділянці подвір'я виявлено залишки господарського льоху та двох ям XVII—XVIII ст. В районі Лаврського провулку виявлено рештки гончарного горна того ж періоду. Під час нагляду за земляними роботами на розі вул. Січневого повстання та Лаврського провулка зафіксовано оборонний рів кінця XVII ст., що перетинав трасу провулка з півдня на північ. Рів виявлено також біля Млярної вежі та південного фасаду корпусу № 19 (4).

Серед маловивчених — питання про некрополі Печерська. Кладовища існували біля кожної церкви, тому з'ясування їхньої локалізації допомагає вивчити планування як прилеглих до храму територій, так і Печерська

взагалі. Зараз найретельніше досліджені лише некрополі Успенського собору та церкви Спаса на Берестові. Але поховання там, як правило, зруйновані численними будівельними роботами тощо.

Знайдено кілька надгробних плит, що належать до мазепинського періоду, в тому числі з присвятами. Ці пам'ятки доповнюють наші знання про осіб, що покоються в лаврській землі. Проте місцезнаходження самих поховань здебільшого не з'ясоване. Донині збереглося непошкодженим лише одне поховання періоду, що розглядається, яке належить блюстителю Дальніх печер Інокентію 1693 р. Воно знаходиться навпроти Зачатьєвської церкви.

Значне місце в дослідженні питань формування архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври та Печерського містечка належить картографічним, писемним, археографічним джерелам.

З писемних джерел слід згадати насамперед козацько-старшинські літописи з історії України XVII — поч. XVIII століття, в тому числі літописи Самовидця (5), Г. Граб'янки (6) та Межигірський козацький літопис, що охоплює події в Україні з 1608 по 1700 рік тощо. Особливої уваги вартий літопис, складений Самійлом Величком, який був канцеляристом генерального писаря В. Кочубея та службовцем Генеральної канцелярії. В ньому немає інформації про споруди, що будувалися тоді, але зображений загальний історичний фон, на якому розвивалася архітектурно-будівельна діяльність у мазепинську добу.

Важливим джерелом інформації про історію будівництва є акти та справочинні документи доби Гетьманщини: універсали, царські укази тощо. Значна їх частина опублікована в «*Актах, относящихся к истории Южной и Западной России*» (7), «*Дополнениях к актам историческим, собранным и изданным Археологической комиссией*» та інших виданнях. До таких джерел належать укази, грамоти, акти, протоколи, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України (фонд Києво-Печерської лаври — Ф. 128 «За-

1. Герелес К. С. Гаптарська майстерня. Києво-Вознесенського монастиря за часів ігуменства Марії Магдалини Мазепиної // Могилянські читання. — К., 2000. — С. 52—55.

2. Логвин Г. Н. З глибин. — К., 1990. — С. 61.

3. Звіти про ці дослідження зберігаються в архіві вищезгаданого інституту та у фондах заповідника.

4. Івакін Г. Ю., Балакін С. А. Деякі підсумки археологічних досліджень на території Києво-Печерської лаври у 2000 р. // Могилянські читання. — К., 2001. — С. 126—135; Балакін С. А., Реутов А. В. Археологические исследования на Павловском бастионе // Архитектурно-археологические исследования в Киеве и Киево-Печерской лавре. — К., 1995. — С. 85—106.

5. Літопис Самовидця. — К., 1971.

6. Літопись Григория Грабянки, изданная Временной комиссией для разбора древних актов. — К., 1854.

7. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб, 1877.

гальні», «Благочинні», «Монашествоуючі»; фонд Киевской духовной консистории (Ф. 127); фонд Киевской губернской канцелярии (Ф. 59). Крім того, багато документів зберігається в Російському державному архіві древніх актів (Ф. 248 та Ф. 198); Російському державному військово-історичному архіві (Ф. 349) в Москві, а також у Російському державному історичному архіві (Ф. 467) та Російському державному архіві військово-морського флоту (Ф. 3) в Санкт-Петербурзі.

З нарративних джерел, що містять цікаву інформацію про споруди Києво-Печерської лаври та Печерського містечка, слід згадати спогади мандрівника, московського священника Івана Лук'янова, який відвідав Київ 1701 р., коли навколо монастиря будували оборонний мур. Він наводить серед іншого унікальні відомості про монументальний живопис в Успенському соборі до пожежі 1718 р., зазначаючи, що бачив на стінах храму портрети князів тощо. Дуже цікаву інформацію для розгляду нашого питання подає «Щоденник» генерала Патрика Гордона.

Цінну інформацію про окремі споруди монастиря, а також архітектурні ансамблі Дальніх та Близніх печер містять гравюри з лаврських видань кінця XVII — початку XVIII ст. Насамперед роботи Л. Тарасевича до «*Киево-Печерського патерика*» 1702 р. та дві гравюри 1703 р., що додавались до цієї книги окремо: «*Печера преподобного отця нашого Антонія*» та «*Печера преподобного отця нашого Феодосія*». Гравюри точно відображають містобудівну ситуацію на нижній території монастиря, а також архітектуру споруд, що тут розташовувались.

Багато свідчень, описів та графічних джерел щодо Печерська відносяться до XVIII ст., проте вони містять цікаві дані про часи, що нас цікавлять, та дають можливість ретроспективно простежити долю деяких споруд Києво-Печерського монастиря та Печерського містечка. Це, наприклад, «*Календарь, или Месяцеслов*» на 1726 р., виданий Києво-Печерською друкарнею 1727 р. На титульній сторінці вміщено гравюру, де зображений вигляд Печерська з боку Києва: архітектурні споруди, що утворювали його ан-

самбль після завершення будівництва Києво-Печерської бастионної земляної фортеці. Незважаючи на певну спрощеність, невеликі розміри й лаконічну техніку виконання гравюри, вона досить реалістично передає містобудівну ситуацію на Печерську на початку XVIII ст., тому ця гравюра, яка «*відображає*» підсумок будівельних робіт, розпочатих при І. С. Мазепі, має неабиякий інтерес для вивчення нашого питання.

Цінним джерелом при дослідженні архітектури Печерська є «*Географическое описание города Киева, сочиненное киевского гарнизона поручиком Василием Новгородцевым, с прибавлением описания Киево-Печерской лавры и всех к оной принадлежащих мест, разных ведомостей о Киевских монастырях и церквах и географического описания всего Киевского наместничества вообще и со всеми онаго уездами*» (1). Зафіксовані Новгородцевим факти дозволяють, наприклад, уточнити імена фундаторів деяких споруд на Печерську, час їх будівництва та місце розташування.

Цінну інформацію з питань, що нас цікавлять, містять «*Розписные*» та «*Сметные*» списки, які, крім різних статистичних даних (кількість у фортеці гармат, боєприпасів, запасів військового спорядження та продовольства, кількість та склад військових команд), подають відомості щодо оборонної системи Печерська, а також споруд, які тут розташувалися (2).

З графічних джерел найбільшу інформативність для вивчення питання, яке ми розглядаємо, безперечно, має «*Чертеж Киеву-граду, как стоит с Московску страну и кругом всего города и как дворы и как улицы в нем же все описана*» 1695 р., складений полковником І. Ушаковим при київському воеводі П. І. Хованському для фіскальної реєстрації міського господарства (3). Цей «*Чертеж*» фіксує не тільки структуру, розпланування Печерська наприкінці XVII ст., а й подає об'ємно-просторову композицію та архітектурні характеристики забудови, довкілля тощо.

Виключно важливим джерелом для вивчення історії будівництва на Печерську є також плани Києва XVIII століття (4). Наприклад, план 1706 р.,

1. Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. — К., 1989. — С. 8; Пономаренко Л. А. Географические, топографические и другие официальные описания г. Киева второй половины XVIII — начала XIX в. // Киев в фондах ЦНБ АН УССР. — К., 1984. — С. 66–67; ЦНБ АН УССР. — Відділ рукописів. — Ф. 1. — № 378; ЦДАК. — Ф. 59. — Зв. 1. — Спр. 7775; РДВІА. — М. — Ф. ВУА. — Спр. 18768; Киевские епархиальные ведомости. — 1862. — № 9, отд. 2. — С. 300–309.

2. Росписные списки Киева и его окрестностей // ІР, ЦІБ ім. В. Вернадського. II — 1525.

3. Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII ст. — К., 1982.

4. Пономаренко Л. Историчное планирование Киева // А. С. С. — 1998. — № 1. — С. 14–21.

28 P 5388

чи не найперший, що відповідає вимогам сучасної топографії, на якому нанесені укріплення за проектом генерала Алларта (1), а також плани 30–40-х рр., виконані військовим інженером Дебоскетом (2) та плани більш пізніх часів (3).

Значну цінність мають фотографії другої половини XIX ст., а також обміри архітектора І. А. Міленського (4) та інші креслення (5), що фіксують об'єкти Києво-Печерської лаври, побудовані за часів І. С. Мазепи, особливо ті, що донині не збереглися.

Як бачимо, література та джерельна база з питання нашого дослідження досить значні та різноманітні. Проте при більш прискіпливому аналізі виявляється, що архітектурна та містобудівна спадщина Печерська мазепинської доби досліджена недостатньо і в літературі розкрита неповно. В більшості праць дослідники розглядали лаврські споруди окремо, без урахування їх містобудівної ролі в ансамблі монастиря. Причому джерельна база пам'яток, якщо звернутися до конкретних споруд, дуже неоднорідна. Бібліографія з теми нашого дослідження дещо однобічна: в ній недостатньо відображені містобудівні аспекти розвитку Печерська та формування його архітектурного середовища в мазепинську добу. Тобто, незважаючи на велику кількість і нерідко високий фаховий рівень публікацій, архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври та його історичне середовище належно не оцінені як історико-культурний феномен, оскільки досі не були об'єктом вичерпних комплексних історико-архітектурних та містобудівних досліджень.

Тому в цій книзі ми зробили акцент на вивченні питання про цей об'єкт як про цілісне містобудівне утворення на ширшому осмисленні результатів натурних досліджень у поєднанні з архівними та літературними даними. Намагались також точно визначити містобудівну структуру та архітектурно-просторове середовище Києво-Печерського монастиря та Печерського містечка в добу гетьмана І. С. Мазепи як до, так і після створення на початку XVIII ст. нової бастионної фортеці, коли докорінно змінилось функціональне призначення цього району. Автор зробив спробу дослідити основні етапи планувального розвитку комплексу, а також його функціональної та композиційної структури з метою з'ясування спадковості забудови. Крім того, зроблено спробу виконати графічний аналіз різних виглядів ансамблю з перенесенням їх на сучасне підґрунтя з іконографічних документів і планів кінця XVII–XVIII ст. Графічні реконструкції ансамблю виконані на початок XVIII ст. Опрацьовані матеріали щодо історико-архітектурної інвентаризації комплексу та його споруд, включно із забудовою в межах земляної фортеці, на різних етапах, яка надалі може бути використана при аналізі композиційного впливу ансамблю Києво-Печерської лаври в міській забудові.

Автор висловлює щире подяку голові Громадського фонду Св. Андрія Первозванного А. А. Коваленку за фінансову підтримку видання.

1. РВІА. Москви. — Ф. ВУА. — Спр. 220-031.

2. Ситкарева О. В. Из истории строительства оборонительных сооружений в Украине военным инженером Д. Дебоскетом в середине XVIII в. // УИЖ. — № 1. — 1998. — С. 132–138; ЦДАВМФ. СПб. — Ф. 3. — Оп. 24. — Спр. 279, 240, 269, 239; ЦДВІА. — Ф. 349. — Оп. 18. — Спр. 2338 тошо.

3. Ситкарева О. В. Киевская крепость XVIII–XIX вв. — К., 1997.

4. Фонди НКПІКЗ, КПЛ-ПЛ-564.

5. РДВІА. — Ф. 349. — Оп. 18. — Спр. 2988.

II.

Характеристика доби

На генеральній козацькій раді, яка відбулася 4 серпня (25 липня за ст. ст.) 1687 р., було обрано нового гетьмана України І. С. Мазепу* та прийняті т. зв. Коломацькі статті**. Цей документ від духовних осіб підписали: київський митрополит Гедеон-Святополк Четвертинський***, архієпископ чернігівський та новгородський Лазар Баранович, ігумени багатьох київських монастирів, у тому числі: колишній проповідник та намісник Києво-Печерської Лаври ігумен Микільського-Пустинного монастиря Антоній Радивилівський, архімандрит Києво-Печерського монастиря Варлаам Ясинський, а також намісник цього монастиря Юрій Плискій Клепка та лаврський ієромонах, соборний старець Йосафат та ін (1).

І. С. Мазепа утримував гетьманську владу 21 рік. У цей період відбувалося обмеження державних прав України, що згідно з Переяславським трактатом 1654 р. була інкорпорована до Росії.

Карловацький конгрес 1688—1689 рр. підбив підсумки війни між Священною лігою (Австрія, Венеція, Польща та Росія) та Османською імперією і визначив нові політичні рамки

Невідомий художник. Портрет гетьмана І.С.Мазепи. Початок XVIII ст. Швеція. Замок Гріпсгольм. Інв. №497

для України: Лівобережна її частина і Київ з невеликими околицями відійшли до Росії; Правобережжя з Прикарпаттям**** — до Польщі, Закарпаття й Буковина залишились, відповідно, в Угорщині, що перейшла під Австрію, та Молдові, яка була васалом Османської імперії (2). На Лівобережжі існувало три політичні утворення:

1. ЦДІАК. Україна — Ф. 220. — Оп. 1. — Спр. 210. — Арк. 1-11, копія; Універсали Івана Мазепи. 1687-1709. НТШ. К. — Львів, 2002. — С. 62.

2. Попович Мирослав Нарис історії культури України. — К., 2001. — С. 228.

3. Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк — Київ — Львів — Париж — Торонто, 2001. — С. 60; Павленко С. О. Іван Мазепа. — К., 2003. — С. 12-13; Крупницький Борис. Miscellanea Mazeriana // ПУНІ Варшава, 1939. — Т. 47. — С. 90-92.

4. Летопись Самовидца. — К., 1971. — С. 146.

5. Молзилевский В. Л. Малороссийский Родословник, т. III, к. 1908-1914; К родословной гетмана Мазепи // КС. — 1886. — № 12; Дажига А. В. Мазепа — князь и его шляхетский и княжеский герби // КС. — 1885. — Кн. 12. — С. 715-718.

6. Грушевский М. С. Очерки истории украинского народа. К., 1991. — С. 146-147, 379.

7. Мацьків Теодор. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. 1687-1709. Вид. 2-е, доповнене. — Київ — Полтава, 1995. — С. 10.

8. Павленко С. О. Іван Мазепа. — С. 411; Крупницький Борис. Гетьман Мазепа та його доба. — К., 2003. — С. 203.

9. ЦДІАК. Україна — Ф. 220. — Оп. 1. — Спр. 210. — Арк. 1-11, копія; Універсали Івана Мазепи. — С. 643.

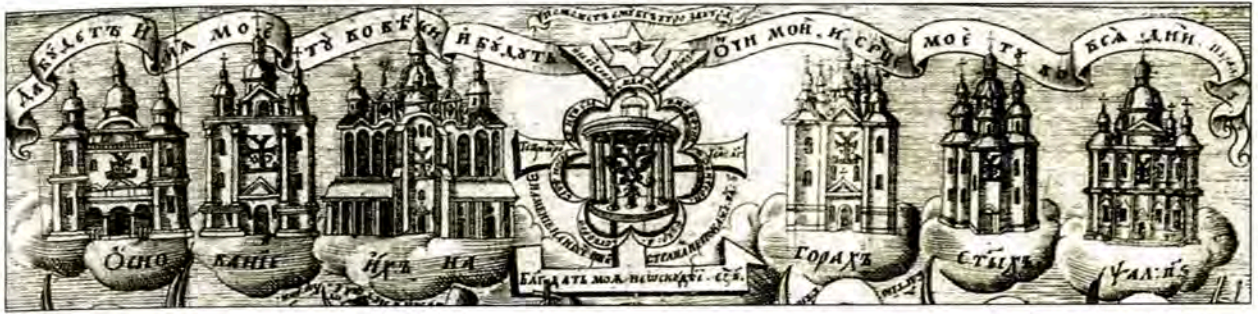
10. Універсали Івана Мазепи. — С. 646.

* Мазепа Іван Степанович (1639—1709)(3) — видатний державний та військовий діяч, гетьман Лівобережної України (1687—1708), меценат. «Літопис Самовидця» повідомляє про походження гетьмана: «...роду шляхетского, повіту Білоцерковського, старожитной шляхти українской і у войску значной» (4). Загальну освіту отримав у Києво-Могилянському колегіумі, а потім за кордоном; у єзуїтському колегіумі у Варшаві, згодом навчався у Кракові, Голандії. Перебуваючи за кордоном, відвідав Німеччину, Францію, Італію. Служив при дворі польського короля Яна Казимира, пізніше (1659 р.) виконував дипломатичні доручення в Україні і їздив з дипломатичною місією до гетьманів Івана Виговського, Юрія Хмельницького, а 1663 р. — до гетьмана Павла Тетері. Брав участь у поході Яна Казимира на Лівобережну Україну. В 1665 р. дістав звання чернігівського підчашого, яке до того належало його батькові. В 1669 р. залишив придворну службу через особисті причини. Деякі дослідники вважають, що між 1663—1665 роками у Мазепи був роман з дружиною володимирського (на Волині) земського судді Яна Загоровського (описаний польськими мемуаристами Яном-Хризостомом Пасеком і Еразмом II Отвіновським). Служив у козацькому війську у гетьмана П. Дорошенка, був у полоні. Кар'єру зробив за сприяння і підтримки І. Самойловича, за гетьманування якого став генеральним осавулом (відав військовим скарбом, вів козацькі компути)(5). Сприяв усуненню гетьмана І. Самойловича. Обранню Мазепи гетьманом сприяв В. В. Голіцин (6). У ранній період гетьманського врядування орієнтувався на Російську державу, сподіваючися на об'єднання Лівобережної та Правобережної України в складі Росії на правах політичної автономії. Був широко відомою постаттю в Європі (7). Під час Північної війни (1700—1721) у 1708 році з групою старшини перейшов на бік шведського короля Карла XII. Після Полтавської битви (1709) виїхав до Бендер (Молдавія). Підданий анафемі та вічному прокляттю православною церквою. Помер з 21 на 22 вересня 1709 р. Похований спочатку в с. Варниця, неподалік Бендер, а пізніше його останки перенесли до кафедрального собору монастиря святого Георгія у Галаці (8).

** Коломацькі статті отримали назву від м. Коломак (нині селище міського типу Харківської обл.), де відбулася козацька рада, на якій вони були прийняті. Коломацькі статті обмежували політичні права гетьмана та козацької старшини. Гетьманові заборонялося без дозволу царського уряду усувати з посади генеральну старшину, а останній — гетьмана. Гетьманському правлінню не дозволялося підтримувати політичні і дипломатичні стосунки з іншими державами. Крім московських воевод і залог у Києві, Чернігові, Переяславі і Острії, передбачалося на кошти українського уряду розмістити при гетьмані в Батурині московський стрілецький полк тощо (9).

*** Гедеон-Святополк Четвертинський (? — 1690) — єпископ луцький, київський митрополит (1685—1690), ставленник гетьмана І. Самойловича. В 1686 році визнав зверхність московського патріарха над православною церквою в Україні (10).

**** На зламі XVII—XVIII ст. змінилася релігійна ситуація в Україні. Після приєднання до унії трьох годованих православних єпископств Правобережжя практично стало католицьким.

Фрагмент гравюри І. Мигури.

Запорозька Січ, що була фактично самостійною; Слобідська Україна, що мала полковий устрій, але підпорядковувалася безпосередньо російським властям, та Малоросія або Гетьманщина,* що мала свого гетьмана і Генеральну військову канцелярію (1).

Все це зумовило регіональний культурно-стильовий, мистецький розвиток на цих територіях, в т. ч. спричинило появу специфічних особливостей в архітектурі.

У період, що розглядається, антиукраїнська спрямованість Коломацької угоди, як вважають деякі дослідники, була дещо пом'якшена завдяки зацікавленості московського уряду у підтримці з боку Гетьманщини (2). Тому в цей час Гетьманщина майже цілком була автономним державним формуванням,** а гетьман мав у ній найвищу цивільну та військову владу (3). В особі І. С. Мазепи Гетьманщина отримала талановитого керівника, який був званою постаттю в тодішній Європі*** та мав неабиякий міжнародний авторитет.****

Політико-суспільні події цього часу суттєво позначилися на культурно-національному житті Гетьманщини, зокрема на архітектурній та містобудівній діяльності. Виникла потреба в створенні відповідного до вимог часу

Гравюр І. Мигури. Гравюра на честь гетьмана І. С. Мазепи. 1705 р., Київ. Мідерит. Папір, друк. ДМКД, інв. №ГР-8979

архітектурного середовища, що надало потужний будівельний імпульс та спричинило появу величезної кількості монументальних споруд, які змінили архітектурне обличчя краю.

Внутрішня політика гетьмана Мазепи сприяла зростанню козацької старшини, зміцненню її економічної бази і со-

* Гетьманщина — назва Лівобережної України разом з Києвом, яка після Андрусівського перемир'я 1667 р. залишилася в складі Російської держави (територія сучасної Чернігівської, Полтавської, лівобережна частина Київської і Черкаської, північна частина Дніпропетровської областей та Київ з навколишньою територією на Правобережжі (4).

** У цей період Гетьманщина ще зберігала свої державні права у військовій, адміністративній, судовій та економічній сферах. Українське військо виступало як окрема одиниця, підпорядкована гетьманові, і навіть під час спільних дій зберігало окреме командування. Московська влада (навіть у Києві) офіційно не втручалася в справи українського уряду та місцевих адміністрацій і суду.

*** Про те, що «Мазепа був великим чоловіком і його ім'я було відоме далеко поза межами країни, якою він володів», писав у своїх споминах шведський полковник К. Г. Клінгспор (5).

**** Тогочасні мандрівники, науковці, журналісти, дипломати згадували про Гетьманщину як про окрему державу (6), а гетьмана називали «принцем... котрий виконує в...країні найвищу владу» (7), «королем без титулу» (8), особою «мало менше польського короля» (9), «імператором» (10). Картографи зазначали Гетьманщину окремо на тодішніх європейських мапах (атласи картографів П. Гордона, Й. Гомама та ін.) (11).

1. Полович Мирослав. Нарис історії культури України. — К., 2001. — С. 220.

2. Костомаров М. Мазепа і Мазепинці // Полн. собр. соч. — СПб., 1905. Т. VI. — С. 391-392; Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба // ЗНТШ. — Нью-Йорк — Париж — Торонто. — Т. 170. — С. 21, 31-35; Теодор Мацьків. — С. 10.

3. Универсалі Івана Мазепи. 1687-1709. — К. — Львів, 2002. — С. 11.

4. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. — К., 1993. — С. 5.

5. Klingspor, Carl Gustafson. Charles the Twelfth, King of Sweden, translated from the manuscript by John A. Gade, Boston-New York, p. 226; Теодор Мацьків. — С. 10.

6. Боршак І. Мазепа. Людина й історичний діяч // ЗНТШ. — 1933. — Т. 152. — С. 28-30.

7. Боршак І. Мазепа. Людина й історичний діяч // ЗНТШ. — 1933. — Т. 152. — С. 28-30; Теодор Мацьків. — С. 10.

8. Defoe, Daniel. An Impartial History of the Life and Actions of Peter Alexowitz, the present Czar of Muscovy... London, 1728. — P. 208; Теодор Мацьків. — С. 10.

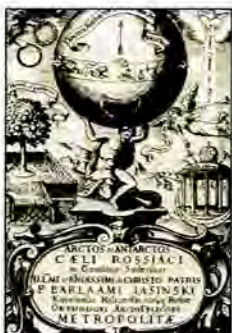
9. Костомаров М. — С. 422.

10. Christophori Cellarii... Geographia Nova. Janae 109, 1745; Боршак І. — С. 24-25; Теодор Мацьків. — С. 10.

11. Див.: Kravciv, V. D. Ukraine in Western Cartography and Science in the 17 th and 18 th Centuries. The Ukrainian Quarterly, Vol XVIII, N.1 (1962), pp. 24-39; Теодор Мацьків. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. 1687-1709. — К. — Полтава, 1995. — С. 18.

О. Тарасевич. Титул панегірика на честь Варлаама Ясинського. Київ. 1691 р.

О.Тарасевич. Титул панегірика на честь Варлаама Ясинського. Київ. 1690 р.

1. Універсали Івана Мазепи. — С. 30.

2. Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Вид. 2-е, доп. — Нью-Йорк — Київ — Львів — Париж — Торонто. 2001. — С. 146; Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. 36. — Т. 1. — Варшава. 1938. — С. 130-131.

3. Чепелик В., Чепелик О. Великі будівничі України // Визвольний шлях. — Лондон, 1993. — Кн. 7 (544). — С. 83.

4. Оглоблін О. Western Europe and the Ukrainian Baroque. An aspect of cultural influences at the time of Hetman Ivan Mazepa // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., Vol. 1, No. 2, 1951, pp. 127-137; Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба... — С. 172.

5. Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба... — С. 171.

6. Павлик С. Іван Мазепа. — С. 242.

7. Петренко О. Українське золотарство XVI-XVIII ст. — К., 1970. — С. 72; Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба... — С. 170-171.

8. Возняк М. — С. 131; Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба... — С. 170-171.

9. Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи. — С. 130-131.

ціального становища, перетворенню її на верхній стан Гетьманщини. В цей період істотно зростає старшинське землеволодіння, яке поступово зі звичайного рангового перетворювалося на зуполне, тобто повну спадкову власність.

У зв'язку з цим у гетьманських, старшинських маєтках, незважаючи на складності, пов'язані з тривалими, майже безперервними війнами та стихійними лихами, розвивалося господарство (1).

Це позначилося на добробуті нової української еліти — генеральної, полкової та сотенної старшини і сприяло розвитку в Гетьманщині меценатства.*

На кошти козацької старшини було відремонтовано та побудовано величезну кількість нових дерев'яних та мурованих споруд, переважно храмів та дзвіниць.

Особливо вражає розмах і розміри меценатства самого гетьмана, що сягали навіть за межі України.** «*Не бысть прежде его, подобен ему, и по нъом не будет,*»*** — писав 1705 року про меценатство Мазепи чернігівський ієромонах (згодом єпископ чернігівський і митрополит тобольський і сибірський) Антоній Стаховський (2).

За часи гетьманування І. С. Мазепи було споруджено або реконструйовано понад 50 значних об'єктів культового і цивільного призначення (3) в різних містах Гетьманщини та за її межами, в тому числі: Покровський собор у Харкові (1689), Святодухівський собор у Ромнах (1689), Хрестовоздвиженський собор у Полтаві (1695—1709), Іллівецька церква (1692) та Богоявленський собор (1690—1693) на Подолі, Миколаївський собор на Печерську (4) в Києві (1690—1696), Воскресенська церква в Сумах (1702), Харлампієвська в Гамаліївському монастирі (1702), Петро-

павлівська в Спасо-Преображенському монастирі в Новгород-Сіверському (1699), Воскресіння в Густині (1695), дзвіниці Софійського та Михайлівського монастирів (1700—1708), кам'яний Троїцький собор та дерев'яний Троїцький собор та дерев'яні церкви Воскресіння Христового і Покрови Богородиці у Батурині; дерев'яна церква св. Іоанна Євангеліста, кам'яна дзвіниця та церква св. Іоанна Предтечі у Борисоглібському монастирі у Чернігові; Вознесенський кафедральний собор (1695—1709) у Переяславі (5), Успенський собор, мурована Трапезна церква св. Трійці Глухівського жіночого монастиря (1692), Троїцький собор у Густинському монастирі (1696), дерев'яна церква св. Іоанна Хрестителя у Рильську, церква св. Миколи у Макошинському монастирі; Покровська церква у Дігтярях; церква у селі Прачі; собор Різдва Богородиці (1698) в Думниці та споруди Думницького чоловічого монастиря; дерев'яна церква на честь Воскресіння Христового (1694) у Любечі і споруди Любецького Антоніївського монастиря; церква Успіння Богородиці в Каменському Успенському монастирі на Стародубщині; церква Покрова Богородиці (1693) на Запорозькій Січі, церква Пресвятої Богородиці в Новобогородицькій фортеці (6); добудований Спасо-Преображенський собор (1684—1692) і Трапезна церква Мгарського монастиря під Лубнами на Полтавщині тощо.

Значні обсяги будівництва, зумовлені піднесенням національної самосвідомості, економічним поступом та потребою у відновленні зруйнованих війною споруд, спричинили розвиток тих галузей господарства, які були пов'язані з виготовленням будівельних матеріалів та виробів: цегли, кахлів,

* Найвідомішими меценатами були В. Борковський, М. Миклашевський, В. Кочубей, І. Миревич, І. Іскра, Д. Горленко, Н. Борохович, Я. Лизогуб, К. Мокієвський, П. Гершик та інші відомі діячі мазепинської доби.

** Про дотаті Мазепи для православної церкви поза межами України-Гетьманщини в актах Бендерської комісії 1709 р. занотовано дані про фундації гетьманом на віднову монастиря св. Сави... та інших місць Палестини, а також про те, що гетьман подарував чашу з чистого золота, лампу та срібний вітвар високохудожньої роботи з написаними на них ім'ям гетьмана і його гербом для Гробу Господнього в Єрусалимі (7). Він фондував друк в Алепо арабською мовою «Євангелія» (1708) та ін. Мазепа зробив шедри пожертви «*На милостиню монастирям, церквам, а також митрополитам, архієпископам, єпископам, архімандритам і іншим духовним із Греції, Палестини, Молдавії, Валахії, Сербії, Болгарії*» (8).

*** По смерті гетьмана козацька старшина в Бендерах підрахувувала, але так і не могла повністю підрахувати всього, що він «*розкинув і видав... щедро рукою у побожному намірі на будову багатьох церков і монастирів, на «милостині»* тощо. Тому до складеного списку пожертв Мазепи внесли тільки ті дотаті, про які було відомо старшині (9). Загалом розмір дотаті гетьмана становить величезні суми.

вапна, скла (1), металу тощо. Значного розвитку досягли технологічні галузі або підгалузі художньої деревообробки: теслярство, дерев'яне будівництво та профільоване й різьблене оздоблення зовнішніх архітектурних елементів; столярство; токарство та різьбярство тощо (2).

У період Гетьманщини відбулися істотні зміни у церковному житті. З 1686 р. при гетьмані І. Самойловичі та київському митрополиті Гедеоні-Святополку Четвертинському українська православна церква була підпорядкована Московському патріархату.*

Не маючи змоги змінити загальний статус української церкви, І. С. Мазепа намагався зберегти за собою вплив на заміщення церковних посад і надання церковних бенефіцій, підтримував ті реформи, що мали піднести значення та авторитет української церкви, а також сприяв зміцненню її добробуту.

І. С. Мазепа підтвердив наявні та надав нові володіння монастирям, в т. ч. Києво-Печерському** та розташованим поруч з ним Пустинно-Микільському і Вознесенському жіночому монастирям (3). Монастирі, серед них і Києво-Печерський, були власниками цегельні, млинів, гут, рудень тощо, які приносили їм значні прибутки.

Економічне піднесення, співпраця церкви з урядом, особисті дружні стосунки Мазепи з вищим духовенством, зокрема з чернігівським архієпископом Лазарем Барановичем та Києво-Печерським архімандритом Варлаамом Ясинським, майбутнім митрополитом київським (4), сприяли культурному піднесенню в Гетьманщині.

Значно впливали на культурну ситуацію в країні, зокрема архітектуру та містобудування, смаки лідерів Гетьманщини, передусім її гетьмана.

Історичні джерела свідчать про ерудицію, широке коло інтересів, розвинутий

Невідомий художник. Портрет Варлаама Ясинського (?—1707/8), митрополита київського і галицького. XIX ст. Полотно, олія. НКПІКЗ. Інв.№КПЛ-П-221.

Палиця «Успіння Богородиці». Кінець XVII ст. Оксамит, золоті та срібні нитки, перли, «у прикріп», обличчя шиті «по контуру» на саєті. НКПІКЗ-Т-148. Належала архімандриту Києво-Печерської лаври Варлааму Ясинському.

Потир із зображенням преподобного Варлаама. Кінець XVII. Належав архімандриту Києво-Печерської лаври Варлааму Ясинському.

1. Модзалевський В. Л. Гути на Чернігівщині. — К., 1926; Федоренко П. К Рудні лівобережної України в XVII—XVIII ст. — М., 1960; Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба... — С. 162.

2. Станкевич С. Українське художнє дерево XVI-XX ст. — Львів, 2002. — С. 235, 31, 35, 99, 101, 116, 117-121.

3. Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба... — С. 148.

4. Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба... — С. 147.

5. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. — К., 1993. — С. 19.

6. Сборник Русского исторического общества. — СПб., — 1882. — Т. 43. — С. 511. (далі — Сборник РИО); Ділова документація... — С. 19.

7. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. — С. 19.

8. ЦДІАК України. — Ф. 128. — Оп. 1а. — ВТЧ. — Спр. 6. — Арк. 1-2. Оригінал. Опубл.: Універсали Івана Мазепи. 1687-1709. — К. — Львів, 2002. — С. 188-189.

9. ЦДІАК України. — Ф. 128. — Оп. 1а. — ВТЧ. — Спр. 28. — Арк. 1-2. Оригінал. Опубл.: Універсали Івана Мазепи... — С. 319.

10. ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1а. — Спр. 40. — Арк. 595. Копія. Опубл.: Описание Румянцевской описи. Вып. 2. — С. 189-190; Універсали Івана Мазепи... — С. 394-395.

11. ЦДІАК України. — Ф. 128. — Оп. 1а. — ВТЧ. — Спр. 35а. — Арк. 1-2. Оригінал. Опубл.: Універсали Івана Мазепи... — С. 404.

* Найвищою владою в церковній ієрархії православної церкви користувався київський митрополит. Крім єпископських прав, у межах Київської митрополії він користувався правом висвячення вищого духовенства, а також правом нагляду над усіма єпископами (5). Київському митрополиту підпорядковувалася Чернігівська (утворена 1686 р.) і Переяславська (з 1708 р.) єпархії, а також Києво-Печерська лавра і Межигірський монастир (6), що надавало митрополиту право архієпископства над усією православною церквою України. Однак уже у квітні 1688 р. завдяки наполегливим проханням Варлаама Ясинського, якого підтримував І. С. Мазепа, Києво-Печерській лаврі була надана патріарша грамота на ставропігію, тобто на її незалежність від Київського митрополита і пряме підпорядкування московському патріархату (7).

** Відомий універсал гетьмана Києво-Печерському монастирю від 28 квітня 1690 р. про затвердження за ним «п'яторога камені млива під Сосницею на річці Убеді» (8); від 8 березня 1699 р. про підтвердження за монастирем «грунту, що в селі Іванкові» (9); від 2 вересня 1702 р. на «хутір Карлики в полку ніжинському, поблизу Умбиша», що належав покійному лаврському ченцеві Кирилові Филімоновичу (10). У 1689 року Мазепа надав на утримання богадільні при Києво-Печерському монастирі села Остроч і Ядлівку в баршівській сотні переяславського полку, а 1 червня 1703 р. підписав універсал «про заборону чинити кривди в монастирському дворі Києво-Печерської лаври у Ніжині» (11). Маєтності монастирів у цю добу лишалися єдиною формою латифундiального господарства православної церкви.

художній смак* І. С. Мазепи. В 1704 р. один із сучасників, французький посол у Москві Жан де Балюз, так охарактеризував гетьмана: «...він дуже любить прикрашати свою розмову латинськими цитатами, а щодо перфектного і досконалого знання цієї мови може ревалізувати з найкращими нашими отцями єзуїтами... При його дворі — два лікарі-німці, з якими Мазепа розмовляв їхньою мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька у гетьманській резиденції, говорив італійською мовою. Я розмовляв із господарем України польською та латинською мовою, бо він запевняв мене, що не добре володіє французькою, хоч у молодих літах відвідав Париж і південну Францію... Він показував мені свою колекцію зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки... у залі його замку... висять портрети чужоземних володарів, на найвиднішому місці знаходиться гарний портрет Його Величності (французького короля Людовіка XIV. — О. С.)... портрети цісаря, султана, польського короля та інших володарів...» (1).

Мазепа багато зробив для ознайомлення сучасного йому суспільства із здобутками європейської культури, в тому числі архітектури, долучення їх в арсенал власної культури. Саме таку орієнтацію мала культурно-просвітницька програма гетьмана. Завдяки зусиллям Мазепи в Гетьманщині з'явилась не тільки багата, але й освічена еліта, яка змогла усвідомити необхідність створення в державі представницького архітектурного середовища, адекватного су-

спільним потребам. Для цієї еліти меценатство стало духовною необхідністю.

Саме на цю добу припадають великі відкриття у мистецтві. Довершеність стилю архітектури й монументально-декоративного мистецтва залежить не тільки від професійних навичок фахівців, а й від рівня культурного розвитку суспільства, естетичної свідомості, стану освіти (2).

Мазепа багато зробив для поширення в Гетьманщині культури та освіти. Ставка на людей освічених, ерудованих була важливим і принциповим моментом кадрової політики І. Мазепи.

З ініціативи І. С. Мазепи київський колегіум набув статусу вищого навчального закладу — Академії, що стала користуватися великим авторитетом не тільки в Гетьманщині, а й у Східній Європі. Вона була світським і всестановим освітнім закладом західноєвропейського типу з гуманітарною орієнтацією освіти (3). В Київській академії студенти опановували не лише власне православно-грецьку освітню програму, а й сучасну латинсько-європейську культуру. Тут навчалися студенти із різних регіонів України, з Білорусії, Росії, Молдавії, південно-слов'янських країн. Це були діти російських та іноземних урядовців та фахівців, що мешкали в Києві.** Але насамперед тут навчалися діти нової української еліти. Серед них діти впливових родин, представники яких були тісно пов'язані з Києво-Печерською лаврою та Печерським містечком: Новицькі, Герцики, Максимовичі тощо, а також небожі Мазепи — А. Войнаровський*** та І. Обідовський****.

1. Боршак І. Мазепа. Людина й історичний діяч // ЗНТШ. — 1933. — С. 28-30. Теодор Мацьків. Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. 1687-1709. — К. — Полтава, 1995. — С. 105.

2. Логвин Г. Н. Стильові особливості архітектури й монументально-декоративного мистецтва українського бароко // Архітектурна спадщина України. Вип. 5. — К., 2002. — С. 74-75.

3. Попович М. В. Нарис історії культури України. — С. 248.

4. Дажоба А. В. Мазепа — князь і его шляхетський і княжеский герби // КС. — 1885. — Кн. 12. — С. 715-718; Грабарь И. История искусства. Т. II. — С. 394-396.

5. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 315, 319, 328, 334, 362, 404.

6. Павленко С. О. Іван Мазепа. — К., 2003. — С. 263.

7. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Т. XVI. Мазепа и мазепенцы. — Спб., 1885. — С. 217; Модзалевский В. Малоросійський родоводник. Т. III. — К., 1912. — С. 695.

8. Павленко С. Іван Мазепа... — С. 239.

* Деякою мірою про смак І. С. Мазепи дають уявлення речі, якими він користувався, але їх залишилося дуже мало. В Музеї українських старожитностей В. В. Тарновського в Чернігові збереглася бандура, срібний та скляний, з родовим гербом, посуд, що належав гетьману (4).

** У київській академії навчалися син київського воєводи М. Г. Ромодановського Андрій, син воєводи П. В. Шереметьєва Борис (майбутній фельдмаршал Росії Борис Петрович Шереметьєв), син шотландського військового інженера, генерала П. Гордона Григорій.

*** Войнаровський Андрій-Станіслав (1689/1690—1740) — син католика Яна Войнаровського, підстарости володимирського (1681) і київського земського судді (1684, 1697) та рідної сестри гетьмана І. С. Мазепи Олександри (від третього шлюбу, після 1687), вихованець Київської академії (1703—1704), спадкоємець (гетьмана І. С. Мазепи). Був схоплений за наказом московського уряду в Гамбурзі 1716 р. і засланий до Якутії, де помер 1740 року (5).

**** Обідовський Іван Павлович (1676—1701) — син Павла Обідовського (шляхтича герба «Сулима відмінна») та рідної сестри гетьмана І. С. Мазепи Олександри (від її першого шлюбу), вихованець Київської академії, московський стольник (1689), полковник ніжинський (1698—1701). Військова кар'єра І. П. Обідовського почалась у Батурині орієнтовно у 1694—1695 рр. Він був фактичним ад'ютантом-секретарем гетьмана. Влітку 1697 р. очолював кількатисячний козацький загін, який був спрямований до Казикермена (6). 1700 р. призначений наказним гетьманом і очолив українське військо, що було направлене на допомогу російським військам у Прибалтику. Був одружений (1698) з донькою Василя Кочубея Ганною (1698) (7). З цієї нагоди П. С. Орлик написав панегірик (8). Помер 31.10.1701 р. під шведським містом Ругодевом (Нарвою. — О. С.). Похований у Києво-Печерському монастирі.

І. Щирський. Гравюра на міді «Теза на честь Обідовського». Фрагмент. 1691 р. Шовк. «Панорама Печерська»

І. Щирський. Гравюра на міді «Теза на честь Обідовського». Фрагмент. 1691 р. Шовк.

З ім'ям останнього пов'язана великоформатна філософська теза з гравюрою І. Щирського*. Ця велика за обсягом робота за змістом тісно пов'язана з політичним життям України того часу. Оскільки другий план композиції цієї гравюри — панорама Києва, вона має значний інтерес для роз-

криття містобудівного вигляду та архітектури його головних будівель кінця XVII ст. На панорамі прорисований силует міста, в тому числі Києво-Печерського монастиря в тих самих межах, в яких він зображений на плані І. Ушакова: від Видубицького монастиря на півдні до Кирилівських висот на півночі (1). З цієї панорами стає зрозумілим, що храми та ансамблі, які утворювали силует міста, мали не лише функціональне призначення, а й справляли естетичний вплив на людину (2).

Розвиток освіти зумовлював піднесення видавничої справи. Найбільшим і найвідомішим центром книгодрукування в цей період залишався Києво-Печерський монастир.

Книгодрукування в свою чергу було безпосередньо пов'язане з розвитком мистецтва гравюри. Гравюра в Гетьманщині в цей час досягає західноєвропейського рівня.

Відомим осередком граверства був Києво-Печерський монастир, де працювали талановиті художники-графіки, що одержали добру освіту в Європі та засвоїли традиції західноєвропейського мистецтва.** В монастирі працювали різні художні майстерні.

Стиль бароко, що панував на той час у Європі, поширюється в Україні з XVII ст. не тільки в графіці, а й в інших видах мистецтва: монументально-декоративних композиціях іконостасів, у настінному живописі, ювелір-

* Оригінал гравюри І. Щирського (1688—1691) зберігається у відділі естампів Державної бібліотеки ім. Салтикова-Шедрина в Санкт-Петербурзі. Робота виконана на шовку. Другий примірник знаходиться в Старому Іерусалимі (3).

** Вирішення нових художніх завдань, що поставив перед граверами час, дозволило їм перейти від середньовічних традицій до мистецтва нових часів. Рисні нового стилю народжувалися і розвивалися у надрах середньовічної релігійної культури, переплітаючись з ренесансними мотивами і динамічною декоративною бароковою формою (4).

1. Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века. — С. 28.

2. Логвин Г. Сильові особливості архітектури й монументально-декоративного мистецтва українського бароко // Архітектурна спадщина України. Вип. 4. — К., 1997. — С. 51.

3. Стасов В. В. Галерея Петра Великого в імператорській публичній бібліотеці. — Спб., 1903. — С. 2, 3, табл. 4; Ровинский Д. А. Подробный словарь русских гравировальных портретов. — М., 1889; Ровинский Д. А. Материалы для русской иконографии. — Спб. 1889, вып. № 3. — С. 15; Нариси з історії українського мистецтва. — К., 1966, табл. 186; Історія українського мистецтва. Т. 3. — К., 1968. — С. 293; Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века. — С. 27, 28.

4. Адамович О. В. До питання про творчість київського гравера Данила Галяховського // Мистецька спадщина. — К., 1993. — С. 56-65.

Невідомий художник.
Портрет Гедеона-
Святополка
Четвертинського
(?–1690), митрополита
київського (1685–
1690). Полотно, олія.
ЛДІМ, інв.№ж-971

них виробках (1), художньому гаптуванні*, в усіх ділянках духовної і матеріальної культури Гетьманщини. Всі ці види мистецтва становлять єдиний континуум культури бароко, заснований на спільних естетичних засадах (2).

Провідне місце в мистецтві кінця XVII — початку XVIII ст. займала архітектура. Саме в ній з найбільшою силою, розмахом та перекопливістю відбилися найсамотніші та яскраві сторони української культури того часу.

Особливість тодішнього українського мистецтва полягала в тому, що в ньому присутні риси маньєризму, а також ознаки, характерні для автохтонного мистецтва попередніх епох. Архітектура цього періоду, як і інші види мистецтва, демонструє своєрідний синтез в умовах хронологічної ретардації європейських стилів ренесанс та бароко на українських теренах (3). Опанування стилів ішло по лінії оригінальних інтерпретацій, а не прямих запозичень. Злиття принципів західноєвропейського мистецтва з національною традицією визначило своєрідність його українського варіанту.

Споруди, побудовані на території Гетьманщини, створені за логікою місцевого національного православного барокового мистецтва. Цей напрям архітектури називається мазепинським бароко. Архітектурі доби, яка має яскраво виражені специфічні стилістичні ознаки, притаманна нова естетика. В архітектурних образах втілюються державний пафос рішучих змін, почуття свободи й триумфу.

Архітектори, що працювали в Гетьманщині, виробили свою ефективну мову, яка ґрунтувалася на єдності таких компонентів художньої виразності, як логічність і врівноваженість архітектурної композиції та ясність її візуального сприйняття (4); переважання висотності, центричності й ієрархічності форм; виразніша й динамічніша форма купола, ефектні, але виважені пластичні засоби (5).

Нову художню інтерпретацію отримали іконостаси, тісно пов'язані з бароковою орнаментикою й архітектурою. Високі іконостаси** підкреслювали вертикальну динаміку внутрішнього простору храму. Комплексні ікон органічно поєднувались з вишуканим декоративним різьбленням і разом з архітектурою виступали головним компонентом синтезу мистецтва православного храму. В цей період особливо виразним ставав контраст між зовнішнім в основному монохромним рішенням фасадів і поліхромними образами іконостаса та стінних розписів інтер'єру (6).

У період, що розглядається, в архітектурі Гетьманщини існувало два основні архітектурні типи храмів: хрещаті одно-, дев'ятиверхі та тридільні одно-, триверхі. Архітектори спирались передусім на творчий доробок майстрів дерев'яного зодчества, трансформуючи його в кам'яних монументальних спорудах.

Тривало також будівництво кам'яних православних соборів, які наслідували загальні типологічні риси хрестовокупольного базилікового храму, що склалися ще при Петрі Могилі. Одна з перших значних кам'яних храмових будівель — Братський Богоявленський собор у Могилеві (1619–1633 (1636) рр.) (7), який був побудований за зразком Київського братського Богоявленського собору (не зберігся), зведеного 1615 р. на кошти дружини білоруського маршалка Стефана Лозки (уродженої Гулевич). За конструктивним, планувальним рішенням собор близький до храму віленського Свято-Духовського монастиря (1624–1638). Обидва храми ознаменували початок нового типологічного розвитку соборних православних церковних споруд (8). Слід зазначити, що запровадження базилікової структури у практику православного соборного будівництва XVII ст. утримало архітектуру православних у межах власних давньовізантійських традицій.

1. Петренко М. З. Українське золотарство XVI–XVIII ст. — К., 1970. — С. 95.

2. Логвин Г. Н. Особливості архітектури й монументально-... Архітектурна спадщина України. — К., 1997. — С. 51.

3. Історія української архітектури. — К., 2003. — С. 221.

4. Історія української архітектури... — С. 220.

5. Цапенко М. П. Архітектура Левобережної України XVII–XVIII століть. — М., 1967. — С. 199–203, 209, 179; Степовик Д. В. Леонтій Тарасевич і українське мистецтво бароко. — К., 1986. — С. 30–31.

6. Слюнькова І. Н. Монастири восточної та западної традиції. Наслідок архітектури Беларусі. — М., 2002. — С. 141.

7. Жудро Ф. А. История Могилевского Богоявленского братства. — Могилев, 1890. — С. 53, 54, 159.

8. Слюнькова С. — С. 101, 519.

9. Мишнева Е. И. Коллекция ювелирных изделий в собрании Киево-Печерского заповедника // Ювелирное дело на Украине. — К., 1991. — С. 69–79.

10. Драган М. Українська декоративна різьба XVI–XVIII ст. — К., 1970. — Рис. 15, 23, 45–65.

* До кінця XVII ст. в ювелірному мистецтві України остаточно утвердились барочні риси і набули поширення монументальність форм, експресивність, пишна декоративність орнаментики, парадність і урочистість (9). Усі ці ознаки притаманні багатьом речам, пов'язаним з Києво-Печерською лаврою.

** Іконостаси цього часу — п'яти- або семиарусні, з просторовою багатоплановою архітектурою і розгорнутою пластичною композицією. В період, що розглядається, площини навколо медальйонів царських врат заповнюються суцільним орнаментальним різьбленням (10). Особливістю іконостасів було введення додаткового ряду «Страстей Христових». Іконостасні іконні комплекси доповнювали зображеннями пророків.

Архітектурна діяльність у період, що розглядається, характеризується насамперед доміантною роллю державних (гетьмана та генеральної старшини) замовлень на масштабні об'єкти, які виконували значну суспільну роль. Це передусім храми, а також монастирі.

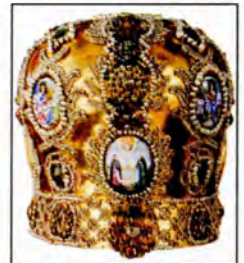
Ідеологічно й композиційно вони були домінуючими комплексами, які виконували, окрім сакральної, ще й культурну (були центрами книгодрукування та мистецтва), соціальну (мали шпиталь, притулки для бідних), політичну і зрештою оборонну функцію (1).

Одним з найбільших та впливових монастирів, який виконував значні суспільні функції, був Києво-Печерський монастир. Тому саме він отримав від гетьмана величезну фінансову підтримку на проведення будівельних робіт. Як свідчить вищезгаданий «*реєстр фундацій і дотацій*», складений козацькою старшиною в Бендерах 1709 року, Мазепа надав Києво-Печерському монастирю кошти на такі справи: «*позолочення бані Печер-*

ської церкви — 205000 дук.; мур до-вокола Печерського монастиря і церков тощо — мільйон; великий дзвін і дзвіниця до Печерського монастиря — 73000 зол.; великий свічник для Печерської церкви — 2000 імпер.; золота чаша й така ж оправа Євангелії для неї — 2400 дук.; золота митра для неї — 3000 дук.».* Крім того, Мазепа виділив 180000 імперіалів «на запис Печерському монастиреві», які були конфісковані російським урядом 1708 р. (2). Серед фундаторів лаври були також найближчі сподвижники та родичі гетьмана.

Отримавши досить значне фінансування, Києво-Печерський монастир у кінці XVII — на початку XVIII ст. стає найпотужнішим центром архітектурного процесу в Гетьманщині. В цей час в основному сформувався унікальний архітектурний ансамбль лаври, якому притаманна композиційна довершеність та гармонійний зв'язок з природним довкіллям. У ньому, як і в багатьох інших монастирських ансамблях того часу, поєднано функціонально-конструктивну доцільність та

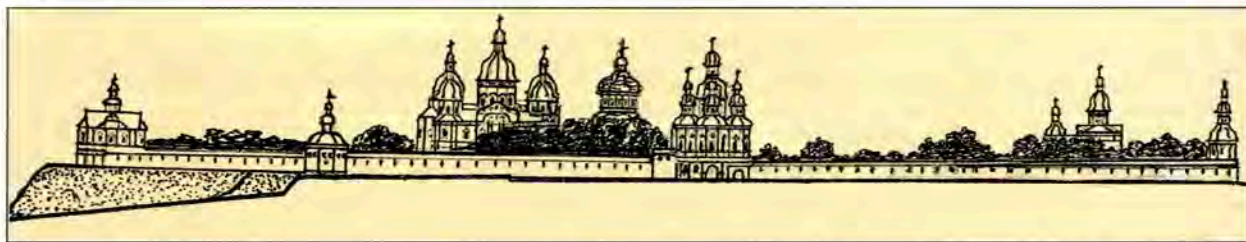
* Донині збереглися деякі цінні речі, подаровані Мазепою Києво-Печерському монастирю, в тому числі золота митра із зображенням Успенського собору на одному з її фініфтевих медальйонів.

Митра. Початок XVIII ст. Україна. Золото, діаманти, смарагди, рубіни, сапфіри, шпінель, лейкосапфіри, перли. Кування, живописна емаль. МІКУ, Інв. № ДМ-5967.

Фрагмент митри.

1. Історія української архітектури. — К., 2003. — С. 209; Вечерський В. В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона. — К., 2001. — С. 102.
2. Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник. Т. 1. — Варшава, 1938. — С. 130-132; Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 171.

Панорама Верхньої території Києво-Печерського монастиря на початку XVIII ст. Вигляд з північного боку. Реконструкція автора. 2004 р.

естетичне уявлення про гармонію, пропорційний лад, масштабність (1). Активно забудовувалося і розташоване поруч з лаврою Печерське містечко.

Слід зазначити наступність планувальної і композиційної структури цього комплексу. Містобудівна основа ансамблів: Верхньої лаври, територій Ближніх та Дальніх печер, Печерського містечка з їх межами, реперними точками, розпланувально-просторовими зв'язками, що була визначена ще в попередні часи, — зберігались і в мазепинський період. Як і раніше, спостерігається чіткий функціональний розподіл території на селитебну (містечко з торгом) і монастирську (2). Були збережені основи архітектурно-містобудівної своєрідності цієї території, основні шляхи, що зв'язували структурні частини комплексу між собою та з довкіллям, тощо.

Аналіз динаміки розвитку ансамблю Києво-Печерської лаври й Печерського містечка в цей час свідчить, поперше, про активну заміну дерев'яних

споруд кам'яними, по-друге — про високу насиченість території Печерська архітектурними домінантами, переважно церквами; по-третє — про значні роботи з вдосконалення системи укріплень Печерська. Саме тоді сформувалися архітектурний ансамбль Києво-Печерського монастиря та система укріплень Печерська, які по праву можна віднести до найбільш вагомих містобудівних заходів мазепинської доби. Найважливішу роль у цьому відігравали оборонні споруди.

1. Логвин Г. Стильові особливості архітектури й монументально-декоративного мистецтва українського бароко // Архітектурна спадщина України. Вип. 5. — К., 2003. — С. 74.

2. Трегубова Т. А., Нельговский Ю. А. Историко-архитектурные обоснования перспективного развития Киево-Печерского государственного историко-культурного заповедника. Т. 1. — К., 1975. — С. 35.

III.

*Оборонні
споруди
Печерського
містечка*

Воєнно-політична ситуація в Східній Європі в кінці XVII — на поч. XVIII ст. була дуже напруженою. Політичне становище Гетьманщини змушувало її брати участь на боці Росії в усіх воєнних кампаніях, які та проводила: в Кримських (1687—1689)* та Азовських походах (1695—1696), а також у Північній війні (1700—1721). При цьому її територія найчастіше ставала ареною військових дій,** що зумовлювало необхідність виконання величезних фортифікаційних робіт.

Еволюція воєнного мистецтва, пов'язана з розвитком артилерії, потребувала нового підходу до якості місцевих оборонних споруд, тому необхідно було не тільки їх ремонтувати, а й істотно вдосконалювати ці укріплення. Крім того, оскільки артилерійський парк Гетьманщини після глибоких політичних та соціально-економічних потрясінь часів Руїни був незадовільним — польової та фортечної артилерії не вистачало, до того ж вона в основному була застарілою, різнокаліберною, що ускладнювало постачання боєприпасів, — виникла потреба в оснащенні фортець сучасною артилерією.

З «Ростисного списку» Києва 1695 р. дізнаємося, що Київська міська фортеця була оснащена зброєю навіть кінця XV — початку XVI ст.*** Довжина

цих гармат становила від 5 до 1,5 м, що визначало габарити фортифікаційних споруд, на яких вони встановлювались.

Модернізації оборонних споруд та оновлення озброєння потребувала й фортеця на Печерську. З архівних джерел: «Ростисных списков» Києва 1695 (1) і 1700 (2) рр.; «Сметных списков» Києва 1680—1706 рр. (3), а також інших документів 1682—1692 рр. (4), дізнаємось, що більшість гармат, які тут знаходились, були дуже давніми. Так, у 1686 р. в Печерський монастир передано «пищаль железную в пол 4 гривенки ядром, длина 3 аршина без четверти, 29 пуд», на якій був видлтий напис латиною, що повідомляв про виготовлення гармати «от 814 году» (5). В 1689 р. при боярині і воєводі М. Г. Ромодановському**** в Лавру передали 24-пудову мідну пищаль, на якій був відлтий герб польського короля Сигізмунда I Старого***** і дата виготовлення 1525 р. Довжина гармати становила близько 2,8 м. Про те, як виглядали тогочасні гармати, дає уявлення їх зображення на картині невідомого польського художника «Битва під Оршею» (1515—1520).

Значна кількість зброї потрапила в Печерське містечко у 1687—1688 рр. при київському воєводі І. В. Бутурліні,* а також 1692 р. при київському воєводі Л. Ф. Долгорукому***** (6). В

1. Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века. ЦГАДА. — Ф. 210. Разрядный приказ. Оп. 6-3. № 50. Стол Киевского повятя. — Арк. 65—74.

2. Лебединцев П. Г. Ростисный список 1700 г. // ЧИОНЛ. — К., 1892. — Кн. 6.

3. ЦГАДА. — Ф. 210. Разрядный приказ. Стол Киевского повятя Оп. 6-3. Спр. 3. 4, 6, 9, 11, 12, 13, 16, 17, 20, 22, 24, 24, 26, 28, 29, 31, 32, 33, 35; Алферова В. Г., Харламов В. А. — С. 27.

4. Алферова В. Г., Харламов В. А. Крепостные укрепления Киева во второй половине XVII века (новые материалы) // Вопросы истории. — 1979. — № 7. — С. 72.

5. Алферова В. Г., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века. — С. 59; ЦГАДА. — Ф. 210. Разрядный приказ. Оп. 6-3. № 50. — Стол Киевского повятя.

6. Алферова В. Г., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII в. Ист.-архив. очерк. — К., 1982. — С. 61—62; ЦГАДА. — Ф. 210. — Разрядный приказ. — Оп. 6-3. — № 50. — Стол Киевского повятя, Розписной список. — С. 59—65.

* Два кримських походи відбулися в рамках «Святої Ліги», яку в 1684 р. організував цар Леопольд I проти Туреччини. У цих походах брала участь 50-тисячна козацька армія.

** Ці війни були великим тягарем для України, оскільки через її територію проходили російські війська, що стояли довгими постоями та розоряли населення країни. Крім того, Україна несла тягар грошових та натуральних поборів.

*** Тут, наприклад, знаходилися п'ятипудова пищаль 1499 р., відлита Яковом Фрясом та дванадцятипудові пушки, виготовлені придворним ливарником царя Федора Івановича Андрієм Чоховим.***** Були тут також мідні 24-пудові пищалі польського виробництва 20-х років XVI ст.,***** а також голандські 208-, 157-пудові мідні пищалі, виготовлені майстрами Свенусом Костером та Евергардусом Сплинтером в 30-х роках XVII ст. та пищалі російського виробництва, відлиті на замовлення царів Михайла Федоровича (майстри Григорій Наумов, Олексій Якимов, Никифор Федоров); Олексія Михайловича (майстри Пантілей Яковлев, Яків та Прокопій Дубина, Осип та Харитон Іванови). Деякі гармати виготовлені в 60-і роки XVII ст. в Ліоні майстрами Яганом фон Горіном та Германом Алнніком. 1687-1688 рр. у Київ із Смоленська були привезені гармати відлиті Олексієм Ярчуловим тощо.

**** Ромодановський Михайло Григорович — київський воєвода, боярин, князь.

***** Сигізмунд I Старий (1467-1548) — польський король з 1506 р.

***** Бутурлін Іван Васильович — боярин, намісник суздальський, київський воєвода (1687—1689).

***** Долгорукий Лука Федорович — стольник, намісник рязанський, київський воєвода (1691—1693).

***** Чохов Андрій — зброяр, майстер-ливарник, відлив найбільшу за калібром гармату (899 мм), названу «Цар-Пушка». До нашого часу збереглося 12 відлтих ним гармат, частина яких знаходиться в Санкт-Петербурзі, частина в Москві, а дві стоять у шведському замку Гріпсгольм. Андрій Чохов особисто відлив не менше 27 гармат. Він виховав цілу плеяду учнів, які продовжували його справу упродовж усього XVII ст.

***** На пищалях був відлтий польський герб у вигляді одноголового орла і вершника з шаблею в руках.

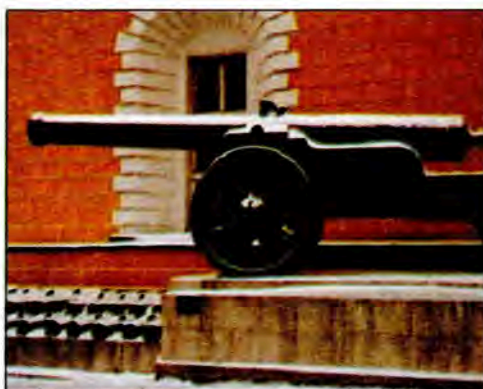
Невідомий польський художник. Картина «Битва под Оршей». 1515—1520 рр.
Гармата часів Сигізмунда I Старого.

1695 р. на озброєнні Печерського містечка, як свідчить «Росписной список» цього року, знаходились: 33 «затинных пицалей», а також «пицаль медная длиною аршин 10 вершков, весом 10 пуд 13 гривенок»,* «пицаль медная весом в 11 гривенок, длиною пол 3 аршина, ядром в пол 2 гривенки»; 10 пицалей «на станку... у Киевских ворот под сараем» (1).

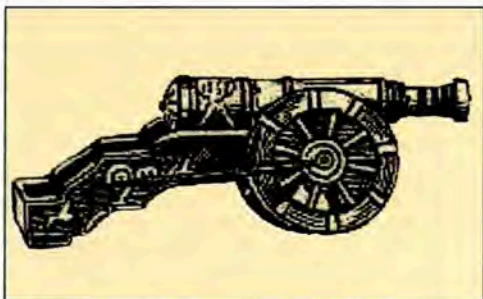
Дві крупнокаліберні фортечні гармати, зображені встановленими на оборонному валу навколо Печерського містечка на плані Києва 1695 р.

До кінця XVII ст. деякі нові гармати вже відливались за визначеними калібрами, але самих калібрів ще залишалось багато. Особливо різноманітною була фортечна артилерія.

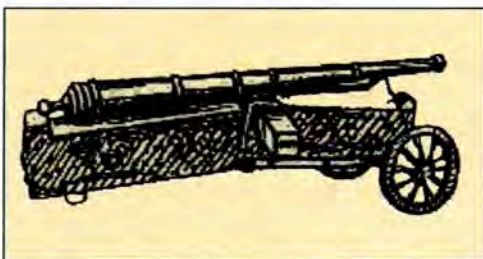
Іван Мазепа дбав про збільшення кількості української артилерії, а також її уніфікацію. Цьому сприяла обізнаність гетьмана з артилерійською справою. Як відомо, коли він служив у польського короля Сигізмунда III, той посилав його до Голландії опанувати артилерійську науку.** У місті Девентері Мазепа навчався у відомого майстра з відливання гармат Віллема Вегеваарда (2). Артилерійський арсенал Гетьманщини частково створювався за рахунок виготовлення гармат ливарним способом у містах, які були відомі своїм художнім литвом — Києві, Стародубі, Почепі, Новгород-Сі-

Гармата XVII ст., що зберігається біля Арсеналу у Москві.

Гаубиця.

Пицаль.

Зразки гармат, які були на озброєнні Печерського містечка та Києво-Печерської лаври наприкінці XVII ст.:

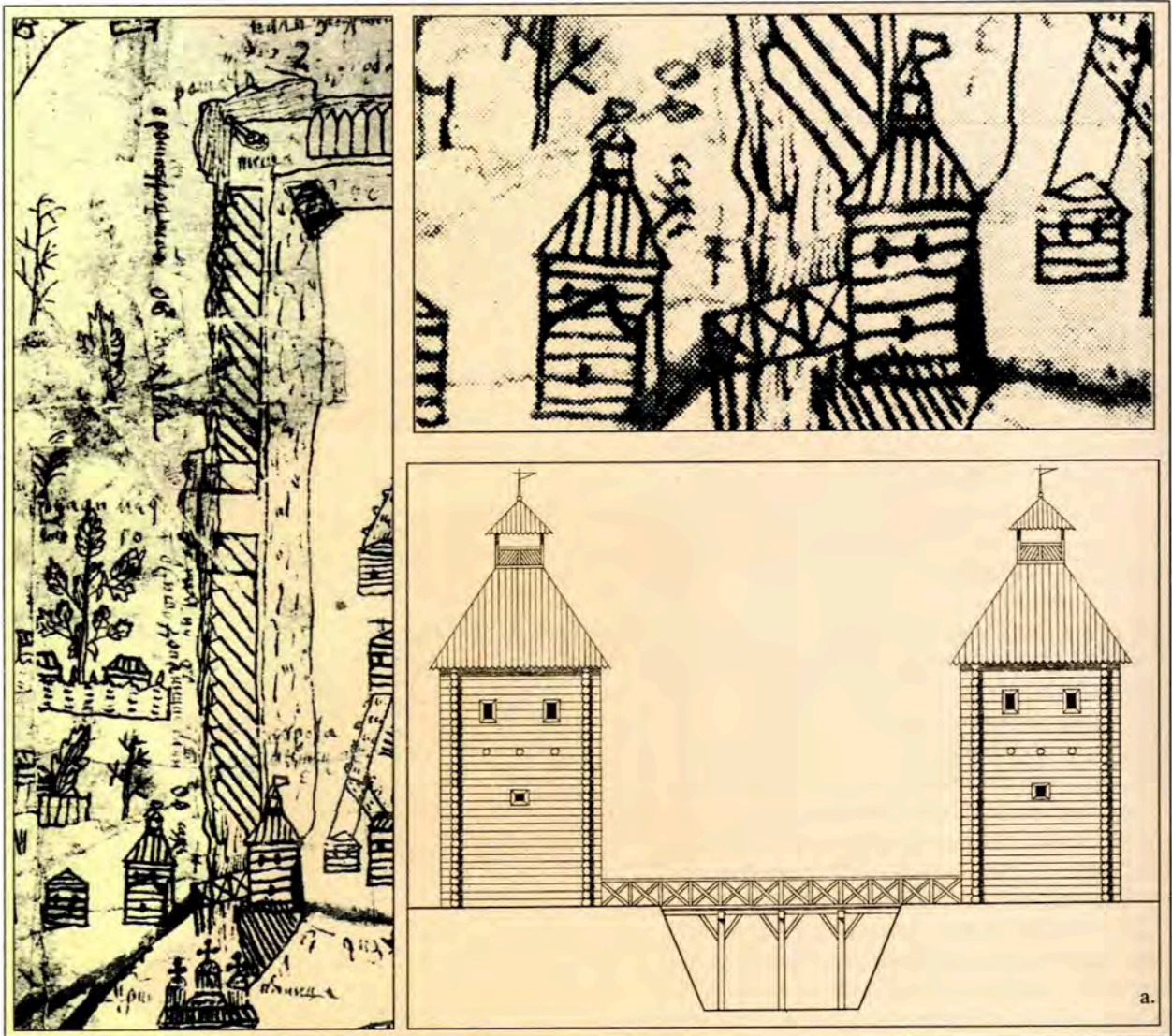
* Гривенка — одиниця ваги, що відповідає фунту. Калібр гармати в цей період визначався дрібним числом.

** Дослідникам вдалося з'ясувати, що у Голландії у місті Девентері Мазепа вивчав артилерійську справу протягом року. В реєстрі студентів т. зв. «Хезелен Бук» він був записаний як «Йоаннес Колодінський нобілес польонус» (3).

1. Алферова В. Г., Харламов В. А. Киев во второй половине XVIII века. К. 1982. — С. 143—145; ЦДАДА, ф. 210, Разрядный приказ, оп. 6—3, №50, Стол Киевского повьята, — С. 69. Модзалевський В. // Секції мистецтв українського наукового товариства у Києві. Т.1. — К., 1921; Оглоблін О. — С. 109-163.

2. Ter Aa en De Bas, Het Staatse Lager, 1568-1795, Breda 1913, Vol. VII, p. 238, Aanhangel; Мацьків Т. — С. 12, 19.

3. Мацьків Т. — С. 12, 19.

Полковник І. Ушаков «Чертеж Киеву граду...» 1695 р. Фрагмент. Частина оборонного валу навколо Печерського містечка. ЦДІАК. Україна. Ф. 52. Оп. 1. Спр. 13а.

Полковник І. Ушаков «Чертеж Киеву граду...» 1695 р. Фрагмент. П'ятиницькі вежі. ЦДІАК. Україна. Ф. 52. Оп. 1. Спр. 13а.

Дерев'яні вежі Києво-Печерської фортеці кінця XVII ст. Реконструкція автора. 2004 р. а) П'ятиницькі вежі, б) Васильківська вежа, в) Київська вежа.

1. Жолтовський П. М. Художнє лиття на Україні XIV–XVII ст. — К., 1973. — С. 37.

2. Модзалевський В. // Секції мистецтв українського наукового товариства у Києві. Т. 1. — К., 1921: Оглоблін О. — С. 109–163.

3. Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба // Зап. НТШ. — Т. 170. Праці іст.-філософ. секції. — С. 143.

4. Оглоблін О. — С. 109.

5. Оглоблін О. — С. 163.

6. З української старовини: Альбом / Текст Д. І. Яворницького. — К., 1991. — № 8. — С. 35.

7. Устрялов Н. Г. История царствования Петра Великого. Т. IV, ч. 1. — СПб., 1863. — С. 8, 9.

верському, Ніжині та Глухові. Частину гармат закупували за кордоном (1).

Гетьман багато зробив для розвитку ливарництва в Україні (2). Він підтримував відомих вітчизняних гарматних майстрів Йосипа і Карпа Балашевичів,* виробів яких славилися високою технічною досконалістю та гарним

мистецьким оздобленням. Донині збереглися дві гармати, відлиті цими майстрами на кошти І. Мазепи у 1697–1698 рр. Це цікаві зразки художньо-ливарного мистецтва кінця XVII ст.**

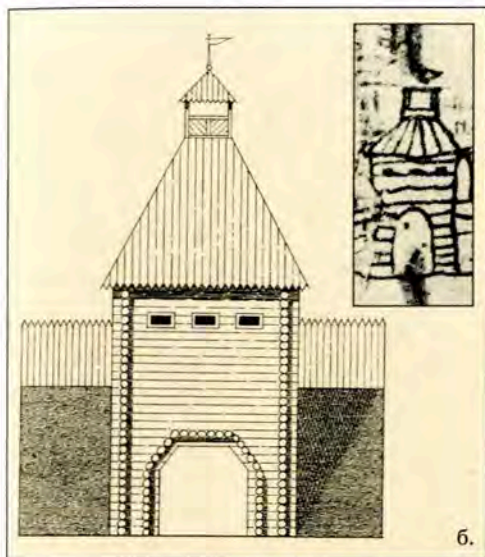
В особистому розпорядженні Мазепа мав 419 гармат.*** Частина з них знаходилася в Білій Церкві й після за-

* Балашевичі, Карпо та Йосип — працювали у 1697–1698 роках у Глухові (3). Їм належить відомий дзвін «Голуб» з портретним зображенням Мазепи та його фамільним гербом (4). Цей дзвін був відлитий 1699 р. на замовлення гетьмана і призначений для Батуринської Воскресенської церкви. Потім знаходився на дзвіниці Домницького Різдобогородицького монастиря. Звідси він потрапив до Чернігівського історичного музею, де знаходився до 1941 р. (5). Зараз місцезнаходження дзвону невідоме.

** Нині гармати, відлиті Йосипом і Карпом Балашевичами, зберігаються у Санкт-Петербурзі в Музеї артилерії, інженерних військ і військового зв'язку (6).

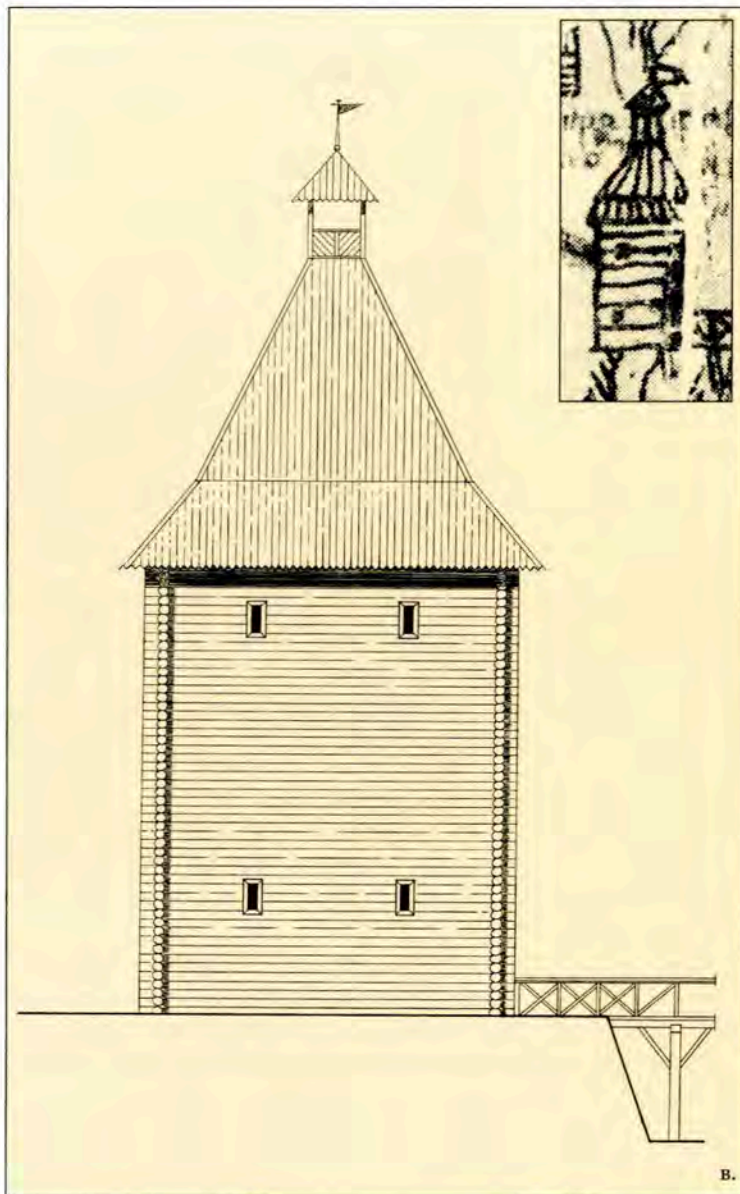
*** Для порівняння: в 1700 р. під Нарвою руська артилерія складалася з 184 гаубиць, мортир і гармат (7).

хоплення міста О. Д. Меншиковим потрапила до київського воєводи Д. М. Голіцина*.

Важливе стратегічне значення Києва в останній чверті XVII ст. надавало пріоритету розбудові його укріплень. Тому в цей час були виконані значні роботи з реконструкції фортифікаційних споруд міста. З 1678 р. вони проводилися під керівництвом П. Гордона. До цих робіт залучалися інші іноземні фахівці, в т. ч. Ф. Лефорт (1), Ф. Віт, Ю. Фамендін** тощо. Деякі дослідники вважають, що в 1681 р. проєкт укріплення Києва розробив відомий архітектор і військовий інженер Адам Зернікау,*** якому належать інші проєкти українських фортець «за голландським способом і новою методою» (2). Оборонні споруди Києва

* Голіцин Дмитро Михайлович (1665—1737) — російський державний діяч, боярин і намісник смоленський, князь. Був послом Росії в Туреччині (1702) для ратифікації мирного трактату, укладеного 1700 року. Генерал-губернатор Белгородської губернії (1707), київський генерал-губернатор (1707—1719) (4). Після переходу Мазепи на бік Карла XII отримав наказ конфіскувати цінності гетьмана, що зберігалися у Києво-Печерському монастирі. У Києві організував просвітницький гурток викладачів і студентів Київської академії для перекладу історичної і політичної літератури. На його кошти побудована Микільська церква на Печерську, а також виготовлений ківорій над ракою з мошами св. Великомучениці Варвари (5). Член Верховної таємної ради за часів імператриці Анни Іоанівни (1724—1730), намагався при допомозі «кондицій» (умов) обмежити її владу. Звільнений від державної служби, після чого жив у своєму маєтку. Був у опозиції до царської влади, згодом ув'язнений в Шліссельбурзьку фортецю (1736—1737), де й помер (6).

** Георг фон Менгден (Юрій Фамендін) (1628—1702) — генерал-майор. За матеріалами виконаної ним маршрутної зйомки капітан артилерії (пізніше генерал-фельдмаршал) Якобс (Яків Вілімович) Брюс уклад карту України з прилеглими землями, надруковану 1699 р. Я. Тессінгом в Амстердамі.

*** Зернікау («de Zernikow» — «з Чернігова») (7), Адам (1652 — кінець 1691) — німецького походження, родом з Кенігсберга, за іншими відомостями, з Торуня. Архітектор і військовий інженер, теолог. Навчався в університетах Єни та Кенігсберга, студіював теологію і військову науку в Оксфорді, Лондоні й Парижі, подорожував по Італії та ін. країнах Європи. В Україні з 1680 р., спочатку у Лазаря Барановича, а потім у гетьмана І. Самойловича працював як військовий інженер. Автор богословського трактату «De proessione Spiritus Sancti» (1682), що мав вплив на богословську думку XVIII ст. Деякі джерела безпідставно називають Адама Зернікау автором проєкту Троїцького собору Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові, збудованого 1679—1695 рр. (8). Збудував Батуринську фортецю. Прийняв чернечий постриг. Помер у Батуринському Крупицькому монастирі (9).

1. ШГАДА. Мало-Російський приказ. — Ф. 124. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 11—14; Аз-Фереова Г. В., Харламов В. А. — С. 16.

2. Історія української архітектури. — К., 2003. — С. 197.

3. Берлінський М. Ф. Історія міста Києва. К. 1981. — С. 133.

4. Рибаків М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. — К., 1997. — С. 216.

5. Берлінський М. Ф. Історія міста Києва. — К., 1991. — С. 133, 136—137.

6. Яворницький Д. Історія Запорізьких козаків. Т. 3. — К., 1993. — С. 500.

7. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. — Львів, 1925. — С. 83—84.; Оглоблін О. ..., С. 172.

8. Говденко М. М. Дві споруди золоченого Іоана Баптиста // З історії української реставрації. — К., 1996. — С. 245.

9. Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 153, 172.

А.Афанасьєв. Портрет П. І. Гордона (1635—1699). Гравюра. 1821—1824 рр.

Д.Сорника. Гравюра з оригіналу П.Шенка. Портрет Ф. Я. Лефорта (1654—1699). 1777 р.

поступово були доповнені дерев'яно-земляними укріпленнями бастионного типу. Тобто в Києві на той час було певною мірою враховано західноєвропейський досвід спорудження бастионних фортець, значне поширення яких спричинене розвитком штурмової артилерії.

Цьому сприяла обізнаність українських гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи з теоретичними і практичними засадами фортифікації.* Відомо, що А. Зерникау перебував певний час у гетьманській столиці. Завдяки підтримці гетьмана він завершив тут своє восьмитомне дослідження про будівництво фортець (1).

Історико-політична ситуація доби зумовила також функціональні особливості архітектури українських міст. Дослідники звертали увагу на мілітаризацію тогочасного життя й української культурної свідомості та визначали своєрідність «оборонного» мілітаризму (2). Масова свідомість того часу асоціювала поняття «місто» з фортецею, його функціональна структура підпорядковувалася потребам оборони, а містобудування традицій-

но зараховували до військової архітектури. Не дивно, що в Україні було багато людей, які мали професійну потребу в літературі з фортифікації (3). Тому такі книги набули певного поширення. Навіть у власній бібліотеці киево-печерського намісника Антонія Тарасевича знаходився трактат Самуеля Маролюа «Фортифікація, або Військова архітектура», виданий 1615 р. в Гаазі французькою мовою та ілюстрований гравюрами Генріха Гондіуса** (4).

Як і всі інші православні монастирі, Києво-Печерський відігравав роль передміського укріплення, тому його оборонним спорудам завжди приділяли велику увагу. Фортифікаційні роботи у період, що розглядається, торкнулись і Печерська. Еволюцію його укріплень демонструють документи, що дійшли до нашого часу, в т. ч. плани та описи Києва. Укріплення з баштами навколо прилеглого до монастиря містечка бачимо на окомірній карті Києва у вигляді перспективних рисунків з детальнішим зображенням Печерська А. Кальнофойського 1638 р. із «Тератургими». Як

1. Шапенко М. Архітектура Лівобережної України XVII—XVIII ст. — М., 1967. — С. 60.

2. Макаров А. Світло українського бароко. — К., 1994. — С. 120; Липа К. Малі міста Поділля XVI—XVII ст. Проблема стилю // Архітектурна спадщина України. Вип. 4. К. 1997. С. 35.

3. Липа К. Французький трактат з фортифікації в українській книгозбірні // ПУ. — 1998. — № 3—4. — С. 81—83.

4. Marolois S. Fortification au architecture militaire. — Hague, 1615.

5. Hondius N Les cinqrangs de L'architecture a scavoir: tuscanne, dorique, ionique, corinthiaque et compose: avec L'instruction fondamentale. — Amsterdam, 1620.

6. Липа К. Французький трактат з фортифікації в українській книгозбірні // ПУ. — 1998. — № 3—4. — С. 83.

* Фортифікація містить не тільки рекомендації щодо техніки будівництва оборонних споруд, але й докладні міркування про досягнення краси міст засобами архітектури.

** Гондіус Генріх — гравер, проілюстрував чимало книг з фортифікації, цивільної архітектури, геометрії та перспективи. Автор архітектурного трактату «П'ять ордерів і правила застосування їх» (5). Батько Вільгельма Гондіуса, теж гравера, що працював у Речі Посполитій, зокрема співпрацював з фортифікаторами, в т. ч. з військовим інженером Гійомом Левассером де Бопланом, та є автором єдиного прижиттєвого портрета Б. Хмельницького (6), який зберігся.

Карта Київщини з атласу голландського картографа та видавця Йоганна Блатца. 1675 р. Фрагмент.

показало обстеження лаврських укріплень, виконане в 1654–1655 рр. за дорученням руського воєводи Ф. С. Куракіна* та Ф. Ф. Волконського,** «около Печерского монастыря ограда деревянная, башни и бои устроены, и ров выкопан, и по мере кругом будет сажень с пять сот (1080 м. — О. С.) (1). Відомо, що 1675 р. планувався «учинить крепким ополчением твердый окоп от Печерского монастыря» (2). Очевидно, в цей час був відремонтований, споруджений ще при Б. Хмельницькому вал та рів з боку Києва, що починався неподалік від Микільського монастиря і тягнувся до глибокого яру, т. зв. «Душегубиці». В 1679 р. «около Печерского монастыря учинен вал во 187-м году по приказу гетмана Ивана Самойловича войска запорожского казаками... Всего около Печерского монастыря и местечка по валу и по бо-

вракам и по горам 1313 сажень (2836,08 м. — О. С.)» (3). Наступні кроки з вдосконалення укріплень Печерська відображені на вищезгаданому плані Києва 1695 р. Про те, що це не фіксаційне креслення, а проектні пропозиції, свідчить текст, уміщений у верхній частині плану, що повідомляє: «по указу... царя Петра Алексеевича... Иван Ушаков описывал, где можно учинить оборонные крепости Киеву Верхнему и Нижнему городам и Печерскому местечку с посади». План був створений при київському воєводі П. І. Хованському для фіскальної реєстрації міського господарства (3). Цей картографічний твір називається кресленням через його яскраву графічну самобутність. Він виконаний без чіткої математичної основи, немасштабний, але містить значну інформацію про якісні сторони зображеної території*** і яв-

* Куракін Федір Семенович — боярин, намісник ростовський, перший руський київський воєвода (1654–1656) (4).

** Волконський Федір Федорович — князь, помічник київського воєводи.

*** На кресленні виділені якісні характеристики географії. Зображена місцевість поділяється на ліс, болото, луг тощо; кожна виділена ділянка позначена умовним знаком і супроводжує додатково пояснювальним текстом. Однак геометрична точність нанесення різних об'єктів низька.

1. Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века. — К., 1982. — С. 62.

2. Фундуклей И. Образование Киева в отношении к древности. — К., 1847. — С. 23; Закревский Н. Описание Киева. — К., 1868. — Т. 2. — С. 900–904.

3. Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века. — К., 1982. — С. 22; Болотова Г. В. План Киева 1695 року як джерело до вивчення історії міста кінця XVII ст. // Архіви України. — 1980. — № 4. — С. 51.

4. Берлінський М. Ф. Історія міста Києва. — К., 1991. — С. 116.

Невідомий гравер. План Києво-Печерської лаври і Києва. З книги «Тератургіма» А. Кальнофойського. Київ. 1638 р. (Відбитки XIX ст.) Папір, дереворіз. Фонди НКПІКЗ, КПЛ-ГР-1550, 1551, 1552.

ляє собою схему міста та його околиць, що передає систему їх оборони, основний характер забудови, конфігурацію міських кварталів.

Як бачимо на цьому плані, Печерське містечко в цей час являло собою крупний укріплений комплекс з розвинутою планувальною і композиційною структурами. Містечко географічно розміщувалося на плато, яке з усіх боків було оточене урочищами, ярами та ріками: з півдня — долиною річки Либідь, з південного сходу — Дніпром, з південного заходу та південного сходу — Кловським ярмом, а також ярмом між містечком та Миколаївським монастирем. Розташування його укріплень диктувалося рельєфом місцевості.

Територія містечка була оточена системою природних і штучних укріплень. Східна його сторона — це обривисті схили, порізані ярами, що круто спускалися до Дніпра: «к Днепру крепостей никаких нет и строить невозможно, потому что бояраки и леса больше» (1).

З півночі містечко мало дві лінії штучних укріплень. По-перше, «от

гори, что подле Николаївського монастыря до бояраку, прозываемого Душегубицы», шел на 345 сажень «валок старинной небольшой». Чому вищезгаданий вал починався саме від Миколаївського монастиря, стає зрозуміло, якщо подивитись на план цієї місцевості, де докладно прорисований її рельєф. Між Печерським і Миколаївським монастирем пролягав глибокий яр, що починався від Дніпра та вище розділяв його на два відгалуження. Цей яр не підлягав нівеліровці до середини XIX ст.

Незважаючи на те, що документи 1695 р. не вказують конкретної назви міри довжини, однак можна припустити, що нею була «московская государева сажень»*, яку часто використовували при обмірюваннях. Відомо, що вона становить 2,16 м. Тобто довжина вищезгаданого «валка» дорівнювала 745,2 м.

«Валок» був підсилений на 500 сажень (1080,0 м) надовбаними штучними перепонами, які складаються з кількох рядів вертикально вкопаних за зовнішнім краєм рову дерев'яних

1. Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII ст. Приложение. «Чертежь Киева града...» 1695 г.

2. Рыбаков Б. А. Русские системы мер длины XII—XV вв. // Сов. этнография. — 1949. — № 1. — С. 73.

3. Кусов В. С. Картографическое искусство русского государства. — М., 1989. — С. 78.

* З письмових джерел відомі десятки різних сажнів: государева і друкована, берегова і міська, трубна й мостова, дворова і лавочна, пряма й коса. Під час археологічних розкопок у Новгороді було виявлено частину дерев'яного інструменту XIII ст. для виміру довжини — «линейно-кругового мерила». Вивчаючи цю знахідку, дослідники дійшли висновку про сувору відмінність між чотирма видами сажнів. Лінійно-кругове кружало дозволяло зодчим обмірювати складні будівельні споруди, використовуючи різні сажні (2). Інструмент з різними шкалами зручний для досягнення гармонійних пропорцій будівель — «хитрости храмоздательной» (3).

Малюнок, автором якого вважають А. Ван-Вестерфельда. Кисво-Печерська лавра. 1651 р. Копія XVIII ст. Туш, перо.

кілків. Їх висота і взаємне розташування визначались з тим, щоб унеможливити неприятелю прохід між ними (1).

Перед глибоким яром Душегубицею — надійною природною перепоною, вал обривався. По дну яру протікав струмок, посередині долини перегороджений греблею, а також проходив «взвоз большой в Печерский монастырь» (2). Яр та струмок з греблею існували досить довго. Їх можна побачити і на більш пізніх планах Печерська (3).

Отже, першу лінію укріплень Печерського містечка створювали природні укріплення зі сходу, заходу і півдня і штучні — з півночі та північного заходу.

Друга лінія укріплень складалася з рову та валу з бруствером, що утворювали в плані неправильної форми прямокутник. По верху оборонного валу було встановлено дерев'яний частокіл із загострених угорі кілків.

Ширина валу мала бути достатньою для транспортування й установки на ньому гармат, а також розміщення артилерійської обслуги та стрільків, тобто не менш як 6 м.

До оборонної системи входило 6 виводів — фортечних споруд, що висту-

пали перед основним укріпленням. Ці виводи, як і виводи в Київській фортеці, були, вірогідно, дерев'яно-земляними: з рублених клітей, наповнених землею. Один з виводів, північно-східний, мав два земляних боя та розміри «по верху кругом 32 сажени», тобто 69,12 м. Північно-західний вивід мав «кругом 41 сажень с аршином», тобто 89,28 м. Інші чотири, що були влаштовані на південному фронті оборонного муру, мали розміри: південно-західний «кругом 31 сажень» (68,96 м), південно-східний вивід-острог — «кругом 45 сажень» (97,20 м). Два виводи між ними мали розміри відповідно «кругом поверху 24 сажени» (51,84 м) та «кругом 8 сажень» (17,04 м).

В'їздили на територію фортеці через дерев'яні брами з надвратними баштами, що були вбудовані в оборонні вали з трьох сторін: Київська — з північного, Васильківська — із західного, дві П'ятницькі вежі, що стояли з обох боків рову, — з південного.

Обидві П'ятницькі брами мали «в длину 3 сажени с пол саженью», тобто 7,56 м; Васильківська — «4 сажени» (8,64 м). Ці брами були проїжджими, чотирикутними в плані, двоярусними, без обламів, вкритими шатром, зі

1. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. — Спб., 1858. — Т. 1. — С. 106.

2. Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII ст. Приложение. «Чертежь Киева града...» 1695 г.

3. ЦГАВМФ. — Ф. 3. — Оп. 24. — Спр. 279; Ситкарева О. В. Киевская крепость XVIII—XIX ввек. К. 1997. Приложения.

Командир Київської інженерної команди інженер-підполковник І.Г.Дзичканець. «Часть генерального плана Киево-Печерской цитадели и прилежащей к оной местности, близь вновь предполагающагося моста». 1837 р. РДВІА, Москва, Росія. Ф. 349. Оп. 18. Спр. 3290.

«сторожнею» й шатриком. Київська брама була значно більшою — 7 сажень, тобто 15,12 м. Вона теж була проїжджа, «с калитками», чотирикутна в плані, двохярусна, з обламами, вкрита шатром, зі «сторожнею» й шатриком.

Перед брамами були перекинуті через рів дерев'яні мости.

Крім вищезгаданих, так званих «явних» кріпосних воріт, які під час осади зачинялись та завалювались колодами й засипались землею, в оборонному валу влаштували «тайные» проходи крізь вал, якими користувались осаджені. Так, у виводах на південному фронті оборонного валу було влаштовано дві «вылазные калитки» і один «подлаз». На жаль, на плані 1695 р. не вказані розміри та довжина цього «подлазу». Але відомо, що в Київській фортеці після її вдосконалення при генерал-майорі

П. Гордоні в 1679—1680 рр. переріз «підлазов» в основному становив 8,6 x 2,8 м, а довжина — від 28 до понад 36 метрів. У «підлазах» для кріплення встановлювались дерев'яні підпори.

На «Чертеже» Ушакова вказані відстані між об'єктами, що входили до складу укріплення: «[Опись и] мера Печерского местечка с Киевской стороны от горы, что над рекою Днепром прозывается Солоная Горка, до ограды монастырской полого места 101 сажень (218,16 м. — О. С.), от ограды монастырской заметано бревнами 45 сажень (97,2 м. — О. С.), от той ограды вывод з двумя земляными боями... от того вывода до Киевской башни 141 сажень (304,56 м. — О. С.),.. от той Киевской башни земляного валу до вывода 141 сажень (304, 56 м. — О. С.),.. от того вывода до Васильев-

скої башни 28 сажень (вірогідно, документ прочитано неточно. — О. С.) ... от Васильковской башни до выводу 15 сажень (імовірно, документ прочитано неточно. — О. С.),... от того выводу ж 90 сажень (194,4 м. — О. С.);... от того выводу до выводу 72 сажени (155,52 м. — О. С.),... от того выводу до Пятницкой башни 79 сажень (170,64 м. — О. С.),... от Пятницкой башни до выводу острогу 15 сажень (32, 4 м. — О. С.),... от того выводу по горе к Днепру дворами и огородами и садами 187 сажень (403,92 м. — О. С.)» (1).

На території Печерська в межах вищезгаданих укріплень розміщувалось два монастирі: Києво-Печерський і Вознесенський жіночий, а також містечко з торгом та п'ятьма приходськими церквами, дві з яких знаходилися між першою та другою лінією укріплень.

Києво-Печерський монастир мав свої оборонні укріплення, які на рубежі XVII—XVIII ст. зазнали докорінної перебудови. В цей період навколо нього було споруджено міцну кам'яну оборонну стіну з баштами і брамами з надбрамними церквами.

Датування, що наводиться в літературі про початок і завершення будівництва, різне. Але аналіз історичних джерел переконливо свідчить, що здійснювалось воно між 1695-м і 1706 р.* (2).

Про початок спорудження стіни в 1695 р. свідчить очевидець цих подій П. Орлик в «*Aleids hossiyski, triumphatum laurem*» *ka tonowany*» (3).

Північно-західний вал стіни будували, вірогідно, не раніше 1697 р., оскільки на цій ділянці було знайдено цеглу, на якій вказаний цей рік.

У 1701 р. будівництво йшло повним ходом, про це свідчить російський мандрівник І. Лук'янов**, який писав: «*нынь кругь монастыря ограду дѣлають каменную зъло великую*» (4).

Достатньо інформації про час будівництва однієї з ділянок муру містить

Монастирський мур навколо Верхньої території Києво-Печерського монастиря. 1695—1706 рр.

Фрагмент. Дільниця від Онуфрієвської вежі-церкви до вежі-церкви над Північною (Печерною) брамою. Фото автора. 2002 р.

Фрагмент. Дільниця від церкви Всіх Святих до Малярної вежі. Фото автора. 2000 р.

Цегла з клеймом***. Вилучена з мурування монастирської стіни. 1697 р.

1. ЦГИАК. — Ф. 59. — Оп. 1. — Д. 13а. «*Чертежь Киева града...*» 1695; Алферова Г. В., Харламов В. А. — С. 134—135.

2. Письма и бумаги императора Петра Великого... Т. II. — СПб., 1889. — С. 196.

3. Орлик Ф. «*Aleids hossiyski, triumphatum laurem*» *ka tonowany*. Вильно, 1695 // «*Киевлянин*». Кн. 3. — К., 1850. — С. 131.

4. Лукьянов И. Путешествие в Святую землю // «*Русский архив*». — 1863. // № 5—6. — С. 14; Сборник материалов для исторической топографии Киева. Отд. 2. — К., 1874. — С. 122.

5. Бессонов С. В. Арх. КПЛ в ее ист. развитии (рукопись). Методфонд Киев НИИТИ. Инв. № 120, 1948—1949 гг.

6. Голубев С. Т. Старый корпус киевской Академии. — К., 1913. — С. 45; Государственный заповедник-музей «*Киево-Печерская Лавра*». Путівник. — К., 1961. — С. 56; Дехтярев М. Г. Историческая справка к проекту реставрации Онуфриевской башни. 1989, Рукопис. — С. 4.

7. Ернст Ф. Киев. — К., 1930. — С. 491.

8. Венедиктов А. Болховские курганы. — Тула, 1982. — С. 30.

* С. В. Бессонов відносить початок будівництва до 1695 р. (5), С. Т. Голубев — до 1696 р. (6), а автор «*Краткого исторического описания Киево-Печерской Лавры*» (1801) и Ф. Ернст — до 1698 р. (7).

** Лук'янов Іван — московський священник. У 1701—1702 рр. мандрував з Москви до Єрусалима (Палестина) через Україну. Побував у Фастові, Києві та інших містах. Під час подорожі вів записи, в яких охарактеризував деякі землі й міста, в тому числі Київ. Подорожні записки були вперше опубліковані в 1863 р. в журналі «*Русский архив*» під назвою: «*Путешествие в Святую землю священника Иоанна Лукьянова*». В передмові до видання повідомлялось, що «*Записки*» були передані у видавництво С. А. Соболевським, а він у свою чергу отримав їх з Орла: «*Рукопись в листах, старинным и весьма четким полуустовом, там, где у нас красные строки, в подлиннике по несколько слов кинуварью*» (8).

*** Цеглу з написом «1697 рік» виявив начальник Архітектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАН України В. О. Харламов у 1972 р. під час будівельних робіт.

Монастирський мур навколо Верхньої території Києво-Печерського монастиря. 1695—1706 рр. Фото автора. 2004 р.

Дільниця від надбрамної церкви Всіх Святих до Малярної вежі. Фрагмент. Фото автора. 2002 р.

Стрільниця другого ярусу з боку монастиря на дільниці від Онуфріївської вежі до сучасного корпусу №100. Фрагмент. Фото автора. 2002 р.

Дільниця від Годинникової вежі до вежі, розібраної в XIX ст. Фрагмент. Фото автора. 2002 р.

Стрільниця другого ярусу з боку поля. Фрагмент. Фото автора. 2004 р.

повідомлення І. С. Мазепи Петру I 1703 р., де говориться: «О укреплени монастыря Печерского, где его гетманским проторми от давней пещеры ограда каменная учинена, а ныне от башни Киевской какая башня каменная учинитися имеет? И каменщики стужают, прислан ли будет какой инженер или так строитъ как есть, что бы впредь напрасно проторы не пропали» (1). Резолюція Петра I була такою: «Обождать до веденія, чтоб в то время, а конечно, намерены укрепить» (2). Із наведених текстів стає зрозуміло, що кам'яна стіна на вказаній ділянці була побудована, а брама — ще ні.

Оборонний мур, що оточував Києво-Печерський монастир з усіх боків, за планом являв собою неправильний багатокутник. Він був зведений перед лінією старої дерев'яної огорожі XVII ст. і в цілому зберігав її напрямок, але не збігався із напрямком старої кам'яної стіни XII ст., що колись існувала навколо монастиря. «Ограда она в окружности своей составляет 550 сажень вышиною в 2 сажени, а в иных местах и более, шириною или толщиною в 4 аршина с половиною» (3). Тобто довжина мура досягала 1190 метрів.

Зовні поверхня стіни мала нахил («биком»). У нижній частині її товщина становила 2,5–3 м, а у верхній, де влаштовані стрільниці, — 1–1,5 м. Тобто догори стіна значно звужувалася за рахунок нахилу, а також ширини ходового майданчика, влаштованого для підходу до стрільниць. Бойовий хід був критий двоскатним гонтовим дахом простішої конструкції (не збереглася).* В нижній частині стіни, на якій базується бойовий верхній ярус з внутрішнього боку, влаштовані глибокі ніші арочного обрису (розвантажувальні арки). Стіни вимуровані з червоної цегли розміром (30–31) x (15–16) x 5 см і (28–29) x (15–16) x (5,0–

5,5) см на вапняному розчині з кам'яним забутуванням. Підмурки муру складені з великих валунів (4).

Стіни підвищувались або знижувались відповідно до рельєфу місцевості, при цьому їх висота залишалась в основному незмінною в абсолютних цифрах і становила 7 м. Монастирський ансамбль таким чином доповнили мальовничо-м'які лінії кам'яних фортечних мурів.

Оскільки велика протяжність фортечного муру створювала сприятливі умови для використання спеціальної штурмової техніки — таранів та осадних веж, щоб зменшити небезпеку руйнування стіни, на ній через певні проміжки на кутах та заламах оборонної системи були споруджені вежі, що виступали вперед відносно стін.

Одноставної думки про те, скільки веж та церков входило до складу оборонного муру навколо Києво-Печерського монастиря, у фаховій літературі не існує. Але вивчення графічних та текстових джерел переконує, що над ним височило три надбрамні церкви: давньоруська Троїцька — на західному валу стіни; новозбудована церква Всіх Святих — на північній ділянці оборонного муру та церква над Північною (Печерною) брамою на південно-східній ділянці.

До системи фортечного муру входили також дві вежі-церкви: в ім'я святого Іоанна Кущника та св. Онуфрія. Тобто на монастирських мурах усього було п'ять церков. Крім того, було побудовано три вежі:** Малярна, Годинникова та ще одна, що розташовувалася на південному валу оборонного муру (не збереглася), проте архівні матеріали не залишають жодних сумнівів щодо її існування. Зображення цієї вежі є на плані 1744 р. (5) та інших планах XVIII ст. (6). Її було розібрано 1822 р. (7).

Існування вежі на північному заході, яка начебто в 20-х рр. XIX ст. була,

* У XIX ст. бійниці, втративши своє значення, були частково замуrowані, а дерев'яні бойові галереї розібрані. Замість них на рівні бойових майданчиків був змурований відкіс з цегли, критий залізом. Зверху стіни були карниз і металева покрівля. В повоєнні роки та у 80-х рр. XX ст. пам'ятку дослідили архітектори Р. П. Бикова, Г. Данилова, А. Борисова, А. Кулагін, Л. Цяук, М. М. Говденко, О. П. Давиденко. На двох ділянках оборонних стін: від церкви Всіх Святих до Малярної вежі та від Онуфрієвської вежі до корпусу № 100 (за сучасною нумерацією) бойові галереї були відтворені, а бійниці другого ярусу та розвантажувальні арки нижнього — реставровані.

** У XIX ст. одна з веж отримала назву Малярної, оскільки тут була розміщена майстерня живопису, друга — Годинникової, в ній знаходився (до 1816 р.) особливий бойовий годинник (8), а третя названа Палатною.

1. Письма и бумаги императора Петра Великого.... Т. II. СПб., 1889. — С. 7.

2. Письма и бумаги императора Петра Великого.... Т. II. — С. 215.

3. ЦДАДА. — Ф. 124. — Спр. 83. — Арк. 1; Крицкий Б. А. Народные мастера архитектуры XVIII века на Украине. Автореф. дис... — К., 1953. — С. 32.

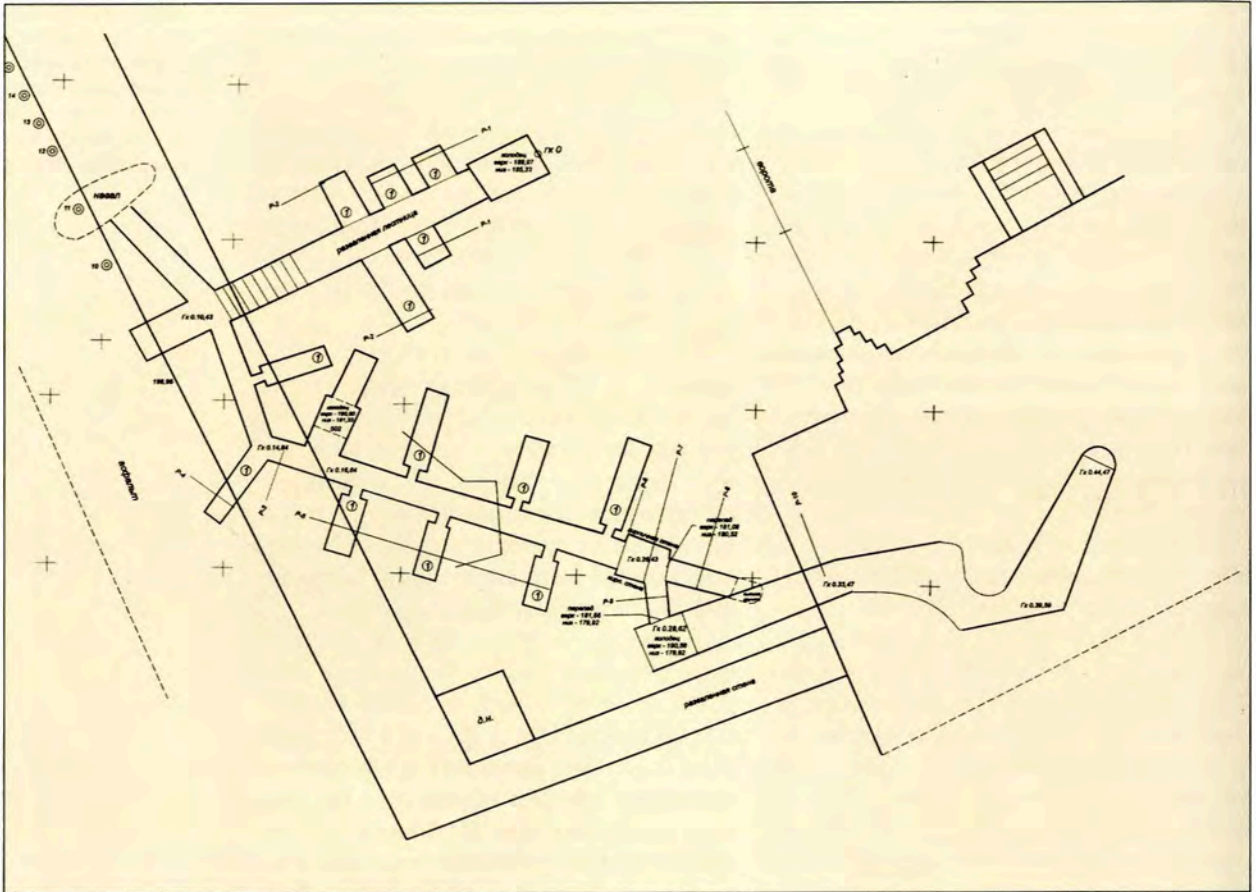
4. Говденко М., Корнеева В. Киево-Печерська лавра: варіації на тему реставрації // З історії української реставрації. — К., 1996. — С. 10.

5. ЦДАВМФ. СПб. — Ф. 3/л. — Оп. 24. — Спр. 321. Ситкарева О. В. Киевская крепость XVIII—XIX веков. К., 1997. Приложения.

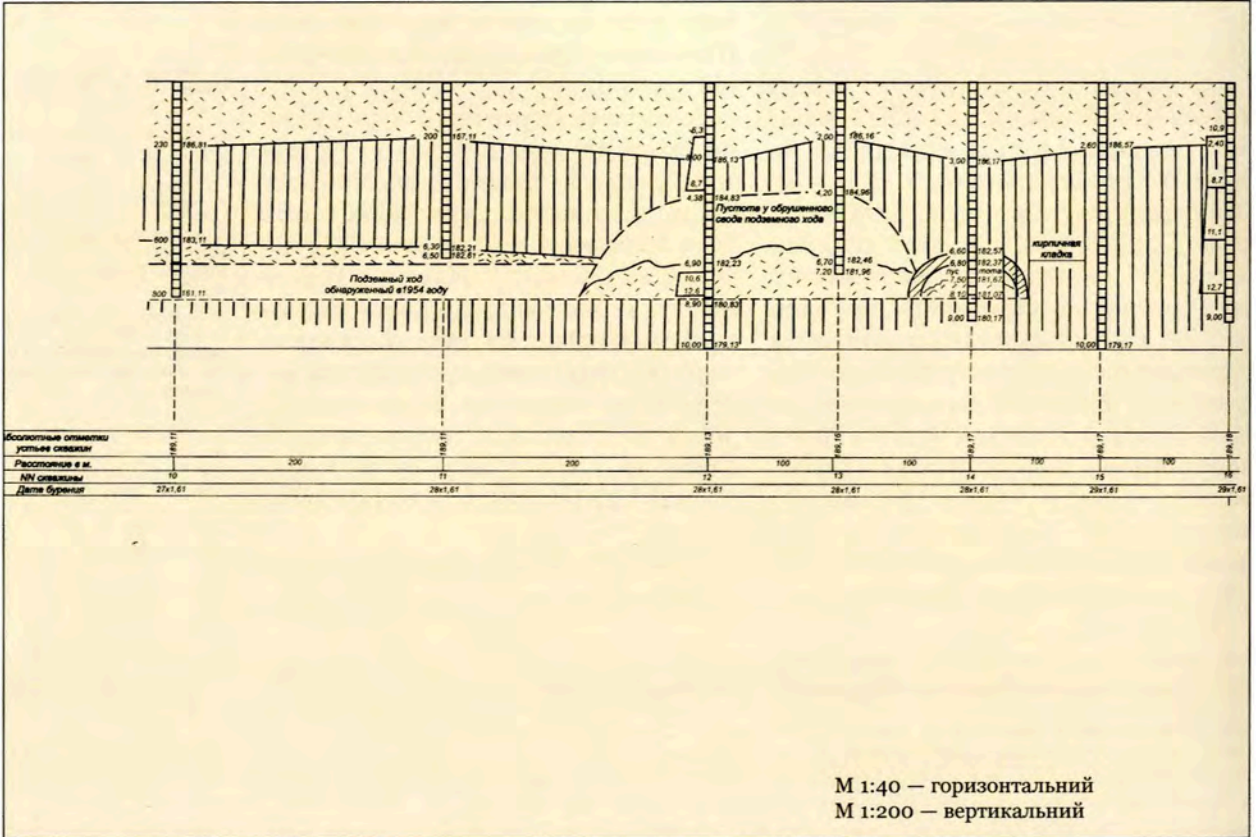
6. Сіткарьова О. В. Архітектура Києво-Печерської лаври кінця XVII—XX ст. — К., 2001. — С. 53; ЦДАВМФ. СПб. — Ф. 3. — Оп. 24. — Спр. 258. — Арк. 1.

7. ЦПАК. — Ф. 128. — Оп. 1 заг. — С. 1554; Васильєв М. Г. Фортикаційні споруди території Києво-Печерської лаври у XIX ст. // Фонди НКПІКЗ. КПЛ-А-54.

8. Шербина В. І. Головні будівлі Києво-Печерської лаври // Нові студії з історії Києва. К. 1926. С. 72.

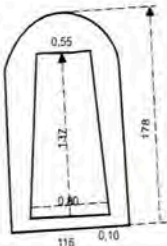

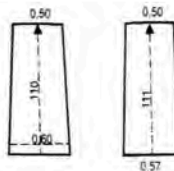
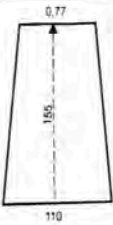
План підземної споруди під Троїцькою надбрамною вежею та оборонним монастирським муром.

Інженерно-геологічний розріз I-I підземної споруди під Троїцькою надбрамною вежею та оборонним монастирським муром.

Поперечні розрізи по підземному ходу №1

Таблиця 1

№ п/п	№ розріза	Разрез М 1:50			№ п/п	№ розріза	Разрез М 1:50		
		1	2	3			1	2	3
1	1				7	6			
2	2				8	7			
3	3				9	8			
4 5	4 9				10	10			

План-схема. Викопіровка з плану Києво-Печерської лаври.

Підземна споруда під Троїцькою надбрамною церквою та оборонним монастирським муром.

як намагаються довести деякі дослідники (1), розібрана, оскільки заважала рухові екіпажів по вулиці, не підтверджується жодним документом. Навпаки, джерела переконливо свідчать, що в 30–40-х рр. XVIII ст. цієї башти не було.

Як вважають деякі фахівці, лаврський оборонний мур з вежами, вежа-

ми-церквами та надбрамними церквами міг бути споруджений московським архітектором Д. В. Аксамитовим*(2). Але він міг прибути до Києва не раніше 1700 р., коли будівництво муру йшло повним ходом. Про це свідчить лист Ф. А. Головіна**, який писав гетьману Мазепі: «Каменного дела мастера послал я к милости твоей, только чего в

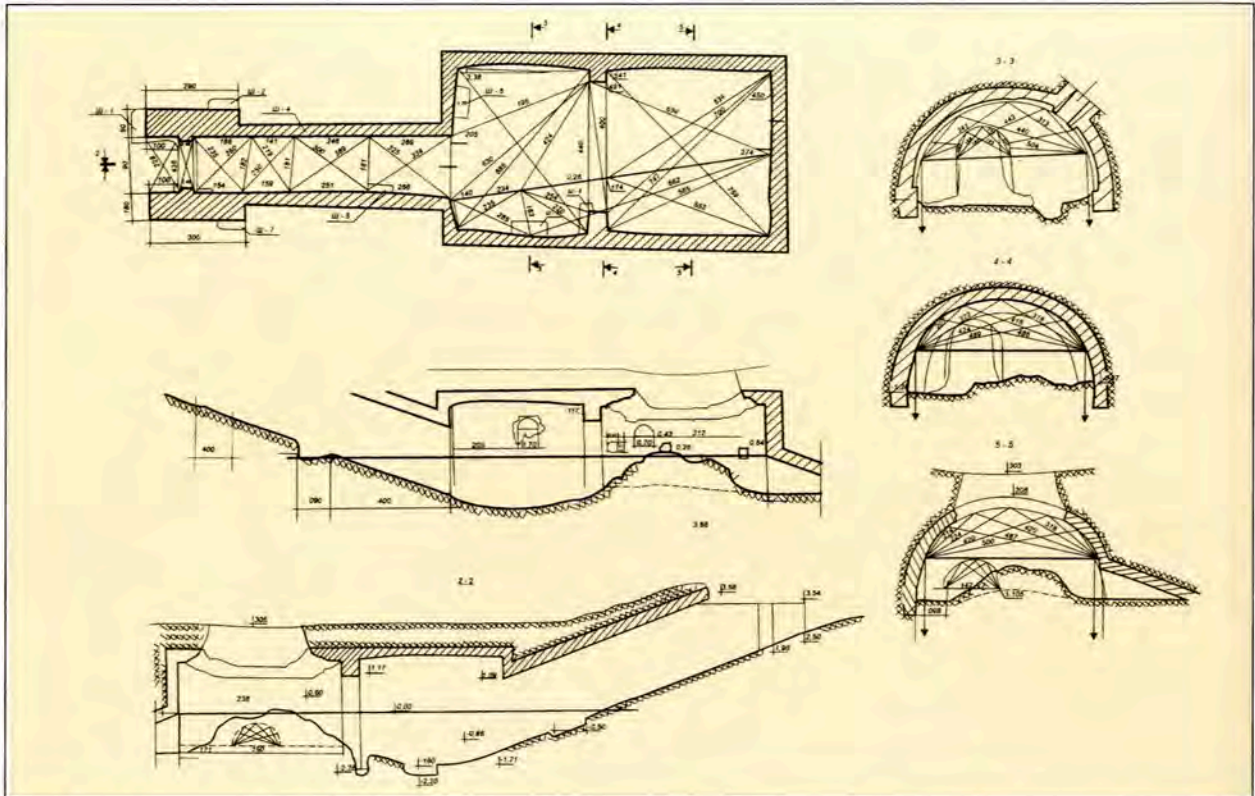
* Аксамитов Д. В. — архітектор, «каменных дел художник». В 1697–1698 рр. будував палац для Ф. Лефорта (пізніше О. Д. Меншикова) в Німецькій слободі на р. Яузї в Москві. В 1700 р. на прохання гетьмана І. С. Мазепи був направлений до Батуріна для будівництва храму (3).

** Головін Ф. А. — відомий російський полководець, сподвижник Петра І.

1. Подгора В. П. Историческая записка к проекту реставрации монастырской стены Верхней Лавры. — К., 1985. — Т. 2. — С. 10; Петров С. С. Оборонні споруди Києва XI–XIX ст. за рукописними та друкованими джерелами. — К., 1997. — С. 18.

2. Крицкий Б. А. Народные мастера архитектуры XVIII в. на Украине: Диссертация. — К., 1955.

3. Клязина М. В., Комелова Г. Н. Русское искусство петровской эпохи. — Л., 1990. — С. 257.

Льох біля башти
Кушника.

**Архітектор
Корнєєв В.І.
Проект
реставрації. Обмр.
План, розрізи.
1982 р.**

деле своем не гораздо доволен, но вскоре и другого пришлю, который совершенно архитектуру знает, а ныне затем не послал, что у некоторого есть дела и вскоре освободиться» (1). Ймовірно, «другим» архітектором і був Аксамитов. У цей час, як відомо, він був зайнятий будівництвом Лефортовського палацу (2). Трохи згодом цей архітектор приїхав до України (3), де під його керівництвом розпочалося будівництво багатьох об'єктів у Батурині, Глухові та Києві.

Для підвищення обороноздатності та пристосування монастиря на випадок облоги будувалася розгалужена система підземних ходів, а також підземні погребі для збереження порошу та боєприпасів.

Одну з підземних споруд фортифікаційного призначення було виявлено 1959 р.* у Троїцькій надбрамній церкві. В 1961–1962 рр. ця споруда була розчищена в межах доступності (70 м) і виконана її маркшейдерська зйомка (4).

Підземний хід являє собою склепінчасту галерею, вимуровану з цегли**, хід має відгалуження. Головна галерея підземного ходу починається під Троїцькою надбрамною церквою і прямує спочатку на схід, а потім повертає на північний захід, проходить під оборонним муром і за його межею закінчується завалом ґрунту. Вдалося з'ясувати, що за завалом хід має продовження, що прямує в бік арсеналу. На цій ділянці ходу влаштовано два колодязі, що мають відмітки: перший — (верх — 190,58, низ — 179,92); другий — (верх — 190,30, низ — 181,33). Довжина головної частини ходу (до завалу) становить близько 20,5 м, висота — близько 2 м, ширина 1 м. У стінах основної підземної галереї влаштовано дев'ять ніш різного розміру і конфігурації, що розташовуються по обидва боки галереї в шахматному порядку. В тому місці, де основна галерея підходить до фортечного муру, розпочинається відгалуження від нього, що прямує на схід. Во-

1. ЦГАДА. Письма разных лиц на русском языке. Св.1, 1700 год. — П. 1. — № 26.

2. Михайлов А. Архитектор Д. В. Ухтомский и его школа. — М., 1954. — С. 333; Подольский Р. Петровский дворец на Яузе // Архитектурное наследство. — 1951. — № 1. — С. 20–24; Дехтярев М. Г. Историческая справка. — К., 1984. — С. 10–11.

3. Краткое описание Киево-Печерской лавры. — К., 1801. — С. 20.

4. Топо-геодезические и маркшейдерские материалы на Верхней территории Киево-Печерского заповедника. — К., 1957. Заказ № 36187, арх. № 3771.

* 1958 р. просіли фундаменти оборонної стіни поблизу північної стіни Троїцької надбрамної церкви. Під час з'ясування причин деформації споруди тут було виявлено підземний хід. Після дослідження його законсервували пішаним засипом. Роботи проводило Спеціалізоване управління підземних робіт за проектом, розробленим «Киїенпроектом». У 1982 р. під час інженерно-геологічних досліджень були виявлені й інші частини цієї споруди, втім, археологічно вони не вивчалися.

** На жаль, у звітах про дослідження інформація про розмір та інші характеристики цегли й розчинів відсутні.

Вхід до підземного ходу до його розчистки та реставрації. Фото 1982 р.

но має довжину 12 м, ширину 1,2 м, висоту 2 м та закінчується колодязем, що має відмітки: верх — 187,97, низ — 185,33. На цій ділянці влаштовано 5 ніш, розташованих одна напроти іншої (табл. 1). Характер мурування та конструкції підземної галереї дозволяє припустити, що вона мала фортифікаційне призначення та була побудована одночасно зі зведенням оборонного муру навколо монастиря (1).

До цього ж часу відносяться, ймовірно, і два підземних льохи для зберігання пороху та боєприпасів, розташовані поряд з бойовими вежами. Один з них побудований поруч з вежею Кущника, другий — біля вежі в південно-східній частині оборонного муру, що не збереглася.

Льох біля вежі-церкви Кущника являє собою прямокутний у плані об'єм розміром 10,7 х 6,2 м, висотою 4 м, перекритий циліндричним склепінням. Шелига склепіння знаходиться нижче відмітки денної поверхні ґрунту. Фундамент відсутній: мурування стін і склепінь покладено на ущільнений ґрунт. Споруда вимурована з червоної цегли розміром (29,5–30) х (14,5 х 15,0) х (6,5–7,0), на світло-сірому вапняно-піщанному розчині. Шви мурування склепіння 4–5 см; шви стін 1–2 см. Внутрішній простір льоху ділиться на два рівних об'єми підпружною аркою, що підтримує склепіння. Первісний вхід до льоху та підлога в підвалі не збереглися. Вентиляція льоху здійснювалася за допомогою цегляних вентиляційних каналів.

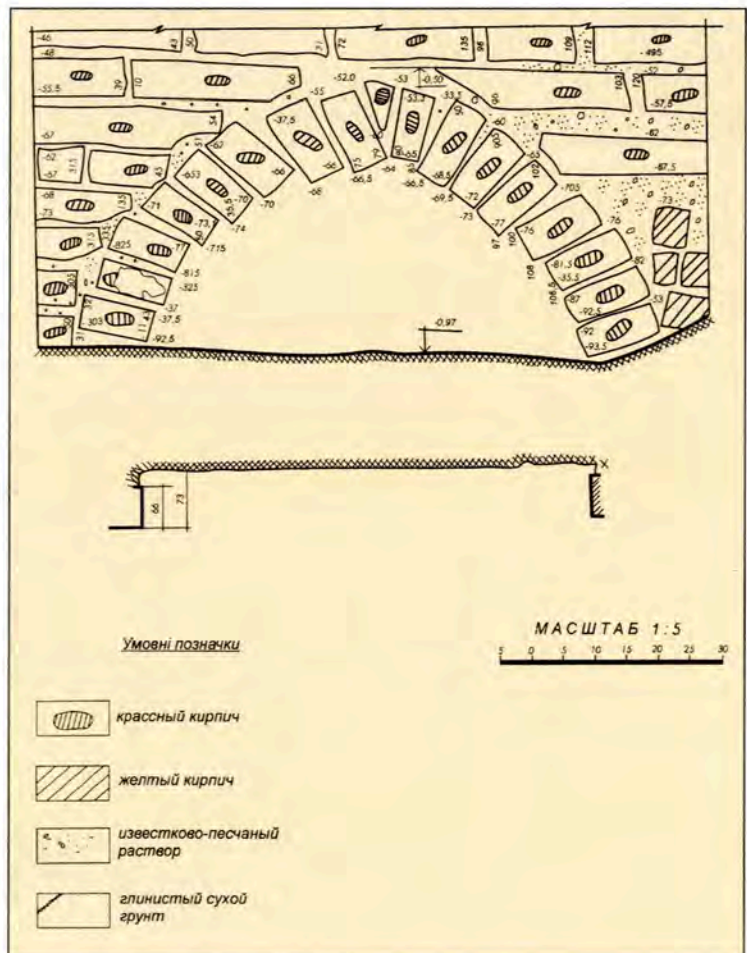
З приміщення льоху виходять два підземних ходи. Дослідженнями з'ясовано, що льох і ходи споруджені одночасно. Один з підземних ходів починається від східної стіни льоху й веде на схід (довжина дослідженої ділянки 9,5 м, ширина — 1,6 м, висота до 1,8 м,

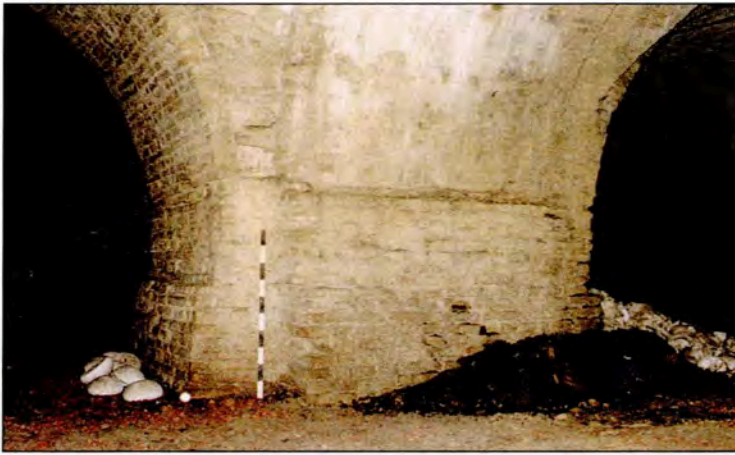
Підпружна арка. Фото 1982 р.

Льох біля башти Кущника.

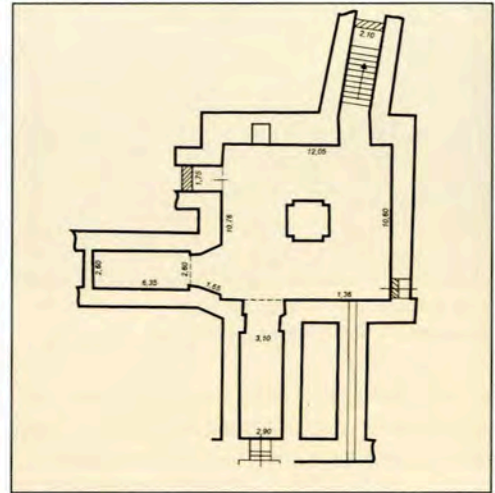
1. Толочко П. П. Таємні киянські підземель. — К., 1968. — С. 19.

Креслення зондажу в південній стіні підземного ходу.

Льох біля південного фронту оборонного монастирського муру (підвал сучасного корпусу №31). Фрагмент. Стовп в центрі погребу. Фото М. Стрихаря. 2000 р.

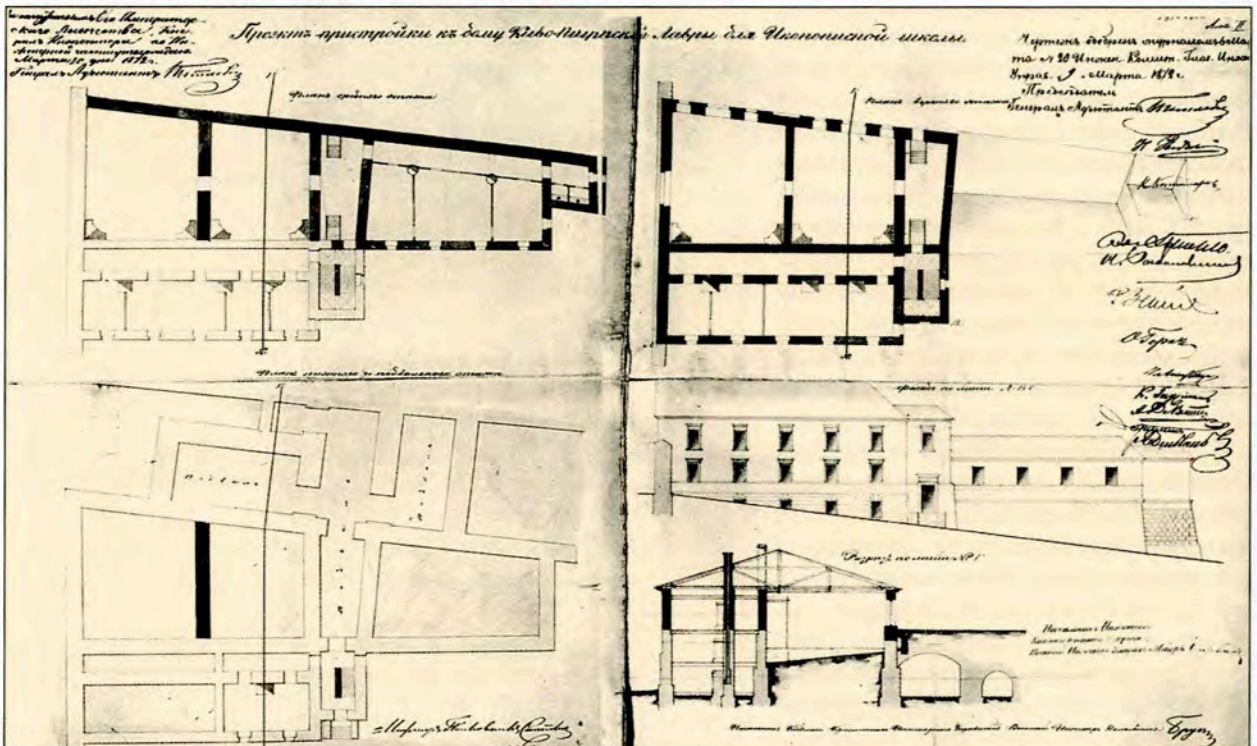
План-схема.

Південно-західний вхід до погребу. Фото М. Стрихаря. 2000 р.

товщина склепіння 30 см, в одну цеглину). В південній його стіні влаштовано велику нішу. На відстані 4,5 м від льоху хід має відгалуження в південно-східному напрямку. Другий хід починається від південної стіни льоху і веде на південний схід з помітним нахилом униз. Довжина дослідженої ділянки становить 14 м. Ширина ходу 1,5 м, висота до 1,9 м.

Льох, що розташувався біля розібраної в XIX ст. бойової вежі в південно-західній частині оборонного муру, являє собою квадратну в плані кам'я-

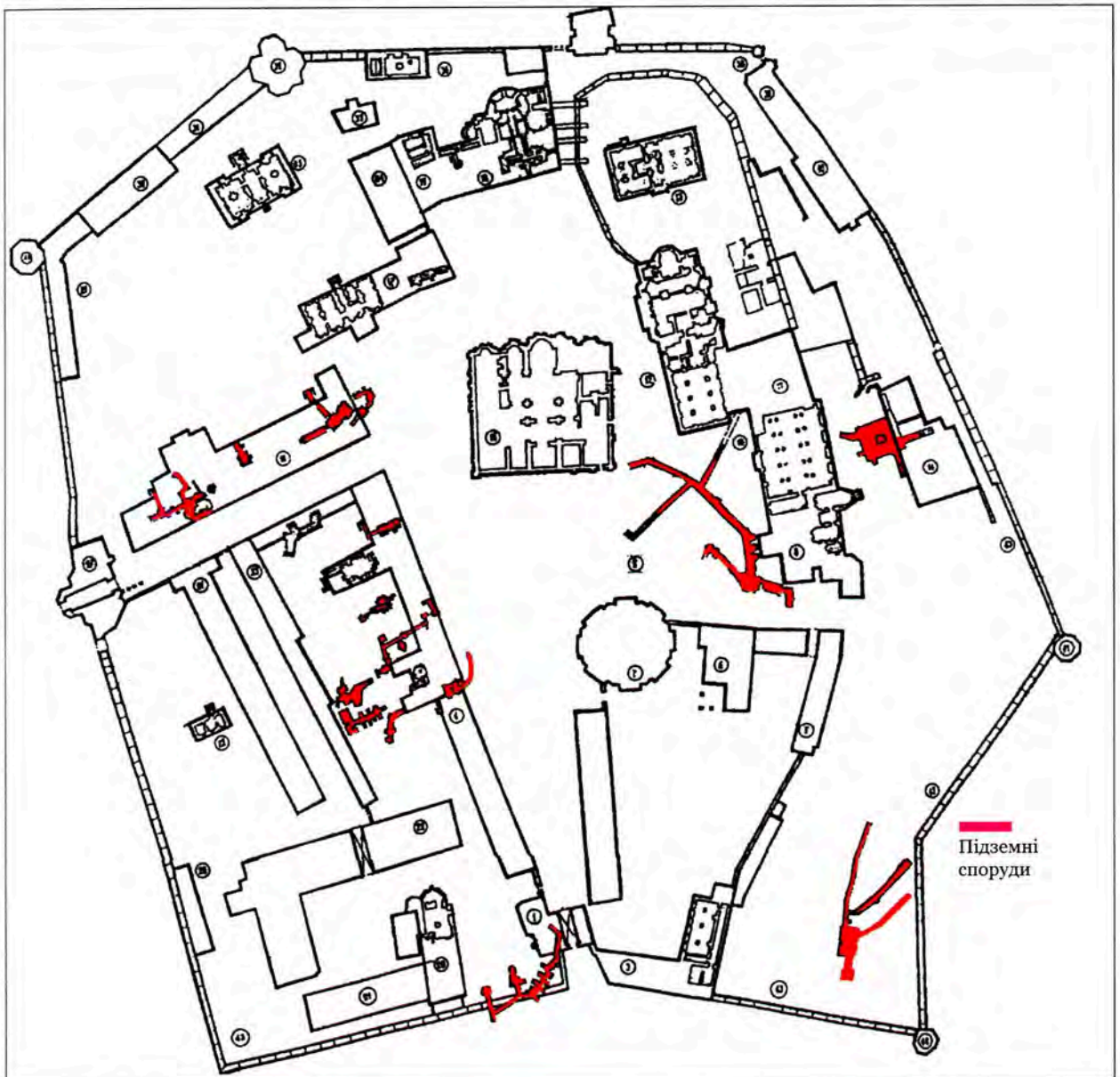
Воєнний інженер, штабс-капітан О.Р.Ветринський «Проект пристройки кь дому Киево-Печерской лавры для иконописной школы». 1872 р. Фрагмент.

ну підземну споруду розмірами 12 x 12 м, перекриту склепіннями, що спираються на хрестоподібний стовп у центрі приміщення. Стіни приміщення та стовп вимуровані з вохристої жовтої цегли розміром (30—32,5) x 14 x (5,5—6) см. У північній та західній стінах льоху влаштовано по одній склепінчастій ніші. У льох можна було потрапити від вищезгаданої вежі та муру через склепінчастий цегляний коридор у західній частині південної стіни. Ще два входи в споруду аналогічної конструкції були влаштовані в південній та західній стінах погребя.

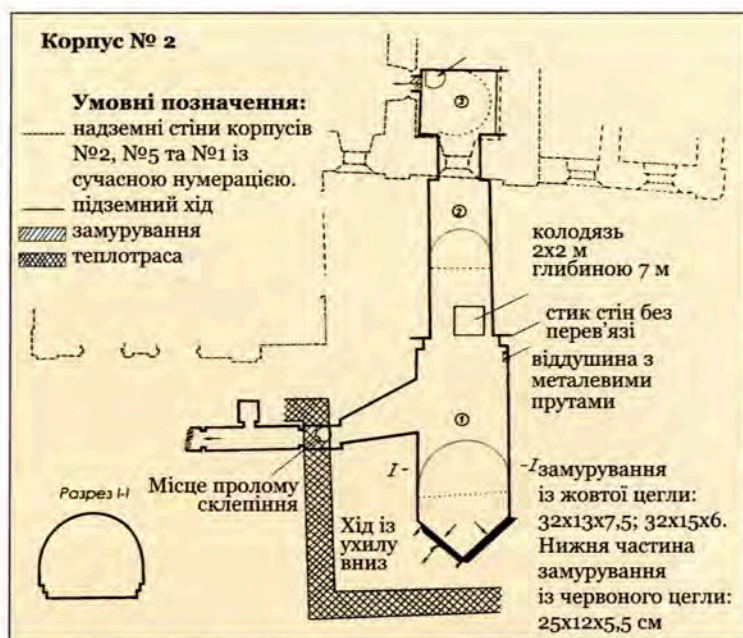

Після завершення Північної війни призначення споруди змінилося. На

Дільниця ходу з проламаним склепінням. Фото М. Стрихаря. 1984 р.

План-схема Верхньої території Києво-Печерської лаври з позначенням підземних споруд

Підземний хід під Соборною площею (підземна споруда під Соборним майданом)

Архітектори
 В. Б. Петичинський,
 М. М. Говденко,
 Є. Пламеницька.
 Схематичний обмір.
 План. 1959 р.

Архітектори
 В. Б. Петичинський,
 М. М. Говденко,
 Є. Пламеницька.
 План підземного ходу
 під Соборним
 майданом. 1962 р.

1. Ситкарева О. В. Исторический опыт и современные проблемы охраны архитектурного комплекса Киево-Печерской лавры (инженерно-технический аспект) // Проб. охраны, изучения и реставрации архитектурных памятников Киево-Печерской Лавры. — К., 1991. — С. 16-19;

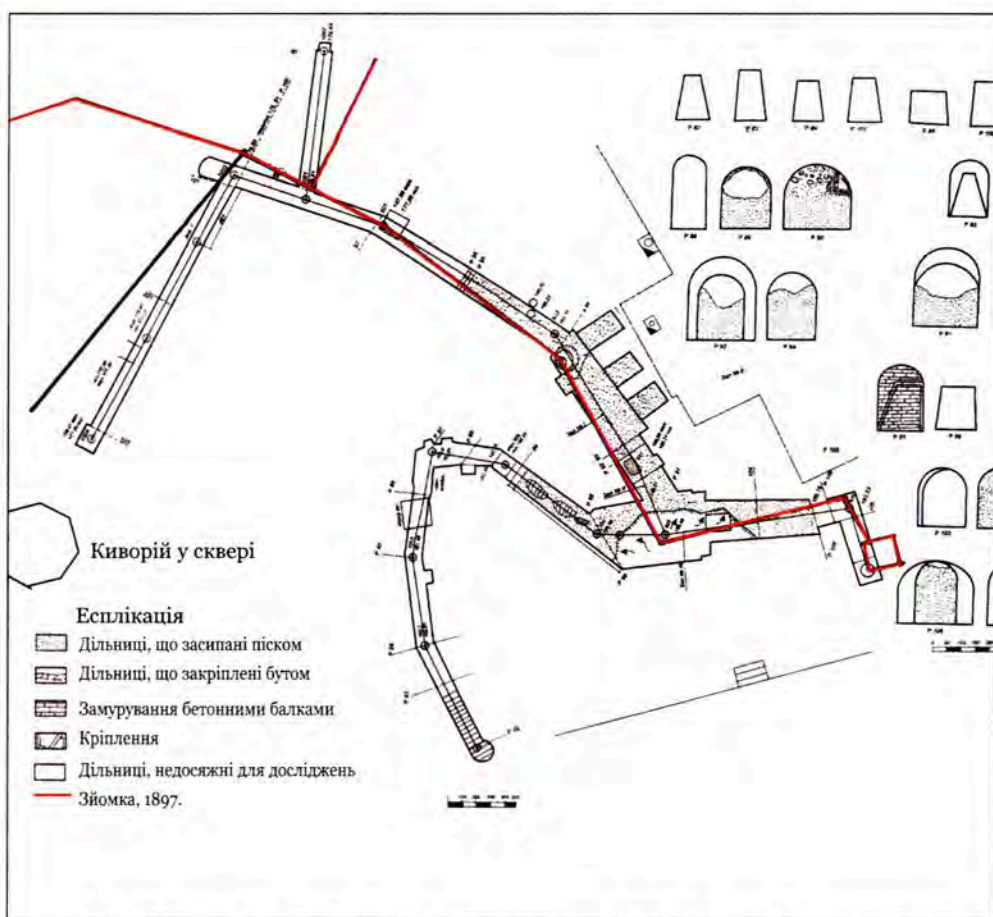
ЦДІАК. — Ф. 128. — Оп. 3. — Спр. 494. — Арк. 14, 18.

2. Державний інститут по проектуванню «Київпроект»: Отчет об инж.-геолог. исслед. площадки главной колокольни Киево-Печерской лавры. Заказ № 36187. — К., 1962. — С. 17.

3. Авагян А. В., Харламов В. А. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях у дома митрополита (корпус 2) и Большой лаврской колокольни в 1985-1986 гг. — К., 1986.

планах, створених у 40-х рр. XVIII ст., ця споруда значиться вже як лазня, а в другій половині XVIII ст. вона увійшла до складу нової будівлі (за сучасною нумерацією — корпус № 31).

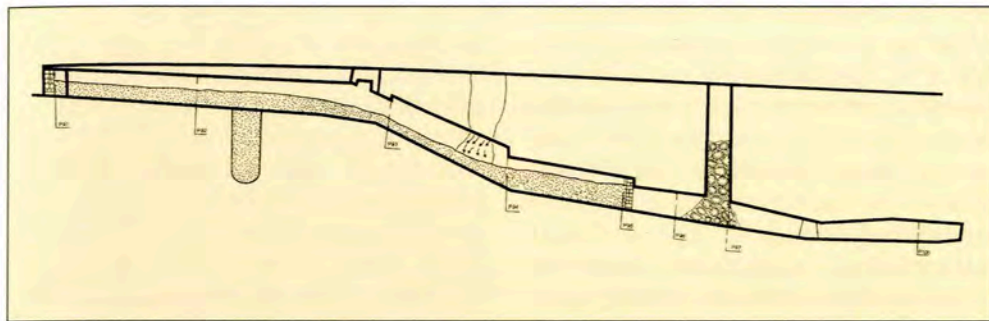
Деякі інші підземні споруди на Верхній території Києво-Печерського монастиря мали фортифікаційно-господарські функції. Так, великі склепінчасті підземні споруди, що у воєнний час, можливо, використовувались для зберігання продовольства, зброї, боєприпасів, були побудовані під Соборною площею. Деякі ділянки цієї споруди* досліджені в 1958 р. під час прокладання теплотраси перед північним фасадом будинку митрополита. З'ясовано, що на час зведення митрополичого будинку в 1727 р. підземний хід уже існував. Одна з його ділянок пролягає під пів-

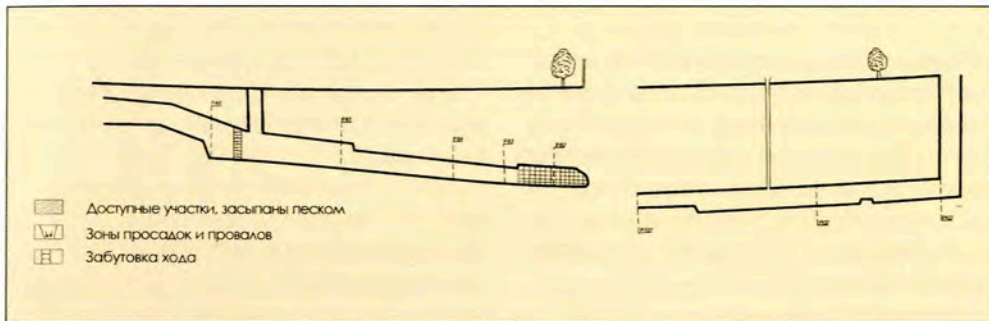
Авагян О.В., Харламов В.О. План ділянки підземного ходу під Соборним майданом, що була досліджена в 1980 р.

* Споруда обстежувалася в XIX ст. (1) Науково-дослідним і проектним сектором Республіканської спеціалізованої реставраційно-виробничої дільниці України в 1958 р. дослідження споруди виконували архітектори В. Б. Петичинський, Г. І. Говденко, Є. М. Пламеницька. В 1962—1963 рр. державний інститут «Київпроект» виконав інженерно-геологічні дослідження споруди та розробив проект її консервації. Відповідно до нього підземний хід був засипаний піском, а окремі його ділянки забутовані (2). В 1984 р. підземний хід досліджували О. В. Авагян та В. О. Харламов (3).

Авагян О.В., Харламов В.О. Розрізи підземного ходу під Соборним майданом. 1980 р.

І. Пламеницька Є. М., Говденко Г. І., Петичинський В. Б. — К., 1965.

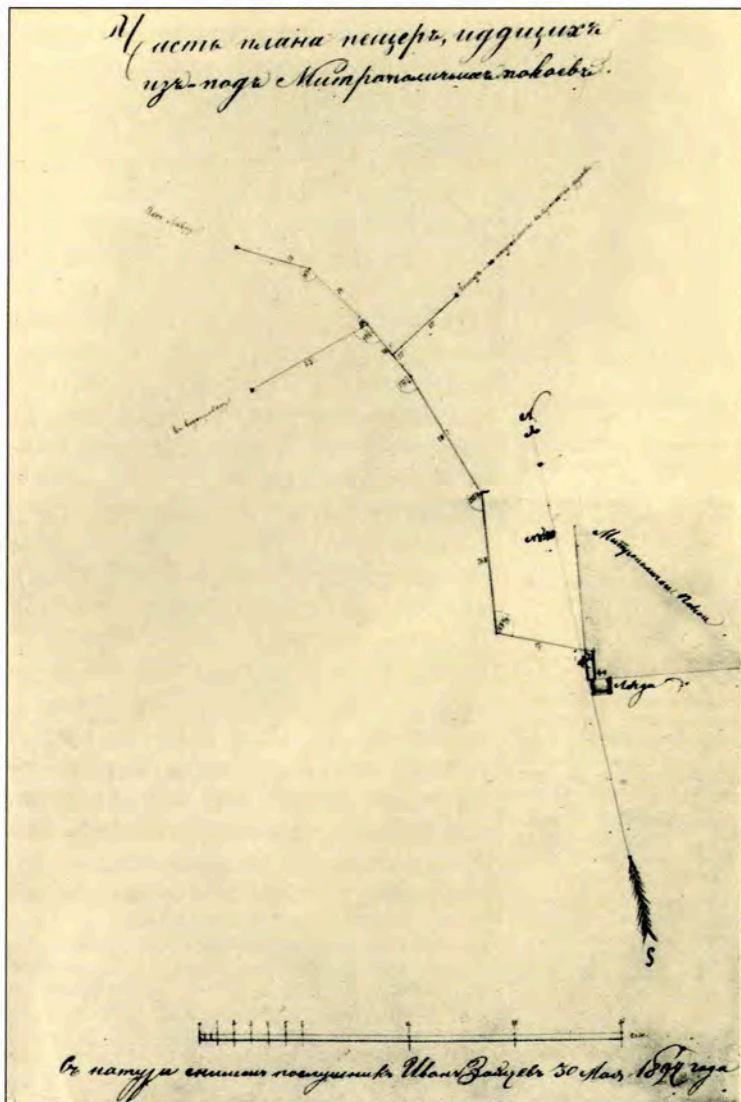

Колодязь в підземному ході під Соборним майданом. Фото 1962 р.

нічною частиною будинку митрополита. Доступ у деякі ділянки замуровано жолобчатою червоною цеглею розміром (24,5–25) x (13–14) x (9–10) см на вапняному розчині з додаванням товченої цегли, способом мурування нагадує фундамент митрополичого будинку (1).

У 1962 р. було виявлено та досліджено у зв'язку з появою провальної воронки на відстані 25–30 см з південного боку від Великої дзвіниці ще одну ділянку цього ходу.

Досліджена на цей час споруда під Соборним майданом має складну систему з кількох склепінчастих приміщень та розгалуженої підземної гале-

Послушник Иван Зайцев. «Часть плана пещер, идущих из-под митрополичьих покоев». 1894 р.

реї з боковими нішами та щілинами. Ширина підземних ходів становить 1,5–3 м, висота 2,0–2,5 м. Стіни та склепіння підземної споруди вимурувані з великої цегли на вапняному розчині з додаванням товченої цегли. Підземний хід заглиблений на 3–7 м від поверхні землі.

На ділянці, де перетинаються три підземні відгалуження цієї споруди, у підлозі знаходиться колодязь розміром 2 х 2 м, завглибшки 7 м.

Підземні споруди були й під іншими будівлями Верхньої лаври, що існували тут до пожежі 1718 р., в т. ч. під спорудою, що увійшла пізніше до складу корпусу № 7, а також під будівлями, що існували в період, що розглядається, на місці сучасного корпусу № 4.

Оборонний мур навколо Лаври робив монастир схожим на місто, підкреслюючи його самодостатність, символізуючи межу двох світів — церковного й світського. Ограда асоціювалася зі спасінням, з ізоляваністю від гріха. Монастирські стіни таким чином не тільки служили оборонній меті, а й символізували райську замкненість монастирського життя.

Провідна роль належала головній брамі, що називалася Святою та розташовувалася в українських православних монастирях залежно від містобудівної ситуації, переважно з заходу або півдня (1).

Свята брама Києво-Печерського монастиря — Троїцька надбрамна церква знаходиться в центрі західної частини оборонного муру. Стіна перед церквою утворює курдонер.

Зовнішній вигляд Троїцької надбрамної церкви під час реставрації, виконаної за часів Мазепи, зазнав певних змін. Давні стіни споруди були надбудовані; над закладеними трикутними просторами між закома-

рами, замість трьох невеликих фронтончиків, що з'явилися тут при Петрі Могилі, був зведений один великий фронтон. Барабан купола був надбудований, а давні вікна в ньому частково замурувані та пробиті нові віконні отвори. Як слушно вважають деякі дослідники, на межі XVII—XVIII ст. в цьому храмі, ймовірно, з'явилися нові настінні розписи, виконані за західноєвропейськими гравірованими зразками, в т. ч. композицій з Біблії Піскатора (2).

Ворота, що вели до печер, були перенесені в південно-західний кут нової оборонної стіни (3). Вони набули вигляду проїзної вежі з церквою в верхньому ярусі. Існування церкви над Північними (Печерними) воротами підтверджує «Планъ печерской крепости зъ ближнею ситуацией и строениемъ, въ какомъ состоянии оная ныне находится и какого впредь поправления по приобщеннымъ при семь плане профилям и деталямъ требуетъ», складений військовим інженером Д. Дебоскетом* 1742 р. (4). Церква над Південними (Печерними) воротами проіснувала до кінця XVIII ст., коли після землетрусу, що пошкодив цю споруду, її пербудували (5).

Певний вплив на наступне планування монастиря справило влаштування ще одних воріт у північній частині оборонного муру. Ці ворота в деяких архівних документах XVIII ст. називались Коновськими. На схід від них знаходилося господарське подвір'я, де розміщувалися дерев'яні споруди, «котлярні», стайні, кузні, а також будинки, в яких мешкали майстрові люди.

Над перекритим коробчастим склепінням проїздом цієї брами було зведено церкву на честь Всіх Святих. Одностайної думки про час будівництва храму у фаховій літературі теж не-

1. Історія української архітектури. — С. 210.

2. Петров Н. И. Южнорусские иконы // Искусство в Южной России. Живопись, графика. художественная печать. — 1913. — № 11—12. — С. 459—505, 494—496.

3. Сіткарьова О. В. Архітектура Києво-Печерської лаври кінця XVIII—XX ст. — К., 2001. — С. 17; ЦДАВМФ. — Ф. 3. — Оп. 24. — Од. зб. 321.

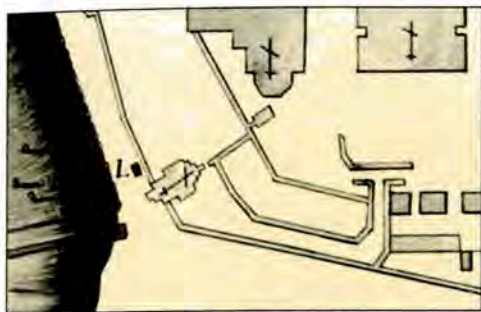
4. Сіткарьова О. В. Архітектура Києво-Печерської лаври кінця XVIII—XX ст. — К., 2001. — С. 13; ЦДАВМФ. СПб. — Ф. 3. — Оп. 24. — Спр. 279.

5. Сіткарьова О. В. Архітектура Києво-Печерської лаври кінця XVIII—XX ст. — К., 2001. — С. 15—17.

6. Сіткарьова О. В. З історії будівництва оборонних споруд в Україні військовим інженером Д. Дебоскетом у середині XVIII ст. // ВІ. — 1998. — № 1. — С. 132—137.

7. Сіткарьова О. В. Киевская крепость XVIII—XIX веков. — К., 1997. — С. 64—66; Сіткарьова О. В. З історії будівництва оборонних споруд... — С. 135—136.

* Дебоскет (1703 — після 1761) — військовий інженер (7). Народився в Пруссії в сім'ї французьких емігрантів, навчався у м. Кристьян Єрланке. З 1726 р. на службі в Росії, спочатку підпоручик у Псковському піхотному полку, полковий квартирмейстер цього полку (1730), квартирмейстер інженерного корпусу в рангу інженер-капітан-поручика (1731), інженер-полковника (1751), генерал-майора (1755). Працював у Канцелярії головної артилерії й фортифікації, де розглядалися найважливіші питання й проекти щодо військово-інженерної справи. Досяг чину генерал-інженера (1761). Склавав плани Кремля, Китай-города та Білгорода, брав участь у проектуванні й будівництві об'єктів Української оборонної лінії; зрештою йому було доручено будівництво всієї вищезгаданої лінії і фортець по ній від Дніпра до Дінця. Під час Російсько-турецької війни (1735–1739) — брав участь у штурмі Очакова, керував облоговими роботами. Під час Семилітньої війни поранений. Працював над складанням планів укріплень «Сила Російської імперії». Розробив багато проектів з підвищення обороноздатності Києва, в тому числі Києво-Печерського монастиря, а також інженерного захисту його території (8).

Військовий інженер Дебоскет. «Планъ Печерской крепости з ближнею ситуациею и строениемъ в какомъ состоянии оная ныне находятся и какого впрעדъ поправления по приобщенномъ при семъ плане профилямъ зделать требуетъ». 1742 р. РДАВМФ, Спб. Росія. Ф. 3. Оп. 24. Спр. 279

має*. Ми поділяємо в цьому питанні точку зору Є. І. Лопушинської про будівництво церкви після 1700 р. і теж вважаємо, що до нього був причетний Д. В. Аксамитов (1).

План церкви вирішений у вигляді рівноконечного хреста зі скісними кутами.

Церква являє собою п'ятикамерну п'ятикупольну систему з характерною для українських хрещатих церков вишуканою композицією. В інтер'єрі храму п'ять камер з'єднані між собою попружними арками у єдиний простір. Чотири гранених барабани, розставлені по хресту вежі, утворюють посередині квадратний простір, накритий вищим барабаном. Усі барабани споруди світлові, вони перекриті куполами, причому середній купол вищий та більший за інші. Куполи на церкві позолочені, випуклі, з перехватами і главками розповсюдженого в Україні пірамідального силуету**. Храм високо здіймався над одноповерховою забудовою монастиря та Печерського містечка, що оточувала його в кінці XVII — на початку XVIII ст.

Архітектура цієї споруди вирізняється надзвичайним багатством та різноманітністю декоративного оздоблення. Фасади декоровані великою кількістю поясків, ніш і картушів різної форми, на кутах вони фланковані пілястрами, розчленованими поясками та увінчаними волютами. Заокруглені вгорі вікна обрамлені наличниками зі скісними кутами, а також стовпцями по боках та трикутними сандриками з гирками. Угорі стіни ніби підв'язані розкрепованим антаблементом. На північному фасаді церкви було вміщено герб його фундатора — гетьмана Мазепи.

Одночасно з церквою в її південно-східному куті була побудована одноповерхова споруда зі склепінчастими перекриттями, яка, вірогідно, слугувала житлом привратника. Пізніше до неї прибудовано ще два приміщення, перекриті склепіннями*** (2).

Церква Всіх Святих. Північний фасад. Фото автора. 2004 р.

* Деякі дослідники вважають, що церква була побудована в 1698 році (3).

** На початку XIX ст. споруджено нові бані, що в основних формах відтворили попередні, знищені пожежею наприкінці XVIII ст. Церква постраждала під час Другої світової війни і була реставрована 1959 р. за проектом архітектора Є. І. Лопушинської (4).

*** Наступним етапом архітектурно-будівельної історії храму є спорудження ризниці біля східного фасаду. Вона відділялась від вищезгаданої одноповерхової прибудови до храму вузьким коридором, який первісно, можливо, був без перекриття. Пізніше коридор перекрили цегельним склепінням, одна із п'ят якого упиралась в паз, прорубаний у стіні ризниці, а друга — на стіну, зведену впритул до стіни одноповерхової прибудови. Цегла стін ризниці відрізняється від цегли в муруванні церкви розміром і кольором (табл. 2), між цими будівельними об'єктами відсутні перев'язки швів. Спершу кріпосні стіни Лаври прилягали безпосередньо до церкви. Для будівництва ризниці частина стіни була розібрана. Наявна нині аркада перед сходами теж побудована пізніше. Її архітектура (тяга, викладені з профільної цегли; надзвичайно пластичний фронтон; декоративний ліпний орнамент), розмір цегли 31 x 15 x 5,5 і характер цегляної кладки дозволяють вважати, що вона була побудована в першій половині XVIII ст.

1. Говденко Г., Захарченко П., Шмольсон И. и др. Проект строительно-архитектурных работ по памятнику архитектуры Все-хсвятской церкви Киево-Печерской лавры. — К., 1957. — С. 1.

2. Говденко Г., Захарченко П., Шмольсон И. и др. Проект строительно-архитектурных работ по памятнику архитектуры Все-хсвятской церкви Киево-Печерской лавры. — К., 1957. — С. 4.

3. Описание Киево-Печерской Лавры. — НБУВ ІР. XIII, 3476.

4. Сіткарьова О. В. Архітектура Києво-Печерської лаври кінця XVIII—XX ст. — К., 2001. — С. 249.

**Фрагменти фасадів
Церкви Всіх
Святих**

Північно-західний фасад. Ніша. Фото автора. 2004 р.

Південний фасад. Фрагмент. Фото автора. 2004 р.

Північний фасад. Герб гетьмана І.С.Мазепи. Фото автора. 2004 р.

Північний фасад. Фрагмент. Фото автора. 2004 р.

Первісне оздоблення інтер'єру не збереглося. Зараз у храмі розташований виготовлений з липи іконостас вишуканих пропорцій, виконаний у формах раннього бароко, але він призначався для якоїсь іншої церкви. Церква Всіх Святих* — видатна пам'ятка архітектури українського бароко, її можна віднести до шедеврів світової архітектури (1).

Онуфріївська вежа-храм, що входить до системи монастирського оборонного муру, розташована на його східній ділянці. Вона являє собою однобанну безстовпну споруду без проїзду. Об'єм-

но-просторове рішення цієї споруди характерне для церковної будови: в плані це рівнокінечний грецький хрест зі зрізаними кутами гілок — типовий для традиційних хрещатих храмів цього періоду. Первісно ця вежа, як і церква Всіх Святих, вірогідно, мала характерне для свого часу завершення — купол з главкою, увінчаною хрестом (не збереглося)** . Цю главку ще можна побачити на іконографічних джерелах другої половини XVIII ст. (2). Так, на кресленні 1780 р. з панорамою Києво-Печерського монастиря ця вежа зображена з бароковою

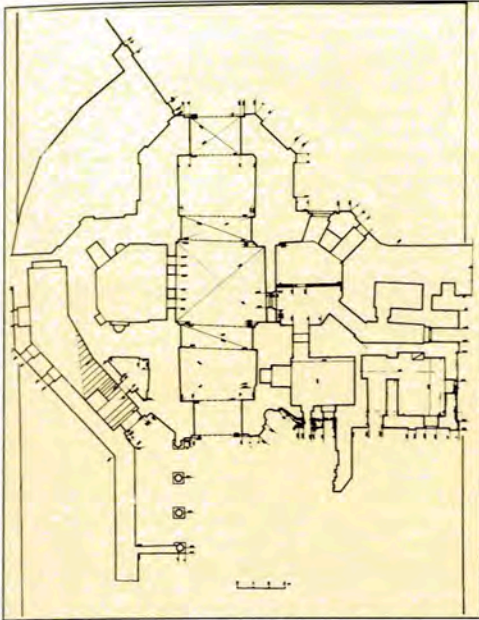
1. Михайлов. А. Архітектор В. Д. Ухтомський. — С. 383; Нариси історії архітектури України РСР. — К., 1957.

2. РДВІА м. Москва. — Ф. 349. — Оп. 18. — Спр. 25. — 32; Бессонов С. В. Архітектура Києво-Печерської Лаври в її історичному розвитку. Рукопис методфонду. Київ НДІТІ. Інв. № 120. — К., 1949. — С. 171. Шепітько Н. Істор. справа до проекту реставрації пам'ятки архітектури Онуфріївської вежі. — К., 2003. Рукопис.

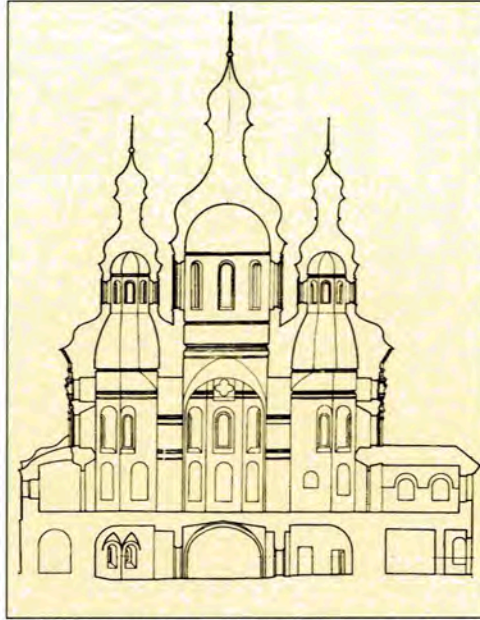
3. Говденко М. М., Корнеєва В. І. Києво-Печерська Лавра: варіації на тему... — С. 11.

* Близьким за архітектурою до церкви Всіх Святих над Економічними воротами в Києво-Печерській лаврі є Успенський собор в Новгород-Сіверському (1671), Георгіївський собор Видубицького монастиря в Києві (1699-1701), Катерининська церква в Чернігові тощо.

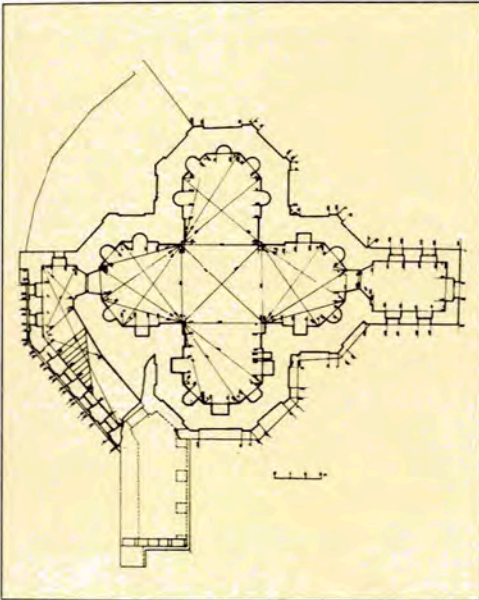
** У 1952 р. вежу-церкву було відремонтовано за проектом архітектора І. Шмільсона, причому дах та баню відновлено в передвоєнному вигляді, безумовно, не первісному (3).

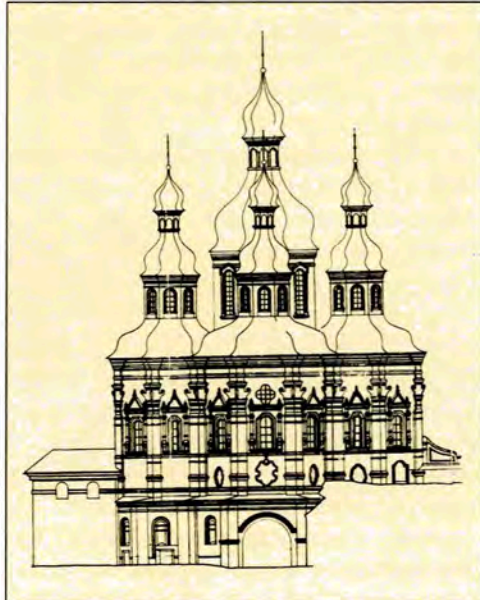
Архітектори Г. Говденко, П. Захарченко.
Проект реставрації. План першого ярусу. 1957 р.

Архітектори Г. Говденко, П. Захарченко.
Проект реставрації. План другого ярусу. 1957 р.

Архітектори Г. Говденко, П. Захарченко.
Проект реставрації. Південний фасад. 1957 р.

Архітектори Г. Говденко, П. Захарченко.
Проект реставрації. Розріз. 1957 р.

главкою на світловому барабані*. Чотири гранчасті об'єми вежі, що виростають з хреста плану, завершуються фронтонами.

Фасади будівлі на рівні першого ярусу (до рівня бойового майданчика суміжних оборонних мурів) вирішені як оборонна споруда — вежа з глухими, позбавленими декору стінами й наскрізним проходом з однієї ділянки

оборонного муру на іншу та обхідну галерею** (1). Товщина стін цього ярусу становить 2,2 м. Тут під час натурних досліджень були знайдені сліди зовнішньої бойової галереї, пов'язаної з фланкуванням оборонних мурів. Дослідження дозволили також деякою мірою з'ясувати функцію першого ярусу цієї споруди: певно, тут був арсенал (2).

* Але вже на кресленні 1784—1798 рр. на Онуфріївській вежі відсутнє вищезгадане завершення, а замість нього показаний похилий дах, вкритий металевими листами та маленька главка.

** Як показали дослідження, виконані в 1978 р., сліди примикання обхідних галерей збереглися на всіх вежах Верхньої лаври.

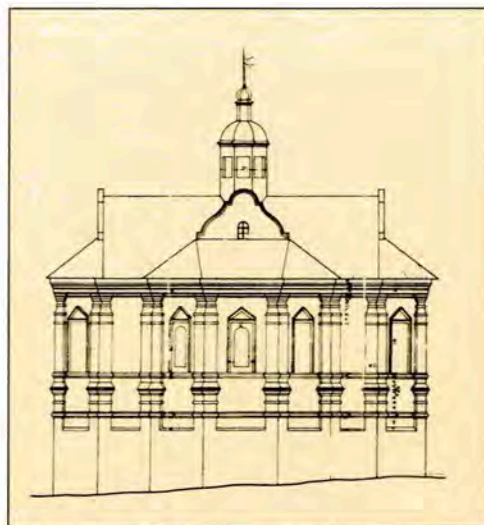
1. Мишуткіна Л. С., Ломакін Т. М. Натурные исследования — Онуфриевской башни. — К., 1980. (Архив института Укрпроектреставрация).

2. Корнеева В., Мишуткіна Л., Левадовська Б. Проект реставрации Онуфриевской вежі — Киево-Печерської лаври. — К., 1986.

Онуфрїївська вежа-храм.

Архітектори В.І. Корнєєва, Л.С. Мишуткіна.
Проект реставрації. Розріз I — I. 1952 р.

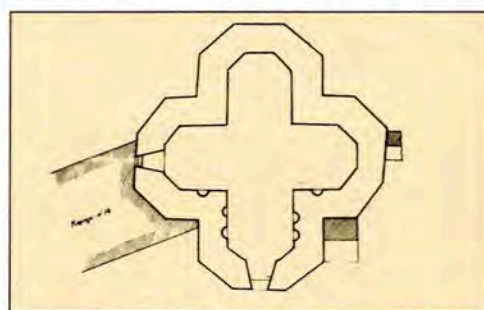

Архітектори В.І. Корнєєва, Л.С. Мишуткіна.
Проект реставрації. Південний фасад. 1952 р.

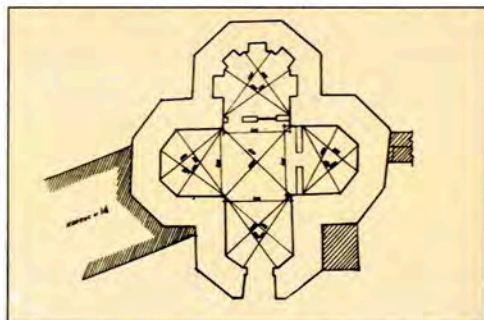
Церква знаходилась на другому поверсі. Фасади другого ярусу вежі-храму вирішені в традиціях церковної споруди та мають багатий декор у вигляді пілястр на кутах, розкріповок, віконних наличників, тонко профілірованого карниза.

У планувальній ситуації Верхньої лаври Онуфрїївська вежа-церква замикала візуальну та пішохідну вісь, що проходила від Троїцької надбрамної церкви*. Її масивний об'єм, нині затулений зі сходу кронами дерев, а з заходу — пізнішими високими будівлями, був добре помітний і з території монастиря, і з Печерського містечка, і з протилежного берега Дніпра. Розташування вежі-церкви зумовило її провідну містобудівну роль у навколишній забудові.

Деякі дослідники вважають, що Онуфрїївська вежа-церква не була добудована. Але це, на нашу думку, малоймовірно. Відомий гравер І. Щирський присвятив гетьману гравюру з образом цього святого як «великому угодника Божия пр. Онуфрїя любителю, и любов свою воздвиженним во память его на стенах Лаври Печерской храмом известившему» (1). Архівні документи прямо вказують на те, що вежа функціонувала як храм. Наприклад, у 1721 р. при підготовці відомостей про ремонт будівель Києво-Печерського монастиря після пожежі 1718 р. цей об'єкт згадується в пе-

Архітектори В.І. Корнєєва, Л.С. Мишуткіна.
Проект реставрації. План першого поверху.
1952 р.

Архітектори В.І. Корнєєва, Л.С. Мишуткіна.
Проект реставрації. План другого поверху.
1952 р.

Фрагмент цегляного мурування. Фото автора.
2004 р.

1. Попов П. Матеріали до словника українських граверів. — К., 1926. — С. 131.
2. Крицький Б. А. Архітектурно-будівельна діяльність Степана Ковніра // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. — К., 1959. — С. 95—137; Шепітько Н. Історична довідка до проекту реставрації Онуфрїївської вежі. — К., 2003.

* Зведення у 1770 р. т. зв. Ковнірівського корпусу зламало візуальну вісь, перекривши фронтонами цієї будівлі главу Онуфрїївської вежі-церкви (2).

Онуфріївська вежа-храм. 1698—1699 рр. Фото початку ХХ ст.

реліку побудованих гетьманом Мазепою трьох мурованих церков на кам'яній оборонній стіні: «*единой на вратах эконоских Всех Святых, другой? Иоанна Кущника, на рогу отъ улицъ стоячей, третьей Св. Онуфрія*» (1).

Вежа з церквою в ім'я Преподобного Іоанна Кущника, патрона гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи,* *возведена 1696 р. на кошти, що як вважають деякі дослідники, гетьман узяв зі скарбів** І. Самойловича.*

* Пам'ять Іоанна Кущника святкується 15 січня. В друкарні Києво-Печерської лаври надруковано опис книги, присвяченої Самойловичеві в день його іменин: «*Благовєстїе, или добрая вєсть радости в житїи преп. І. Кущника*» (2).

** Половину майна і коштовностей І. Самойловича було взято до царської казни (3), а другу частину до гетьманської військової казни: «*А маетности їх усіх трьох, гетманскую и синов его, переписано било до скарбу царского, а напотом велено срібро, шати, чога незличоная річ была, жеби тое на потреби войсковіе обернено било, усе тое zostало в Батурині*» (4). 1709 року на еміграції старшина оцінювала конфісковане в 1687 році майно Самойловичів в кілька мільйонів (5). Окрім маєтності і великої готівки, як видно з опису майна, що споряджений був 1687 р. (6), конфісковано багато дорожочинностей і коштовних речей — зброї, посуду, одягу тощо. Деякі срібні речі з гербом Самойловича були в Мазепи ще на еміграції, в Бендерах. Інші, з таким же гербом, потрапили до Москви, де ще на початку ХХ ст. зберігалися в Кремлі («*Оружейній палаті*») (7). З цих скарбів Мазепа брав кошти на будівництво церков.

Панорама Києво-Печерської лаври. 1783 р. Фрагмент. РДВІА. Москва. Росія. ВУА. Ф. 418. Спр.623.

Архітектори О.О.Граужис, Т.Філіпова. Нереалізований проєкт реставрації Онуфріївської вежі. 2002 р.

1. ЦДІАУ. — Ф. 128. — Оп. 1. — Спр. 5 «Дело об возобновлении в Печерской лавре погорелой в 1718 г. церкви и монастыря»; Шербина В. І. Нові студії з історії Києва. — К., 1926. — С. 73.

2. Шербина В. І. Головні будівлі Печерської лаври // Нові студії. — К., 1926. — С. 74.

3. Источники малороссийской истории. Ч. I. — М., 1858. — С. 318, 324—326.

4. Літопис Самовищя. — К., 1971. — С. 147.

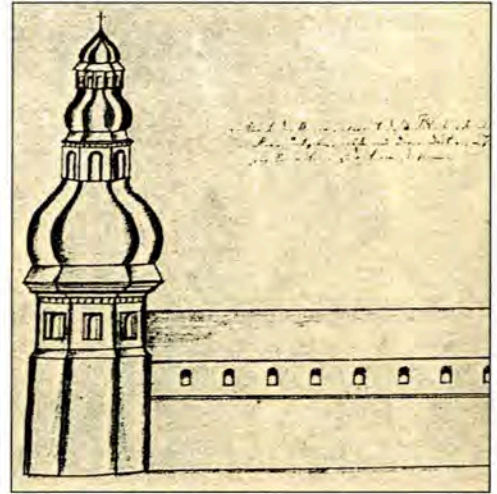
5. Оглоблін О. — С. 83.

6. РИБ, Т. VIII. — СПб., 1884.

7. Оглоблін О. — С. 83.

Оборонний монастирський мур. 1695—1706 рр. Фрагмент. Дільниця з вежею-церквою Кушника. Фото автора. 2004 р.

Малюнок, що належав Вільгельму Фрідріху фон Берхгольцу із каталога «Russian architectural drawings in the National museum». — 1963. — Stockholm.

Вона побудована на південно-західному куті монастирської стіни. Об'єм споруди майже повністю виступав за межі оборонного муру, що забезпечувало їй панівне становище при захисті підступів з півночі, півдня та заходу. Тільки одна її грань звернута до монастирського подвір'я. У плані вежа-церква являє собою неправильний восьмикутник, видовжений по осі схід-захід. Розміри вежі по поздовжній та поперечній осях 9 x 7,3 м (у першому ярусі) та 8,5 x 7 м (у другому ярусі). Вежа побудована з цегли розміром (30—31) x (15—16) x 5 та (28—29) x 15,5 x 5,5 см (1). Товщина стін першого ярусу становить 1,5 м; третього — 1,2 м.

Прясла оборонних стін пов'язують її з Троїцькою надбрамною церквою та з вежею на південному фронті огорожі. У першому ярусі вежі у її стінах були влаштовані бійниці для артилерійського бою, у другому — для рушничного. Через другий ярус вежа, ймовірно, сполучалась з пристінним бойовим ходом. Своєю тиловою стороною башня входила в оборонний мур, а трьома гранями виступала вперед, що суттєво відрізняло цю вежу від інших веж муру.

На третьому ярусі вежі розміщувалась церква (2), але існувала вона недовго і була закрита. Деякі дослідники вважають, що це сталося в 1708—1709 рр. у зв'язку зі знищенням пам'яті про І. С. Мазепу, коли зі всіх побудованих ним споруд знімався герб гетьмана, пам'ятні дошки тощо (3). Але у 1727 р. І. К. Кирилов, створюючи опис Київської губернії, зазначав: «Кругом монастиря ограда

Вежа-церква Кушника. Кінець XVII ст. Північно-західний фасад. Фото автора. 2004 р.

каменная и по ней 4 церкви». При цьому він не включив до їх числа Троїцьку надбрамну церкву, порахував її окремо (4). Тобто церква Кушника в цей час ще існувала.

Натурними дослідженнями встановлено, що у XVIII ст. третій ярус вежі був перебудований. У його стінах знаходяться віконні прорізи з арокними перемичками, заглиблені у прямокутні ніші. Верхній ярус перекритий цегляним зімкнутим склепінням, на якому стоїть світловий барабан глави з цегляним купольним склепінням. Міжярусні перекриття в башті були

1. Кулагин А. И. Отчет о реставрации памятника архитектуры башни Кушника. 1960—1973 гг.

2. Шербина В. Головні будівлі Печерської лаври // Нові студії з історії Києва. — К., 1926. — С. 74.

3. Бессонов С. В. Архитектура Киево-Печерской лавры в ее историческом развитии // Рукопись. Киев-НИИТИ, 1949. — С. 169.

4. Кирилов И. К. «Цветущее состояние Всероссийского государства, в какое начал, принял и составил неизреченными трудами Петр Великий, отец Отечества, описаны губернии, провинции, в них города, гарнизоны, артиллерия, канцелярские конторы, управители с подчиненными, епархии, монастыри, церкви, число душ, расположенные полки, как ныне состоят...» — М., 1831; Леонид Мельник. Опис Києва першої чверті XVIII ст. // Пам'ять століть. — 1999. — № 2. — С. 36—37, 40—41.

Вежа-церква Кушника. Загальний вигляд входу і арок фортечного муру з боку двору.

Вежа-церква Кушника. Ніша у східній стіні II ярусу (після зондування). Фото 1958 р.

Вежа-церква Кушника. Внутрішній вигляд амбразури I ярусу (до реставрації). Фото 1958 р.

дерев'яні (не збереглися). Тобто конструкція цієї вежі-церкви являє собою два восьмикутники один над другим, вкриті куполом, з фальшивим ліхтарем і главкою. Цю вежу зафіксував в 1744 р. В. Берхгольц* (1).

Одна з веж у системі лаврського оборонного муру побудована на зламі південної дільниці монастирської стіни. Оскільки у 1761–1816 рр. на цій вежі знаходився великий годинник (майстер П. Чернявський), вона отримала назву Годинникової. Вежа споруджена 1698–1701 рр. Вона являє собою цегляну восьмигранну у плані (9,5 x 8,6 м), двоярусну споруду, увінчану главою з декоративним ліхтариком над нею. Висота башти до хреста становить 24,5 м. Стіни нижнього ярусу башти мають товщину 1,5 м, верхнього — 1,2 м. На гранях вежі у другому ярусі прорізано по одному вузькому вікну-бійниці з півциркулярною перемичкою, пристосованому для вогнепальної зброї. Вони створюють сектор обстрілу вздовж південної частини стіни. Стіни вежі завершені карнизом складного профілю**. За архітектурними формами вежа нагадує вежу-церкву Іоанна Кушника.

Вежа в північно-східному куті оборонної стіни побудована в 1698–1701 рр. (2). Як вона виглядала, установити важко, оскільки ця споруда була повністю розібрана та перемурована в 1838 р.*** у зв'язку з її аварійним станом (3). Вірогідно, вона була перекрита куполом та мала несправжній ліхтар та главку, аналогічну іншим вежам на монастирському мурі. В її стінах були влаштовані бійниці: в нижньому ярусі — амбразури для гарматного фланкіруючого вогню, а на другому — бійниці для пищалей.

Деякі дослідники стверджують, посилаючись на одну з гравюр Леонтія Тарасевича (1702 р.), що в цій вежі були ворота. Але, на нашу думку, це ма-

* Вільгельм Фрідріх фон Берхгольц (? — 1771) — придворний герцога Гольштинського, чоловіка дочки Петра I — Анни. Тричі бував у Росії: на поч. XVIII ст., згодом у 1721–1727 рр. камер-юнкером герцога в 1721 — 1727 рр. і вихователем великого князя Петра Федоровича, майбутнього імператора Петра III — в 1742 — 1746 рр. В третій свій приїзд зібрав велику колекцію креслень споруд Росії (4). На 20 кресленнях зображені будівлі України, в тому числі 8 — Києва. Залишив записки, видані в Росії 1857 р. під назвою «Дневник камер-юнкера Берхгольца 1721 — 1725 гг.» (5).

** Обміри та дослідження вежі виконали архітектори О. Годованюк, М. Говденко, А. Борисова. Проект реставрації пам'ятки розроблений О. Годованюк**.

*** Вежа на північно-східному куті стіни невисока, восьмикутна в плані, розділена на два яруси. Висота стін її дорівнювала висоті оборонної стіни. Перекриття плоскі по балках. Первісні бійниці та амбразури розтесані. Виходи на обхідні галереї стіни замуrowані. Вежа отримала в XIX ст. назву Малярної через монастирську службу, яка тут розміщувалась, — майстерня і школа-«малярня» (6).

1. Горбенко Е. В. Новое поколение русских чертежей первой половины XVIII в. // СА. — № 2. — 1964. — С. 36–38.

2. Київ. Провідник. — К., 1930. — С. 491; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Илл. спр.-каталог. Т. 1. — К., 1983. — С. 60–61.

3. Бессонов С. В. Архитектура Киево-Печерской лавры в ее историческом развитии. Рукопись. — К., 1949. — С. 60; Сіткарьова О. В. Архитектура Киево-Печерської лаври кінця XVIII — початку XX ст. — К., 2001. — С. 68.

4. Russian architectural drawings in the National museum. — 1963, Stockholm.

5. Дневник камер-юнкера Берхгольца, веденный им в России в царствование Петра Великого с 1721—1726 гг. Ч. I—IV. — М., 1857—1860.

6. Бессонов С. В. — С. 172.

Вежа
Годинникова.
Фото автора.
2004 р.

Вигляд з південного сходу

Вигляд з північного сходу. Фото 2004 р.

Вигляд з південного сходу. Фото 2004 р.

ловірогідно з огляду на рельєф місцевості, на якому вона побудована.

Таким чином, протягом досить короткого часу на території Печерського монастиря з'явились кілька важливих містобудівних об'єктів. Слід зазначити, що в основу вищезгаданого містоформуванняльного процесу був покладений принцип просторово-структурної

єдності міста і ландшафту. Збагачена будовою кам'яної огорожі з вежами й храмами — важливими архітектурними акцентами ансамблю, панорама Печерського монастиря набула яскравого мальовничого характеру.

Контроль за будівництвом стіни здійснював сам гетьман. Про це свідчить його тривале перебування в Ки-

єві, зокрема в Печерському містечку. Наприклад, саме там підписаний Мазепою універсал від 30 вересня 1700 р., на якому є напис: «Київ. Печерське містечко» (1), а також універсал від 27 жовтня цього ж року з написом — «Київ-Печерський» (2). Оглядає цей будівельний об'єкт і, мабуть, вірогідно дав конкретні пропозиції щодо вдосконалення укріплень інженер Ламот де Шампій, який був направлений у Київ в травні 1700 р. та інші українські міста для складання креслень фортець у них (3).

12 травня 1706 року, через 6 років після початку зведення монастирської стіни з вежами та церквами, коли їх будівництво підходило до кінця, О. Д. Меншиков повідомляв Петру I з Києва: «... Не знаю, как вашей милости понравится здешний город (Верхний Київ. — О. С.), а я в нем не обретаю никакой крепости. Но Печерский монастырь zelo потребен и труда с ним будет немного: город изрядный, каменный, только немного не доделан, и, хотя зачат старым маниром, но можно изрядную фортецю учинить, да и есть чего держаться».

До речі, рішення про будівництво «изрядной фортеци» було прийнято вельми оперативно.

Фахівці XIX ст. так сформулювали причини будівництва нової фортеці. У «Систематическом описании Киевских крепостей», складеному дійсним статським радником Майєром в 1847 р., зазначалось: «Киево-Печерская крепость, расположенная на исходящем мысе Днепра в 1400 сажнях от Старо-Киевской, еще до 1706 года соединена была с нею ретраншаментом*, начинающимся против люнета разделения Перевесица и Софийского отделения в 90 сажнях от горнверков сего последнего. Ретраншамент этот, вероятно, построенный князем Черкасским после взятия Чигирина турками, простирается редантами от Старо-Киевской крепо-

Гравер С. Лондіні. Портрет О. Д. Меншикова (1673—1729 рр.). 1697 р.

сти к югу в расстоянии около 1100 сажень от Днепра и, пересекая две речки, доходит до возвышенного пункта против Печерской крепости, к предместью коей потом обращается под прямым углом, но в виде редантов, а в 300 сажнях от крепости поведен прямою линиею к берегу Днепра, мимо западно-северных фасов крепости. Таким образом, ретраншамент объемлет пространство около 4 м² квадратных верст, приготовленное для помещения многочисленного войска».

Печерська фортеця, як стверджує Майєр, «уже тоді (до 1706 р. — О. С.) була круглообразным укреплением, бастионы коего положением своим соответствовали по южной стороне нынешним Рождественскому, Семеновскому, Алексеевскому, Андреевскому и Кавалерскому, а с северной — нынешним Успенскому, Петровскому и Павловскому бастионам, но с тою разницею, что бастионы были тогда гораздо теснее, и не имели впереди себя наружных укреплений. От крайних набережных бастионов обеих сторон, то есть нынешних Рождественского и Павловского,

1. ЦДІАК України. — Ф. 168. — Оп. 2. — Спр. 16. — Арк. 17—19. Копія.

Універсали Івана Мазепи. 1687—1709. — К., 2002. — С. 360—362.

2. КЦДАДА. Монастирські справи. — № 636-а. — Арк. 1. Оригінал.

Універсали Івана Мазепи... — С. 363.

3. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян до утверждения гетманства. — К., 1993. — С. 564.

* Ретраншамент — передовий оборонний вал і рів, якими оточували передмістя чи табори допоміжних військ. Висота валу була, як правило, від 2 до 3 футів. Вал мав бруствер і банкети, парапет. Внутрішні та зовнішні відкоси ретраншаменту влаштували такими ж, як у земляних довгочасних укріпленнях. Для створення додаткових перешкод неприятелю при оволодінні ретраншаментом у ровях викопували вовчі ями чи влаштували полісади. Ретраншаменти будували для того, щоб затримати підхід неприятеля до основних кріпосних укріплень. Він мав з фортецею безпечно сполучення. Ретраншамент посилювали реданами чи редутами. Ідея будівництва подібних оборонних ліній належить С. Вобану.

Проект фортифікаційних споруд Києва. 1706 р. РДВІА, Москва, Росія. Ф. ВУА. Спр. 22031.

укреплення продовжувались редантами до берега і потому с набережної сторони мали вид продолговатий. Между нынешними бастионами Кавалерским, Успенским и Петровским находились двойные куртины, но вообще все верки имели вид полевых земляных укреплений». Повідомлення Майєра не суперечить зображенням Печерського містечка другої половини XVII ст. Так, саме у вигляді бастионної фортеці воно зображено на карті Київщини з атласу голандського картографа та видавця Йогана Блаца 1675 року. «Таковыя укрепления», на думку Майєра, «могли быть достаточны против первого нападения турецких и татарских войск... однако требовали усовершенствования в преддверии войны со Швецией, имеющей к тому времени одну их самых сильных в Европе армий» (1).

Спеціалісти, ознайомившись з фортифікаційними спорудами міста, дійшли висновку, що «Киевская фортеця имеет zelo худую ситуацию» (2). Тому було прийнято рішення про будівництво нової. За наказом царя приступили до вибору місця для будівництва майбутньої фортеці. Інтерес представляє план Києва, на якому є напис: «гора Печерская, где велено

построить цитадель или фортецю» (3). Увагу Петра I і Меншикова привернув Києво-Печерський монастир з його оборонними спорудами, який займав важливе військово-стратегічне положення. У похідному журналі Петра I з цього приводу є запис: «были в Киеве... и между тем Е. И. В. изволил быть с неделю или больше в Печерском монастыре и смотреть там крепость, которая была древнего здания, которую сам изволил сызнова фортификавать и того дня крепость Печерскую заложили и мобелен пели. Оной крепости фундаментом и инженером был сам государь» (4). Цар планував, що будівництво фортеці здійснюватиме «малороссийское войско и несколько солдат под смотрением малороссийского гетмана». На допомогу гетьману залишали полковника Гейсена, котрому було наказано «до окончания работы... не отлучаться» (5). Закладання фортеці відбулося 15 серпня 1706 р. (6).

Найповніше уявлення про те, в якому вигляді планувалось побудувати фортецю, дає план 1706 р. (7), складений «по случаян занятия ретраншаментта войсками под начальством генерала Алларта*». Можливо, саме за цим планом і була закладена Ки-

1. Ситкарева О. В. Киевская крепость XVIII—XIX веков. — К., 1997. — С. 33; РДВІА. — Ф. 802. — Оп. 5. — Спр. 16939. — Арк. 153—156.

2. Журнал, или Поленные записи Петра Великого с 1698 г. До заключения Нейштадского мира. — Спб., 1770. — С. 126.

3. Ситкарева О. В. Киевская крепость XVIII—XIX веков. — К., 1997. — С. 33; РГВИА. — Ф. 802. — Оп. 5. — Спр. 7407. — Арк. 9; ЦГАДА, МГАМИД. Киевская губерния. — Ф. 192. — Оп. 1. — Д. 7; Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века... — С. 12.

4. Походный журнал Петра I. — Спб., 1855. — С. 25—26; Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII в. — С. 12.

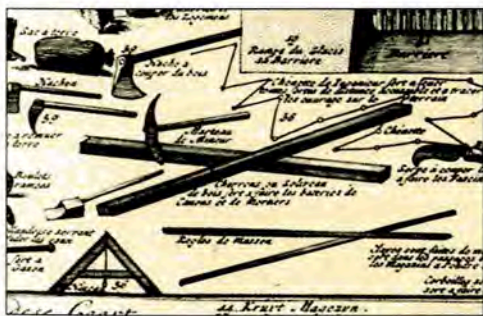
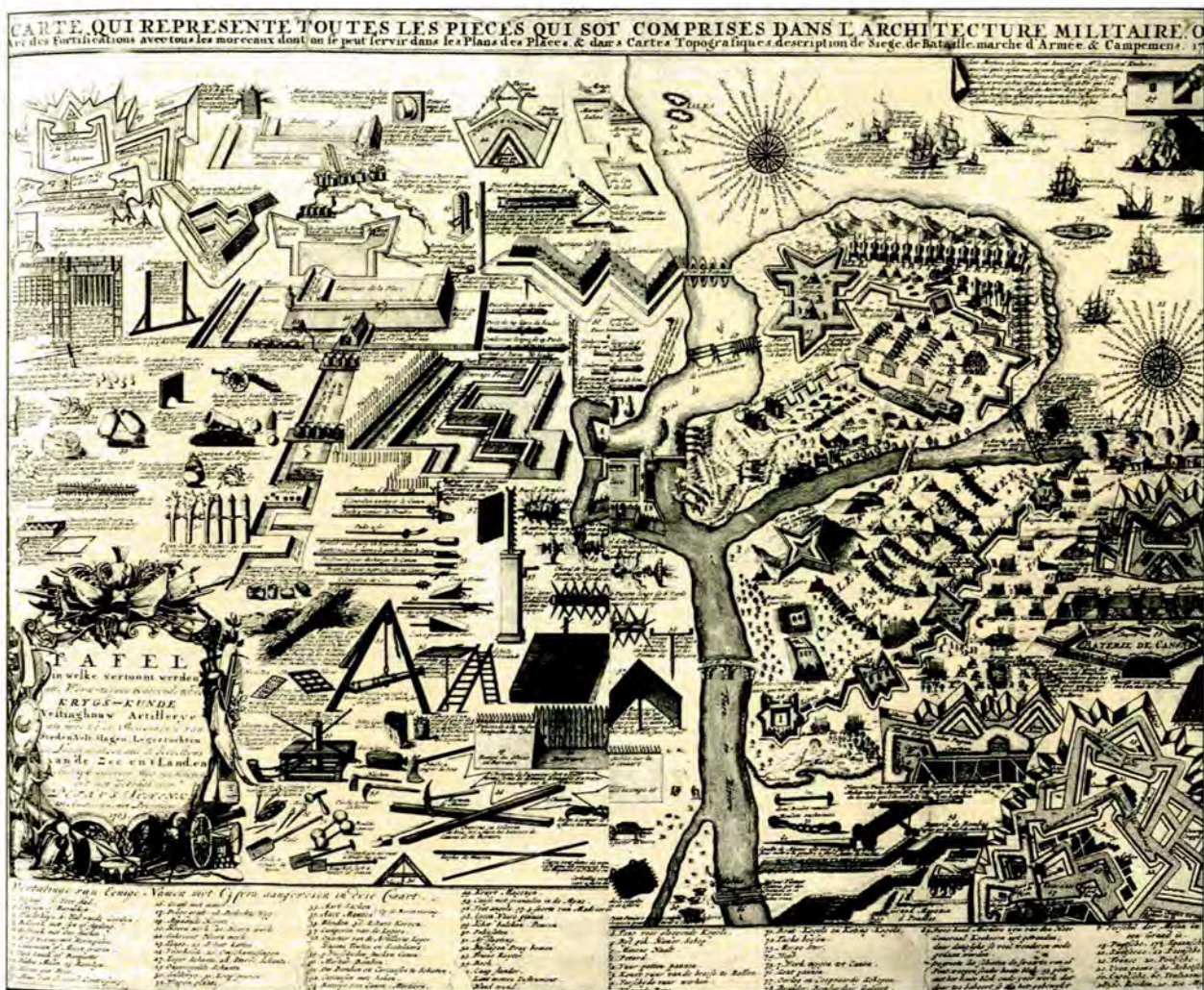
5. Деяния Петра Великого. — Т. II. — С. 317, 335; Берлінський М. Ф. Історія міста Києва. К., 1991. — С. 132.

6. Южно-Русские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. — К., 1856. — С. 89.

7. Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVIII века. — К., 1982; ЦГАДА, МГАМИД. Киевская губерния. — Ф. 192. — Оп. 1. — Спр. 12; РДВІА. Москва, Росія. Ф. ВУА. Спр. 22031.

8. РВІА, м. Москва. — Ф. ВУА. — Спр. 22369; Полтавщина. Енциклопедичний довідник. — К., 1992. — С. 607, 675.

* Алларт, Людвиг Микола — генерал саксонського, згодом російського війська. Склавав кілька топографічних планів різних, у т. ч. українських міст (8).

«Carte qui represente toutes...» Фрагмент. 1703.

єво-Печерська земляна бастионна фортеця.

Дослідження архівних документів дозволило довести, що фортеця будувалася за першою вдосконаленою системою французького маршала Вобана* (1).

Первісно фортецю «полагалось строить почти круглую с 9-ю совершенно правильными бастионами и двойными куртинами», а також «передовими укреплениями». Усі «верки» повинні були мати сухий рів та обводитися гласисом. Крім того, передбачалося реконструювати ретраншамент, що з'єднував Печерську фортецю зі Старим Києвом (2) та проходив через Хрещатицьку долину, Кловський пагорб уздовж західних схилів долини р. Либіді й північного краю Наводницького яру.

У повній відповідності з проектом фортеця побудована не була, оскільки в ході будівництва первісний задум неодноразово коригувався, до нього вносили різні зміни та доповнення,

«Carte qui represente toutes les pieces qui sont toutes les pieces qui sont comprises dans l'architecture militaire oul. art des Fortifications avec tous les morceaux dont on peut servir dans les Plans des Places @ dans...» 1703.

* Вобан Себастьян — військовий інженер, маркіз, маршал Франції, почесний член французької Академії наук. Розробив метод поступової атаки фортець за допомогою створення паралелей (примінялися аж до XX ст.), увів поняття артилерійської атаки, мета якої — не оточене місто взагалі, а захист укріплень. Вобан — один з основоположників теорії міно-підривної справи, творець перших саперних і мінних рот, ініціатор створення корпусу воєнних інженерів.

1. Ситкарева О. В. Киевская крепость XVIII—XIX веков. — К., 1997. — С. 20.
2. Ситкарева О. В. Вказ. праця. — С. 31.

Невідомий художник. Портрет французького маршала Себастьяна Вобана. XVIII ст.

викликані як розвитком військово-політичної ситуації, так і іншими обставинами організаційного та інженерно-будівельного порядку.

Цікаву інформацію про правила проведення будівельних робіт надає креслення 1703 р. французькою і німецькою мовами та його копія російською, позначене як: «CARTE QUI REPRESENTE TOUTES LES PIECES QUI SONT COMPRISES DANS L'ARCHITECTURE MILITAIRE» (1). На ньому, крім різних видів фортифікаційних укріплень, подані приклади «осад, баталій, марша армій і лагерьей», а також зображені різні інструменти і засоби, що використовувалися для фортифікаційних робіт: сокири для рубання дерев та виготовлення фашин* і габіонів**, спеціальні залізні й дерев'яні лопатки для копання м'якої землі, заступи для риття твердого ґрунту тощо.

Як впливає з ряду універсалів від 1706 р., у липні (2), а потім у серпні (3) — вересні (4) та жовтні цього року Ма-

зепа перебував у Києві (5). На чотирьох з цих універсалів зазначено, що вони написані в «Києві-Печерському». Лише 20 жовтня 1706 р. гетьман з військом повернувся до Батурина, звідки писав до першого міністра Г. І. Головкина: «Изъ состраданія къ казакамъ оставиль я Кієвъ: они (казаки — О.С.) въ одеждъ, въ пищъ даже, претерпевали великій недостатокъ и начали роптать» (6).

24 грудня 1706 р. Петро I вдруге побував у Києві та оглянув фортифікаційні споруди на Печерську, що продовжували будуватися. На місяць раніше він розпорядився послати з Воронежа до Печерської фортеці 136 гармат і по 150 ядер до кожної з них, а також звелів постійно спостерігати за тим, щоб у ній «порохом было не скудно» (7). Тоді ж київські монастирі отримали термінові замовлення на виготовлення для армії військового спорядження (8).

У кінці 1706 — на початку 1707 рр. основні сили російської армії концентрувалися в Західній Україні. В січні 1707 р. англійський надзвичайний посол у Москві лорд Чарльз Вітворт писав у листі до англійського державного секретаря, що цар дбає лише про власну оборону, тож доки шведи не залишили Саксонії, хоче відступити на власну територію. Київ і Смоленськ мали стати основними пунктами оборони в російській прикордонній зоні. Поза ними споруджувалась ціла низка укріплень. Турботи про захист кордонів України лягала на плечі Мазепи***. Цар вимагав від нього прискорити спорудження Києво-Печерської фортеці. Збройні сили гетьмана концентрувались переважно в Києві.

У квітні 1707 р. в Жовкві на військовій раді обговорювався план подальших дій проти Карла XII: «давать ли с неприятелем баталию в Польше

1. Ситкарева О. В. Киевская крепость. — С. 18—19.

2. ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3715. — Арк. 10—11. Копія; Там само. — Арк. 13. Копія з датою 11 липня; Універсали... № 450.

3. ЦДІАК України. — Ф. КМФ—7. — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк. 292. Мікрокопія; РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 1. — Спр. 1813. — Арк. 292. Копія; Опубл.: Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // УА. — Т. 1. — С. 229—230; Універсали... № 452, № 453.

4. ІР НБУВ. — Ф. 1 61914а. — № 137. — Арк. 12. Оригінал; Генеральное следствие о маєтностях Нежинського полка. — С. 383—384; Універсали... № 454; 455.

5. ЦДІАК. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 880—881, копія; Стороженки. Фамільний архів. Т. VI. — С. 526. — № 468; Універсали... № 458, 459.

6. Балтиш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К., 1993. — С. 370.

7. Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 4. — СПб., 1900. — С. 447.

8. Архив ВИМАИВ. — Ф. 2. — Оп. 3. — Д. 63. — Арк. 4, 14, 56; Там само. — Д. 10. — Арк. 371, 416, 495.

* Фашини — спеціальні зв'язки з хмизу або гілля завдовжки 6, 9, 12 футів, товщиною 6-9 дюймів, виготовлені з допомогою 4-6 хрестоподібно забитих у землю кілків. Використовувались при облаштуванні земляних укріплень.

** Габіони, або тури — бездонні короби, сплетені з хмизу і заповнені землею або землею, змішаною з шерстю. «дабы ядра не столь далеко в оныя входить могли». Для їх виготовлення в землю по кругу діаметром від 2 до 3 футів забивали кілки, які обплітали тонким гіллям. — так, як це роблять при облаштуванні загорожі. Габіони використовували при будівництві земляних укріплень.

*** Після військової ради в Жовкві, де, вірогідно, Мазепа дізнався про плани Петра I, які не могли бути для нього прийнятими, гетьман відновив розпочаті в 1705 р. через княгиню Дольську переговори з Станіславом Лещинським і Карлом XII. Зміст цих розмов деякою мірою передає «Реляція про переговори з Мазепою 1707 р.», віднайдена Карлом Густавом Гільдебрандтом у Шведському державному архіві.

или при своих границах? Положено, что в Польше не давать, понеже ежели б какое нещастие учинилось, то бы трудно иметь ретираду. И для того положено дать баталию при своих границах, когда того необходимая нужда требовать будет. А в Польше на перевалах и партиями также оголожением провианта и фуража томить неприятеля, к чему и польские сенатора многие о том согласились». При виробленні плану враховувалося, що руху шведів до Білорусії та України перешкоджатимуть фортеці та оборонні загородження (1). У зв'язку з цим командування вживало термінових заходів щодо активізації будівництва Києво-Печерської фортеці та організації оборони міста.

У травні 1707 р. надійшло розпорядження «укрепляться окопами и шанцами под Киевом», щоб «возвратить неприятелю ход в свою землю» (2).

Оскільки загроза шведського вторгнення в Україну з кожним місяцем ставала все більш реальною, гарнізони українських міст були підпорядковані єдиному командуванню. Київ, Ніжин, Чернігів та Переяслав з-під відомства Малоросійського приказу перейшли до Белгородського розряду, а белгородського воєводу Д. М. Голіцина було «велено за честь Киевского места писать воеводою Киевским» (3).

Гарнізон Києва передбачалося збільшити до двох тисяч осіб, а запаси мушкетного пороху поповнити на 100 пудів. Підготовка Печерської фортеці до оборони покладалася на Д. М. Голіцина. Невдовзі «сему губернатору присланы разные кондукторы инженерные для управления работами... строящейся крепости». Д. М. Голіцин «квартировавшие до сего в Киеве небольшие стрелецкие полки перформировал в тысячные регулярные..., а также определил к ним офицеров из недорослей дворянских детей Киевской губернии, которых производил сам до майорского чина. Для жительства сих полков в Печерском форштате заведена новая солдатская слобода» (4). У травні 1707 р. Петро I писав Київському воєводі:

«артиллерию всю пересмотреть и пушки заранее по болверкам поставить, також и людей, которым быть в гарнизоне, у них и ружье и протчее, что надлежит... к осадному времени все исправить, понеже о шведе подлинная есть ведомость, что он из Саксонии вышел и за подлинно разсуждают, что он хочет идти к Киеву» (5). На роботи до Києва стягувалися з усього Гетьманату козацькі полки. Протягом літніх місяців 1707 р. козаки займалися важкими земляними роботами на будівництві Києво-Печерської фортеці, живучи власним коштом.

29 вересня 1707 р. гетьман писав Г. І. Головкіну: «Малороссийское войско, занимаясь въ продолжение всей весны, цѣлого лѣта и осени строением Печерской крепости, до того изнемогло и утрудилось, что не может быть употреблено ни на какую службу, впало, большей частью, въ тяжкия болѣзни и не только изнурило совершенно лошадей возкою дерна, лѣса, кирбѣ, принуждено кормиться по монастырямъ и дворамъ подаяниемъ». Роботи по спорудженню фортеці просувалися швидко й уже у вересні-листопаді 1707 р. на універсалах гетьмана, який знову тривалий час перебував у Києві (6), з'являються написи: «в Киево-Печерській фортеці» (7). В Києві І. С. Мазепа залишався до 22 листопада 1707 р.* На початку 1708 р. основні сили шведської армії рушили через Білорусію на Смоленськ та Москву. Одночасно шведський корпус генерала Крассау разом з прихильниками Станіслава Лещинського збирався вийти до Києва, а потім з'єднатися з Карлом XII. У зв'язку з цим Київ активно готувався до оборони. Заготовлялися запаси продовольства на три місяці для 70-тисячної армії, фураж для 15 тисяч коней, а також провіант на два роки для гарнізону. Українські козацькі полки та російські стрельці поспішно добудовували земляні вали Печерської фортеці. Будівництво, однак, просувалося повільно, оскільки спорудження земляних укріплень потребувало залучення великих людських ресурсів.

1. Булгаков В. И., Булгаков А. В. Полководцы XVIII века. — М., 1992. — С. 58—59.

2. Письма и бумаги Петра Великого. — СПб, 1907. — Т. 5. — С. 41—42.

3. Письма и бумаги императора Петра Великого. — СПб, 1907. — Т. 5. — С. 107.

4. Берлинский М. Ф. История міста Киева. — К., 1991. — С. 133.

5. Ситкарева О. В. Киевская крепость XVIII—XIX веков. — К., 1997. — С. 35; Письма и бумаги императора Петра Великого. — СПб, 1907. — Т. 5. — С. 248.

6. Універсали Івана Мазепи. 1687—1709... (№ 476, 477, 478, 481, 483).

7. Універсали Івана Мазепи (№ 479—480).

* Імовірно, його перебування тут пов'язане з хворобою та смертю матері.

Гравер Є. Фінке
 Портрет Карла XII.
 1697—1718 рр.
 за оригіналом Крафа.
 Кінець XVIII —
 початок XIX ст.

Додаткові складності вносили і специфічні геологічні умови крутих дніпровських схилів, які призводили до значних руйнувань уже готових земляних валів. «Доносим вам, Всемилостивейшему государю, — писав Д. М. Голіцин царю 12 квітня 1708 р., — в Печерской крепости вал от Днепра во многих местах от дождей и слабости земли осел до самой подошвы, и тое починку какими работники делать? А ныне время ко управлению приспело, а вашего государева указу на то свое доношение о работниках не получил» (1).

В іншому місці переписки Голіцина з Петром I читаємо: «К доношению о Печерской крепости, что нынешнего году земляные работы не доделано и вновь что надобно делать. Где показывает на чертеже, от 2-го до 3-го ров не вынят на 6 четвертей, от 5 и до 8 контрэскарпа не отделана и от 7 до 8 ров узок и низок, надобно прибавить. Надобно вал поднять от 3 до 8 и вокруг сделать вал орезентальной или как возможно. От 2 до 6 полисады надобно построить вал или в три градуса полисадом обвесть. Где зна-

чат 2,4, надобно на тех местах учинить батареи. От гор, где изображают линии красные, от слов Е. Ю. надобно сделать на тех местах крепости, как показывает чертеж. Какими работники то делать? Солдатам, которые ныне в Киеве зело плохи и малое число, и без прибавки теми людьми управить невозможно. В делах чинить великая остановка» (2).

12 квітня 1708 р. Голіцин повідомляв: «по вашему ж государеву указу велено мне набрать в киевский гарнизон в салдаты к двухтысячному числу тысячу человек, чтоб было трехтысячное число и те салдаты в Киеве многие приведены».

Коли головні сили шведської армії підійшли до Могилева, українські козацькі полки дислокувались між Києвом та Черніговом. Кілька тисяч родових козаків та компанейців виступили з Києва для надання допомоги основним силам російської армії. 18 червня 1708 р. учасники генеральної Ради надіслали Петру I «отношение», в якому повідомляли, що «имели конзильум», після якого гетьману було запропоновано, щоб він «шел с войсками своими к Днепру к Киеву, а послал бы наперед наспех от себя за Днепр з добрым командиром конных своих сердюков; також и тем всем полкам своим, которые в ближних местах у Могилева и Быхова обретаются». Самого гетьмана просили «быть до полной ведомости у Киева, для охранения Малороссийского краю». Д. М. Голіцину також було направлено листа, щоб він був у Києві «во всякой готовности против неприятеля и приказал бы мосты уготовить на Днепре», згідно з даним раніше Петром I наказом (3).

На наведеному вище плані 1706 р. зображений тет-де-пон* для захисту моста. У січні 1708 р. цар звелів гетьманові перейти на Правобережжя і зайняти лівий фланг у російській лінії оборони. 30 січня Мазепа вирушив з козацькою армією та 4 російськими полками через Київ до Фастова. 10 липня 1708 р.

1. Ситкарева О. В. Киевская крепость XVIII—XIX веков. — К., 1997. — С. 36; Письма и бумаги императора Петра Великого. — М.—Л., 1946. — Т. 7. — Вып. 2. — С. 671.

2. Ситкарева О. В. Киевская крепость... — С. 35; Письма и бумаги императора Петра Великого. — М.—Л., 1946. Т. 7. — Вып. 2. — С. 672.

3. Ситкарева О. В. Киевская крепость... — С. 36; Письма и бумаги императора Петра Великого. — М.—Л., 1946. — Т. 7. — Вып. 2. — С. 833.

4. Ситкарева О. В. Киевская крепость... — С. 36.

* Тет-де-пон — укріплення для захисту мостів від неприятеля. Залежно від ширини ріки та стратегічного значення мости бувають різних видів. Так, якщо ширина ріки дозволяла обороняти укріплення рушничними пострілами з іншого боку ріки, тоді міст прикривався одним невеликим деміліоном чи равеліном. Якщо річка була широкою та захищати укріплення з іншого берега не можна було рушничним та гарматним вогнем або передбачалось відбити сильний ворожий напад, тет-де-пон будували більш надійної конструкції (4).

План Києво-Печерської фортеці. Перша чверть XVIII ст. РДВІА. Москва. Росія. Ф. 349. Оп. 18. Спр. 2525.

Петро I писав гетьману: «Понеже неприятель идет по Днепру вниз, и по тому и по прочим всем видам намерение его на Украину... того ради за благо рассудили мы, чтоб вы со всем своим войском шли, как наискорее, к Киеву и, оставя там несколько казаков в гарнизоне (по совету с господином Голицыным), сами шли за Днепр в удобное место со всеми тенжары или при Киеве были, а конницу всю (разе мало что при себе оставит) з добрым командиром изготовить налегке в поход. И когда неприятель станет близитца к великорусским или малороссийским городам, тогда мы всегда у онаго потишимся перед брать, а ваша конница всегда ззади на неприятеля была и все последующия люди и обозы разоряла, чем неприятелю великую диверсию можете учинить» (1). Наприкінці травня в Могилеві відбувся російський «генеральний консилиум», за рішенням якого Мазепа з серпня передислокувався під Київ. На універса-

лах, підписаних ним у цей час, є запис: «Обоз под Киевом». Д. М. Голицин отримав наказ постійно знаходитись у Києві, оскільки «оставлять такую главную крепость, чем весь сей край содержитсья, не подлежит» (2). У вересні 1708 р. на допомогу і так достатньо сильному київському гарнізону були направлені дві сотні козаків Гадяцького полку з артилерією. «Ныне, — писав Петро I Голицину, — вели людей обучать, и чтоб оных всегда было в оном гарнизоне 2 тысячи человек... да сверх того велено... гетьману, чтоб от своих людей несколько сот прибавил» (3). У кінці січня Петро I наказав направити до Києва три полки піхоти.

Тоді ж було введено посаду коменданта* фортеці, збільшено кількість офіцерів у ній.

У жовтні 1708 р. будівництво головного земляного валу Печерської фортеці було закінчено. Києво-Печерський монастир, оточений новими кам'яними фортечними мурами з баштами пе-

1. Ситкарева О. В. Киевская крепость... — С. 37; Письма и бумаги императора Петра Великого. М.—Л., 1948. — Т. 8. Вып. 1. — С. 194.

2. Ситкарева О. В. Киевская крепость... — С. 37; Письма и бумаги императора Петра Великого. — М.—Л., 1948. — Т. 8. Вып. 1. — С. 194.

3. Ситкарева О. В. Киевская крепость... — С. 37; Письма и бумаги императора Петра Великого. — Спб, 1912. — Т. 6. — С. 125.

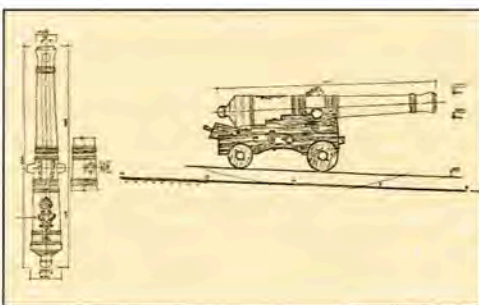
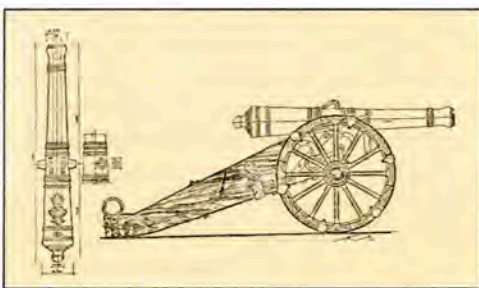
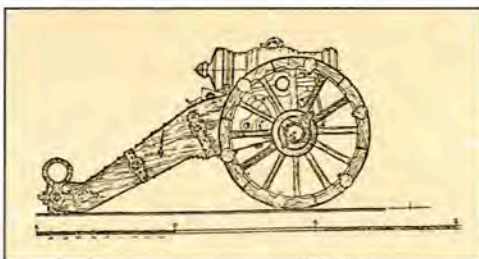
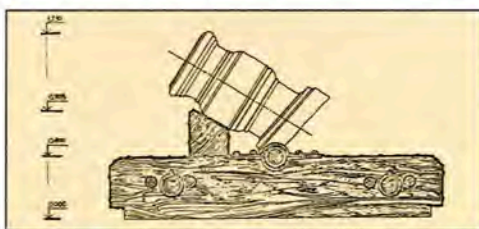
4. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717-1767) // К., 1895. — С. 92, 269.

* Першим комендантом фортеці (1708—1718) був Геренк Яків Маркович — полковник київського полку. Автор щоденника, в якому описано хід будівництва укріплень в 1713 р. (4).

Гравюра
І. Бернігерота (?).
Портрет
Я. В. Брюса.
Фрагмент.
1710-і рр.

Гармати,
що перебували
на озброєнні фортеці
на початку XVIII ст.

1. ШГАДА. — Ф. 192. Киевская губерния. — Д. 3. — Арк. 1—2; Ситкарева О. В. Киевская крепость XVIII—XIX веков. — К., 1997. — С. 37.

2. Голиков И. И. Деяния императора Петра Великого. Т. IV. М. 1838. — С. 201.

3. Ситкарева О. В. Киевская крепость... — С. 37; РГВИА. — Ф. 5. — Оп. 1/22, оп. 16. — Арк. 211, арк. 84—84зв.

4. Булгаков В. І., Булгаков А. В. Полководці XVIII века. — М., 1992. — С. 104.

5. Ситкарева О. В. Киевская крепость... — С. 38; ЦГАВМФ. — Ф. 233. — Оп. 1. — Д. 91. — Арк. 148зв.—149.

6. Ситкарева О. В. Киевская крепость... — С. 38; РГВИА. — Ф. 802. — Оп. 5. — Д. 16939. — Арк. 165—165зв.

ретворився при цьому на внутрішню цитадель бастионної фортеці. За наказом 1709 р. інженер-підполковником Іваном Теряном та дяком Леонтєвим були складені «Чертеж и опись городам и прочим местам до Турци и Польских границ», на якому вже є умовне зображення бастионної Печерської фортеці (1).

До 1708—1709 рр. Києво-Печерська фортеця була оснащена новою артилерією*.

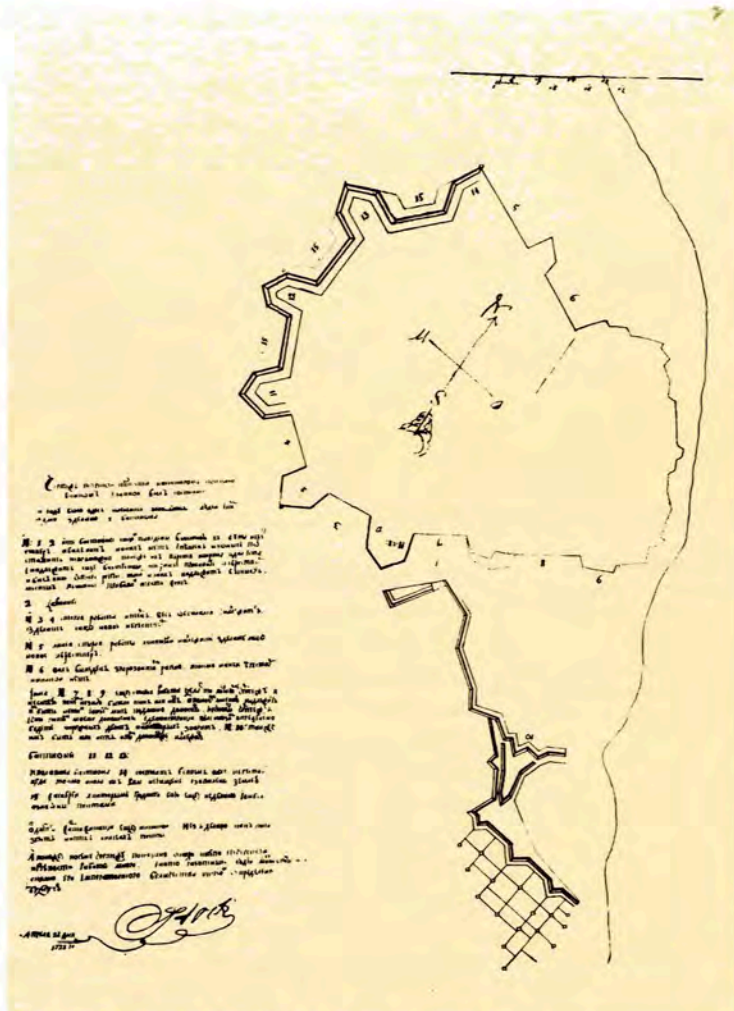
Після битви під Полтавою військово-політична ситуація залишалася напруженою. Після Полтавської битви Петро I наказав зруйнувати Запорозьку Січ. Козаки змушені були шукати пристань за межами України: відтоді виникла Олешківська Січ під протекторатом Туреччини. В 1713 р. Туреччина поновила війну проти Росії і разом з татарами та мазепинцями дійшла навіть до околиць Києва. Однак незабаром уклали 25-літнє перемир'я. Втім, гетьман Скоропадський зі своїм військом усе літо й осінь 1715 р. у повній готовності стояв табором під Києвом (2). Імперія потребувала підтримки Києво-Печерської фортеці в оборонному стані. Наприклад, відомо, що в 1710 р. з липня по вересень тут працювало 2800 осіб «от гетманского регимента со своим инструментом и коштом», у т. ч. столлярі та ковалі із солдат (3).

У жовтні 1712 р. Петро I наказав армії Шереметева «быть на готове под Киевом и иметь припасов на семь месяцев» (4). Для виконання фортифікаційних робіт у Києво-Печерській цитаделі направлялися робітники та солдати. Зокрема, про це свідчить спеціальний наказ 1715 р. Петра I президенту Адміралтейства-колегії генерал-адміралу Ф. М. Апраксину (5). 12 квітня 1719 р. інженер-полковник Бреклін просив направити для цих робіт 6000 осіб, у т. ч. 2000 з кіньми та возами (6). У травні 1720 р. гетьман Скоропадський за наказом Петра I відправив для «возобновления» Печерської фортеці 5000 козаків. До будівельних робіт залучали і полонених шведів. Роботами керували досвідчені фахівці. Так, відомі креслення Києво-Печер-

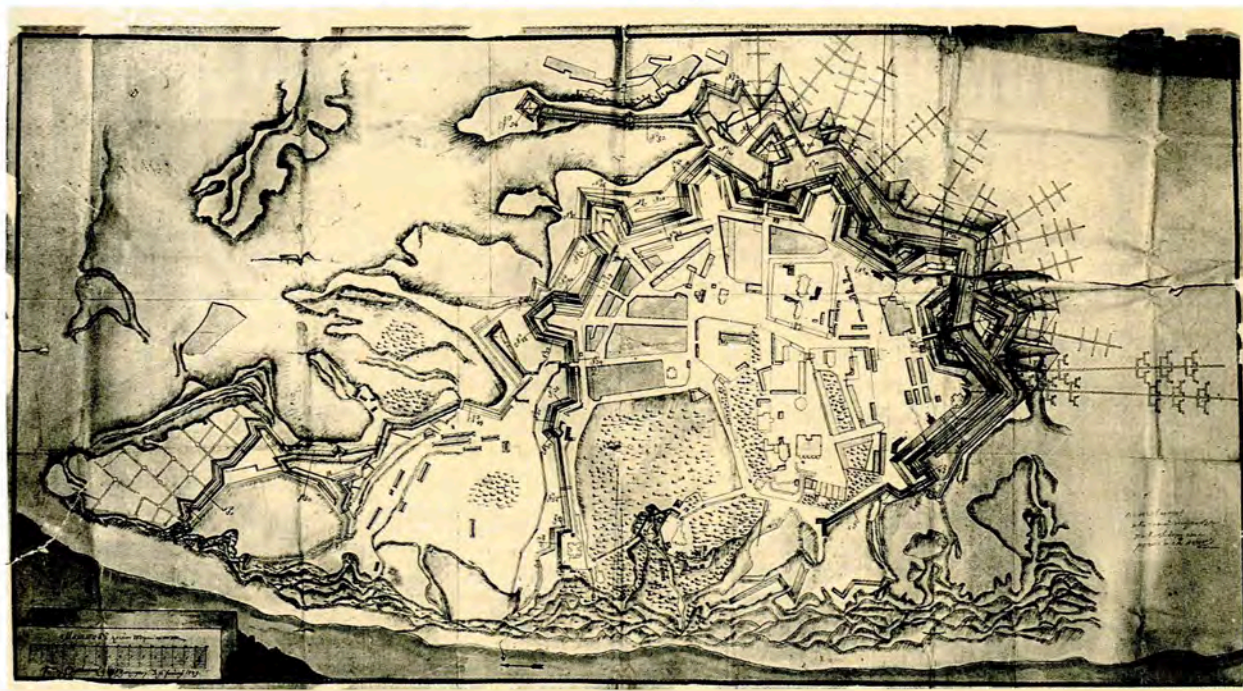
* У ці роки поновлюється артилерійський арсенал, підвищується надійність гармат, розробляються єдині креслення уніфікованих гармат, гаубиць, мортир, вводяться так звані артилерійські шкали, таблиці стрільби тощо.

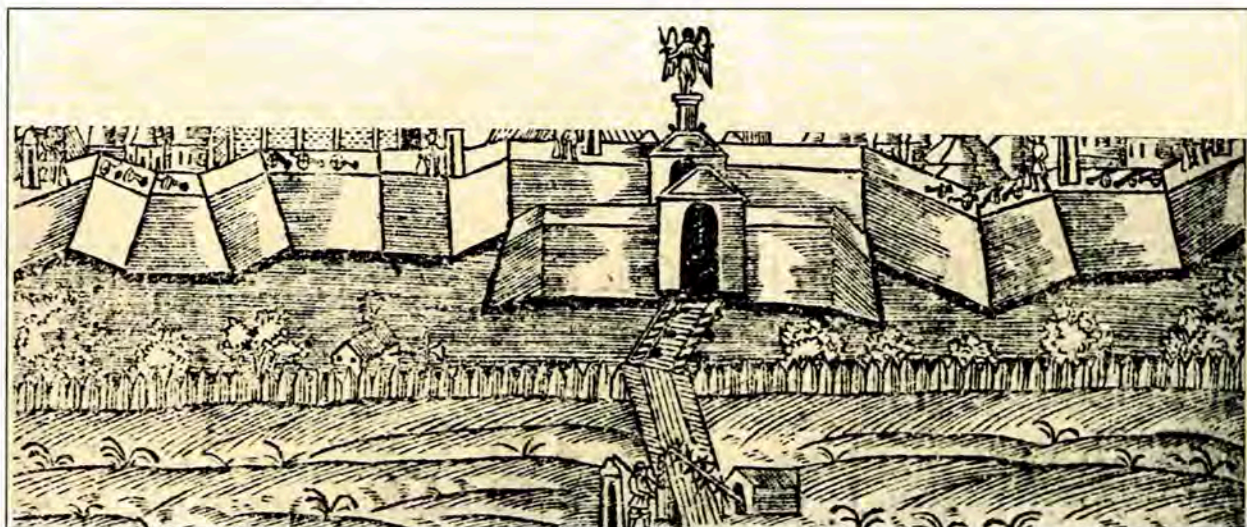
Гравюра П. Антіп'єва за оригіналом І. Аргунова. Портрет Б. П. Шереметева. (1652—1719 рр.). 1774 р.

Військовий інженер Л. Шток. «Чертежь Печерской крепости, на которомъ показано, в какомъ главный валь состоянии». 1723 р. РДАВМФ. Спб. Росія. Ф. 3. Оп. 24. Спр. 267.

План Києво-Печерської фортеці. 1739 р. РДАВМФ. Спб. Росія. Ф. 3. Оп. 24. Спр. 277

Вигляд Києво-Печерської фортеці з боку Києва на календарі, надрукованому в 1726 р. Фрагмент. Київські ворота.

ської фортеці (нині загублені), підписані Бреклінім.

До 1720 р. Київська фортеця була підпорядкована губернатору і роботи в ній велися під наглядом генерал-майора фортифікації де Кулона, а потім вона, як і інші фортеці, була передана «под начальство генерал-фельдцехмейстера Я. В. Брюса*». Роботи в ній у цей час здійснювалися під керівництвом обер-коменданта бригадира Штока**. Проте з різних об'єктивних причин фортифікаційні роботи в Києво-Печерській цитаделі велися повільно. У березні 1723 р. Шток повідомляв губернатору, генерал-аншефу І. Ю. Трубецькому, що головна Печерська фортеця ще не приведена «ни в якую дефенсію (оборонне становище. — О. С.), полицядов вовсе нет, а бывшие погнили и потому с реки Днепр из старого города все открыто, валы все старые и через оные ходить можно». На запропонованому Штоком 23 квітня 1723 р. плані є запис про те, що у 1720 р. «на строительстве крепости работало 2000 человек, коими сделаны 2 бастиона», які тоді були «выведены в вышину 22 фута». Бастиони ще не мали бруствера і валанга. Гармати на них поставити не можна було, оскільки вгорі ширина бастиону мала тільки один фут і «належало еще внутренней ширины при-

бавить на бруствер и валганг 4 фута и в некоторых местах, прибавить ширины шесть футов». «Куртины между этими бастионами, — писал Шток, — старой работы тесны и обвалились, так что надлежало вновь их облицовать и сделать бруствер». Інші бастиони, згодом названі Кавалерським, Успенським, Петровським та Спаським, знаходились у задовільному стані, тому в цій частині фортеці потрібно було лише розчистити завалені ґрунтом рови. Між цими бастионами «назначены были fossобреи еще неоконченные». Що стосується лінії укріплень, «продолжающихся от Алексеевского и равномерно от противу лежащего Спасского бастиона и набережной Днепра», то, як пояснював Шток, «они остались старой работы» і потребували оновлення (1).

У ході будівництва не була витримана правильність геометричних пропорцій фортеці, передбачена проектом 1706 р., — далися взнаки умови місцевого рельєфу. На виконавчій документації 1723 р., складеній Штоком, вліво від Олексіївського бастиону позначено передове укріплення, «протянувшееся в южной направлении вдоль берега на 335 сажень», яке має два розташованих один за другим редантних фронти, а перед останнім фронтом — три ряди мін.

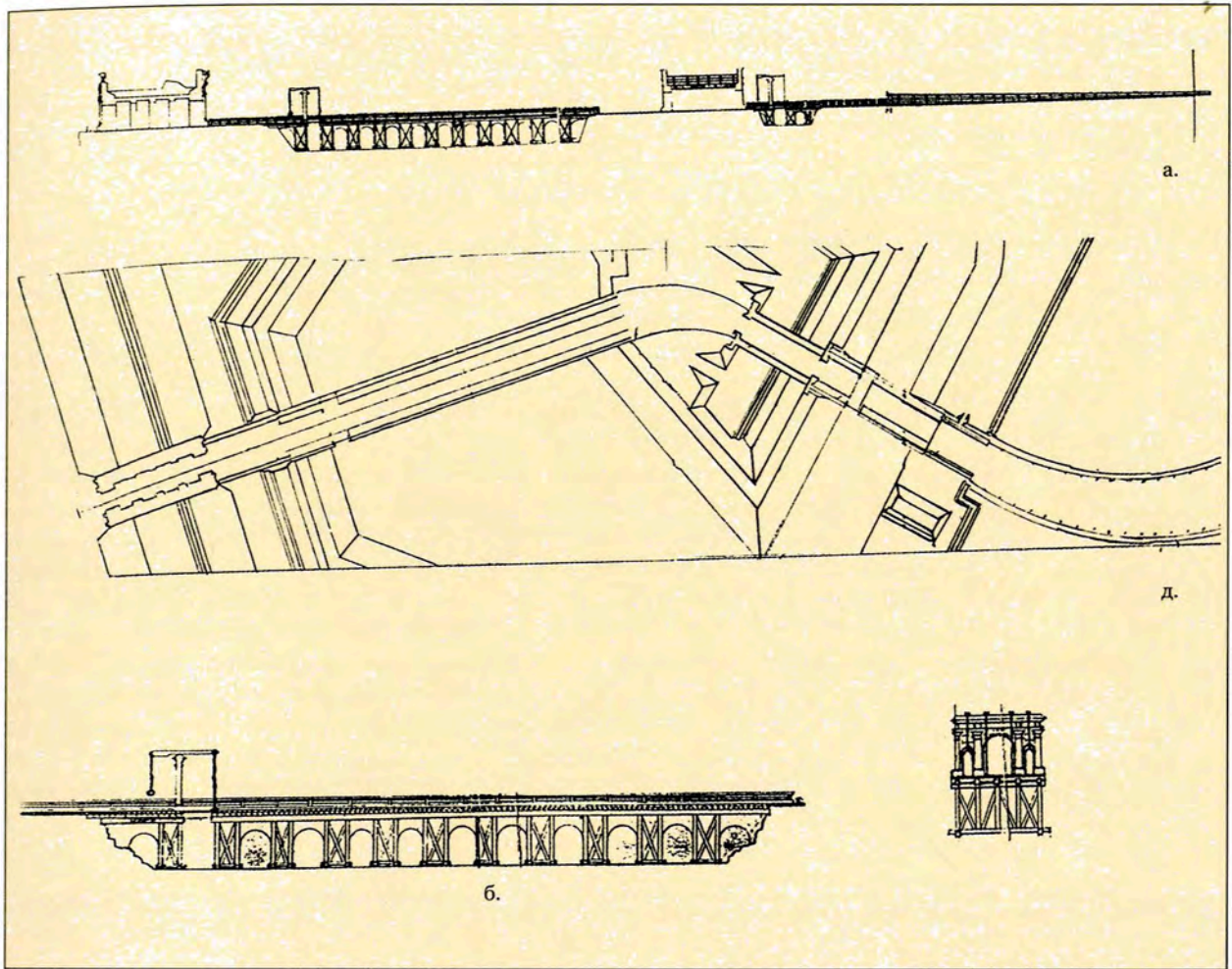
1. Ситкарева О. В. Киевская крепость... — С. 39; ЦГАВМФ. — Ф. 3. — Оп. 24. — Д. 267. — Арк. 1.

2. Пірко В. О. Матеріали картографії як джерело до історії півдня України XVIII ст. // Український археографічний щорічник. Вип. 5—6. — К., 2001. — С. 26.

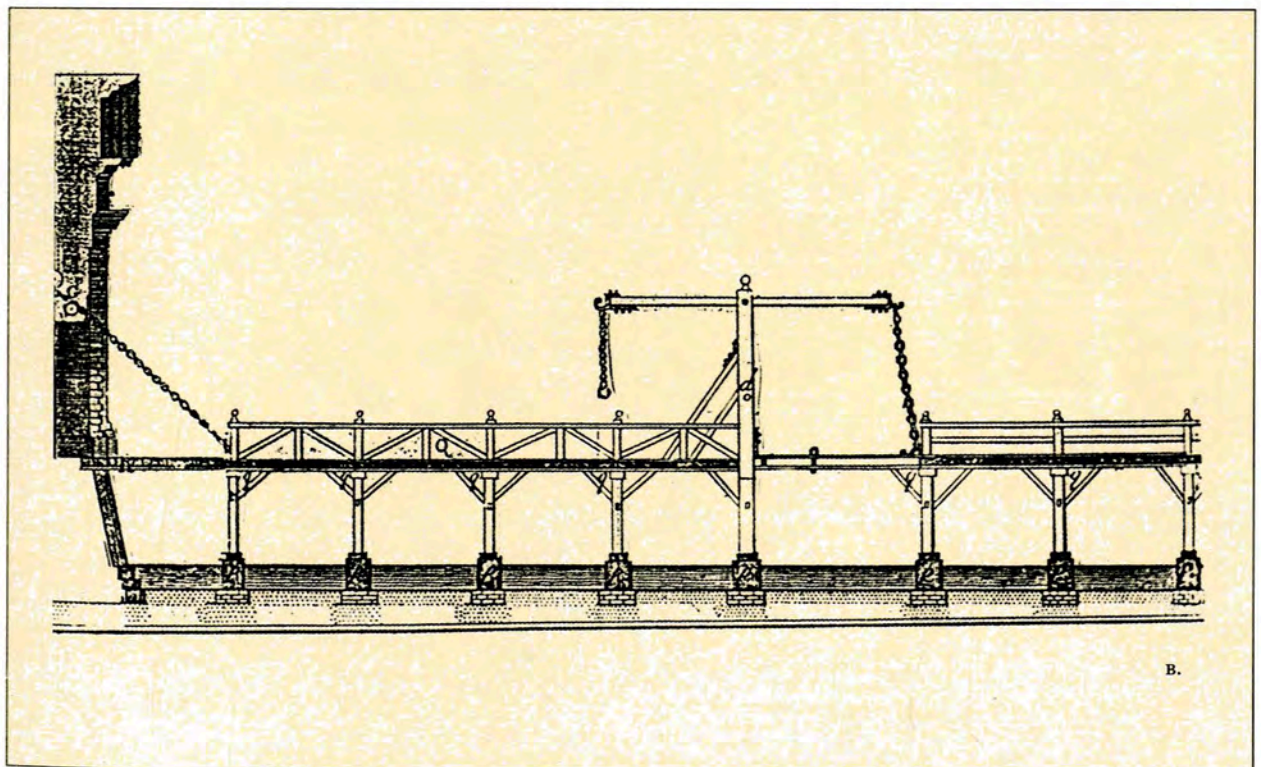
3. Рибаків М. О. Невідомі сторінки... — С. 216; Корат В. Матеріали до історії картографії України. — К., 1931 (мапа 41); Пірко В. О. Матеріали... — С. 26; Сосса Р. І. Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. Короткий нарис. — К., 2000. — С. 57.

* Брюс Якобс (Яків Вілімович) (1670-1735) — капітан артилерії, пізніше генерал-фельдмаршал. Склад для Петра I за матеріалами маршрутних зйомок генерал-майора Георга фон Менгдена (Юрія Фамендіна, 1628-1702) (2) «Карту западной и южной России», на якій уперше нанесено багато нових поселень, оборонних споруд.

** Шток Людвіг — генерал-майор, обер-комендант Київської фортеці, київський губернатор (1729- 1739) (3).

Міст через головний та рavelінний фортечні вали. Реконструкція автора. 2004 р. а. Поздовжній розріз. б. в. Поздовжній розріз. Фрагменти. г. Поперечний розріз. д. План.

19 березня 1723 р. Військова колегія доручає Київському генерал-губернатору (1723—1729 рр. (1722—1730?)) князю Трубецькому І. Ю. скласти кошториси «о потребном для строения Печерской крепости числа людей и припасов и о починке... города Киева солдатами Киевского гарнизона». Київська губернська канцелярія 17 червня 1723 р. надала Військовій колегії план і кошторис, складені Штоком. Є непрямі архівні свідчення про існування затвердженого проекту з надписом на ньому «По сему чертежу по мнению Артиллерийскому определено делать Печерскую крепость», підписаного І. Гінтером, де Кулоном, Г. Скорняковим-Писарєвим та І. Унковським. За цим проектом, який багато в чому збігається зі згаданим вище планом Штока, «назначено 6 бастионов, начиная с нынешнего Алексеевского до Спасского привести в исправную профиль, пред куртнами между Кавалерским и Успенским, Петровским и Спасским бастионами в сухом рве вновь возвести рavelины и весь северный фронт к Старому Киеву обращенный, обвести гласисом. Передовое набережное укрепление от Алексеевского бастиона возобновить редантными линиями; концы главного вала крепости в направлении к набережной по южной стороне от Алексеевского, а по северной от Спасского бастионов

оставить по-прежнему, но по западной стороне крепости впереди бастиона Кавалерского вновь прибавить редантное укрепление, от которого по гористому хребту продолжаться двойная линия с двумя четверугольными батареями до продолжения капитальной линии Андреевского бастиона на 80 сажень от шпика оного» (1). Найбільш повне уявлення про містобудівну ситуацію та вигляд фортифікаційних споруд дає план 1739 р. (рис. 45) та гравюра 1726 р.

В «Анштальте о содержании крепостей Российской империи» 1725 року повідомляється таке: «Киев на Печерах о 8 болверках, 2 рavelина (лежащие противу куртин) с 3 городовыми и 3 палисадными вороты, с 5-ю продольными и подъемными мостами» (2). На щорічне «исправление» Старокиївської та Печерської фортець тоді виділялося відповідно 1375 руб. 52 коп. і 670 руб. 86 коп., а на плату для служителів, зброю та амуніцію — 271 руб. 94 коп. та 807 руб. 16 коп. (3).

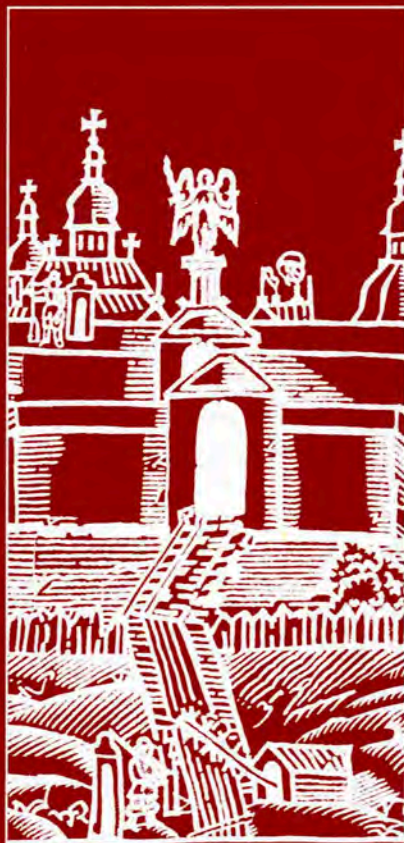
1. Ситкарева О. В. Киевская крепость... — С. 40-41; РДВИА. — Ф. 802. — Оп. 5. — Д. 16939. — Арк. 167-170зв.

2. Ситкарева О. В. Киевская крепость... — С. 41; РДВИА. — Ф. 5. — Оп. 2/73. — Кн. 179. — Арк. 72зв.

3. Ситкарева О. В. Киевская крепость... — С. 41; РДВИА. — Ф. 802. — Оп. 5. — Д. 7407. — Арк. 12зв.

IV.

*Архітектурний
ансамбль
Верхньої
лаври*

Будівництво на території Печерського монастиря у другій половині XVII ст. велось на основі планувальної і функціональної структур, які визначилися на попередніх етапах. Монастир, як і в давньоруські часи, мав складну структуру й об'єднав три віддалених один від одного культурних комплексів, сполучення між якими здійснювалося критими дерев'яними галереями. Верхня лавра займала обширну полігональної форми іррегулярну ділянку, найширшим східним фронтом звернуту в бік Дніпра.

У розплануванні, композиції та забудові Києво-Печерського монастиря бачимо багато спільного з іншими українськими православними монастирськими ансамблями та окремими їх складовими, які вирізнялися типологічними рисами, зумовленими єдністю функціонального призначення й традиційною символікою (1).

Особливостями ж православного монастирського будівництва в період, що розглядається, залишалися заглиблена у візантійську традицію інтегрованість функцій, цілісність і неділімість, дискретність і проникність внутрішнього простору всього монастирського комплексу (2). Як відомо, поява монастирів та дотримання ними правових статутів призвела до появи функціональних потреб і діяльностей, які в свою чергу вимагали певних архітектурно-планувальних рішень (3). Для таких монастирів була сформована власна двоконцентрична планувальна й архітектурно-просторова схема.

Форма чернечого життя в Печерському монастирі на основі статуту св. Студита потребувала особливої території і певного функціонального зонування. Саме за вищезгаданою схемою побудовано його архітектурний ансамбль. Монастирські споруди розташовувались тут концентричними поясами. Центральне місце займав Успенський собор з первинним монастирським садом* та джерелом, що уособлювали сакральні й рекреаційні функції. Тут же знаходилась і трапезна. В першому концентричному поясі

відбувалась основна діяльність монастиря.

У другому поясі розташовувались келії, господарські забудови, огорожа монастиря. Зовнішня стіна монастиря, окрім утилітарного, оборонного призначення, залишалася незмінно властивою монастирю формою традиційного, канонічного образу.

Як і інші православні монастирі, Києво-Печерський вирізнявся великою кількістю храмів. Але Успенський собор, що відіграв провідну роль в його ансамблі, домінував над рештою будівель за розмірами (об'єм і висота), місцезнаходженням (у центрі Соборної площі) і своїм символічним значенням. Поставлений вільно на площі, цей храм, відповідно до містобудівних та ансамблевих принципів українського барокового православного храмобудування, що тоді панували, мав «*всєфасадність*» об'ємного вирішення. Як акцентуюча ланка композиції Соборної площі він розміщувався несиметрично щодо головної вісі, що створювало надзвичайно мальовничий ефект. Займаючи центральне положення в системі монастирської забудови, храм визначав в той же час напрям головних візуальних осей та орієнтацію Святих врат на вхід до нього.

Довгий процес формування архітектурного ансамблю Верхньої території монастиря здійснювався з урахуванням традиційного характеру забудови й місця кожної споруди. Упродовж розвитку цього комплексу будівлі неодноразово перебудовувались, що зумовило наявність різних архітектурних нашарувань у цих спорудах. До кінця XVII ст. ансамбль монастиря складався з багатьох кам'яних та дерев'яних будівель різного призначення. Протягом періоду, що розглядається, вони ремонтувалися, докорінно перебудовувалися, крім того, зводилися нові.

Успенський собор ремонтувався кілька разів. Під час усіх ремонтних робіт зодчі прагнули до врівноваження архітектурних об'ємів будівлі й до більш різноманітного художнього оздоблення.

Уперше наприкінці XVII ст. Велику лаврську церкву, вірогідно, ремонту-

1. Вечерський В. В. Архітектурний устрій українських монастирів доби Гетьманщини (середина XVII – XVIII ст.) // Студії мистецтвознавчі. Число 1. Архітектура. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. – К., 2003. – С. 64.

2. Слюнькова И. Н. Монастири восточной и западной традиций. Наследие архитектуры Беларуси. – М., 2002. – С. 159.

3. Бусева-Давыдова И. Л. Монастырские комплексы // Русское градостроительное искусство. Древнерусское градостроительство. – М., 1993. – С. 292-301.

* Це могло бути дерево або невелика група дерев.

Гравюра з книги «Пречестные Акафисты». — К., 1693 р. Фрагмент. Успенський собор до перебудов у добу гетьмана І. С. Мазепи.

вали при гетьмані І. Самойловичі.* Судячи з графічних документів, під час ремонту давня капличка біля західного фасаду храму справа від його центрального входу була збільшена на всю ширину правого бокового нефу, а зліва, симетрично до неї, споруджені дві невеликі каплички. Відомо, що 3 липня 1684 року архімандрит Києво-Печерської лаври Варлаам Ясинський запрошував Патрика Гордона для того, щоб отримати від нього «поради при закладанні кам'яної усипальниці (Refectorii) і показати йому вже підготовлені матеріали» (1).

Мабуть, саме в одній з вищезгаданих капличок були поховані дочка, син та внук гетьмана І. Самойловича. Як відомо, донька гетьмана —

дружина київського воєводи, боярина Ф. П. Шереметева** Пелагея померла 19 березня 1685 г. Очевидець цієї події П. Гордон у своєму щоденнику (2) повідомляє про її похорон: «Коли всі погребальні церемонії було закінчено, тіло (Пелагеї. — О. С.) в супроводі чотирьох свічок було винесене з церкви (Успенського собору. — О. С.) і перенесене на місце поховання, в маленький, щойно збудований склеп, надгробком над яким мала стати частина монастирської стіни (стіни Успенського собору. — О. С.). Учасники похорону знову повернулися до церкви і слухали промови».

У червні цього ж року поруч з Пелагеєю Іванівною були поховані її

* Самойлович Іван Самійлович (?–1690) — гетьман Лівобережної України (1672–1687). У 1674 році на Раді в Переяславі був проголошений гетьманом і Правобережжя. Порівняно тривалий час тримав у своїх руках гетьманську булаву. За наполяганням московського уряду Самойлович привів на Київську митрополію свого родича князя Гедеона Святополка-Четвертинського, єпископа Луцького, який виявив готовність прийняти посвячення від Московського патріарха і визнати його владу над собою (3). За Івана Самойловича в 1681 р. «его царское величество (Федір Олексійович. — О. С.) монастир Свенській под Брянском привернул до монастира Печерського киевского и ченци киевские заехали; а прошлого року монастир Трубецькій (Трубчевський Чолнський. — О. С.) тому ж монастирові Печерському отдано, спровадивши оттоль черниц московских». Гетьман Самойлович зробив великий внесок у культове будівництво в Україні. За його гетьманування розпочалося спорудження Полтавського Хрестовоздвиженського, Мгарського, Густинського монастирів. У соборі Густинського монастиря серед настінних розписів, що були виконані 1674 року, розміщувалося портретне зображення Самойловича — ктитор собору. Ще одна дочка Івана Самойловича була одружена з князем Юрієм Святополком-Четвертинським. Очолив козацькі полки у війні з Туреччиною і Кримським ханством під Чигирином (1677–1678) (4). Восени об'єднані українсько-руські війська під командуванням князя В. В. Голіцина та І. Самойловича здійснили невдалий Кримський похід (травень-червень 1687 р.). Тогочасна англійська преса повідомляла, що згідно з відомостями з Києва князь В. В. Голіцин, який повернувся додому без ніяких успіхів у... війні, щоб виправдати себе, звинуватив Самойловича та його сина в «зраді». Обидва вони були арештовані, а на місце Самойловича призначено І. С. Мазепу (5), генерального осавула, якому протегував В. В. Голіцин (6). І. Самойлович був позбавлений 23.07.1687 р. гетьманства (7) і засланий без суду у Сибір до Тобольська, де помер 1690 року. Разом з гетьманом у заслання відправили його сина Якова, стародубського полковника. Другого сина Самойловича — Григорія, чигиринського полковника, стратили. Майно гетьмана та його синів конфіскували (8).

** Шереметев Федір Петрович — київський воєвода, син Петра Васильовича Шереметева — відомого російського державного і військового діяча XVII ст., теж київського воєводи (9).

1. Антон Втішний. Київські сторінки в щоденнику Патрика Гордона // Хроніка. Вип. 17-18. — 1997-2000. — С. 72.

2. Тарновский С. Киев в 1684-1685 годах по описанию служилого иноземца Патрика Гордона. — К., 1875; Антон Втішний. Київські сторінки в щоденнику Патрика Гордона // Хроніка. 2000. — К., 1997. — С. 80-81.

3. Акты ЮЗР, IX. — № 178. — С. 916; Источники малороссийской истории. Т. 1. — М., 1858. — С. 234-238.

4. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. Т. 1. — К., 1990. — С. 495.

5. Modern History, or a Monthly Account of Considerable Occurrences, Civil, Ecclesiastical and Military... — London. — December, 1687. — No. 3. — P. 19.

6. Грушевський М. Очерк історії російського народу. — К., 1991. — С. 229.

7. Петровський М. Нариси з історії України. — С. 355; Літопис Самовидця. — С. 179.

8. Востоков В. Суд и казнь Григория Самойловича // КС. — 1889. — № 1. — С. 43.

9. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. От водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К., 1993. — С. 548.

Потир. Кінець 80-х рр. XVII в. Вклад в Успенський собор гетьмана Івана Самойловича. 1686 р. НМУ, інв. № ДН-5993

«Євангеліє». Оправа XVII ст. Золото, скань, перегородчата емаль. Вклад в Успенський собор гетьмана Івана Самойловича.

Невідомий художник. Портрет гетьмана Івана Самойловича. Кінець XVII ст. Полотно. Олія. ПХМ. Інв. № Ж-455.

1. Антон Втішний. — С. 84.
2. ЦДАК. — Ф. 128. — Оп. 1. — Заг. спр. 107. — Арк. 1-7.

3. Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Вид. 2-е, доп. — Нью-Йорк — Київ — Львів — Париж — Торонто, 2001. — С. 175.

4. Бантыш-Каменский Д. Источники для истории Малой России // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1858. — Т. 1. — С. 297-304; ІР. НБУ ім. Вернадського. Збірка Судієнка, ч. 97, т. V. — С. 556; Оглоблін О. Загн. праця. — С. 75.

5. ІР. НБУ. — Ф. 1. — № 3893. — Арк. 6.

6. Голіков І. Историческое изображение жизни... Ф. Я. Лефорты сослужбеника его... генерал-аншефа П. И. Гордона. — М., 1800. — С. 258, 259.

7. Керсновский А. А. История русской армии. Т. 1. — М., 1992. — С. 18.

8. Яворницький. Т. 3. — С. 489.

9. Tagebuch des Generals Patrick Gordon w? hrend seiner Kriegsdienste unter den Schweden und Polen vom Jahre 1655 bis 1660 und seines Aufenthaltes in Russland von Jahre 1661-1699 zum ersten vollst? ndig ver? fentlichlich durch F? rst M.A. Obolensky und Dr. V.C. Posselt. Vol. I, Moskan. 1849, Vols. II i III, St. Petersburg. 1851-53.

10. Петренко М. З. Українське золотарство XVI-XVIII ст. — К. — С. 78-79, 80, 82; ХДІМ, № 5782.

брат — стародубський полковник, старший син гетьмана Самойловича Симеон* та його малолітній син (1). У щоденнику П. Гордона** є вказівка на місце їхнього поховання: «27 червня... траурна процесія супроводжувала його (тіло померлого полковника. — О. С.) по Хрещатицькому узвозу. І прямувала в Печерський монастир, де по обідні, проповіді і відспівуванні померлий син гетьмана був похований поруч зі своєю сестрою. Тіло сина небіжчика, хлопчика років 4-х, який незадовго до того помер, весь час було несено попереду і поховано разом з тілом батька».

На помин душі дочки та сина гетьман Самойлович передав 1686 р. в

Успенський собор золотий потир (1688), оздоблений фініфтою та коштовним камінням. Про це свідчить напис на потирі***. В описі ризниці Успенського собору значились, крім вищевказаного золотого потира, подаровані Самойловичем дискос і зірка (2), а також «Євангеліє» в багатій оправі.

5 липня 1687 р. Успенський собор постраждав під час пожежі. Як повідомляє літопис: «Того-ж року іюля 5 во время литіи звичайной, по вечерни за усопшихъ отправованої, зъ облака темного и дождевного, надъ монастырю Кіево-печерській пришедшого, на церковь соборную Успенія Пресвятыя Девы Богородици крепкий ударилъ перунь и верхъ оныя пробилъ»

* Самойлович Семен Іванович — стародубський полковник. В 1680 р. в 20-річному віці одружився з донькою полковника переяславського Федора Сулими й сестрою генерального хорунжого Івана Сулими Марією (бл. 1665-1705 —?) (3). У сучасників були підозри щодо причетності І. Мазепи до смерті Семена та змови проти І. Самойловича (4). Про це свідчить лист, у появі якого Мазепа пізніше звинувачував полковника гадяцького Михайла Васильовича: «Он как-то написал подметное письмо, будто я отравил Семена гетьманича, и дочь гетьмана Шереметеву, и самого Самойловича» (5). Репресії проти Самойловичів не торкнулися родини покійного Семена Самойловича. Вдова його жила у своїх маєтках на Стародубщині з двома доньками (обидві Марії), з яких старша була за генеральним осаулом Антоном Гамалією, а молодша — за знатним військовим товаришем Михайлом Корсаком, смоленським шляхтичем.

** Патрик (Патрикий, Петро Іванович) Гордон фон Ахлеуріс (1635-1699) — відомий інженер-фортифікатор і дипломат, генерал-аншеф, контр-адмірал. Народився в Шотландії, належав до знатного роду, вірного католицизму та роялізму. В 1655—1661 рр. був на службі в польського й шведського королів, а з 1661 (1660) р. — у російського царя. На військовій службі в Росії командував у царя Олексія Михайловича Бухтирським полком. Всебічна освіта і досвід дозволили йому зробити блискучу кар'єру. Служив в Україні (1667—1686), воював проти Дорошенка і турків, де відзначився, за що згодом був підвищений до рангу генерал-майора, ветеран Чигиринських походів (1676—1678 рр.). Генеральське звання дістав від царя Федора Олексійовича в нагороду за командування гарнізоном Чигирини в останні дні його облоги турецьким військом і висадження в повітря фортеці, під час вибуху якої загинуло чотири тисячі османів. У 1679 р. за порадою князя Г. Ромодановського був призначений військовим комендантом у Києві (6). Брав участь у Кримських походах 1687 і 1689 рр. Учасник Азовських походів (1695—1696 рр.) (7). Підтримав Петра I в боротьбі з Софією й придушенні стрілецького бунту 1698 г. Найближчий соратник царя в проведенні воєнної реформи (1698). Переробив старий статут «Изучение и хитрости ратного строя пехотных людей» 1648 р. Автор тритомного щоденника англійською мовою, який уперше опубліковано в Росії під назвою «Дневник генерала Патрика Гордона» (1892) (8), що тривалий час зберігався в архіві міністерства закордонних справ і довго був повністю не опублікований, за винятком частини перекладу на німецьку мову, що його зробили М. Поссельт та кн. М. А. Оболенський. Дослужився до чину контр-адмірала. П. Гордон був очевидцем обрання Мазепи на нового гетьмана над р. Коломаком. Усе це детально описав у своїх спогадах, що мають неабияку цінність. Зять Патрика Гордона Олександр Гордон (1669—1752), теж із Шотландії, дослужився на російській службі до генерала. Він написав коротку історію Петра I, в якій згадує Мазепу (9).

*** На потирі є такий напис: «Зделан сей потир в честь Бога в Троице славимого в храме Успенія пресвятыя богородици церкви Великия монастыря Киевского печерского изжививением ясновельможного его милости господина Ивана Самойловича, гетмана войск их царского пресветлого величества запорожских; ради спасения и ради вечного поминования детей его Семёна Ивановича полковника бывшего Стародубского и боярина Праскеви Ивановны Шереметевны лета от рождества господня 1686» (10).

и дерево подъ банею запалил, отъ которого удару все чернци зъ Архимандритомъ и люде мірскіе, въ церкве бывшіе на землю упали и нескоро въ себе поприходили... Дерево здесь подъ банею запаленное послушникъ еденъ монастырскій Котлярчикъ, зъ сокирою на церковь зхочившись, вырубалъ и на землю скинулъ, и церковь оную прекрасную оборонилъ отъ огня тогдашнего» (1).

Храм досить швидко був відремонтований. Цей ремонт зазвичай пов'язують з ім'ям гетьмана Мазепи й відносять за часом після 1690 р., коли архимандритом лаври був Мелетій Вуяхевич*, котрому гетьман покровительствував** (2). Архітектурний вигляд собору зазнав при цьому ремонті суттєвих змін.

По-перше, було закінчено розпочате раніш урівноваження композиції західного фасаду собору. Приділ Трьох Святителів з південно-західного боку зробили майже відповідним приділу Іоанна Предтечі. Замість фальшивої главки, що різко відрізнялася від купола й глави останнього над Трьохсвятительським приділом звели нову главу на світовому барабані (3). У верхній частині свого центрального прясла цей приділ мав оригінальне хрестоподібне вікно.

Слід зазначити, що в цей період на фасадах храму ще зберігалася позакомарне членування собору та Іоанно-Предтеченської церкви. Але тепер західний фасад собору вінчав карниз, що ламався над щипцями в районі бокових приділів і повторював обриси закомар основного об'єму. Центральну частину цього фасаду акцентував

високий розірваний фронтон з установленою на ньому главкою, а над боковими закомарами здіймалися аттики. Південний та північні фасади теж мали фронтони з главками.

У цей період замість різних за розмірами й архітектурними формами капличок, що стояли перед західним фасадом храму з боків від головного входу, побудували дві невисокі паперті-каплиці (4). Кожна з них складалася з трьох, однакової висоти (до рівня другого ряду вікон центрального нефу), відділень, розділених на фасадах пілястрами й зв'язаних угорі високими профільованими карнизами.

Невідомий художник.
Портрет архимандрита
Києво-Печерської
лаври (1690—1697)
Мелетія Вуяхевича
(бл. 1630—1697).
Середина ХVII ст.
НКПІКЗ № КПЛ —
П-476.

1. Самуїл Величко. Летопись событий в Юго-Западной России в XVIII веке. — К., 1855. — Т. 3. — С. 57; Сб. материалов 1874. 3. Извлечения из козацких летописей. — С. 45-46; За-кревский Н. — С. 615.
2. Сборник материалов. — С. 45-46; Ернст Ф. Київська архітектура XVII віку // Зап. Укр. наук. тов. в Києві. Т. XXII. — 1926. — С. 146; Крошенко Л. Историческая справка к проекту восстановления Успенского собора. — К., 1980; Ист. спр. — С. 58; Крошенко Л. Успенский собор Києво-Печерської лаври в XVII ст. Описи та історія // Архітектурна спадщина України. Вип. 3. Ч. 2. — К., 1996. — С. 44-56.

3. Бессонов С. В. Архитектура Киево-Печерской лавры в ее историческом развитии. — К., 1948-1949, рукопис. — С. 177.

4. Кагамлик А. Вуяхевич С. Р. — Высочинский Михайло Васильович, чернець ім'я Мелетій // Києво-Могилянська академія в іменах XVII-XVIII ст. — К., 2001. — С. 127-128.

5. Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк — Київ — Львів — Париж — Торонто, 2001. — С. 80; Титов Ф. Типогр. — С. 387.

6. ЦДІАК України. — Ф. 220. — Оп. 1. — Спр. 210. — Арк. 1-11. Копія; Універсали Мазепи. — С. 47-66.

7. Титов Ф. Русская православная церковь в Польско-литовском государстве в XVII-XVIII вв. Т. III. Заграничные монастыри Киевской епархии в XVII-XVIII вв. — К., 1916.

8. Життя святих. — К., 1695; Фонди НКПІКЗ, КПЛ-КН-223; Юріна Л. А. Маргіналії з колекції Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника // Мистецька спадщина. Матеріали та дослідження. — К., 1993. — С. 104.

9. ЦДІАК України. — Ф. 128. — Оп. Іа вочч. — Спр. 21. — Арк. 1. Оригінал; Універсали Івана Мазепи. № 195. — С. 241.

10. ЦДІАК України. — Ф. 128. — Оп. Іа вочч. — Спр. 6. — Арк. 1-3. Оригінал; Універсали Івана Мазепи. № 138. — С. 188-189.

* Вуяхевич (Воєхович) — Высочинський (Височанський) Михайло (в чернецтві Мелетій) (5) Васильович (Якович) (1630-1697) — походив з галицького шляхетського роду (гербу Корчак); писар Києво-Печерської лаври (1654), військовий писар у гетьмана Якіма Сомка (1661, 1662, 1663); засланий до Сибіру в 1663 році, генеральний писар у Петра Дрошенка (1669-1676); генеральний суддя за гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи (1683-1691) (4). Постригся в черці під ім'ям Мелетія. Архимандрит Києво-Печерської лаври (1690-1697). Відомо, що під час виборів архимандрита Києво-Печерського монастиря розглядалися три кандидатури: лаврського намісника Папського, архимандрита чернігівського Феодосія Углицького та ігумена Пустинно-Миколаївського монастиря, ректора Братської колегії Іосифа Кроковського. Але лаврська братія одностайно вибрала гетьманського депутата М. В. Вуяхевича (5). Михайло Вуяхевич, займаючи високі старшинські уряди, в 1687 г. підписався під Коломацькими статтями (разом з генеральним писарем Василем Кочубеєм та київським полковником Костянтином Солониною тощо) (6). Разом з іншими дорошенківцями (лубенським полковником Г. Гамалією, чернігівським полковником Я. Лизогубом, генеральним писарем В. Кочубеєм), що становили основне ядро учасників змови 1687 року, відіграв активну роль у поваленні гетьмана І. Самойловича. В 1689 р., коли гетьман Мазепа був у Москві, в руках Михайла Вуяхевича, який на той час був наказним гетьманом (а також генерального осарула І. Ломіковського та компанійського полковника І. Новицького), було зосереджено керівництво Гетьманщиною. Йому належать слова, сказані 1689 р. про опозицію: «*Не так страшні нам невірні татари, як свої нехристі, які страху Божого не мають і начальства не слухають*». Будучи архимандритом Києво-Печерського монастиря, Мелетій багато зробив для розвитку книгодрукування. Відомо також, що він подарував закордонному на той час православному Троїцькому Марковському монастирю (7) книгу «*Життя Святих*» Дмитрія Ростовського (Туптала), на якій зберігся відповідний напис (8).

** Відомий універсал гетьмана І. С. Мазепи цьому архимандритові від 11 травня 1692 р. про «*послушество монастыреви жителям, що поселилися біля Масалайського млина*» (9), а також універсал від 28 квітня 1690 р. про затвердження за монастирем «*п'ятора камені млина під Сосницею на річці Убеді по заповіту значкового товариша військового Якіма Головченка*» (10).

Кажля, що прикрашала карниз папертей на західному фасаді Успенського собору. З матеріалів археологічних досліджень на території Києво-Печерського заповідника під керівництвом В. О. Харламова.

Зображення Успенського собору після перебудови, наприкінці 80-х рр. XVII ст.

«Акафісти». Титульний аркуш. Фрагмент. Успенський собор. Фронтони на папертях західного фасаду. Друкарня Києво-Печерської лаври. 1693 р.

«Акафісти». Титульний аркуш. К., 1693. Фрагмент. Успенський собор. Західний фасад.

«Апостол». Титульний аркуш. К., 1695. Фрагмент. Успенський собор. Західний фасад.

Попід карнизами йшов фриз з кольорових керамічних плиток. Під час археологічних досліджень на території Києво-Печерського монастиря була виявлена кольорова коробчата кажля розміром 25 x 20 см з оригінальним орнаментом (1). У центрі її вміщена восьмипелюсткова розетка, виконана рельєфом і глазурована зеленою поливою з жовто-коричневою серединкою на темно-синьому фоні. Розетка опущена в геометричну фігуру, що складається з двох напівкругів і двох стрілоподібних п'ятикутників. У верхній і нижній частині фігури

вміщені оригінальні зображення у вигляді тюльпана, глазуровані білою та жовто-коричневою поливою. Такі ж зображення вміщені по кутах кахлі. Краї кахлі закінчуються половинками центральної геометричної фігури, завдяки чому при облицюванні поверхні з кахель складався надзвичайно мальовничий орнамент. На нашу думку, з таких кахлів був виконаний фриз під карнизами папертей. Такі самі керамічні поліхромні плитки прикрашали надвіконня центральної частини південного фасаду Чернігівського колегіуму, побудованої в другій половині XVII ст. (2). Над кожною папертю-каплицею було поставлено по три високих барочних фронтони з волютами по боках, увінчані хрестами. Фронтони, що розташовувалися посередині, були ширшими і вищими порівняно з боковими. Їх прикрашали ліпні картуші з мальовничими композиціями. В бокових фронтонах влаштували спеціальні ніші для ікон.

До папертей-каплиць вело по двоє дверей, розташованих у бокових пряслах. Для освітлення приміщень у кожній паперті-каплиці прорізували по три невеликих напівкруглих вікна. Мідна покрівля собору була пофарбована в червоне, а бані, куполи й хрести — позолочені, на що є прямі вказівки в документах (3). В одному з листів кошевий отаман Василій Кузьменко писав: «Гетьманъ и на главР дома Успенія «Рвы Маріи в Кієво-печерской лаврР сдРлалъ неизреченное украшеніе отъ злата» (4).

Зміни, що відбулися в архітектурному вигляді храму після пожежі 1687 р., зафіксовані на гравюрах 90-х років XVII ст., у тому числі: на титульних листах книг: «Апостол»

1. Харламов В. А., Гончар В. Н., Трофименко Г. В. Отчет о археологических раскопках на территории Киево-Печерского государственного историко-культурного заповедника в 1991 году. — К., 1991.

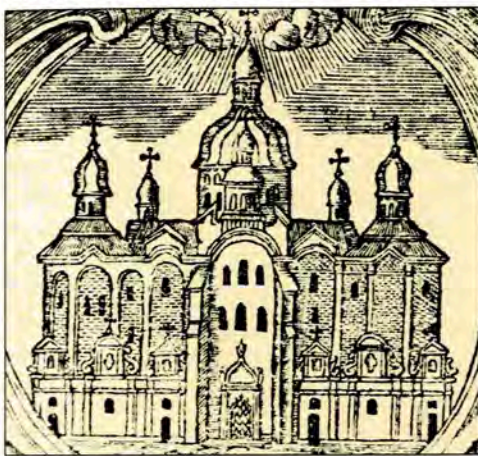
2. Говленко М. М. Чернігівський колегіум // Архітектурна спадщина України. Вип. 5. — К., 2002. — С. 165-166.

3. Павлуцкий Г. Каменное зодчество на Украине // История русского искусства. Т. II / Под ред. И. М. Грабаря. — С. 394; Лебединцев П. Г. Возобновление стеной живописи Великой церкви Киево-Печерской лавры в 1840-1843 гг. // УИ. — 1878. — № 3. — С. 38; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — К., 1993.

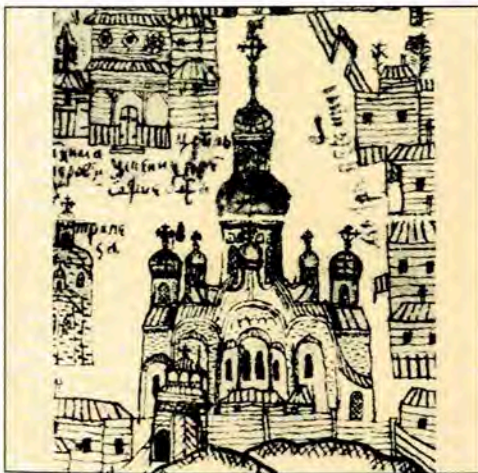
4. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — К., 1993. — Т. 3. — С. 134.

Креслення кінця XVII ст. Успенський собор. Західний фасад. Фотокопія. Фонди НКПІКЗ.

«Євангеліє». Титул. Фрагмент. Успенський собор. К., 1697.

Полковник І. Ушаков «Чертеж...» Фрагмент. Успенський собор. Східний фасад. 1695 р. ЦДІАК. Україна. Ф. 52. Оп. 1. Спр. 13а.

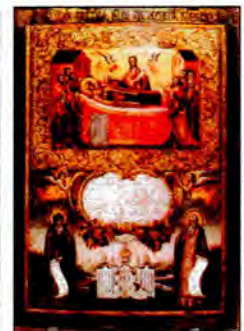

Невідомий художник. Ікона «Успіння Богородиці» за гравюрою І. Щирського. Фрагмент. Успенський собор з предстоящими Антонієм та Феодосієм Печерськими.

(1695р.) (1), «Євангеліє» (1697), «Акафісти» (1693 р.) (2), виданих у Лаврській друкарні та на одному з восьми фініфтевих* медальйонів, що вміщені на золотій митрі (кінець XVII ст.)** (3). Ту саму структуру споруди відображено на кресленні кінця XVII ст., де Успенський собор зображено з заходу (4).

Схематичне зображення собору є також і на «Чертеже граду Києву...» І. Ушакова (1695 г.), але на ньому собор показано зі сходу. Це зображення в деяких моментах передає натуру де-що викривлено***. Судячи з цього документа, тоді над центральним пряслом собору здіймався високий барочний розірваний фронтон, у центрі якого, як і на західному фасаді, була главка. Дві подібні главки, встановлені на фронтонах, видно на «Чертеже...» і з західного та південного боків. Вони вміщались, імовірно, в районі середхрестя (5). Центральна баня Успенського собору, посаджена на широкому світловому барабані, має два яруси. Барабан декоровано в верхній частині арочними нішками.

З півночі до основного об'єму храму примикає низький одноярусний об'єм під однопохилим дахом з великим арочним вікном на сході — приділ св. Стефана. На захід від нього, з того ж боку, зображений високий об'єм церкви Іоанна Предтечі, вкритий похилим дахом та увінчаний банею на

Невідомий художник. Ікона «Успіння Богородиці» за гравюрою І. Щирського. 1686 р. Україна. Дерево, олія. НХМУ. Інв. № И-61

* Фініфть — назва емалей, що набули великого поширення в Україні з кінця XVII ст.

** Можливо, саме що митру, згадану в наведеному вище реєстрі, гетьман І. С. Мазепа подарував Успенському собору. В митрі розміщено 8 фініфтевих медальйонів. На одному з них зображені Св. Антоній і Феодосій Печерські на тлі Успенського собору. Собор має вигляд, як на гравюрі титула з книги «Акафісти», виданій у Києво-Печерській лаврі. Медальйон виготовлено між 1693 і 1697 роками (6).

*** Так, на «Чертеже...» давній об'єм храму має три членування, які завершуються закомарами. Перед кожним з них видно апсиду. Перед центральним пряслом показано три апсиди: центральна з двома вікнами й бокові, нижчі, з одним вікном, що не відповідає дійсності (7).

1. Апостол. — К., 1695. Титульний лист.
2. Акафісти. — К., 1693. Титульний лист.
3. Музей історичних коштовностей України. — Інв. N ДМ 5967.
4. Холостенко М. В. Успенський собор Печерського монастиря // Стародавній Київ. — К., 1975. — С. 165.
5. Крошенко Л. Историческая справка к проекту восстановления Успенского собора. — К., 1986. — С. 60.
6. Фонды Музею історичних коштовностей України. — Інв. N ДМ 5967: Золота скарбниця України. The Gold Trasury of Ukraine. — К., 1999. — С. 74, 75, 161; Килесо С. К. Киево-Печерская лавра. — М., 1975. — С. 122-123.
7. Крошенко Л. Историческая справка к проекту восстановления Успенского собора. — К., 1986. — С. 60.

**Зображення
Успенського
собору після
перебудов на
початку ХУІІІ ст.**

Гравер Данило
Гальяховський.
Титульний аркуш
«Євангелія». 1707 р.
Друкарня Києво-
Печерської лаври.

Гравер Данило Гальяховський. Титульний
аркуш «Євангелія». 1707 р. Фрагмент.

світловому барабані. З південного боку собору зображений об'єм приділу Іоанна Богослова, заввишки такий само, як основний об'єм. Його також вінчає баня на світловому барабані, а на сході є апсида (1).

Між 1697 і 1701 рр. Успенський собор ще раз обновляли. Стефанівський приділ підняли до рівня висоти стін давнього храму, над ним з'явилася баня на світловому барабані. Центральний купол, як вдалося з'ясувати (2), також перемурували зі старої цегли. Загальна кількість куполів над собором разом із тими чотирма, що існували раніше (двома — по центральній осі й одним — над Іоанно-Предтеченською церквою), становила сім. Куполи на дерев'яних стропилах були граньовані, з банями та ліхтарями.

Розірваний фронтон з банькою над центральним пряслом західного фасаду прибрали, а над притвором з'явилась баня на світловому барабані з глухим ліхтариком та банькою з хрестом. Одночасно угорі на стінах бокових нефів головного храму поставили високі фронтони з волютами з боків, увінчавши їх металевими позолоченими вирізьбленими зірками з богородичними монограмами (3). Центри фронтонів акцентувались двома колонками з антаблементами, над якими виступала увінчувальна частина. Між колонами вміщувались ліпні картуші з мальованими зображеннями преподобних Антонія й Феодосія Печерських.

Тоді ж з папертей перед західним фасадом зняли фронтончики, покрівлю над папертями зробили хвилястою, а на барабанах храму протягнули пояс, прикрашений кахлями.

Зміни, що відбулися в архітектурі Успенського собору під час третього ремонту храму, можна простежити за гравюрами, в т. ч. Л. Тарасевича із «Патерики Печерського» 1702 р. (4); на панегіричній гравюрі І. Мигури* (1705 р.) (5) та на титульному аркуші «Євангелія-Апракос»** (1707 р.) (6) з гравюри Д. Гальяховського.

Трохи пізніше відбувся четвертий ремонт. Вигляд собору після цього ремонту зафіксований на гравюрах М. Семенова «Пречестные акафисты» (1709) та на гравюрі в книзі «Литургион» (1708).

За часи Мазепи головний портал собору прикрасило декоративне оформлення з лекальної цегли. В храмі з'явилося кілька металевих вишукано оздоблених дверей, що були згодом використані й під час ремонту храму після пожежі 1718 р. Одні з них зараз є заповненням двірного отвору Головної дзвіниці. Деякі з дверей зафіксовані на малюнках академіка Ф. Г. Солнцева середини ХІХ ст. (7), а також на фотографіях початку ХХ ст.

Суттєві зміни відбулися і в інтер'єрі Успенського собору. Оскільки в православних храмах особливо розвинуте

Фелон «Успіння Богородиці». ХVІІ ст. Оксамит, шовк, сухозлітка. Ткацтво, шитво «за лічбою». Київ. Майстерня Вознесенського монастиря. НКПІКЗ. КПЛ-Т-203.

1. Крошенко Л. Историческая справка к проекту воссоздания Успенского собора. — К., 1986. — С. 60.

2. Николаев В. Н. Стены внутри Великой церкви Киево-Печерской лавры по снятию с них штукатурки // Тр. XI АС в Киеве (1899). Т. II. — М., 1902. — С. 125-126; Лашкарев П. А. Остатки древних зданий Киево-Печерской лавры. Реферат, прочитанный в ноябрьском заседании арх. общества при КДА 1882. Напечатан в ТКДА, 1883, январь // Церковно-археологические очерки, исследования и рефераты. — К., 1898. — С. 137-209; Сіткарьова О. В. Успенський собор Києво-Печерської лаври. — К., 2000. — С. 24-25; 30-31.

3. Бессонов С. В. — С. 177.
4. Степовик Д. В. Леонтій Тарасевич і українське мистецтво бароко. — К., 1968. — С. 178-179.

5. ДМКД. Инв. N ГР-8979; Львівський каталог. — С. 41; Степовик Д. В. Українська графіка ХVІІ-ХVІІІ ст. — К., 1982. — С. 294-295.

6. Фонди НКПІКЗ КПЛ. — Кн. 159; Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків. — Кн. 2, ч. 1. (1701-1764). — Львів, 1984. — С. 22.

7. Сіткарьова О. В. Успенський собор Києво-Печерської лаври. — К., 2000. — С. 19, 106.

8. Грабарь И. История русского искусства. Т. II. — М., 1911. — С. 393-396.

9. Маслов С. Этюды з історії українських стародруків. Українська критика // Тр. Укр. наук. ін-ту кінознавства. Т. 1. — К., 1926. — С. 30.

* Мигура Іларіон (Іван) Дотесевич — український гравер, іконописець, відомий церковний діяч, архидиякон Києво-Печерської лаври, згодом ігумен батуринського Крупицько-Миколаївського монастиря. Автор відомого апофеозу І. С. Мазепи (8), гравюр, присвячених Варлааму Ясинському (1707).

** «Євангеліє-Апракос» надруковано у Києво-Печерській лаврі. Його основу склав старовинний рукопис, подарований гетьманові І. С. Мазепі архимандритом із Святої Афонської гори. На прохання гетьмана митрополит Варлаам Ясинський пререклав текст реліквії, а архимандрит Києво-Печерського монастиря Іоасаф Кроковський передрукував його (9).

І. Мігура. Панегірик І. С. Мазепі. 1705 р.
Фрагмент. Успенський собор.

Л. Тарасевич. Гравюра із «Патерика
Печерського». К., 1702.

Л. Тарасевич.
«Новий заветь». К.,
1703. Фронтиспис.
Фрагмент. Успенський
собор з Антонієм та
Феодосієм
Печерськими.

Потир. Кінець XVII ст.
Фрагмент. Медальон з
зображенням
Успенського собору
Кієво-Печерської
лаври.

ансамблеве начало, їх внутрішній декор складався з багатьох компонентів: стінопису, іконостасів та ікон (в тому числі ікон гаптованих) у поєднанні з декоративними тканинами, обширного комплексу літургійних предметів, — щоб уявити, як виглядав інтер'єр цього храму, розглянемо відомості про його складові.

При цьому зауважимо, що ці відомості нечисленні. Крім того, слід зазначити, що з огляду на внутрішньо- та зовнішньополітичну ситуацію в країні в часи Руїни, суттєвих змін в інтер'єрі собору в період до Мазепи, вочевидь, відбутися не могло. Вірогідно, в ньому зберігалися розписи, іконостаси тощо, що з'явилися тут при Петрі Могилі.

У зв'язку з цим слід зауважити, що іконографічна програма розписів могилянської доби як богословський і художньо-естетичний твір мала відображати певну світоглядну концепцію, змістовні паралелі якої знаходимо в працях київських богословів першої половини XVII ст. — відомому рукописі-трактаті Захарії Копистенського «Палінодія, или Книга обороны»; меморіалі «Protestacja», авторство якого традиційно приписують Йову Борецькому; в т. зв. Густинському літописі,

що його гіпотетично уклав Захарія Копистенський (1); в «Patericone» Сильвестра Косова (2); в літописних замітках уставника київської Успенської церкви, хроніста Івановича Кирила (3), а також у творах Петра Могили: «Служебник» (1629), «Крест Христа Спасителя и каждого человека» (1632), «Требник» (1646) тощо.

У згаданих працях було сформульовано як цілісну ідею ті спорадичні зблиски думок про минуле й сучасне Русі, що зустрічалися у творах, починаючи з кінця XVI ст. (4). В них автори намагаються довести безперервність руської старовини, об'єднати в прямій спадкоємності українське сучасне з давньоруським минулим (5), розвинути ідею про «богохранимый град Киев», «Київ — другий Єрусалим».

Орієнтація на «старовину», пошук підтверджень давності й питомості православ'я на українських землях, звернення до історичного минулого України тощо сприяли зацікавленості в збереженні фрагментів давньоруських мозаїчних композицій, які в той час ще прикрашали апсиду храму, їх органічному включенню до нової програми монументального живопису Успенського собору. Ці композиції при Петрі Могилі були, вірогідно, відреставровані. Павло Алепський, який засвідчив давньоруську іконографію в інтер'єрі, так описав ці композиції: «Святой алтарь очень высок и возносится в пространство. От верху полукруглой его арки до половины ее изображены: Владычица, стоя благословляющая, с платком у пояса, а ниже ее Господь, окруженный архиереями, — мозаикой с золотом, как в св. Софии и в церкви Вифлеема» (6).

Відомо, що на замовлення митрополита Петра Могили, який храм «внутри и невнутри муромъ и древом поновиль» (7), наявні мозаїчні композиції були доповнені новими розписами. Їх виконали, імовірно, грецькі майстри, які розписували в той час церкву Спаса на Берестові (8). Про стилістичні ознаки цього живопису можна судити з розписів у Спаському храмі, які відносно добре збереглися.

В Успенському соборі, мабуть, збереглися живописні композиції «Успіння Богородиці» перед дверима північного вівтаря та зображення апостолів з хітоном Богородиці навпроти неї, які бачив Павло Алепський. Щодо ікон у соборі, то в описі Павла Алепського міститься конкретна інформація про дві з них, що розміщувалися в той час у кіотах у нартексі храму: «Здесь (в нартексі. — О. С.) находятся иконы Господа и Владычицы, весьма большие, в длину и ширину около 15 локтей, сообразно величине и высоте церковных стен. Они стоят напротив входа с правой и с левой стороны в тройных широких киотах, в полторы локтя шириною. Киот с трех сторон украшен резьбой и позолотой, а среди резьбы изображены сверху вниз шесть апостолов с этого края и шесть других с того края. В другом ряду изображены Страсти Господни, а в третьем, ближайши к Господу все Господские праздники. В нижней части киота есть также изображение: Господь, пред коим множество овец с пастухом впереди, ведущим их вверх... В таком же роде икона Владычицы: в одном ряду изображены пророки, кои прорекли о Ней; в других двух изображены 24 похвалы Богородицы. На главе Господа венец из золота, серебра и драгоценных камней и точно такой же на главе Владычицы, с бахромой и жемчугом» (9).

Інтер'єр храму прикрашали парадні портрети архимандритів монастиря, вищих церковних ієрархів, гетьманів тощо.

В 80—90-х рр. XVII ст. разом із етапною перебудовою Успенського собору та зміною деяких його будівельних об'ємів у храмі з'являються нові живописні композиції, а також нові іконостаси. Але й перебудова собору і розписи в ньому проводилися, на нашу думку, за певною програмою. В кінці XVII ст. сучасними українськими богословами була, вірогідно, розроблена нова концепція монументальних розписів у храмі*, яка послідовно реалізовувалась. Цей живопис відображав культурні традиції Гетьманщини мазепинської доби. Ідеї її сучасників

1. Ершов А. Коли і хто написав Густинський літопис? // Зап. НТШ. — Т. 100, ч. 2. — С. 205—211.

2. Patericon albo Żywoty śś. Oyców Pieczarskich, obszernie słoweńskim językiem przez sw. Nestora zakonnika u latopisca Ruskiego przed tym napisany, też zaś z Greckich, Łacińskich, Stowieńskich u Ruskich pisarzyw Obiasnionu y krocey podany przez... Silwestra Kossowa. — W Kijowie, W drukarni. Lawry Pieczarskiego Roku 1635: Архив ЮЗР. — Ч. 1, т. 8, вып. 1. — С. 448—472; Повне перевидання: HLEUL. Texts. — Vol. IV. — Cambridge. Mass., 1987; Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявленнь та ідей в Україні XVI—XVII ст. К. 2002. — С. 315.

3. Київський літопис першої чверті XVII ст. // УІЖ. — 1989. — № 2. — С. 110; 1989. № 5. — С. 107; Яковенко Н. М. Паралельний світ. — С. 298.

4. Яковенко Н. М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявленнь та ідей в Україні XVI—XVII ст. — К., 2002. — С. 305—306.

5. Яковенко Н. М. Паралельний світ. — С. 307.

6. Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алепским. — К., 1897. — С. 69.

7. Цветная Триодь. — 1642. Тип. КПЛ.; Эртель А. Д. О стенописи в великой Успенской церкви Киево-Печерской лавры // ТКДА, 1897, апр. — С. 504; РДИА, м. СПб. // Ф. 797. — Оп. 64. — Од. зб. 161. — Арк. 12-14.

8. Лебединцев П. Возобновление стеной живописи в Великой церкви Киево-Печерской лавры 1840—1849 гг. — К., 1878. — С. 56.

9. Путешествие Антиохийского патриарха Макария... — М., 1897. — С. 49.

* Ці розписи загинули під час пожежі 1718 р.

багато в чому співзвучні з ідеями живописців моголянської доби, які об'єдналися навколо ректорів Моголянсько-Мазепинської академії Варлаама Ясинського та Йоасафа Кроковського. Тут формується новий культурний осередок: Стефан Яворський, Феофан Прокопович, Іларіон Мигура, Іларіон Ярошевицький, Лаврентій Горка, Гавриїл Бужинський, Гедеон Вишневський, Йоасаф Горленко (св. Йоасаф Білгородський), Феофілакт Лопатинський та ін. Їм теж близька тема «Київ — другий Єрусалим» та «богохранимый град Киев», вони теж часто звертаються до історії України-Русі. Все це знайшло відображення в творах того часу, наприклад, у драмі Феофана Прокоповича «Володимир». Гетьманування І. С. Мазепи відзначається як часи українського суверенітету в культурній сфері. В цей період ще не сталося принципового перегляду традицій, що склалися в монументальному живопису минулої доби, і розписи Успенського собору зберігали стару іконографію. До розробки проекту нового розпису храму, вірогідно, був причетний намісник Києво-Печерської лаври о. Антоній (Тарасевич) (1) (підпис цього намісника є під актом найвищого духівництва Лаври — маніфестом-записом у Книзі права магдебурзького ратуші Київської).

Головний іконостас у соборі теж залишався старовинний, виготовлений ще за часів князя К. Острозького в XVI ст., про який П. Алепський писав: «Что касается иконостаса, то он великолепен, но стар. Над ним распятие: опоясание Спасителя из ковчанаго чистого золота. Иконы при вратах алтаря весьма благолепны, в особенностях иконы Господа и Владычицы, ибо они больше и лучше находящихся в нартексе, с венцами и многочисленными привесками: золотыми и серебрянными крестиками, образками, жемчугом и драгоценными камнями... На левой стороне от иконы Господа икона Успения Богородицы, весьма благолепная. Точно так же справа от иконы Владычицы икона св. Антония и Феодосия».

Незважаючи на те, що тут П. Алепський назвав головний іконостас

Зображення Успенського собору на гравюрах початку XVIII ст.

М. Семенов «Пречестные акафисты». К., 1709. Титул. Друкарня Києво-Печерської лаври.

Успенського собору «великолепним», в другому місці свого опису, де він розповідає про іконостас дерев'яної церкви Святої Трійці густинського Свято-Троїцького монастиря, побудованої в 1641 р., він пише: «ні величний іконостас святої Софії (Київської. — О. С.), на печерський — обидва не можуть дорівнятися навіть до малої частки високої досконалості цього (Троїцького. — О. С.) іконостасу»*.

Головний іконостас Успенського собору відомий нам за мідною копією, виготовленою на замовлення патріарха Никона, який намагався встановити подібний у Новоєрусалимському соборі (2). Крім чотирьох ікон, згаданих у описі П. Алепського, які знаходились у

«Літургійон». К., 1708. Титульний аркуш. Фрагмент. Успенський собор. Західний фасад. Друкарня Києво-Печерської лаври.

М. Семенов «Пречестные акафисты». К., 1709. Титул. Друкарня Києво-Печерської лаври.

1. Белецкий П. А. Украинская портретная живопись XVII-XVIII вв. — Л., 1981. — С. 90.

2. Петров Н. И. Южнорусские иконы // Искусство в Южной России. Живопись, графика, худож. печать. — К., 1913. — № 11-12. — С. 485, 488; Петров Н. И. Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. — К., 1912; Крошенко Л. Историческая справка к проекту восстановления Успенского собора. — К., 1980. — С. 30.

* Цей іконостас згорів у 1671 р.

першому ярусі іконостасу, було ще чотири яруси ікон. Деякі дослідники вважають, що точну копію іконостасу Успенського собору являв собою іконостас головного престолу дерев'яної Воскресенської церкви деснянського Воскресенського монастиря (1).

За часів П. Алепського такі ж іконостаси, як у головному олтарі Успенського собору, тобто старовинні, знаходились: «при вратах других алтарей».

Але й 1689 р. в Іоанно-Богословському приділі храму був встановлений новий іконостас, який загальним виглядом дуже нагадував іконостас Стрітинського притвору Софії Київської. Обидва ці іконостаси були зроблені майже одночасно (2). «Иконостас деревянный, позолоченный, мелкой резной работы в два яруса. В нем Царские врата деревянные, резные, вызолоченные с шестью изображениями на железных овальных пластинах, на двух Спасителя, а на остальных Евангелистов... устроены на средства Архидиакона Анастасия...» (3).

Поява нового іконостасу в Іоанно-Богословському приділі побічно свідчить про великі ремонтні роботи в ньому. Можна припустити, що під час цього ремонту був не тільки встановлений новий іконостас, але й був розписаний цей приділ. Назва ж приділу вказує на зміст розміщених на його стінах композицій.

Як і про настінні розписи Успенського собору могилянської доби, про живопис кінця XVII ст. відомо небагато. Єдина згадка про сюжети цих розписів міститься в записках московського священика І. Лук'янова (1701), який зазначав: «Печерском монастыре церковь зело предивна и в церкви (Успенському соборі. — О. С.) стенное писание, все князья русские написаны» (4). Відомо, що так званий ктиторський* портрет був характерною складовою

православного храмового живопису**. Пряму вказівку на існування в складі настінних портретів уже в давньоруські часи зустрічаємо у Печерському Патерику: «Также и от Грекъ иконъ пришедши с майстры, и мощи святых мученикъ подо всеми стенами положены быша, идеже и сами написаны суть над мощмы по станамъ. Должно же есть похвалити прежде отшедших благоврных князій и христолюбивых бояр и честных мних и всьх христиан православных...» (5). Це були, вірогідно, зображення перших ігуменів й архимандритів монастиря, а також творців, криторів та благодійників (6). Цей ряд персоналізованих зображень згодом поповнювався. В XV-XVI ст. тут з'являються зображення князів Олельковичів, Ольшанських, Сангушко, Острозьких, Вишневецьких, Корецьких та ін., представників родів яких поховали в Успенському соборі, а також печерські архимандрити, в тому числі Мелетій Хребтович, Никифор Тур, Єлисей Плетенецький, Захарія Копистенський, Петро Могила, Йосиф Тризна, Інокентій Гізель***. Дослідники вважають, що в XVII ст., покликані до життя зростанням інтересу до минулого, склались іконографічні типи деяких святих князів, у т. ч.: Володимира, Бориса та Гліба тощо. Ці зображення набули характерних форм (7).

Взагалі ж до розуміння світогляду образної системи художників, які були причетні до розписів Успенського собору, новаторських для того часу композиційних рішень, трактування простору може наблизити нас вивчення творів граверів, насамперед Олександра (Антонія) Тарасевича. Відомо, що цей гравер причетний до створення т. н. «подлинников» (іконографічних зразків) для іконопису****. Збереглися гравюри іконного характеру, створені цим майстром

* Ктитори — фундатори, жертводавці і опікуни тієї чи ін. церкви.

** Розписи в Донському монастирі під Москвою.

*** У відомому списку зображень на стінах храму № 204 згадується про 90 зображень: 60 ігуменів та архимандритів, а також 30 ктиторів. У більш пізньому за часом складанні списку № 183 наведено 92 зображення, додатково включені архимандрити Іоаннікій Сенютович (+1729) та Роман Копа (+1736).

**** Так, наприклад, в Сійському іконописному зразку II пол. XVII ст. з Архангельської духовної семінарії виявлено чотири надруковані на шовку гравюри, підписані сигнатурою Антонія Тарасевича (8). Виявлені й інші роботи Тарасевича подібного плану, що належать до кінського періоду творчості майстра і безперечно свідчать про його вплив на український іконопис, зокрема на іконографію (9). Аналогічні «зразки» Тарасевич створював і до приїзду в Київ (10).

1. Сапунов А. П. Река Западная Двина. — Витебск, 1893. — С. 445-446.

2. Шербаківський Д. М. Символіка в укр. листуванні // Укр. наук. т-во. Зб. секції мистецтв. — К., 1921. — С. 61.

3. ЦДІАК. — Ф. 128. — Оп. 2. — Заг. л. 334. — Арк. 4-17.

4. Путешествие в святую землю священника Иоанна Лук'янова // Русский архив. — 1868. — № 1. — С. 44.

5. Абрамович Д. Киево-Печерський патерик. — К., 1991. — С. 8-9.

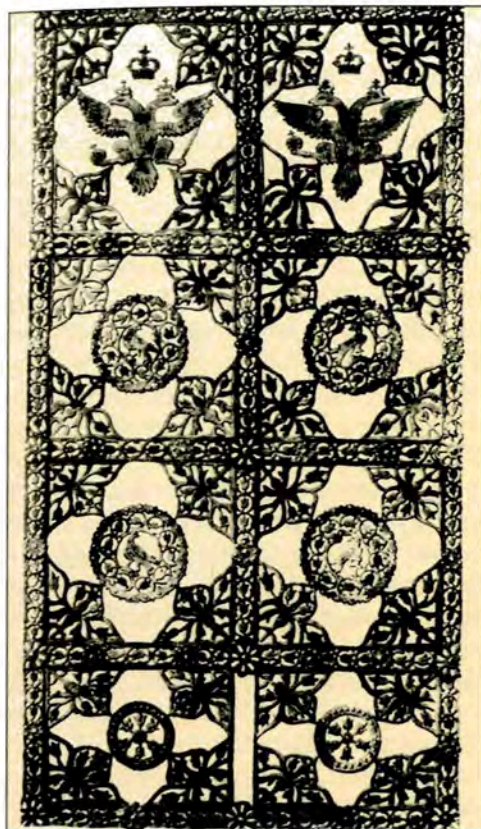
6. Истомин М. И. К вопросу о древней иконописи Киево-Печерской лавры // ЧИШНЛ. — 1898. — Кн. 12. — С. 3-19; Истомин М. И. Описание иконописи Киево-Печерской лавры // Там же: Приложение. — К., 1897. — С. XVII.

7. Жолтовський П. М. Меморіальний живопис на Україні XVII-XVIII ст. — К., 1988. — С. 26-28.

8. Симонов Н. И. К истории обихода книгописца, переплетчика и иконописца при книжном и иконном строении // Памятники древней письменности и искусства. Вып. 1. — Спб., 1906. — С. 174, 176; Попов П. Материали до словника українських граверів. — К., 1926.

9. Степовик Д. В. О неизвестных гравюрах Александра Тарасевича // Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. Ежегодник. 1984. — Л., 1986. — С. 235; НБВ. № 8280; 2203, 2222; 2221, 2208.

10. Мільева Л. Redivivus rhoenix очима Якова Суші // Студії мистецтвознавчі. Ч. 1. Архітектура. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. — К., 2003. — С. 37, 40.

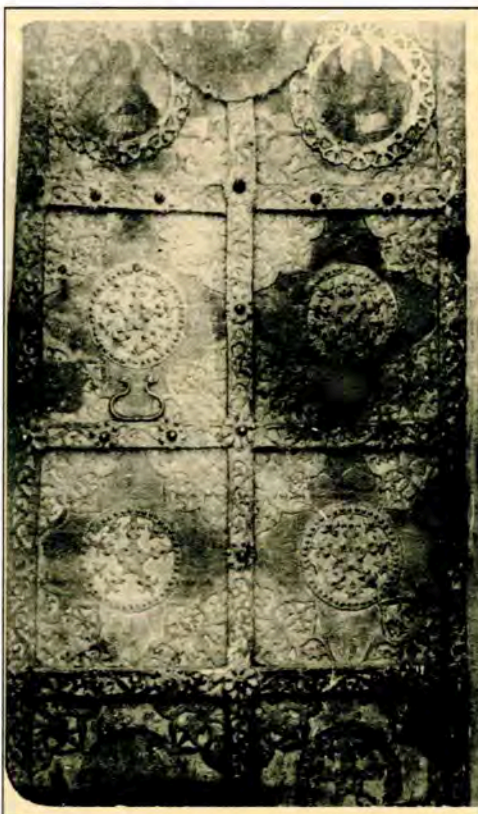
Ф. Г. Солнцев. Малюнок «Кованые металлические двери». Обмір. 1850 р. ВР ГПБ ім. М. Є. Салтикова-Щедрина. СПб. Росія. (1)

Двері на північному фасаді. Фото В. Г. Леонтовича. 1913 р. НМІУ, ФД-1878.

Ф. Г. Солнцев. Малюнок «Старинные железные двери Успенского собора». Середина XIX ст. ВР ГПБ. СПб. Росія. (2)

Двері західного фасаду Іоанно-Предтеченського приділу Успенського собору. Фото початку XX ст.

Зовнішні двері Успенського собору. Початок XVIII ст.

1. Крошенко Л. Историческая справка к проекту реставрации памятника архитектуры XI—XVIII ст. Успенского собора Киево-Печерской лавры. К. 1986. Рукопис. Архів Ін-ту «Укрпроектреставрація»; Сіткарьова О. В. Успенський собор Києво-Печерської лаври. До історії архітектурно-археологічних досліджень та проекту відбудови. — К. 2000. — С. 19, 106.

2. Там само.

1. Жолтовський П. М. Художнє литво на Україні. — К., 1973. — С. 35; Модзалевський В. До історії українського мистецтва // 36. сек. мист. І. — К., 1921. — С. 6.

2. Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры. — К., 1801. — С. 22; Ратшин А. Полное собрание исторических сведений о всех бывших в древности и ныне существующих монастырях и примечательных церквах в России. — М., 1852. — С. 119.

3. Жолтовський П. М. Монументальний живопис на Україні XVII-XVIII ст. — К., 1988. — С. 19; Сіткарьова О. В. Успенський собор Києво-Печерської лаври... — С. 211; Ганзенко Л. Г. Малювання Успенського собору за джерелами XIII-XX ст. / ПУ. — 2003. — № 1-2. — С. 87; ІР. НБУВ. — Ф. 1. — № 5411-5412-5413.

4. ВР Державної публічної бібліотеки Росії ім. М. Є. Салтикова-Шедрина. — 36. «Архітектура». — Ф. IV. — Спр. 310. — Арк. 1-4; Сіткарьова О. В. Успенський собор... — К., 2000. — С. 211; Ганзенко Л. Малювання... — С. 87.

5. Мазер Карл-Петер. Образы Киева середины XIX ст. — Нюстремс, 1999. № 16; Ганзенко Л. Малювання... — С. 87; Сліпченко Н., Ошуркевич Л., Сьомочкін І. Концепція відтворення стінопису Успенського собору Києво-Печерської Лаври // Вісн. Ін-ту «Українопроектреставрація». — Львів, 2000. — № 11. — С. 144.

6. Истомин М. И. вопросу о древней иконостасе. Чинол. 1898, кн. 12. С. 3-19.

7. Сіткарьова О. В. Успенський собор Києво-Печерської лаври. — К., 2000. — С. 211.

8. Сліпченко Н., Ошуркевич Л., Сьомочкін І. Концепція відтворення стінопису Успенського собору Києво-Печерської лаври // Вісн. Ін-ту «Українопроектреставрація». — Львів, 2000. — № 11. — С. 101.

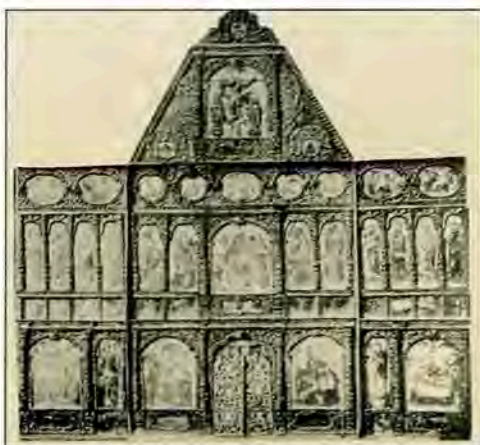
9. Шербина В. І. Головні будівлі Печерської лаври... — С. 96.

10. Пирютко Ю. М. Лазаревская усыпальница — памятник русской культуры XVIII-XIX вв. // Памятники культуры. Новые открытия. Археология. Ежегодник. 1988. — М., 1989. — С. 483-488.

11. Мінжулін О. Реставрація творів з металу. — К., 1998; Шепітько Н. Царські врата Успенського собору Києво-Печерської лаври // Вісн. УкрНДІпроектреставрація. — 2003. — № 1. — С. 115.

12. РДА. СПб. Росія. — Ф. 1088. — Оп. 6. — Спр. 1484. — Арк. 1-4; Сіткарьова О. В. Успенський собор Києво-Печерської лаври. — К., 2000. — С. 187.

13. Перунова Н. Исторична довідка до проекту відтворення Успенського собору. — К., 1986. — С. 25.

Бронзова модель головного іконостасу Успенського собору. Виконана на замовлення патріарха Никона.

для монастирів і браств, у яких було зосереджено іконну справу. Але ця тема потребує окремого дослідження.

Сучасні дослідники намагаються довести, що програма лаврського живопису мазепинської доби збігається з програмою розписів храму після пожежі 1718 р.* З цим ми не можемо погодитись з огляду на ті рішучі зміни, які відбувалися в Гетьманщині після 1709 р. у зв'язку з трагедією І. С. Мазепи**.

Інтер'єр храму прикрашали парадні портрети архімандритів монастиря, вищих церковних ієрархів, гетьманів тощо. У цьому жанрі українська культура даного періоду переживала етап бароко. Стилістика українського живопису в цей час є досить різноманітною і нерівноцін-

ною. Для нього визначальним став виразний вплив західноєвропейської школи живопису та місцевих традицій. Так, більшість відомих парадних портретів (парсун) козацьких полковників, які уціліли, написані у реалістичній манері місцевими малярами, про майстерність яких писав Павло Алепський: «В этом городе (Киеве. — О. С.) среди козацких живописцев есть много искусных мастеров, которые обладают большою изобретательностью ума в изображении людей, как они есть...»

Павло Алепський звернув увагу на велику люстру в соборі. Вона була схожа на мідну люстру з зображеннями святих, яка і до сьогодні знаходиться в соборі Троїцько-Сергіївської лаври. Цей пізньоготичний західний відлив потрапив сюди, на думку фахівців, у XVI ст. Такі відливи могли привезти з заходу під час іконоборних акцій, що супроводжували реформацію. Здивували Алепського і два лаврські п'ятисвічники, що дуже нагадують п'ятисвічники, відлиті Лукою Фрідлянтом у 1575 р. для князя К. Острозького (1).

З джерел відомо, що в 1713 р. київським майстром Михайлом Юревичем на кошти графа Б. П. Шереметева*** для головного іконостасу Успенського собору були зроблені ковани срібні Царські врата**** (2). В ризниці Успенського собору збереглася багата колекція високохудожніх творів

* Найважливішими джерелами відомостей про розписи Успенського собору після пожежі 1718 р. є описи зображень на стінах храму, що зберігалися в ризниці храму, а потім у бібліотеці лаври. Це рукописи № 204 (втрачений), № 183 та їхні пізніші списки. Рукопис № 183 — «Память что внутри великой святой Печерской церкви изображено почавши от самой главы и около по стенах», зберігається в Державній бібліотеці Росії «Пашков дом» (збірка Лукашевича та Маркевича, № 25). Нині відомо три копії «Пам'яті» XIX століття (3). В 1840—1842 рр. академік Ф. Г. Солнцев виконав акварелі перерізів Успенського собору, на яких зображені його настінні розписи (4) та іконостаси в чотирьох проєкціях, а в середині XIX ст. шведський художник-мандри́ник К.-П. Мазер виконав рисунок, на якому зображено частину інтер'єру цього храму (5). Список № 204 був опублікований у 1897 р. М. Істомінін (6). Після закінчення розписів був складений опис цих розписів (7) із зазначенням місця розташування всіх композицій і в лаконічній формі подана іконографія окремих сюжетів (8).

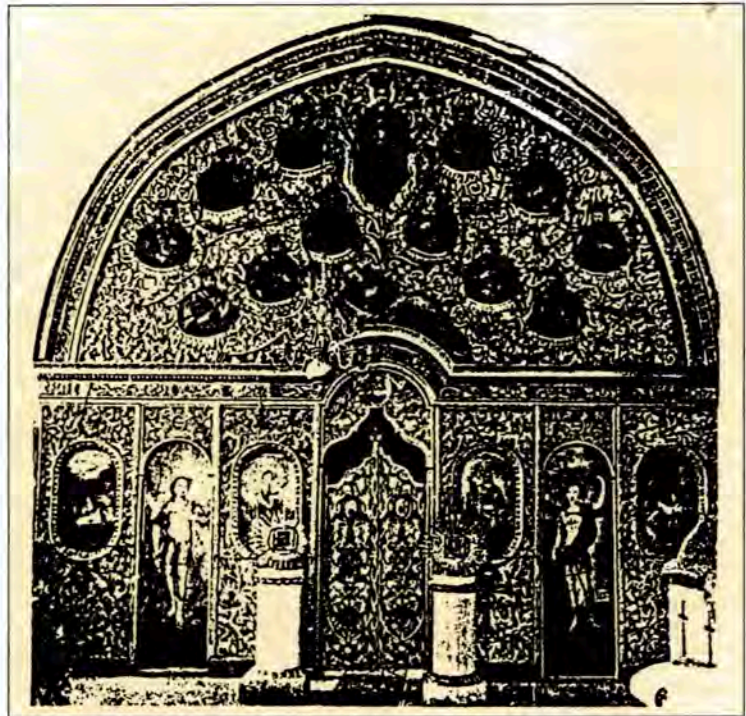
** Після 1709 р. настав період повільного, але невпинного і цілеспрямованого пригнічення розвитку національної культури на підпорядкованих Московському царству (з 1721 р. — Російській імперії) українських землях. Після кількох виданих заборон з 1720 р. було остаточно ліквідовано книгодрукування українською мовою. Після того, як Чернігівська друкарня не змогла сплатити чергового штрафу, її переведено до Москви. Відтак у підпорядкованій Росії частині України залишилася єдина Києво-Печерська друкарня, яка змушена була видавати літературу виключно для церковного вжитку. Книги українського друку, які перед тим поширювалися по всій Росії, були заборонені до вжитку, вилучалися і знищувалися.

*** Шереметев Борис Петрович (1652-1719) — син київського воєводи П. В. Шереметева. В 60-х роках XVII ст. мешкав з батьком у Києві, навчався у Братській колегії, мабуть, разом з Йосифом Кроковським, який був його однолітком (9). З його ім'ям пов'язані вирішальні події Північної війни. Б. Шереметев брав участь у Нарвській битві 1700 р., командував російською піхотою в Полтавській битві, брав штурмом Ригу в 1710 р. Помер у Москві, заповів поховати себе в Києво-Печерській лаврі, проте всупереч його волі прах фельдмаршала було перенесено до Петербурга й поховано в приділі дерев'яної Благовіщенської церкви (нині Лазаревська усыпальня) (10).

**** Срібні Царські врата, виготовлені на кошти Б. П. Шереметева, які виліли під час пожежі 1718 р., в 1749 р. були перероблені на кошти сина фельдмаршала, графа Сергія Шереметева, який надав для цього лаврі 2 пуди і 5 фунтів срібла (11) та після своєї смерті граф С. П. Шереметев заповів Києво-Печерській лаврі багато цінних ікон і речей (12). Необхідність у переробці врат з'явилася у зв'язку з розширенням проходу між двома східними підкупольними стовпами та відповідною переробкою частини іконостасу, внаслідок чого врата стали вузькими для нього (13). Замість них духовний собор Лаври замовив майстру М. Юревичу нові Царські врата.

декоративно-прикладного мистецтва з дорогих металів. Гетьман Мазепа подарував монастирю золотий чотирикохкінцевий хрест «весом 9 фунтов и 24 золотников с чеканными изображениями; внутри его часть животворящего древа креста Господня, земля от св. Гроба и часть камня от столба бичевания», а також срібну чашу, прикрашену дорогоцінним камінням, — вклад до приділу св. Іоанна Предтечі (1). Відомий великий срібний визолочений, прикрашений фініфтю потир, вкладений у монастир Стефаном Яворським* у 1703 р. (2), що вражає своїми розмірами, складністю форм і багатством оформлення. Дослідники вважають, що потир виконаний московським майстром Тимофієм Ільїним (3). У 1704 р. «срібних справ майстер» Роман Якимович зробив для цього храму кілька срібних карбованих речей, у тому числі гробницю Феодосія, а також бляхи на престол, срібні лампади та інші речі** (4). У 1694 р. Пилип Золотар подарував монастиреві срібний потир (5) роботи аугсбурзького майстра***. Слід зазначити, що замовлення речей у іноземних майстрів у цей час було досить поширеним. Замовляв багато дорогих речей іноземним майстрам і Мазепа. Так, збереглося Євангеліє в срібній оправі, на якому є такий напис: «Сіє євангеліє коштом и накладомъ его царского пресветлаго величества войска запорожського гетмана и славного чину святого апостола Андрея Кавалера Иоанна Мазепы: року 1701 июля в 1 день. Делал иноземецъ Георгій Дробусъ» (6). Деякий час у Києві працювали «іноземні майстри» Бауер Христіян та Гене Давид, які теж виготовили вироби для Києво-Печерської лаври (7).

Важливе місце в літургійному дійстві та оздобленні храмів належало художнім виробам з дорогих тканин, прикрашених гаптуванням. Розвиток цього виду мистецтва був тісно по-

в'язаний з іконописом та графікою. Гаптування, що знаходили своє місце в інтер'єрах храмів, умовно діляться на дві групи: декоративні, які оформляли храм та малі форми архітектури його інтер'єру (напрестольний одяг — індітії, покрови із зображенням святих, підвісні пелени в ікон місцевого ряду, настінних і напристольних образів тощо), та літургійні (одяг духовенства, плащаниці, воздухи-аери, покрівці для сосудів з дарами тощо).

Характерною особливістю декорації храму є заданність та визначеність ідейно-символічної основи зображень у ньому. Сакраментальна ідея про храм як образ Всесвіту пронизувала й архітектуру будівлі й усі зображення в ній.

Принцип сюжетно-символічної відповідності композицій їх розташуванню в храмі та ролі предмета, що несе зображення, в ритуалі поширювався на всі елементи оздоблення від загальної системи розпису й іконостасу до вишитого покривця (8). Твори монументально-декоративного мистец-

Іконостас
Стрітенського приділу
Софійського собору
в Києві.

* Стефан (Симеон) Іванович Яворський (1658—1722) — філософ, поет, церковний діяч, екзарх і «місцєблюститєль» Всеросійського патріаршого престолу. Навчався в Києво-Могилянській колегії; велику роль у його освіті відіграв ректор, пізніше митрополит Варлаам Ясинський. Продовжив навчання у Львові, Любліні, Познані, Вільні. Після повернення до Києва був викладачем філософії і теології. Ігумен Микільсько-Пустинного монастиря, потім митрополит Рязанський. Після смерті патріарха Адріана став екзархом святийшого патріаршого престолу, наглядачем і адміністратором патріархату (9).

** Зберігся Реєстр зроблених ним речей латинною.

*** На потирі є такий напис: «Року 1694 місяця декабрія 20 сей сосуд надавъ рабъ божий Филить Золотаръ и жєною своєю Ефросинією за отпушение греховъ своихъ до Успенія Пресвятыя Богородица у Києве граде» (10).

1. Лебелінець П. Г. Києво-Печерская лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии. — К., 1886. — С. 106.
2. Фонды НКПІКЗ — КПЛ-М — № 8085.
3. Костина И. Д. Произведения серебряника Тимофея Ильина. Материалы исследования // Государственные музеи Московского Кремля. — М., 1984. — С. 201.
4. ЦДАК. — Ф. 128. — Оп. 1 заг. — Арк. 1-17.
5. КДІМ. — № 1522.
6. НХМУ. — № ХП 266.
7. ЦДАК. — Ф. 128. — Оп. 1 заг. — Спр. 3, 1704 р. — Арк. 19, 20—22; Петренко М. 3. Українське золотарство — С. 150, 156.
8. Художественное шитье Древней Руси в собрании Загорского музея. — М., 1983. — С. 14—45.
9. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — Кн. VIII. — Т. 15—16. — С. 91.
10. Петренко М. 3. — С. 176.

Невідомий майстер.
Звіздиця, кінець XVII
— початок XVIII ст.
Вклад гетьмана
І. С. Мазепи до
Успенського собору.
Срібло, кольорове
скло (заміна втраче-
ного коштовного
каміння). Лиття, кар-
бування, гравіруван-
ня, позолота, інкру-
стація. НКПІКЗ. КПЛ-
М-5669.

Архітектор О. О. Граужис. Реконструкція Успенського собору на 90-і роки XVII ст.

тва, гаптування, золотарства, як і твори архітектури, малярства, книжкової гравюри цієї доби належать до найвищих досягнень української культури. Вони вирізняються стилістичною єдністю і вишуканістю (1).

Зразками високої майстерності українських вишивальниць є речі з дорогоцінних тканин західноєвропейського, східного та російського виробництва, гаптовані шовком, золотарними нитками, прикрашені дорогоцінним камінням, — вклади в монастир відомих осіб свого часу: гетьманів, митрополитів, козацької старшини тощо. Наприклад, митрополит Стефан Яворський подарував монастирю вишуканий фелон з парчі французького виробництва, прикрашений гаптуванням (2). Одними з найкращих зразків серед таких пам'яток є фелон 1700 р. теж з парчі французького виробництва, подарований монастирю київським митрополитом Іоасафом Кроковським (3), а також фелон з італійської камки та французького шовку — вклад до Успенського собору Лесавицького (початок XVIII ст.) (4), плащаниця з західноєвропейського оксамиту —

Воздух. 1689 р. Вклад Марії-Магдалини Мазепи та ієромонаха Інокентія в Успенський собор. Оксамит, шовк, сухозлітка, каміння гранату, рубіну. Ткацтво, шитво «за лічбою», «за формою». Київ. Майстерня Вознесенського монастиря. НКПІНЗ, КПЛ-Т-139.

вклад інокіні Євпраксії (5), ієромонаха, блюстителя Дальніх печер Інокентія (6), а також речі, подаровані матір'ю гетьмана Мазепи, ігуменею Вознесенського монастиря Марією Магдаленою (7) тощо. Всі ці предмети відігравали в храмі не тільки символічну, культову, а також певну декоративно-оздоблювальну роль.

Особливу увагу відвідувачів собору привертав надгробний пам'ятник князю К. І. Острозькому*. Цей мону-

1. Логвин Г. Бароко в архітектурі Києва XVII-XVIII ст. // Хроніка.- К., 1997. — С. 45.

2. НКПІКЗ, КПЛ-Т-5.

3. НКПІКЗ, КПЛ-Т-3.

4. НКПІКЗ, КПЛ — Т. 1.

5. НКПІКЗ, КПЛ — Т. 851.

6. НКПІКЗ, КПЛ-Т-417; Кравець Г. П. Знач. праця. — С. 14.

7. НКПІКЗ, КПЛ-Т-139; Кравець Г. П. Українське гаптування та вишивка XVII-XVIII ст. в збірці Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Каталог.- К., 1975. — С. 17; Фонди НКПІКЗ, КПЛ-Т-2695/1-2; Новицька М. О. Датовані Єпитрахилі Лаврського музею 1640-1743 рр. // Український музей. — К., 1927. — С. 10, 11, 20, табл. 4; Фонди НКПІКЗ, КПЛ-Т-1018; Кара-Васильєва. Літургійне шитво України XVII-XVIII ст. — Львів, 1996. — С. 169-173; Фонди НКПІКЗ, КПЛ — Т-414.

* У середині XIX ст. цей пам'ятник змалював академік архітектури Ф. Г. Солнцев.

мент був установлений у храмі ще в XVI ст. і довго залишався найвеличнішим серед пам'ятників лаврського некрополя.

У період, що розглядається, Успенський собор залишався одним з найуспішніших і найпопулярніших храмів у східному православ'ї, до якого прагнули численні паломники і богомольці з усіх країв і в якому православні вважали за особливу честь бути похованими. У некрополі храму цього часу бачимо поховання представників різних привілейованих верств суспільства: церковних ієрархів та керівників монастиря; відомих світських осіб з козацької старшини та їхніх родичів; російських державних службовців та військових, діячів історії, культури тощо.

Крім поховань доньки, сина та внука гетьмана І. Самойловича, а також племінника гетьмана Мазепи І. П. Ободовського, про які вже йшлося, наприкінці XVII — початку XVIII ст. в соборі або поруч з ним були поховані відомі особи: київський митрополит Варлаам Ясинський (1707); намісник Києво-Печерської лаври Антоній; ієромонах, соборний старець Петро Тернавський (1699); економ Києво-Печерської лаври Пантелеймон Кохановський* (1688); дружина генерального осавула А. М. Гамалії** — дочка генерального судді Григорія Лещинського — Пелагея***, а також київський вїйт Іоанн Биков-

Блюдо церковне із зображенням Св. Антонія та Св. Феодосія Печерських та Успенського XVIII ст. собору. Срібло; карбування, позолота. НМІУ, інв.№МТ-2326.

Палиця. Кінець XVII ст. Вклад Марії-Магдалини Мазепи до Успенського собору. Оксамит, шитво «за лічбою». Майстерня Києво-Печерського Вознесенського жіночого монастиря. НКПЗ КПЛ-Т-414.

Хрест-мошовик. 1671 р. Україна. Київ. Срібло, сердолік, аметист, скло. Лиття, різьблення, позолота. НМІУ, інв. №ДМ-7909. Хрест зроблений на замовлення Тихона Огієнка для Успенського собору Києво-Печерського монастиря. На боковій частині хреста є напис «церковному строителю».

* Пантелеймон Кохановський (?—1688) — відомий церковний та культурний діяч кінця XVII ст. — автор (слово «автор» вважається умовним, оскільки при переробці використаних матеріалів Пантелеймон Кохановський по суті не виходив за межі праці перекладача або редактора) творів «Обширный синопис русский» (1681—1682) та «Хронограф» (1681). Деякі дослідники вважають його потенційним автором «Синопису» (1). При написанні творів використовував кілька джерел: «Кройнику» Ф. Сафоновича; Тверський збірник, у якому знаходився «Тверський літопис»; «Синопис» (1680); «Хроніку Смарти Європейської» (1611) О. Гваньїні; «Книгу о побоженіе Мамая»; Києво-Печерський патерик; життя святих; «Скарбницю» І. Галатовського (1676 р.) тощо. Підпис Пантелеймона Кохановського стоїть під актом обрання після смерті Інокентія Гізіля нового архимандрита Києво-Печерської лаври Варлаама Ясинського 20 січня 1682 р. поряд з привишами трьох київських бурмістрів: Івана Софоновича (брата відомого хроніста XVII ст., ігумена Золотоверхого Михайлівського монастиря Феодосія Софоновича), Яна Биковича і Демиди Мамонтова; київського вїйта Ж. Тарини і старшого райші З. Тарини, а також відомих церковних та культурних діячів А. Радивилівського, Ф. Углицького та ін. (2). П. Кохановський походив з відомої шляхетської родини, представники якої займали впливові уряди та володіли значними маєтками. Так, наприклад, відомо, що у 1671 р. Ян Кохановський володів с. Кам'яний Брід (3), а Юрій Кохановський був намісником Київського замку (травень 1647 р.) (4).

** Гамалія (Висоцький) Андрій Михайлович (?—до 1696 р.) — молодший брат Григорія Михайловича Гамалії (Висоцького), ловицький сотник (1679—1687) (5), який після Коломацького перевороту став генеральним осавулом (6) і виконував усілякі оперативні, дипломатичні доручення гетьмана до 1694 р. А. Гамалія цього часу разом з І. С. Мазепою служив у П. Дорошенка 1674 р., розчарувавшись у протурецькій орієнтації гетьмана Правобережної України, перейшов на Лівобережжя (7), брав участь у Чигиринських походах (8). Разом з Захаром Шийкевичем розслідував справу Л. Полуботка.

*** Деякі дослідники безпідставно стверджують, що тут була похована Пелагея Григорівна Лещинська (9). Насправді тут похована Пелагея Григорівна Лещинська (?—1698) — дочка Григорія Лещинського. В березні 1692 р. брат Пелагеї Яків Григорович Лещинський зустрічався з П. Дорошенком у його маєтку Ярополча, що, на думку деяких дослідників, якимось чином було пов'язано з підготовкою Батуриним антимосковського повстання. Яків Лещинський пояснював у Малоросійському приказі, що метою його поїздки було побачити колишнього гетьмана, з яким служив його батько, полковник, але це звучить непереконливо (10). Пелагея була дружиною генерального осавула (1689-1694) Андрія Михайловича Гамалії (+1694), який користувався великим впливом у І. Мазепи. Від Андрія Гамалії Пелагея мала трьох синів: Андрія (заг. 1706 р. під Несвіжем), одруженого на доньці стародубського полковника М. Миклашевського Анастасії (11); Антона, генерального осавула (1708 р.), одруженого з онукою гетьмана І. Самойловича Марією Семенівною; Михайла, «значного військового товариша», генерального осавула (1707-1709). Пелагея померла 5 лютого 1698 року в Батурині; її тіло перенесли до Києва та поховали в Києво-Печерській лаврі.

1. Мищик Ю. А., Кравченко В. М., Передмова // Феодосій Сафонович. Хроніка з літописів. — К., 1992. — С. 5.

2. Панашенко В. В. Палеографія українського скоропису др. пол. XVII ст. — К., 1974. — С. 104; Востоков А. Акт избрания Варлаама Ясинского архимандритом Киево-Печерского монастыря // КС. — 1887. — Июнь. — С. 573-576.

3. Кривошея В. Генеологія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. К. 2002. — С. 73.

4. Кондратьєв І. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. Лубеч—К. 1999. С. 72—73. ІР НБУ — Ф. 1. — № 59061. — Арк. 2.

5. ІР НБУВ. — Ф. II. — Спр. 18789. — Арк. 5; Павленко С. Оточення... — С. 99, 376.

6. Кривошея В. Українська козацька старшина... — С. 9; Павленко С. Оточення... — С. 99.

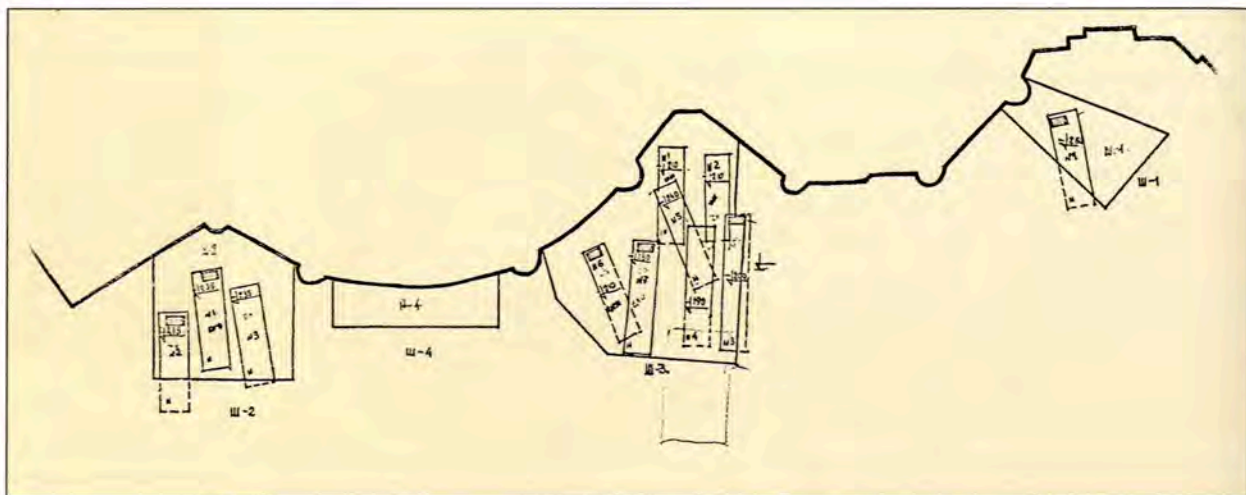
7. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльності. — С. 552.

8. Василенко Н. Гереральное следствие о маестностях неженского полка 1729—1730. — Вып. 1. Стр. 234.

9. Балакин С. А. Нові дані про некрополь Успенського собору // Пам'ятки археології. — 2000. — № 1. — С. 74-79.

10. Оглоблін О. — С. 99.

11. Універсал гетьмана І. Скоропадського // Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського. — Інв. № Ал202 (48)140.

План-схема поховань кінця XVII — початку XVIII ст. біля східного фасаду Успенського собору. Із матеріалів археологічних досліджень 1989 р. під керівництвом В. О. Харламова

1. Самійло Величко... Елекція виїта в Києві // Пам'ять століть. — 1999. — № 2. — С. 117.

2. Сіткарьова О. В. Успенський собор Києво-Печерської лаври. — К., 2000. — С. 136-137; Чернігівський літопис // Сіверянський літопис. — 1996. — № 4. — С. 114.

3. Максимович М. А. Надгробніє пам'ятники Печерського монастиря // Киевлянин. — 1840. — С. 135.

4. Яковлев А. Пам'ятник визначної події // Пам'ять століть. — 1999. — Березень-квітень. — № 2(17). — С. 123.

5. Шафунский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. — К., 1851. — С. 87; Ділова документація... — С. 12.

6. ЦДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1 (1688-1689). — Спр. 3. — Арк. 15-16; С. 107-115. Завід. Копія; Каталог документів з історії Києва XV-XIX ст. — К., 1982. — С. 80.

7. ЦДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1 (1688-1689). — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 75-16; Там само. — С. 116-119. Чернетка; Каталог документів... — С. 80.

8. Акти 3. Р. Т. 5. — С. 270-273, № 258.

9. ЦДАДА. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 412. — Арк. 44; Ділова копія, II пол. XVIII ст. Каталог документів... — С. 85.

10. Попельницька О. Мало-відомі аспекти історії так званого «Будинку Петра I» у Києві // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 6. — К., 1997. — С. 109-111.

ський* (1699), який перед смертю став ченцем Києво-Печерського монастиря (1). Як повідомляє Чернігівський літопис, в цьому монастирі, ймовірно, в Успенському соборі був похований в 1701 р., небіж гетьмана І. С. Мазепи ніжинський полковник Іван Обидовський, що загинув під Ругодевом: «Іван Обидовський, полковник ніжинський, будучи гетьманом наказним, під Ругодевом (Нарвою. — О. С.) містом шведським, помер, похован в Печерском монастиру киевском».

Митрополит київський, архімандрит Києво-Печерського монастиря, Варлаам Ясинський був похований, згідно з його заповітом, у склепі, влаштованому зі східного боку центрального північного пілону Успенського собору. В цьому ж склепі до митрополита Варлаама 18 листопада 1683 р. був похований архімандрит монастиря Інокентій Гізелъ, а після нього в 1797 р. — фельдмаршал П. А. Рум'янцев-Задунайський (2). У середині XIX ст. над цим склепом ще лежала скромна надмогильна плита у вигляді залізної дошки з написом (3). Деякі подробиці щодо цього склепу подає архівний документ, в якому описується похорон П. А. Рум'янцева-Задунайського: «в большой Печерской церкви, за новым клиросом от приде-

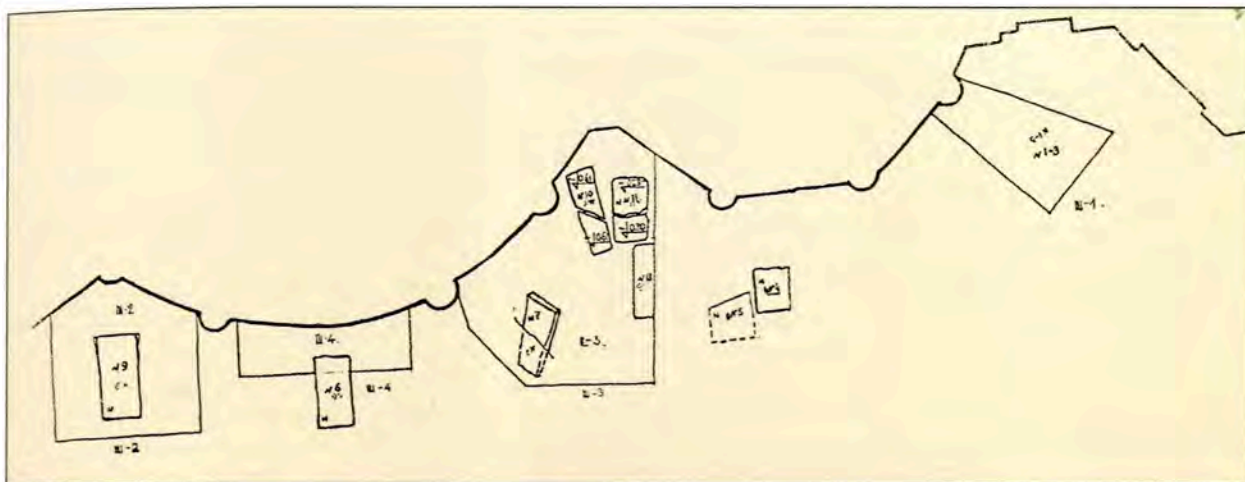

Надгробна плита, що належала похованню ієромонаха Петра Тернавського. 1699 р. Шифер. Фото автора. 2000 р.

лу св. архидиякона Стефана, старый погреб, или склеп, длиною в 4 аршина, начиная от арки за клиросом, а шириной в 3 аршина с половиной... Вход сего погребя закрыт... железными штрабами и железной решеткой, на коей положен один ряд сухого кирпича, а другой ряд с известью и потом известью залито, на верх насытана

* Биковський Іван — київський виїт (1688) (4). (Виїт очолював управління містом, посада вважалася виборною. Насправді обраний виїт кожного міста затверджувався гетьманом, а виїт Києва — ще й особисто царем (5)). Посада виїта була пожиттєва, і тільки в окремих випадках з неї скидали). І. Биковський згадується в указі від 2 травні 1688 р. російських царів київському воеводі І. Бутурліну та І. Мазепі про відсторонення Ж. Тадрина з київського виїтства і визнання виїтських прав за І. Биковським (6), а також в їхній жалованій грамоті від травні 1688 р. І. Биковському на київське виїтство (7) та інших документах. У 1694 р. згадується київський виїт Ян Демидович Бикович (8), а в 1699 р. — Федір Биковський (9) (син Івана Биковського), якому протегував І. С. Мазепа. З 1688 р. І. Биковському належала слобода на Кудрявіш. З родиною Биковських пов'язаний будинок на Подолі, який отримав назву «будинок Петра I», хоча до особи царя, на думку деяких фахівців, ця споруда не має ніякого стосунку (10).

Сумісний план-схема поховань кінця XVII — початку XVIII ст. та місце знаходження надгробних плит з цих могил. Із матеріалів археологічних досліджень 1989 р. під керівництвом В. О. Харламова.

песком и положена чугунная посадка» (1). Цей склеп був виявлений у 1997 р. під час археологічних досліджень (2) опалювальної системи храму з цегляних склепінчастих галерей, влаштованих під собором наприкінці XIX ст. Траса цієї галереї проходила повз склеп*. Було встановлено, що розміри склепу в плані 2,9 x 3,2 м. Стіни його вимурувані із жовтої цегли розміром 28 x 13,5 x 7 см на вапняно-піщаному розчині сірого кольору. Підлога в склепі теж вимощена цеглою. За розмірами цегли та деякими іншими деталями поховальної споруди, найбільш подібні до цього склепу два склепи, досліджені В. О. Харламовим в 1986 р. біля південного фасаду собору (3).

Більшість надгробків, що належали некрополю Успенського собору, репрезентовані кам'яними надмогильними плитами. Одна з таких плит з присвячувальним написом**, що свідчить про належність поховання наміснику монастиря Антонію, була знайдена під час археологічних досліджень собору в 1982 р. біля його східної стіни (4). У зв'язку з цим слід зазначити, що з ім'ям Антоній, в кінці XVII — початку XVIII ст., відомі лаврські намісники: Антоній Радивилівський*** та Антоній

Надгробна плита, що належала похованню Пелагеї Григорівни Лещицької. Пісковик. Кінець XVII ст. Фото автора. 2000 р.

Золотий хрестик-енколпійон із поховання намісника Києво-Печерського монастиря Антонія. 1699 р. Із матеріалів археологічних досліджень 1989 р. під керівництвом В. О. Харламова

1. Каманин И. М. Склепы в Великой Лаврской церкви // КС. — 1895. — № 10. — С. 9.

2. Івакін Г. Ю., Балакін С. А., Стрхарьова О. В. Звіт про скелеологічні дослідження мережі опалювальних каналів Успенського собору Києво-Печерської лаври в 1997 р.

3. Харламов В. А. Дослідження Успенського собору Києво-Печерської лаври 1986 р. // Стародавній Київ. — К., 1993. — С. 138-150.

4. Харламов В. А. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях Успенского собора Киево-Печерской лавры в 1982 г. // Архив Института археологии НАН Украины. 1982/34. — Ф. е. 20769.

5. Марковский М., Радивилівський А. Проповеди XVII в. — К., 1894. — С. 4.

6. Фонди НКПІКЗ, КПЛ-КН-198.

* Внутрішню порожнину склепу було частково засипано землею та цеглою із зруйнованої стіни. На дні склепу зафіксовані поодинокі людські кістки, залишки дерев'яної ґрунти та клаптики зотлілої тканини.

** В. Харламов датує це поховання 1669 р., але більш уважне вивчення напису на плиті дозволяє зробити припущення про дещо пізнішу його дату.

*** Антоній (Радивилівський) (? — 1688) — український письменник, культурно-освітній діяч, творчість якого відіграла важливу роль у формуванні суспільно-політичної думки в Україні, найталановитіший проповідник доби. Навчався в Києво-Могилянській колегії, після закінчення прийняв чернецтво і деякий час був архідияконом Чернігівської кафедри. 1656 р. став проповідником Києво-Печерського монастиря, 1671 р. — його намісником, в кінці 1683-го — ігуменом Микільсько-Пустинного монастиря в Києві (5). Автор річних святкових доручень, що були видані у двох книгах: «Огородок Марії Богородиці» (1676) й «Вінець Христов, з проповідей недільних, ани з цвітов рожданих... сплетений» (1688) (6).

1. Митрополит Євгеній Болховітнов. Вибрані праці з історії Києва. — К., 1995. — С. 382.

2. Балакін С. А. Охоронні археологічні дослідження в Національному... в 2001-2002 роках // Археологічні відкриття.

3. Історія української архітектури. — С. 210.

4. ЦДІАК. — Ф. 128. — Оп. 4. — Спр. 4. — Арк. 5—32.

5. Степовик Д. В. О неізнаних гравюрах... С. 228—239; ЦДІАК. — Ф. 128. — Оп. 1. Монашеские дела. — Спр. 2. — Арк. 1, 7, 26.

6. Gwalbert Pawlikowski Roprawa o rytuwni-kach polskich — in: Czasopismo naukowej księgarzowni, publicznej im. Ossolińskich. Lwów, 1829.

7. Максимович А. М. Собр. соч. Т. 3. — К., 1880. — С. 712. Прим. 1; Попов П. М. Матеріали до словника українських граверів. — К., 1926. — С. 107-109.

8. Истомин М. П. Обучение живописи в Киево-Печерской лавре в XVIII в. // ИХП. — 1901. — № 10. — С. 298.

9. Титов Ф. И. Типография Киево-Печерской лавры (1606—1616—1916). Т. 1. — К., 1916. — С. 450-451.

10. Алексеева М. А. Портрет царевны Софьи. Гравюра Тарасевича // ПК. 1975. — М., 1976. — С. 241—249; Богданов А. П. Политическая гравюра в России периода регенства Софии Алексеевны // Источниково-ведение отечественной истории. 1981. Сб. статей. — М., 1982. — С. 225—246.

11. Січинський В. Олександр — Антоній Тарасевич. — Прага, 1934; Katalog wystawy gubileuszowej zabytkow z czasow Krola Jana III i Stefana. Warszawa, 1933. № 205.229,241,243,361,362,370; Отдел редкой книги ЦБ АН Лит ССР, 17/13; Гравюрный Кабинет НБВ. № 2166-2201 БПУ, III 18398; Чепене К., Петраускене И. Издание типографии Вильнюсской академии. 1576-1805. Библиогр. — Вильнюс, 1975. — С. 122. № 772; Степовик Д. В. О неізнаних... — С. 51.

12. ЦДІАК. — Ф. 128. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 14; Там само. — Спр. 3. — Арк. 26; Степовик Д. В. О неізнаних гравюрах Александра Тарасевича // ПК. 1984. — Л., 1986. — С. 229.

13. Оглобин О. Иван Мазепа та його доба. 2-е вид., доп. — Нью-Йорк, 2001. — С. 81, 95—100, 182, 193; Допрос полковнику Іскре і показание его // ЧИОИДР. — 1859. — Кн. 1. — С. 116-117; Донос Кочубей і Іскри через ахтарського полковника Осипова на гетьмана Мазепу // ЧИОИДР. — 1859. — Кн. 1. — С. 85-88; Лазаревський А. М. Кочубей (В. Л. Кочубей). Мазепа і М. Кочубей // РА. — 1876. — Т. 3.

14. Оглобин О. Гетьман Иван Мазепа та його доба. 2-е вид., доп. — Нью-Йорк, 2001. — С. 81.

Тарасевич*. Подальше дослідження некрополя собору, ймовірно дозволить з'ясувати, який саме з цих двох Антоніїв був тут похований.

Неподілік від Успенського собору, поруч з північним фасадом Трапезної церкви та палати, в липні 1708 р. були поховані полтавський полковник Іван Іскра** і генеральний суддя Василь Кочубей***, які були страчені 15 липня цього ж року в козацькому військовому таборі на Борщаговці Білої Церкви****. На їх могилі була покладена плита з пісковика. Митрополит Євгеній Болховітнов, який бачив цю плиту наприкінці XIX ст., навів у своїй праці про лавру віршований напис, що був на ній:

*«Кто еси мимо грядый,
о нас неведущий,
Елици zde естесмо положени суци,
Понеже нам страсть
и смерть повеле молчати,
Сеи камень возопиет
о нас ти вещати,
И за правду и верность
к Монарсе нашу,
Страдания и смерти
истиймо чашу.
Злу даньем Мазепы,
о все вечно правы,
Посечены зоставше топором
во главы,
Почиваем в сем месте
Матери Владычни,
Подающия всем своим рабом
живот вечный» (1).*

Тривалий час вважалося, що вище-згадана первісна надгробна плита з цього поховання не збереглася. Але в 2001 р. під час проведення охоронних археологічних досліджень її виявили під більш пізньою чавунною плитою***** (2).

Збереглися також надмогильні плити з блоків сірого пісковика, що належали похованням Пантелеймона Кохановського та Пелагеї Лещинської, а також надгробок, зроблений з шиферного блоку з поховання Петра Терновського. Орнаменти та інше художнє оздоблення, за винятком підробки бокових граней кантом, на цих плитах відсутні. Присвячувальні написи на них зроблені стовпцем, чітким графічним шрифтом. Ці надгробки вельми цікаві як епіграфічні пам'ятки.

Як і в усіх православних монастирських комплексах, другою після собору за важливістю спорудою була Трапезна. Вона асоціювалась з Тайною вечерю і мала містичний сенс. Тому вона трактувалась не як утилітарна споруда, а функціонально, образно й композиційно тяжіла до соборного храму. Це значення Трапезної відображено у зведенні при ній особливого храму. Розташовування Трапезної було пов'язане з особливостями монастирського розпорядку й ритуалу (3).

У Києво-Печерському монастирі комплекс будов, що належали до власне Трапезної (церква та кухня), розташовувалися в давньоруські часи з пів-

* Тарасевич Олександр (у чернецтві Антоній) (близько 1640—1727) — гравер, ієромонах (4), намісник Києво-Печерського монастиря (1718) (5). Навчався в 60—70-х рр. XVII ст. в Баварії в майстерні Кліанів в Аугсбурзі. Потім мешкав у Вільно, де виконував замовлення польських та деяких західноєвропейських друкарень (6). У 1688 р. на запрошення архімандрита Варлаама Ясинського приїхав до Києва та прийняв чернечий постріг у Києво-Печерському монастирі під ім'ям Антоній (7). Тарасевич понад 40 років працював у малярно-графічній майстерні Лаври, сім років (1710—1717) керував друкарнею (8). Під час поїздки архімандрита монастиря Іоанкія Сеньютовича в Петербург знаходився в світі, що його супроводжувала (9). За дорученням Варлаама Ясинського проілюстрував панегірик «*Божю Милостиву...*», який готувався в монастирській друкарні для вручення царюючим Іоанну, Петру та Софії Олексійовичам (10), Антоній Тарасевич — автор понад 145 гравюр (11). У кінці життя (1718) став намісником Києво-Печерського монастиря (12). Зробив великий вклад у вітчизняне мистецтво та в міжнародні художні зв'язки XVII ст.

** Іскра Іван Іванович (? —1708) — представник одного з найвизначніших старшинських родів Гетьманщини, син кандидата в гетьмани (1658 р.) Івана Іскри і внук гетьмана Яцька Острянина; знатий військовий товариш (1689), полковник полтавський (1696—1703), наказний гетьман. Був одружений з Прасковією Федорівною Жученко — дочкою полтавського полковника Федора Івановича Жученка, який протягом кількох десятирічків (з перервами) керував Полтавським полком і володів тут великими маєтками. Разом з московським воєводою Лукою Долгоруковим та генералом Патриком Гордоном брав участь у 1697 р. в боротьбі проти турецько-татарських військ під Таванськом і Газі-Керманом (13).

*** Кочубей Василь Леонтійович (1640—1708) — військовий канцелярист у Брюховецького і П. Дорошенка; посланець Дорошенка до Туреччини (1675); «уманський писар» (1675); канцелярист, посланець архієпископа чернігівського Лазаря Барановича до Москви (1676); військовий канцелярист (1679); регент Генеральної військової канцелярії (1681—1687); посланець І. Самойловича до Москви (зокрема в 1685); генеральний писар (1687—1699); генеральний суддя (перший) (1700—1708). Був одружений з донькою полтавського полковника — Федора Жученка. Мав велику й впливову рідню в Полтавському полку. Старший син генерального судді — Василь був зятем полковника миргородського Д. Апостола. Доньки Кочубей були одружені: Марія — з сином полковника нижньського Степана Забіли; Катерина — з сином генерального судді (другого) Василя Чуйкевича; Прасковія — з сином генерального хорунжого І. Сулими. Крім того, В. Л. Кочубей посвоячився з І. Мазепою через шлюб своєї доньки Ганни з племінником гетьмана І. П. Обидовським (14).

**** Тепер село Погребищенського р-ну Вінницької обл.

***** Чавунна надмогильна плита була покладена наприкінці XIX ст. Вона являє собою цікавий зразок художнього литва. Центральну частину поверхні плити займає напис-присяга, виконаний чітким графічним шрифтом. У верхній частині плити, над написом, відлита рельєфом композиція символічного характеру.

Невідомий художник. Портрет генерального судді Війська Запорізького Василя Кочубея. I пол. XVIII ст. Залізо; олія, позолота. ПКМ. ІНВ, №Ж-50.

Майстер невідомий. Каламар запоясний. Кінець XVII — початок XVIII ст. Україна. Належав Василю Кочубею. Мідний сплав; лиття, емаль, позолота. ЧОІМ. ІНВ. №Ч-3173.

Келих. Кінець XVII ст. Україна. Належав генеральному судді Василю Кочубею і був вкладений ним до церкви Архістратига Михаїла. НМІУ. ІНВ. №РДМ-927.

Келих. 1682 р. Німеччина. Нюрнберг. Срібло; куття, карбування, позолота. Дарунок Василю Кочубею від государів Іоанна та Петра Олексійовичів. НМІУ, ІНВ. №РДМ-970.

денно-західного боку від Успенського собору. Руїни цих споруд згадуються в 1584 р. Мартином Груневегом (1). Він же згадує «великий гарний будинок з дерева» — нову трапезну, де «зібранися ченці на свято» і куди Груневега запросили «на хліб і мед». Ця будівля зображена на схемі, яку він додав до свого опису, південніше Успенського собору (2).

У 1638 р. в монастирі теж існували «Трапезна немала, церква тепла при ній на ім'я святих апостолів Петра і Павла», а поряд з ними «ворота до братніх кухонь і архимандричої так само кухні» (3). Побудовані вони, судячи з плану, що додається до «Тератургими» А. Кальнофойського, з південного або південно-західного боку від Успенського собору. В описі Павла Алепського містяться деякі уточнення з цього приводу. Так, в одному місці він пише: «Нас повели в трапезную, где помещаются прекрасные и благополучные келии настоятеля», а в іншому: «в келиях настоятеля церковь красивая в честь Петра и Павла. Все собрались

в церкви Петра и Павла при келиях настоятеля и там отслужили великое повечерие». Тобто з наведених описів видно, що в 1638 та 1654 рр. мова йде про одні й ті ж самі споруди: велику Трапезну и красиву теплу Петропавловську церкву при покоях настоятеля. На плані 1638 р. Трапезна являє собою прямокутну в плані споруду, завершену чотирма ступінчастими високими фронтонами, що прикривають торці високих двосхилих дахів, спрямованих упоперек довжини будівлі. Кожен фронтон завершується флюгером. Зі східного боку до споруди примикає гранований баштоподібний об'єм вітваря церкви, який завершується шатром на барабані. Фрагмент цієї ж будівлі зображено на гравюрі 1623 р. Фасад Трапезної поділяється на дві характерні частини: західна — дерев'яна, складається з двох зрубів, у крайньому з них показано вхід; фасад східної вкритий «діамантовим» рустом, або його фресковою імітацією — звичайний прийом ренесансної архітектури (4).

Після того як перестала функціонувати кам'яна давньоруська Трапезна, ці споруди тривалий час були дерев'яними. Лише в часи гетьмана І. Самой-

1. Ісаєвич Я. Мартин Груневег і його опис Києва // Всесвіт. — 1981. — № 5. — С. 204-211.

2. Груневег Мартин. Славнозвісне місто Київ // Всесвіт. — 1981. — № 5. — С. 210.

3. Афанасій Кальнофойський. «Тератургима, або чуда». (Київ, 1638 року) // Хроніка. — 2000. — С. 39.

4. Реутов А. В. Соборная площадь Киево-Печерской лавры // Архитектурно-археологические исследования в Киеве и Киево-Печерской лавре. — К., 1995. — С. 40.

1. Описи київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. — К., 1989. — С. 34.

2. Бессонов С. В. Архитектура Киево-Печерской лавры в ее историческом развитии. (Рукопись). — 1949. — С. 192.

3. ЦДАК. — Ф. 128. — Оп. 1. — Спр. 2900. — Арк. 3.

4. Митрополит Евгений Болховитинов. Вказ. праць. — С. 292.

5. Лохвицька ратушна книга др. пол. XVII ст.: 36. акт. док. — К., 1986. — С. 172.

6. Акти ЗР. — СПб., 1853. — Т. V. — С. 217.

7. ІР НБУВ. — Ф. 201. — Спр. 73. — Арк. 7; Павленко С. Оточення... — С. 116.

8. Универсал гетьмана Івана Мазепи // Матеріали по історії Малоросії. Вип. 1. — С. 35; Павленко С. Оточення... — С. 382.

9. Показання канцеляриста Дубяги на допиті X-XI. 1708 // ЗНТШ. — Т. 92. — С. 41.

10. Универсали Івана Мазепи. — С. 216; ЦДАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 182. Арк. 72. Копія; Аброскін П., Кривошея В., Стасенко О. Київщина козацька. — К., 2004. — С. 20.

11. Оглоблін О. — С. 129.

12. Аброскін П. ... — С. 20; Универсали Івана Мазепи... С. 65; ЦДАК України. Ф. 220. Оп. 1. Спр. 220. Арк. 1–11, копія.

13. ЦДАУК. — Ф. КМФ-9. — Оп. 311. — Спр. 181. — Арк. 2.

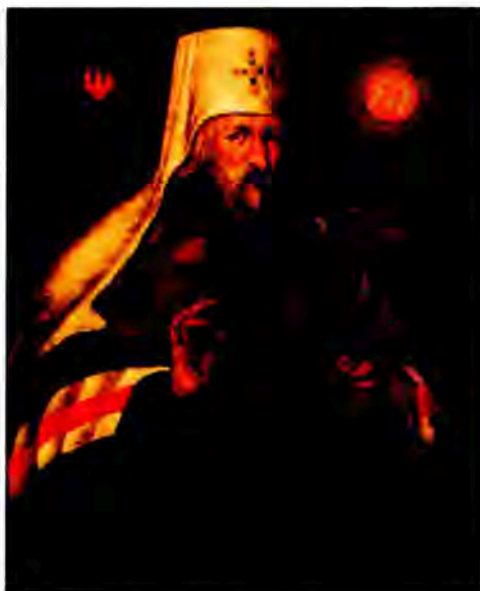
14. Оглоблін О. ... — С. 168.

15. Оглоблін О. ... — С. 129.

16. Митрополит Іоанн Максимович: Перенесення його праху в 1826 р. (Сообщ. А. А. Титов) // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1886. — № 9. — С. 259–263; Модзалевский В. Короткий нарис життя св. Іоанна Максимовича // Сіверянський літопис. — 1998. — № 5. — С. 136; К. П. А. Е. Святитель Божий Іоанн Максимович, митрополит Тобольський і всея Сибіри (1651–1715 гг.) // Сборник Черниговского Епархиального древлехранителя. Вип. II. — Чернигов, 1916. — С. 30; Ход дела о поставлении в архиепископы Черниговские Іоанна Максимовича после смерти Феодосия Углицкого // Архив ЮЗР. — 4.1. — Т. 5. — С. 436–437.

17. Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) — К., 1967. — С. 259.

18. Кириличні стародруки Чернігівського історичного музею. Каталог. — К., 1998. — С. 141.

Невідомий художник. Портрет єпископа чернігівського та новгород-сіверського Іоанна Максимовича. Початок XIX ст. Полотно, олія. НКПКЗ, КПЛ-П-297.

ловича були розпочаті роботи по їх заміні на кам'яні, що тривали досить довго і були завершені лише в 1694 р.

Будівництво здійснювалось на кошти київського міщанина Михайла Максимовича* (1). Проведенню вищезгаданих робіт, ймовірно, сприяв рідний брат Михайла — І. Максимович** — майбутній архієпископ чернігівський, митрополит тобольський і сибірський, — який прийняв чернечий постриг у Києво-Печерському монастирі і кілька років обіймав тут посаду економа, будучи одночасно проповідником. У той час, коли розпочалося будівництво Трапезної церкви та палати, Іоанн Максимович був намісником (1681–1695 рр.) Брянського Свенського монастиря, переданого в підпорядку-

вання Києво-Печерському монастирю.

Мабуть, саме завдяки тому, що в 1685 р. монастирська Трапезна перебувала, не в ній, а в будинку Максимовичів «на Печерську», як повідомляє П. Гордон у своєму щоденнику, відбулися поминки по дочці гетьмана І. Самойловича після її поховання в Успенському соборі.

На плані 1695 р. комплекс кам'яних споруд Трапезної показаний вже як завершений.

Трапезна церква і палата, а також приміщення кухні були пошкоджені під час пожежі 1718 р., але їх швидко, судячи з повідомлення 1721 р. київському губернаторові, відремонтували: «*произведено... починение трапезы з кухнею, щаблею і двумя келіями, кухмистерскою з поварнею и вновь прибудованим ганком...*» (2).

Комплекс відбудованих споруд складався з трьох частин: невеликого храму в ім'я Святих апостолів Петра і Павла; великої прямокутної в плані двоповерхової трапезної зали із західного боку від неї і службових приміщень з кухнею — з південного. Ці споруди стояли відокремлено і лише пізніше, в 40-х рр. XVIII ст., до них був прибудований одноповерховий корпус парадної їдальні з буфетною та двома покоями (3).

Розміри Трапезної церкви та палати становили: «*длина от восточной стены алтаря через трапезу до западной стены сеней 18 сажень, а ширина — 6 с небольшим*» (4). Уявлення про архітектурний вигляд цих споруд дають їх обмірні креслення, виконані на початку XIX ст. архітектором А. І. Меленським. Ці будівлі проісну-

*Родоначальником роду Максимовичів був Максим. Максим мав сім синів. Один з синів Максима був відомий церковний діяч, письменник і проповідник Іоанн Максимович. Іван Максимович (?–1708) був осавулом полковник кінного полку Іллі Новицького (?–1680 (5) — 1694—(?) (6)). У жовтні 1690 р. Іван Максимович згадується вже як полковник (7). У 1698 р. є згадка про те, що він командує сердюками (8), 1708 р. — бере участь в обороні Батурина (9), під час якої загинув 2 листопада. Ще один син Максима — Дмитро Максимович, одружений з дочкою Федора Сулими — Тетяною, посвоячився разом і з Самойловичем, і з Мазепою (через Д. Зеленського, одруженого з другою донькою Ф. Сулими). Спочатку він був ніженським полковним писарем (1682–1692), а потім «екзактором» (1694), себто видав зборамі податків від продажу горілки, тютюну й дьогтю. І нарешті виїшов у генеральну старшину — став генеральним бунчужним (1703–1708) і генеральним осавулом (1708–1709). Він був близький до гетьмана (його «кращим писарем»). З інших синів Максима Василь Максимович — значний переяславський товариш, згідно з универсалом І. Мазепи від 15 березня 1691 р. отримав право на виготовлення сілітру (10). Він загинув у 1693 р. на Кодимі (11). Ще один син Максима — Петро Максимович був сотником наказним остерським, знатним військовим товаришем (12). Григорій був протополом переяславським (1680–1711). Одна з гілок роду через Григорія Максимовича потрапила в с. Файку Новгород-Сіверської сотні Стародубського полку. Ще в травні 1708 р. Григорій, будучи протополом бориславським, поселив у м. Чирську 10 підданців для охорони грєблі й одержав дозвіл вносити щорічно не більш 10 талерів за оренду маєтку в Єрківцях, отримавши на це гетьманський универсал (13). Володимир Григорович Максимович, військовий товариш, син Григорія й племінник генерального осавула Дмитра Максимовича був одружений з однією з доньок Павла Гершика — Марією (14). Антін і Михайло (фундатор вищезгаданої будівлі трапезної) були бунчужними товаришами (15).

** Іоанн Максимович (1651–1715) — видатний церковний діяч, письменник, професор Києво-Могилянської колегії, архієпископ чернігівський (1697–1711), митрополит тобольський і сибірський (1711–1715) (16) (канонізований 1916). Автор поетичних творів-книг: «*Алфавит ридрами сложенный*» (1705), «*Возгородице диво*» (1707), «*Отче наш*», «*Осьм евангельских блаженств*» (1709) (17), філософської праці «*Феатрон*» (18), теологічної праці «*Limpronion*» (1717).

вали до кінця XIX ст., коли за проектом архітектора М. В. Ніколаєва на їхньому місці були побудовані нові Трапезна церква та палата.

Що стосується кухні, то ця споруда з деякими змінами, яких вона набула після капітального ремонту після пожежі 1718 р.,* дійшла до нашого часу. Будівля кухні змурована з цегли розміром 32 x 15 x (7–6,5) см жовтого кольору (1). Кухня складалася з трьох приміщень: «*большой поварни*» і двох «*приспешных*» (підсобних — О. С.), що прилягали до неї із сходу. В кухню можна було потрапити з Трапезної (через двері, влаштовані в північно-західному куті, а також з відкритого коридора, що знаходився між північною стіною «*приспешной*» і частиною південної стіни Трапезної палати. У центрі «*большой поварни*» знаходилося велике (5 арш. 12 ф. x 11 арш. 4 ф.) вогнище.

Як показали дослідження, первісно під будівлею був підвал, ймовірно, засипаний у кінці XIX ст. під час будівництва нового приміщення Трапезної. Про існування підвалу свідчить, по-перше, те, що в цокольній частині на фасаді будівлі виходять анкерні зв'язки, які слугували для сприймання розпору підвальних склепінь. По-друге, це підтверджує досить глибоке закладення фундаментів. По-третє, на це вказує те, що в шурфі, влаштованому всередині споруди під підлогою першого поверху, було виявлено насипаний ґрунт штучного засипання підвалу. З підвалу кухні для відводу нечистот було влаштовано своєрідну каналізацію у вигляді підземних цегляних склепінчастих галерей.**

Невід'ємним компонентом кожного православного монастирського комплексу була дзвіниця. Як правило, її споруджували над головною брамою або поблизу храму (2).

У Києво-Печерському монастирі дзвіниці завжди розташовувались неподалік від Успенського собору. В першій половині XVII ст. на Соборній площі біля західного фасаду головної церкви здіймалися дві дзвіниці, описані у свій час Павлом Алепським: «*За вратами Великой церкви две колокольни, одна насупротив другой, с западной стороны. Они деревянные, высокие, четырехугольные. Одна из них очень высокая и подъем по ней равняется входу на минарет Исы (Иисуса) в Дамаске***. Она громадна и имеет много камор внутри; наверх ведет большая витая лестница. Наверху висят на деревянных брусках пять больших и малых колоколов; там же находятся, скрытые в каморе, большие железные часы, бой которых слышен на большом расстоянии. Они возвешают каждую четверть часа одним ударом в малый колокол; когда пройдет час, они ударяют четыре раза тихо, потом бьют известное число часов в большой колокол... У них есть извне, на стене колокольни, круг для солнечных часов...*

*Другая колокольня, насупротив, ниже первой. На ней висит огромный колокол, подобного которому мы еще не видывали: он величиной с небольшой шатер и весит около 50 алеппских кинтаров****». Цей дзвін вагою 200 пудів, називався «*Балик*» — від прізвища фундатора бурмістра***** — Созона Балика — сина київського в'їта (1592–1613) Яцька (Іоакінфа або Якова) Балика (3), якому належав шляхетський герб «*Абданк з одмінами*». Зятем Созона Балика був Себастьян Браче, якого джерела початку XVII ст. називають «*майстром з волох*» — автор проєктів будівництва Успенського собору та Миколаївського домініканського костюлу (4). Дзвін «*Балик*» був вили-*

* Архітектурний декор кухні внаслідок ремонту після пожежі 1718 р. зберігся лише на невеликій ділянці фасаду. Він оформлений коринфськими колонами приземистих пропорцій, розташованих у заглибленнях-нішах. Бази колон встановлені прямо на землі і складаються із заокругленої плити і двох валиків. Фуст має яскраво виражений ентазис. Коринфські капітелі виліплені, очевидно, на місці, оскільки їх декор (листя й волоти) розміщені несиметрично. Дверний отвір, що веде на сходи, має напівциркулярне завершення. Над ним розміщено сандрик у вигляді двох схилених волют над прямим карнизом. Дверний отвір у західній стіні розміщений несиметрично між двома кутовими колонами. Цей отвір був влаштований після спорудження Благовіщенської церкви (1905 р.), прибудованої до фасаду кухні. Вона закрила собою декор на цьому фасаді та його первісний портал.

** Ці підземні споруди були частково досліджені в 1990 р. спеціалістичною секцією «Подольє».

*** Один з трьох мінаретів Великої мечеті заввишки близько 80 м.

**** Кинтар дорівнює 15 пуд. 25 ф.

***** Бурмістр — помічник в'їта в магістраті.

1. Говденко Г., Петичинський В., Лопушинська Е. — С. 6–8.

2. Історія української архітектури. — С. 211.

3. Ернст Ф. Л. — К., 1930. — С. 541; Rulikowski E. Kijow // Słownik geograficzny Królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa, 1883. — Т. IV. — С. 75; Попільницька О. Історична типологія київського Подолу XVII — поч. XIX ст. — К., 2003. — С. 200.

4. Попільницька О. — С. 200.

Полковник І. Ушаков
«Чертеж Киеву
граду...» 1695 р.
Фрагмент.
Трапезна церква та
кухня. ЦДІАК.
Україна. Ф. 52. Оп. 1.
Спр. 13а.

Трапезна церква та палата. Вигляд з північного заходу. Фото кінця XIX ст.

тий, як свідчить напис на ньому, у 1613 р., але після пожежі 1718 р. його у 1719 р. перелили на кошти київського магістрату. Дзвін важив 230 пудів (1). Після того, як дві вишезгадані дзвіниці розібрали у зв'язку з будівництвом нової величезної дерев'яної дзвіниці в 1669—1672 рр. (не збереглася), дзвін «Балик», вірогідно, був розташований на ній.

Цей дзвін зберігся до наших днів і знаходиться зараз на третьому ярусі Головної дзвіниці. Його висота 1,5 м, діаметр — 2,7 м. На його поверхні, крім орнаменту і напису, що сповіщає про історію дзвону, є також зображення Успенського собору. Крім цього дзвону, на дзвіниці, вірогідно, знаходилися й інші нові дзвони, оскільки, як свідчать джерела, близько 1696 р., у зв'язку з планами щодо будівництва нової дзвіниці та інших об'єктів, у Лавру для відлиття дзвонів приїжджав «відливник Сенька Федоров» (2).

Дзвіниця була важливим вертикальним акцентом у монастирській забудові та відіграла в ній помітну композиційну роль. І все ж, як і дзвіниці інших монастирів того часу, вона не перевищувала головний храм. Судячи із зображення дзвіниці на панорамі монастиря 1677 г. Афанасія Клирика та «Чертежа» 1695 р. І. Ушакова, її висота була нижче центральної бані Успенського собору (47 м) і становила близько 40 метрів.

Для архітектури цієї будівлі були характерні традиціоналізм народних

Трапезна церква та палата. Вигляд із заходу. Фото кінця XIX ст.

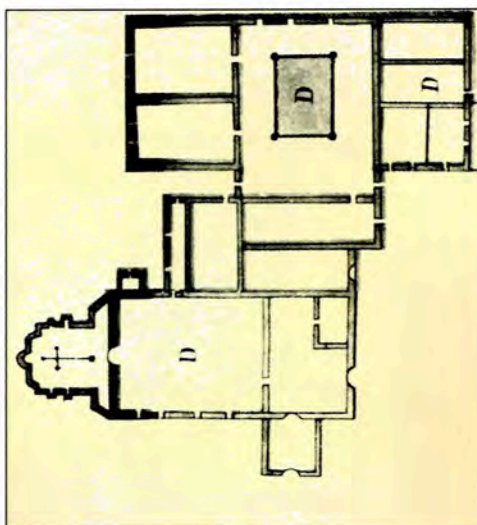
форм та оригінальність їх застосування. Дослідники вважають, що еволюція форм споруд цього типу на засадах стрімкості, напруження й масивності відбилися на дзвіниці Києво-Печерського монастиря найбільш яскраво. Ця дзвіниця є найрепрезентативнішою з дерев'яних українських дзвіниць. Її можна без перебільшення віднести до найкращих зразків дерев'яної архітектури світового значення. Взагалі деякі дослідники називають XVII ст. «золотим віком дерев'яної архітектури», оскільки саме в цей час у багатьох ре-

1. Митрополит Євгеній Болховітнов. Вибрані праці з історії Києва. — К., 1995. — С. 385.

2. Жолтовський П. М. Художнє литво на Україні. — К., 1973. — С. 35.

Трапезна церква. Вигляд зі сходу.
Фото кінця XIX ст.

гіонах України, в тому числі на Київщині та в Києві, були створені найбільш виразні дерев'яні храми та дзвіниці (1).

Дзвіниця Києво-Печерського монастиря являла собою квадратну в плані, трьохярусну, зі складним куполом, дуже високу башту зрубної конструкції. Навколо стін споруди горизонтальними рядами йшло, підкреслюючи ярусність загальної композиції, опоясування. Над дерев'яною похилою покрівлею першого ярусу здіймалися стіни, в яких були влаштовані

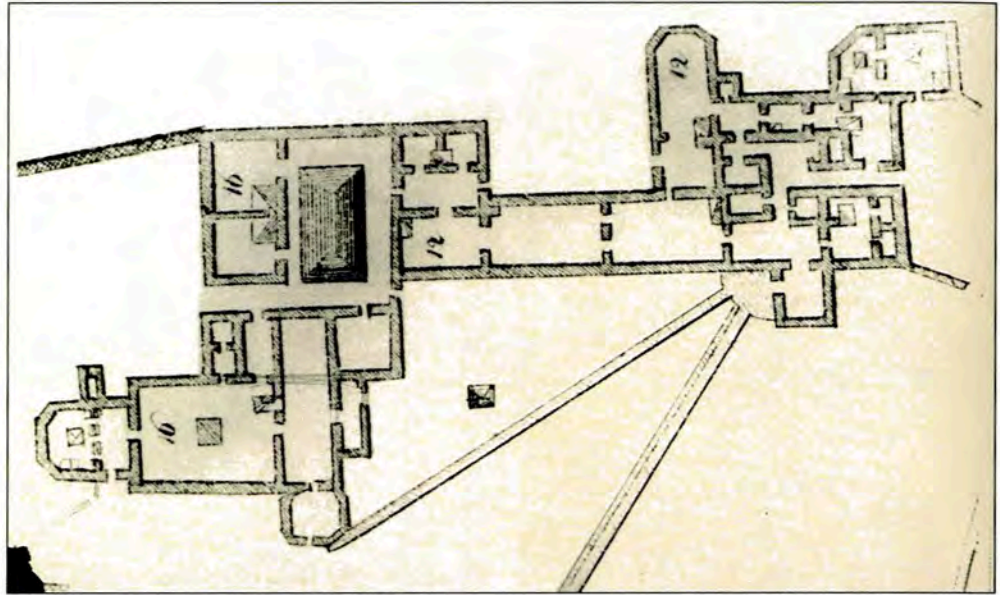
Військовий інженер Дебоскет.
«Плань Печерського монастиря...». 1744 р.
Фрагмент. ЦГАВМФ.
Ф. 3. Оп. 24. Спр. 321.

Архітектор А.І.Меленський.
«Фасад трапезної церкви что на плань подь литерою Б».
Обмірний кресленник.
Фрагмент.
І третина XIX ст.

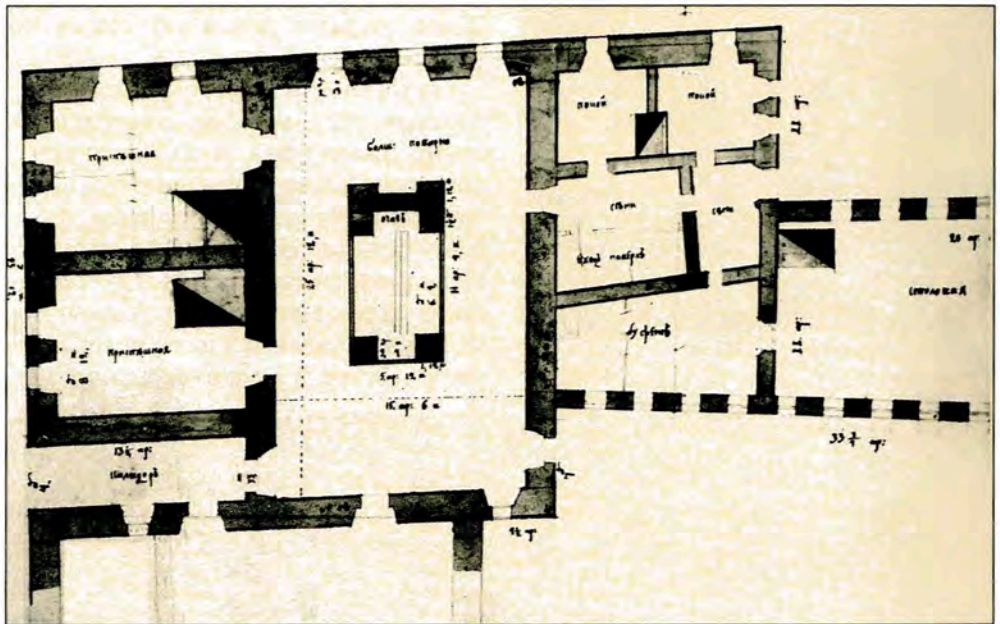

1. Таранушенко С. А. Монументальная дерев'яна архітектура Лівобережної України. — К., 1976. — С. 332; Юрченко П. Г. Дерев'яна архітектура України. — К., 1970. — С. 100; Степовик Д. В. Леонтий Тарасевич і українське мистецтво бароко. — К., 1986. — С. 31.

«Планъ Кіево-Печерской лавры и каменныхъ зданій до 1826 года» з книги митрополита Євгенія Болховітінова «Описание Киево-Печерской лавры». Фрагмент. План комплексу споруд Трапезної церкви та палати, кухні, митрополичих покоев.

Невідомий архітектор. Креслення плану комплексу споруд: Трапезної палати з церквою, кухні та митрополичих покоев. Фрагмент. Кінець XVIII ст.

Кухня Трапезної. XVII ст. Західний фасад після ремонтних робіт XVIII ст. Фрагмент. Фото 2002 р.

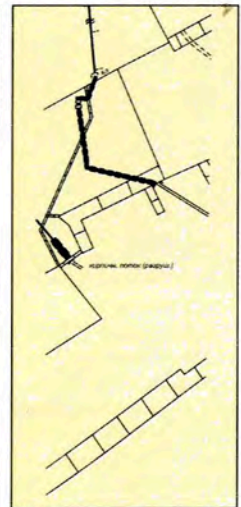
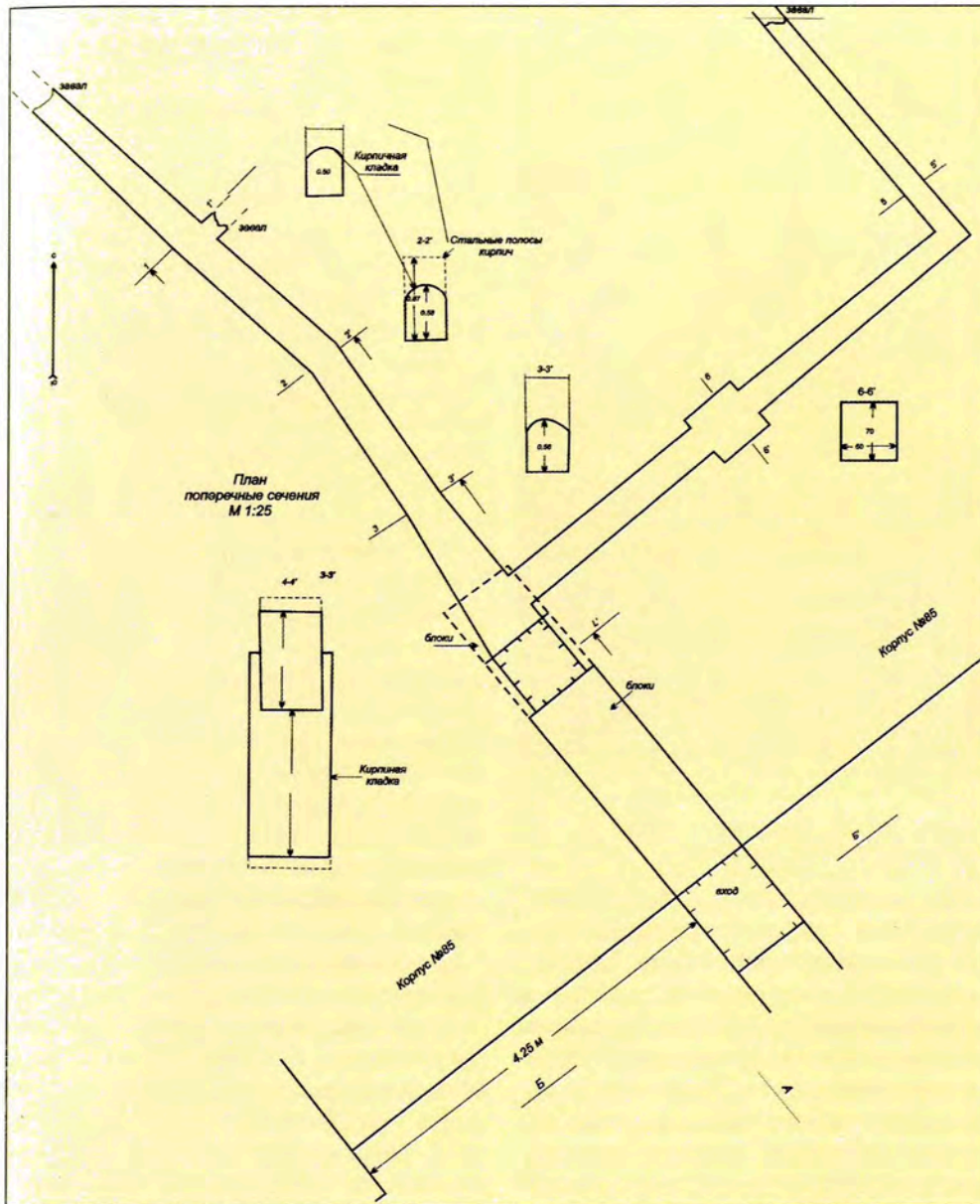

1. Бессонов С. В. Архитектура Киево-Печерской лавры в ее историческом развитии. — К., 1948-1949. — С. 156. — Рукопись.

вікна оригінальної форми. Друга дерев'яна похила покрівля виступала вперед перед стіною дзвіниці й утворювала перехід до арочного легкого ярусу, де знаходились дзвони. Ярус для дзвону перекривав купол, над яким здіймався світловий восьмигранний барабан з другим, меншим за розміром, куполом з главкою і хрестом.

З архівних джерел відомо, що фінансову допомогу в будівництві дзвіниці надав московський уряд, що передав на прохання монастиря в 1669 р.: «на строение колокольни, которая ныне еще... за скудостью не довершена... жалование 200 золотых червонцев» (1).

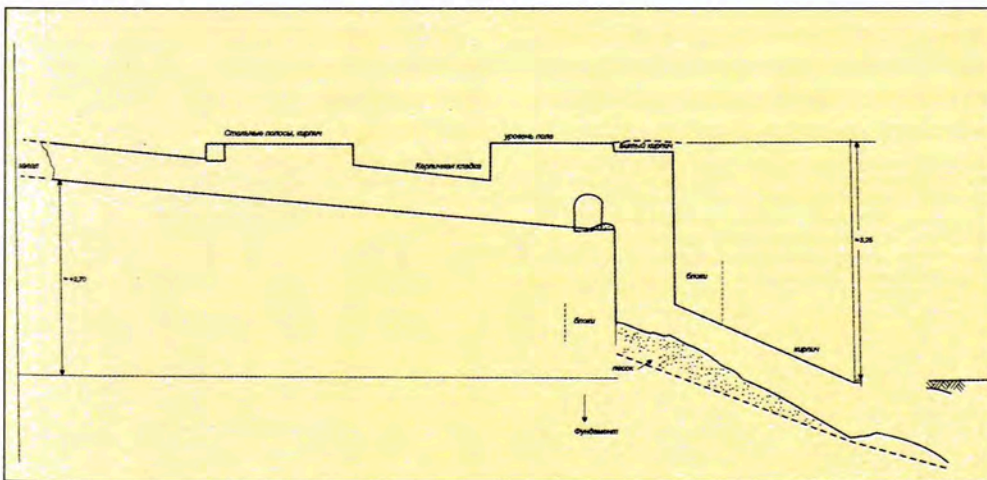

План-схема підземної каналізаційної галереї, що іде з-під будинку колишньої кухні Трапезної.

План та поперечний розріз каналізаційної галереї, що іде з-під колишньої будівлі кухні Трапезної. М 1:25.

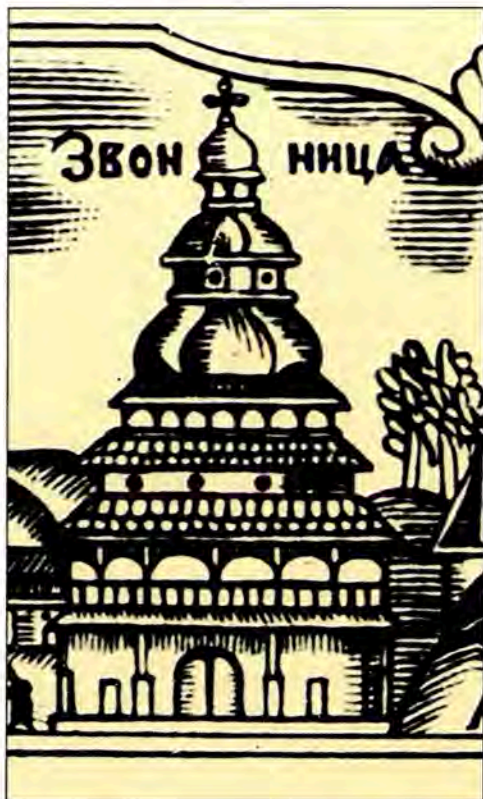
Кухонний та столовий посуд XVII–XVIII ст., виявлений на території Києво-Печерської лаври під час археологічних досліджень. Реставратори О. Н. Загребельний, Т. В. Коваленко

Поздовжній розріз каналізаційної галереї, що іде з-під колишньої будівлі кухні Трапезної. М 1:25.

Дзвін 1719 р. із зображенням Успенського собору, перелитий із дзвону 1613 р., що знаходився на дерев'яній дзвіниці Києво-Печерської лаври. Нині знаходиться на Головній дзвіниці.

Гравюра із книги "Акафисты". 1677 р. Фрагмент. Дерев'яна дзвіниця.

Під час пожежі 1687 р. дзвіниця, вірогідно, не була значно пошкоджена, але розпочатий наприкінці XVII ст. активний процес заміни дерев'яних монастирських споруд кам'яними не міг не зачепити таку важливу споруду, як головна дзвіниця. У гетьмана та керівництва монастиря, з'явилось бажання побудувати нову кам'яну дзвіницю з урахуванням потреб та смаків того часу.

У зв'язку з цим, як свідчать архівні документи, було розпочато заготівлення будівельних матеріалів, а також вирішення питань щодо фінансування робіт з розробки проектно-кошто-

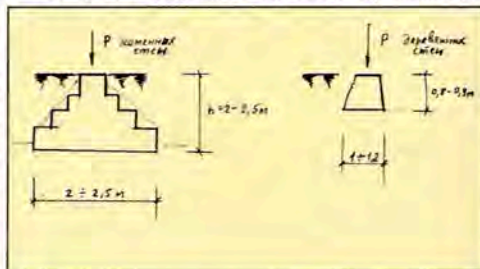
рисної документації на будівництво дзвіниці. Було навіть розпочате саме будівництво (1).

Ці роботи були доручені московському архітектору Д. В. Оксамитову, який тоді працював в Україні. Але заплановане будівництво кам'яної дзвіниці в часи гетьмана І. С. Мазепи реалізовано не було. Оксамитов устиг лише закласти фундамент, але незабаром після цього помер. В одному з документів з цього приводу повідомлялося: «Суммы всей на колокольню от изменника Мазепы может быть 4000 рублей, за которую всякую материю — камень, известь и кирпич к делу приспособлено, за делание фундамента каменного плочено мастеру Оксамитову и с ним бывшим работникам задатки дано; яко, когда вскоре помер, дело зачатое заваковало, а остаток денег в пожар сгорел» (2).

Дерев'яна дзвіниця була, ймовірно, розібрана, а добротну деревину, з якої вона була збудована, використали на інші споруди або для фортифікаційних робіт. Від цієї дзвіниці залишилися фундаменти, що були розкопані в 2002 р. Про це відкриття повідомляв «Археологічний вісник» (3). На жаль, у наступній публікації автор вищезгаданого повідомлення спростував своє твердження і висловив друге припущення про те, що ці фундаменти належали незбудованій за проектом Д. В. Оксамитова кам'яній дзвіниці (4). Але це твердження помилкове, в чому легко переконатись, виконавши прості розрахунки фундаментів для цих споруд*.

Західніше від комплексу Трапезної церкви та палати розташовувалися корпуси «архімандричих поко-

* Припустімо, висота дерев'яної дзвіниці була 30 м. Вага 1 м³ дерев'яного зрубу = 700 кг/м³. При товщині зрубу $\delta = 0,3$ м вага 1 мп при висоті 1 м = 210 кг/мп стіни. При висоті $h = 30$ м вага 1 погонного метра стіни $q_{пор} = 30 \times 0,21 = 6,3$ т/мп. Несуча здатність ґрунту на глибині 0,5–1,0 м тах $1,0$ кг/см² = 10 тн/м², з урахуванням можливого перевантаження ≈ 11 тн/м². Необхідна ширина фундаменту при тиску $6,0$ тн/м² $\approx 0,6$ –1 м. Ці параметри відповідають даним про фундаменти, виявленим при археологічних дослідженнях. Фундаменти дерев'яної дзвіниці не могли бути дерев'яними, оскільки для споруди такої висоти вони мали бути досить значними, а деревина в сухих ґрунтах швидко згниває. Свайні дерев'яні фундаменти тут теж не могли бути застосованими, оскільки практика будівельних робіт у той час вже довела необхідність використання таких фундаментів тільки нижче рівня води через гниття в сухих ґрунтах. У лаврі ґрунтові води знаходяться на глибині 15–20 м, що не дозволяло застосовувати тут дерев'яні свайні фундаменти. Кам'яні стіни мають вагу 1,5–1,8 тн/м³. Тому ширина фундаменту кам'яної дзвіниці мала становити 1,2–1,5 м. При такій ширині фундаменти слід було заглиблювати на 2–2,5 м від поверхні землі, обов'язково з уступами.

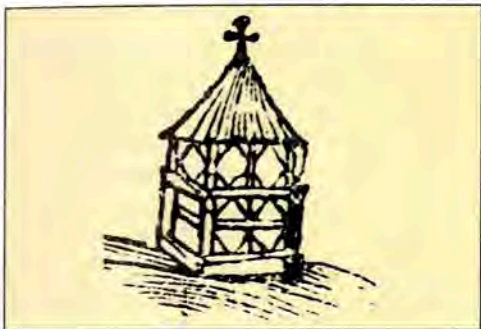
Схеми до розрахунку фундаментів дерев'яної та кам'яної дзвіниці.

1. Щербина В. І. Головні будівлі Печерської лаври // Нові студії з історії Києва. — К., 1926. — С. 81–82.

2. Щербина В. І. ... — С. 84; ЦДАК. — Ф. 59. — Оп 1. — Спр. 40. — Арк. 5.

3. Балакін С. А. Археологічні відкриття в Україні в 2001–2002 рр.

4. Балакін С. А. До передісторії Великої лаврської дзвіниці // Відлуння віків. — № 1. — 2004. — С. 80–83.

Гравюра із книги А.Кальнофойського «Тератургима». Фрагмент. Дзвіниці. 1638 р.

Полковник І. Ушаков «Чертежъ Киеву граду...» 1695 р. Фрагмент. Дерев'яна дзвіниця. ЦДІАК, України. Ф. 52. Оп. 1. Спр. 13а.

їв»*. У середині XVII ст., як повідомляє П. Алепський, келії архимандрита являли собою «большой великолепный дом». На рисунку**, котрий зазвичай приписують Абрахаму Ван-Вестерфельду*** (1) споруда зображено надто схематично. Судячи з рисунка, це дерев'яна двоповерхова споруда з хрестовою в плані церквою. Кожний об'єм її перекритий двосхилим дахом з високим фронтоном. Домову церкву увінчує двохярусна шатрова баня з хрестом. «Келии, где он (архимандрит. — О. С.) помещается, находятся в верхнем этаже и имеют высокий купол; вокруг него красивая решетка, выходящая на великую реку Днепр, которая течет внизу мо-

настырских садов (сады на Ближних и Дальних печерах. — О. С.)»... «Нас водили в сады архимандрита, куда мы спустились из его келии по лестнице».

Тобто за архимандричими покоями у межах монастирської стіни навколо Верхньої Лаври знаходився сад архимандрита. Сад уявлявся в християнському світі раєм на землі, Едемом. Деревя, кущі й квіти в ньому мали символічне й алегоричне значення. Тож і в монастирському саду кожна рослина та кожна деталь нагадувала про основи божественного домобудівництва, про християнські чесноти тощо (2).

Сади епохи бароко в естетичному плані підпорядковувалися архітектурі, що полягало, зокрема, в тому, що в

* «Архимандричими покоями» будівля називалася до 1838 р., поки не стала резиденцією митрополита, який одночасно був архимандритом Києво-Печерської лаври. Відтоді споруда почала зватися Митрополичим будинком.

** Альбом («портфель») рисунків належав польському королю Станіславу Августу, який помер в Петербурзі й він мав копії з рисунків із зібрання Радзивіллів, яке зберігалось в Несвізькому замку. Копії виконані в кінці XVIII ст. на замовлення Ієроніма Радзивілла, який подарував їх королю під час відвідин Несвізького замку. Оригінали рисунків загинули в 1812 р. під час війни з Наполеоном. У 1822 р. в журналі «Северный архив», що видавався Ф. Булгарінін, повідомлялося, що в редакції знаходилися копії вищезгаданих рисунків. Пізніше деякі з них були опубліковані в різних виданнях. Згодом альбом з копіями рисунків потрапив до бібліотеки Академії мистецтв у Санкт-Петербурзі. В 1904 р. Я. Смирнов прочитав по них два реферати на засіданнях Імператорського російського археологічного товариства й підготував з цього питання детальну статтю (3). Не збереглися й копії рисунків. Загибель цих унікальних матеріалів стала непоправною втратою для вітчизняної архітектури. Ці креслення, ймовірно, входили до так званих тек Станіслава Августа й зберігались у бібліотеці Академії мистецтв до 1920 р., коли були передані Польщі й згоріли під час пожежі Варшавської бібліотеки в роки Другої світової війни. Деякі дослідники вважають, що рисунок виконаний у кінці XVII — на початку XVIII ст. (4).

*** Абрахам Ван-Вестерфельд був у світі наполеюного гетьмана, князя Януша Радзивілла, який очолював литовське військо, що увійшло в Київ в 1651 р.

1. Смирнов Я. И. Рисунки Киева. 1651 года по копиям их конца XVIII в. // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе. — М., 1980. — Табл. XII.

2. Фрезер Дж. Фольклор в Ветхом Завете // Наука и жизнь. — 1984. — № 6. — С. 98-103; Лихачев Д. С. Поэзия садов. К семантике садово-парковых стилей. Сад как текст. Изд. 2-е, испр. и доп. — СПб., 1991. — С. 46.

3. Смирнов Я. И. Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII века // Тр. XIII археологич. съезда в Екатеринославе. Т. II. — М., 1908. — Табл. II.

4. Крошенко Л. Историческая справка к проекту воссоздания Успенского собора Киево-Печерской лавры. — К., 1986. — С. 43-44.

Полковник І.Ушаков
«Чертежъ Киеву
граду...» 1695 р.
Фрагмент. Комплекс
споруд подвір'я
митрополита. ЦДАК,
України. Ф. 52. Оп. 1.
Спр. 13-а.

садах будували опорні стіни терас, сходи, перила тощо. Садівники бароко дбали про те, щоб відкрити види на місцевість — з вікон, терас, майданчиків саду. Для цього стилю характерне прагнення створювати з зелених насаджень декорації, поєднувати їх непомітними переходами з архітектурою. Рослини звисали з терас, обвивали каміння, решітки; їх підстригали, створюючи оригінальні живі огорожі тощо.

Павло Алепський повідомляє з цього приводу: «Входят в сад дверью в виде высокой арки с куполом. С боков она вся состоит из решетки, сплетенной из тонких ветвей внутри и снаружи, и имеет один локоть в толщину. Внутри ее какое-то растение с зелеными ветками и многочисленными шипами, похожее на желтый жасмин или ветви жасмина Хамы; поднимаясь из земли, оно проникает в это удивительное произведение и наполняет решетку. Всякую веточку, как только она выступит наружу из решетки, обрезают ножницами. Из того же растения сделаны изгороди питомников этого сада. Ты видишь, что его стволы, выходя из земли, бывают шириной в локоть, поднимаются над землей не более на два локтя и в своей совокупности образуют по ширине как бы стену. Растение приносит плоды. Мы их ели: они по-

Малюнок, автором якого вважають А. Ван-Вестерфельда та датують 1651 р. Фрагмент. Верхня територія Києво-Печерського монастиря.

хожи на незрелый виноград, зеленые и сладкие. Его называют икрост. Столь искусное устройство есть дело рук садовников, которые подрезают и выращивают это растение, делая его таким красивым».

Для кожної епохи характерні певні рослини та їх розташування в саді, що диктувались особливостями світогляду епохи, її «естетичним кліматом». «В этом саду (архімандрита. — О. С.) есть абрикосовые деревья и очень много шелковичных, — писав Павло Алепський — Говорят, что прежний митрополит казаков (Петро Могила. — О. С.) разводил на них шелковичных червей, и получал отличный шелк. Есть множество больших ореховых деревьев и еще более виноградных лоз» (1).

Як відомо, садове мистецтво гостро реагує на зміни в естетичних уявленнях, що панують у культурній ситуації епохи. Проте між стилями в садівництві немає таких різючих переходів, які є в інших видах мистецтва. Новий стиль тут виникає не «поряд» зі старим, а змінює його на тій же ділянці землі, поступово перетворюючись зі старих зелених насаджень. До останніх у всі часи ставились бережливо (2). Вочевидь і архімандритий сад, описаний у середині XVII ст., загалом зберігся до мазепинських часів. Але це питання потребує окремого дослідження.

Як виглядала будівля, де мешкав архімандрит, у період, що розглядається, за браком архівних даних, невідомо. Деякі дослідники, не спираючись на достатньо переконливі документи, стверджували, що споруда в цей час була дерев'яною і лише в 1727 р. була замінена на кам'яну.

Натурні дослідження (3) пам'ятки, проведені в 60-х рр. XX ст. дозволили

1. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Украину в середине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алепским. — К., 1997. — С. 71-72.

2. Лихачев Д. С. Поэзия садов. К семантике садово-парковых стилей. Сад как текст. — СПб., 1991. — С. 14.

3. Петичинский В. Б., Говденко Г. И., Пламеницкая Е. М. Отчет о реставрационных работах по памятнику архитектуры XVIII века — бывшем Митрополичьем доме (корпус № 2). — К., 1965. — С.

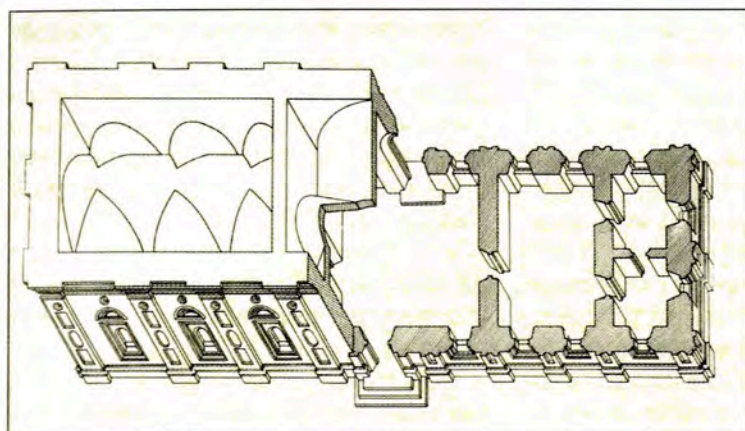

Західний фасад. Фото 2003 р..

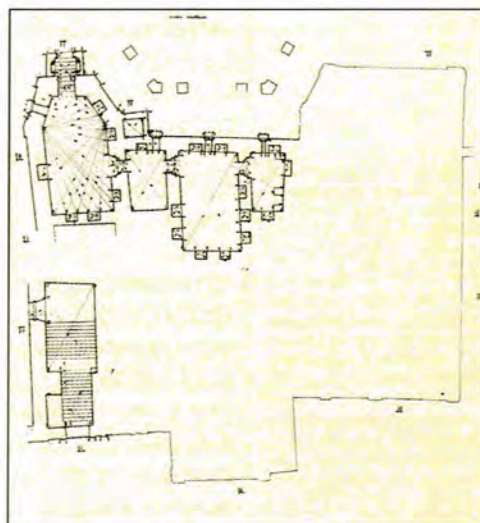
Будинок архімандрита

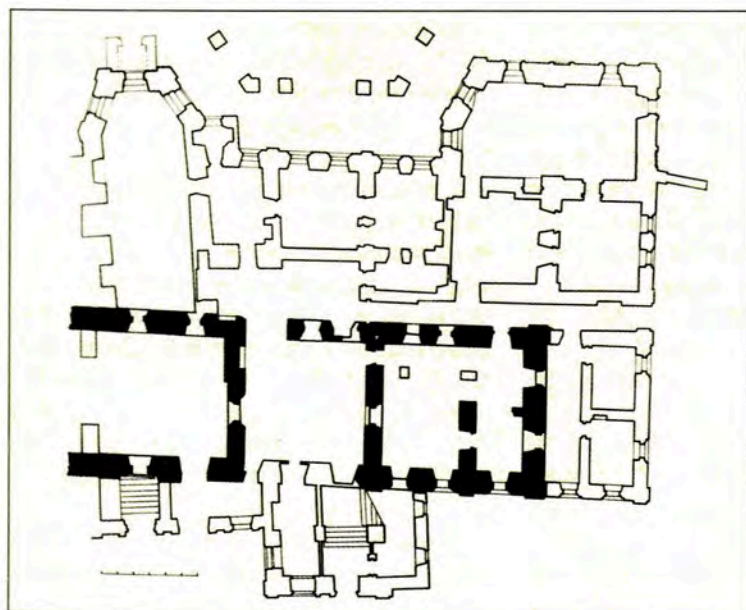
Архітектор Є. М. Пламеницька
Замальовка з натури кольорових набелів на декоративній ніші північно-західної пілястри західного фасаду. Акварель. 1963 р.

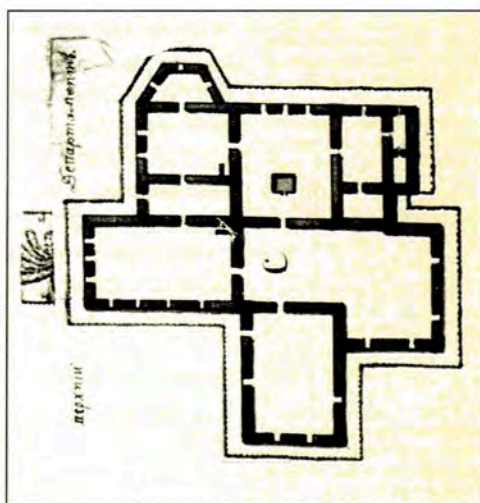
Архітектор Є. М. Пламеницька. Реконструкція будинку архімандрита на перший будівельний період. 1963 р.

Архітектор Є. М. Пламеницька. План підвалу будинку архімандрита. Обмір 1963 р.

Сучасний план-схема будинку архімандрита з визначенням первісного плану споруди. Перший поверх. 2002 р.

Військовий інженер Дебоскет. «Планъ з Печерскаго манастыря...» 1744 р. Фрагмент. ЦГАВМФ. Ф. 3л. Оп. 24. Спр. 321.

деякою мірою з'ясувати її будівельну історію (1), виявити найбільш давні частини будинку, висловити деякі припущення щодо того, як вона виглядала спочатку.

Першу спробу реконструювати первинний архітектурний вигляд споруди зробила Є. М. Пламеницька. На її думку, покої архимандрита являли собою одноповерхову трикамерну споруду, фасади якої були розчленовані пілястрами з декоративними нішами. Між пілястрами розташовувались віконні отвори з прямокутними наличниками і променистими сандриками. Над кожним сандриком і у верхній частині пілястри були круглі декоративні ніші. Високий карниз і цоколь мав кріповку на пілястрах. Усі втоплені профілі декоративних ніш та нижні площини карнизу були пофарбовані в червоне. Головний північний фасад був вирішений парадно: його вінчали три фігурні фронтони (2). Натуральними дослідженнями встановлено також, що мурування цієї споруди виконано з цегли розміром 30 x 16 x 5,5, тому, на думку авторів звіту, відноситься до 1727 р. З цим важко погодитись, оскільки саме з цегли такого розміру побудовані більш ранні споруди монастиря, у тому числі монастирський мур 1695–1706 рр. Тобто покої архимандрита могли бути побудовані за часів І. С. Мазепи. Не можна погодитись також з тим, що, як пишуть автори історичної довідки та звіту про реставраційні роботи: «*Между 1752-1761 гг. к нему (будинку архимандрита. — О. С.) с юга на расстоянии 3 метров прикнул двухэтажный южный корпус*», оскільки вже на плані Києво-Печерського монастиря 1744 р., складеному військовим інженером Дебоскетом, архимандриті покої зображені «*о двух департаментах*» (поверхах. — О. С.), причому обидві частини споруди показані побудованими впритул. І лише біля західного фасаду між цими спорудами показаний невеликий зазор. Планування будинку, зафіксоване на вищезгаданому плані, багато в чому відповідає його плануванню на початку XIX ст.

Про інтер'єри та меблі в цих будівлях дані відсутні. Ймовірно, крім великої кількості ікон, у покоях архимандрита вміщувалося багато пред-

метів декоративно-ужиткового мистецтва та дорогоцінних побутових речей.

Павло Алепський писав: «*все приборы: тарелки, кубки, ложки, которые клали перед нами всегда были из серебра*». В 1654 р. він бачив «*во всех кельях: у митрополита, епископа, архимандрита, у дьякона или монаха... бесчисленное множество дорогого оружия, именно: малые алжирские и черкесские ружья, сабли, пистолеты, луки со стрелами и пр.*» (3). У часи Мазепи в цьому плані мало що змінилося і колекції зброї тощо в покоях архимандрита та келіях монахів безперечно також були.

У покоях архимандрита традиційно зберігалася колекція портретів насамперед церковних діячів та керівництва монастиря. Донині збереглися в оригіналах або в пізніших повтореннях портрети архимандритів Києво-Печерської лаври, які відзначилися своєю письменницькою та культурно-освітньою діяльністю: Захарії Копистенського, Йосифа Тризни, Інокентія Гізеля тощо.

Ідею таких творів добре розкриває віршований підпис до гравюрного портрету Варлаама Ясинського, виконаного у 1707 р. І. Мігурою.

*«Ви́шній вид Варлаама честен бѣ
сѣдинами,
Внутри же бѣ лучшими
украшен шарами,
Любви яко ко ближним
и яже к богу —
Красоту души его являша
премногоу» (4).*

З кінця XVII ст. портретна галерея вищих ієрархів в архимандритичих покоях почала систематично поповнюватись (5). Ці портрети різьчє відрізняються від вищезгаданих своєю монументальною репрезентативністю. Прекрасними за монументально-декоративним рішенням є, наприклад, портрети Іоасафа Кроковського та Варлаама Ясинського, що збереглися до нашого часу.

У південно-західній частині Соборної площі, як свідчать архівні документи, в кінці XVII — на початку XVIII ст. знаходилася кам'яна келія квасоварів «*з квасними погребамии*» (6). Вона була

1. Аль А. А., Пламеницкая Е. М. Историческая справка по памятнику архитектуры начала XVIII столетия, бывшему Митрополичьему дому (корп. № 2). — К., 1960. — С. 2; Пламеницкая Е. М. Отчет о реставрационных работах по памятнику архитектуры XVIII века — бывшему Митрополичьему дому. — К., 1965. — С. 1-31.

2. Описание Киево-Печерской лавры с присовокуплением разных грамот, выписок, объясняющих оные, а также планов Лавры и обеих пещер. — К., 1847. — С. 38; Титов Ф. Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской лавры и г. Киева. — К., 1910. — С. 23; Титов Ф. Краткое описание Киево-Печерской лавры и других святынь г. Киева. — К., 1911. — С. 57.

3. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Украину в середине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алепским. — К., 1997. — С. 72.

4. Жолтовський. — С. 193; Аскоченский В. И. Киев с его древнейшим училищем Академией. Ч. II. — К., 1856. — С. 7.

5. Петров Н. И. Коллекции старых портретов и других вещей, переданных в 1909 г. в церковно-исторический музей при КДА из Киева митрополитского дома // ТКДА. — К., 1910. — Июль-август. — С. 529-541.

6. ЦДАК. — Ф. 128. — Оп. 1. — Заг. спр. 2761. — Арк. 3. 9. 1880 р.

побудована після 1695 р., оскільки на плані І. Ушакова на цьому місці ще зображена дерев'яна споруда.

У 1731—1745 рр. келія квасоварів була перебудована за проектом Г. Й. Шеделя* та пристосована під ключню (1). При цьому частина келії була включена до складу нової будівлі ключні. Натурні дослідження підтвердили ці дані**. Частина келії квасоварів збереглася до нашого часу у складі сучасного корпусу № 1, в західній його частині. Ця частина будівлі складається з двох приміщень. Одне з них і зараз перекрите коробовим склепінням; над другим — перекриття не збереглося. Залишився також західний фасад келії квасоварів, що зберіг своє первісне архітектурне оформлення. Він розчленований лопатками, між якими прорізани невеликі вікна з трьохцентровим завершенням, що обрамлені гладкими наличниками з замковим каменем. Північна стіна келій квасоварів, що була відкрита під час вищезгаданих досліджень, раніше була внутрішньою і не мала декору. На ній були виявлені сліди дверних отворів і ніш.

Кам'яні келії квасоварів у ряду інших споруд утворювали із заходу Соборну площу.

За часів Мазепи, як і в попередні століття, справа та зліва від дороги, що вела від Троїцької Надбрамної церкви до Успенського собору, розміщувалися чернечі келії. Свого часу про монастирські келії згадував Мартин Груневег (1584 р.): «*відразу за бармою (Троїцької Надбрамної церкви. — О. С.) йде довга вулиця, при якій з обох боків ченці мають келії. І у кожного свій окремих будиночок та город. Всі будівлі гарно споруджені з дерева*». Судячи з малюнка, що є в записках Груневега, ці будиночки виходили на загальну червону лінію (2). А. Кальнофойський пише в 1638 році про келії

як про «*11 новопостроенных под одной крышей келий для благочестивых монахов отцов и братии*» праворуч вздовж дороги від входу до монастиря та про 18 келій «*набожных отцов и братии разной*» — ліворуч. В 1654 р. Павло Алепський писав про цю вулицю: «*Отсюда (від Троїцької Надбрамної церкви. — О. С.) идет далее широкая царская дорога к тому месту, где стоит святая церковь; справа и слева многочисленные, красивые и чистенькие кельи монахов*» (3). Додатком до цього опису є гравюра 1650 р. (4), на якій зображені фасади будівель «*на задворках*» келій. Тут бачимо окремі високі споруди, імовірно, на підклітях, зовнішній вигляд яких передано гравюрою досить зрозуміло.

На «*Чертеже...*» І. Ушакова 1695 р. келії показані як високі, близько розташовані споруди, поставлені на високі підкліти (5). Конструкція їх — дерев'яний зруб, покладений по периметру будівлі на кам'яні підмурки. Перший вінець зруба, очевидно, виконаний з твердих порід деревини з облямуванням і врубкою дверних коробок. Для уникнення горизонтального зсуву колоди з'єднували нагелями. Ці дерев'яні будиночки перекриті чотирьохсхилими дахами з високими димарями. Дахи на келіях, вірогідно, були на стропилах, а покриття було тесовим. Архітектура кожної споруди оригінальна. Різні за величиною і конструкціями, вони відрізнялися формою покрівлі, кількістю вікон, балконами і вхідними дверями. Імовірно, до того періоду відноситься також виокремлення особливої, господарської ролі північної частини Верхньої лаври, що представлено спорудою з арочним проїздом, повернутим у бік головної вулиці, пізніше названим «*економічним*» (6). У північному напрямку вздовж нього йшла ще одна вулиця. Вона починалась від Успен-

* Шедель, Готфрід Іоанн (Schadel J) (1680—1752) — *мастер палатного и каменного дела* (7). З 1718 р. працював у Росії. Найнятий на службу в Гамбурзі О. Д. Меншиковим, до 1726 р. працював на будівництві його палаців, пізніше — під Москвою і в Києві. У поданій 1744 р. чолобитній на ім'я імператриці Єлизавети Петрівни Шедель перелічив свої роботи у Меншикова, вказав, крім палацу в Петербурзі на Преображенському (Василівському) острові, такі об'єкти: «*также был при строении палат в Стрелиной мызе неподалеку от Питергофа* (8) (ці слова стосувалися «*Монкуража*». — О. С.) *Ораненбом и Кронштате и был при оном строении по 727 год*». У Меншикова Шедель був «*палатним и каменного дела мастером*» і будував, як вважають деякі дослідники, за чужими проєктами (9). З'ясувати авторство архітектурного твору на підставі лише стилістичного аналізу дуже важко, оскільки мало відомо безсумнівно авторських робіт кінця XVII — початку XVIII ст. У Києво-Печерській лаврі Шедель будував, крім Головної дзвіниці, корпус № 13, корпус № 1.

** Дослідження, проведені 1941 р. під керівництвом В. А. Богусевича. В одному з приміщень було закладено шурф на глибину 2,5 м від сучасної поверхні. На глибині 1 м були знайдені залишки зрубного склепіння. Глибина закладання фундаментів 2,5 м. В одному з шурфів було відкрито дуже виразний профіль фундаменту та одну з лопаток, які оформлювали фасад будови, і було чітко видно заворот фундаменту, тобто тут знаходився кут старої будівлі.

1. ЦДАК. — Ф. 128. — Заг. оп. 1. — Спр. 21. — Ч. 1. 1759 р.
2. Реутов А. В. Соборная площадь Киево-Печерской лавры // Архитектурно-археологические исследования... — С. 39.
3. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Украину в середине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алепским. — К., 1997. — С. 61.
4. Петренко М. З. Киево-Печерський державний історико-культурний заповідник. — К., 1979. — С.
5. Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века. — К., 1982. — Приложение.
6. Пугачева Н. Т. Историческая справка к проекту реставрации памятника архитектуры (охр. № 4/5). Келии соборных старцев. — К., 1986. — С. 5.
7. Колядина Н. В., Комелова Г. Н. Русское искусство петровской эпохи. — С. 260.
8. ЦГАДА. — Ф. 17. — Оп. 1. — С. 301. — Арк. 3.
9. Коренцив В. Д. Последний дворец А. Д. Меншикова «Монкураж» // Новые открытия. — С. 405.

Келія квасоварів. XVII ст. Західний фасад корпусу № 1 за сучасною нумерацією, до складу якої входила келія квасоварів XVII ст. Західний фасад до реставрації. Фото 1957 р.

Західний фасад келії квасоварів. Після реставрації. Фото 2002 р.

Західний фасад. Фундамент під келіями квасоварів. Шурф. 1957 р.

Західний фасад колишньої келії квасоварів. Зондажем відкрита цегляна кладка арки. 1957 р.

Стіна зі слідом стесаного склепіння. Зондаж 1957 р.

1. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Украину в середине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алепским. — К., 1997. — С. 72.

ського собору, доходила до монастирського муру та по дерев'яному мосту через рів, що оточував монастир з півночі, виходила на дорогу, що вела до церкви Спаса на Берестові.

За келіями вздовж північної частини монастирської огорожі був сад, розбитий на ділянки. На гравюрах біля будиночків келій видно також палісадники та городи. Свого часу їх описав П. Алепський, котрому вони дуже сподобалися «с цветами, базиликом и иными пахучими и восхитительными растениями, окруженными изящными решетками» (1).

Стіна зі слідом склепіння келії квасоварів.
XVII ст. Зондаж. 1957 р.

Замурування дверного отвору в стіні келії
квасоварів. XVII ст. Зондаж. 1957 р.

Оскільки зображення келій на вищезгаданому «Чертеже...» 1695 р. не збігається з описанням келій в анотації до плану к «Тератургимі» А. Кальнофойського 1638 р., можна припустити, що після їх будівництва в кінці 30-х років XVII ст. келії ще раз перебудовувались. Причому, судячи з гравюри 1677 р. із книги «Акафисты», це відбулося не раніше кінця 70-х рр. XVII ст. Але в 1705 р., як повідомляє митрополит Євгеній (Болховітінов), тобто менше ніж через 20 років після будівництва, усі монастирські келії згоріли (1). Відбудовували їх вже цегляними. На існування десяти кам'яних келій ще до пожежі 1718 р. прямо вказує відомий архівний документ за 1721 рік: «Произведено возобновление... десяти келий во двоих рядах, грунту построенных» (2).

Уявлення про архітектурний вигляд цих споруд і навіть про їх інтер'єри дають тогочасні гравюри, насамперед гравюри Л. Тарасевича, оскільки, створюючи їх, гравер намагався надати обстановці, на фоні якої розгортаються зображувані події, реалістичних рис.

Як бачимо на цих гравюрах, до арсеналу архітектурно-художніх засобів

тогочасних будівель входили такі складові інтер'єрів, як печі, ніші, вікна, двері тощо. Великого значення в формуванні внутрішнього архітектурного простору келій надавали склепінням, карнизам, перекриттям тощо.

Важливу роль у створенні просторових зв'язків та у виявленні художньої виразності інтер'єру виконували вікна й двері. У багатьох будиночках були вікна, що відкривалися, зашклені білим склом, що звалось «червоним», на відміну від круглого зеленуватого скла, що вставлялося в рами наглухо. Про велике значення світла в інтер'єрі келій писав ще Павло Алепський, зазначаючи, що світло наповнювало житлові покої, проникаючи через «прекрасные стекляные окна». Не випадково на гравюрах Л. Тарасевича вікно як джерело світла було частим мотивом. У вікна були встановлені ґрати.

Невід'ємною складовою частиною і прикрасою чернечих келій, як і будь-якого іншого житла, а також активним засобом в організації їх внутрішнього простору, були печі. В їх оздобленні широко використовували кахлі, що іноді були справжніми художніми витворами. Фрагменти кахелю знайдені на території монастиря під час архео-

1. Митрополит Євгеній Болховітінов. Вибр. праці з історії Києва. — К., 1995. — С. 56, 288.

2. Щербина В. Головні будівлі Печерської лаври // Нові студії з історії Києва. — К., 1926. — С. 85.

Зразки кахлю кінця XVII ст. — початку XVIII ст. з матеріалів археологічних досліджень на території Києво-Печерської лаври. Реставратори Т. В. Коваленко, О. М. Загребельний. НКПІКЗ. Фонд відділу археології.

Кяхля з поливою зеленого кольору.

Лицьовий кахель. Поліхромний розпис XVII—XVIII ст.

Наріжний кахель. Не поливаний. XVII—XVIII ст.

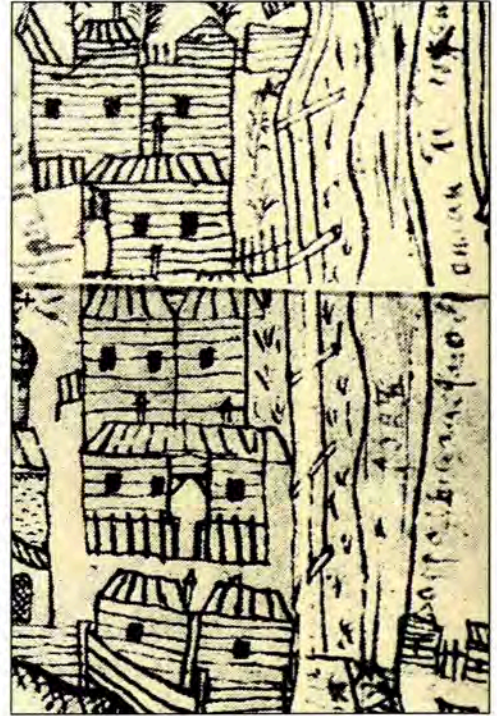

Замки, ключі. XVII—XVIII ст.

логічних досліджень.* Серед них переважали кахлі, вкриті поливою зеленого кольору, відтінки якого варіюють від брунатно-болотяного до яскраво-зеленого. Зустрічалися також фрагменти кахлі з поливою бордового кольору. Крім того, виявлено багато фрагментів карнизних кахель. Отже, кахляні печі були в переважній більшості лаврських споруд (1).

З оформленням інтер'єрів тісно пов'язані меблі. Традиційні форми українських меблів: лавки, скрині, поставці, полочки тощо — ще широко використовувались, але в період, що розглядається, все більше поширюються європейські форми меблів: стільці з високими спинками, крісла, круглі столи тощо. В цілому ж монастирські меблі були прості, зручні й практичні як за формою, так і за матеріалами.

Обстановка в інтер'єрі келій, за великим винятком, вірогідно, мало відрізнялась від тієї, що описав

Полковник І.Ушаков «Чертежь Киеву граду...» 1695 р. Фрагмент. Дерев'яні чернечі келії.

Гравер Л. Тарасевич. Гравюра. «Преп. Прохоръ» із «Києво-Печерського патерика». К. 1702 р. Фрагмент.

1. Харламов В. А., Гончар В. Н., Трофименко Г. В. Отчет об археологических раскопках на территории Киево-Печерского государственного историко-культурного заповедника в 1991 г. — К., 1991.

2. Балакін С. Деякі підсумки охоронних археологічних досліджень на території Києво-Печерського заповідника в 2001 р. // Нові дослідження пам'яток... — Вип.11. — 2002. — С. 97.

3. Балакін С. Деякі підсумки охоронних археологічних досліджень на території Києво-Печерського заповідника в 2001 р. // Нові дослідження пам'яток... — Вип.11. — 2002. — С. 97.

*Так, наприклад, в 1991 р. під час археологічних досліджень під керівництвом В. О. Харламова в північно-західній частині Києво-Печерського заповідника була виявлена господарська яма з великою кількістю фрагментів кераміки, в тому числі кахель та його фрагменти з різноманітними орнаментами, що були датовані кінцем XVII — початком XVIII ст. (3). У 2001 р. біля південного фасаду корпусу № 3 виявлено велику кількість фрагментів полив'яних коробчатих кахель з геометричним або рослинним орнаментом з розмірами пластин від 18 x 18 до 22 x 22 см та висотою румпи — від 7,5 до 9,0 см, край якої потовщено манжетом завширшки 2,5 см (3).

Гравер Л. Тарасевич. «Преп. Агапит...» із «Киево-Печерського патерика». К. 1702 р. Фрагмент.

П. Алепський: «Каждая келья содержит три комнаты с тремя дверями, которые крепко запираются удивительными железными замками. Келии разрисованы и расписаны красками и украшены всякими картинами и превосходными изображениями, снабжены столами и длинными скамьями, каптурами, печами, т. е. очагами с красиво расписанными изразцами. При них находятся прекрасные комнаты с уважаемыми, драгоценными книгами. Каждая келья изукрашена всякого

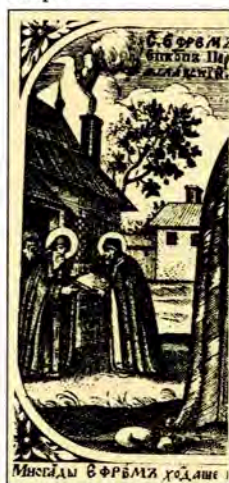
рода убранством, красива, изящна, опрятна» (1).

Деякі ченці мали багаті власні бібліотеки. Це не дивно, оскільки ченцями монастиря були освічені талановиті люди, що внесли значний вклад у розвиток української культури та освіти. Так, відомо про велику бібліотеку Антонія Тарасевича, який привіз до Києво-Печерського монастиря багато розкішно ілюстрованих західноєвропейських видань*. У 1691 р. ченцем Києво-Печерської лаври став архимандрит уніатського Онуфрїївського Михайлівського монастиря Мсти-

*Серед цих книг та альбомів була серія гравірованих портретів родословної австрійських монахів, виконаних Вольфгангом Кіланом, що вийшла друком 1623 р. Цей альбом і деякі окремі виконані тушшю копії з гравюр, що належали Антонію Тарасевичу, зараз зберігаються в Національній науковій бібліотеці ім. Вернадського. Там же зберігається трактат Самуеля Маролюа «Фортифікація, або Військова архітектура», виданий 1615 р. в Гаазі (2) французькою мовою, на якій є напис Тарасевича: «Собственная отца Антония Тарасевича наместника Печерского» (3). Збереглися також збірники гравюр західноєвропейських майстрів XVI—XVII ст. («абцадла» або «кунштбухамі»), що належали Тарасевичу, по яких у майстернях монастиря навчали молодих художників мистецтву малюнка. Так, на альбомі гравюр з видами Рима зберігся напис: «Сія книжица в фигурахъ есть власная отца Антонія Тарасевича, наместника Печерского, отданная по смерти его до церкви Богоматери святейшей обители Киево-Печерской...». Подібні написи зроблено на Біблії Пискагора й на *Лабеладлі* з гравюрами різних алегорій (4). Були в його бібліотеці книги з французької архітектури, географії тощо. Більшість західноєвропейських альбомів гравюр залишилась після смерті Антонія в Києво-Печерській лаврі і слугували, як свідчать архівні джерела, підручниками і посібниками лаврської малярні: «Ресстр книг кунштовихъ позосталыхъ по небожцу отцу Антонию Тарасевичу, наместнику Печерскому, которые книги по смерти его легование суть до... лавры Киево-Печерскѣя» (5).

Л.Тарасевич. Гравюра «Преп. Алипий иконописец» із «Киево-Печерського патерика». К. 1702 р. Фрагмент. Друкарня Києво-Печерської лаври.

Л.Тарасевич. Гравюра «Св.Єфрем Єпископ Переяславський» із «Киево-Печерського патерика». К. 1702 р. Фрагмент.

1. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Украину... — С. 72.

2. Marolois S. Fortification an architecture militaire. — Hague. 1615.

3. Липа К. Французский трактат з фортификації в українській книгозбірні // ПУ. — 1998. — № 3-4. — С. 81.

4. ІР ЦНБ Собрание «кужбушков» N XIX-36, XIX-74, XIX-116, XX-31; Степовик Д. В. О неизвестных гравюрах Александра Тарасевича // Новые открытия. — 1984. — С. 230; ВР НБУ ім. Вернадського, N XIX-36; XIX-36; XIX-116; XX-31; Степовик Д. В. О неизвестных гравюрах... — С. 230.

5. Истомин М. П. Обученные живописи в Киево-Печерской лавре // Искусство и художественная промышленность. — 1901. — № 10. — С. 293; Жолтовський П. М. Малюнки Києво-Лаврської іконописної майстерні. — К., 1982. — С. 6.

Л. Тарасевич. Гравюра «Преп. Нестор летописец» із «Киево-Печерського патерика». 1702 р.

НЕСТОРЪ Пишѣ Житїя Ії свѣта, триждѣна:
ѣ Книги живота вѣчнаго на Нсѣхъ вѣнцѣхъ.

1. ЦДІАК України. — Ф. 128. — Оп. 1 (заг). — Спр. 2632. — Арк. 1.

2. Говденко Г., Петичинський В. и др. Обмерные чертежи к проекту реставрации памятника архитектуры XVIII в. корпуса № 7 Киево-Печерского заповедника. — К., 1956. — С. 6.

3. Закревский Н. Описание Киева. Т. II. — М., 1868. — С. 681-682; Логвин Г. Н. Киев. — М., 1960. — С. 212-215; Килессо С. К. Киево-Печерская лавра. — М., 1975. — С. 144; Петренко М. З. Киево-Печерський державний історико-культурний заповідник. Путівник. — К., 1979. — С. 112, 113; Київ: Енциклопед. довідник. — К., 1985. — С. 431; Памятник градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т. I. — К., 1983. — С. 57.

4. Андрущенко М. В. Одорський, чернече ім'я Гедеон // Києво-Могилянська академія в іменах. — С. 402.

5. Хижняк З. І. Ректори Києво-Могилянської академії. — С. 111; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К., 2004. — С. 262.

6. Андрущенко М. В. — С. 402.

7. Ефименко П. Ссылные малороссыяне в Архангельской губернии 1708-1802 г. // КС. — 1882. — Сент. — С. 398.

8. Харламович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Т. I. — С. 696.

9. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи... — С. 263.

славської єпархії (Білорусь) Гедеон Одорський* — майбутній ректор Києво-Могилянської академії та настоятель братського Богоявленського монастиря, а потім архимандрит Крупицького Батуринського монастиря (1704 р.). Він, імовірно, теж мав велику власну бібліотеку. Мали власні бібліотеки й інші ченці. Вочевидь у келіях було чимало стелажів і шаф.

На гравюрах кінця XVII — початку XVIII ст., що зображають інтер'єри келій, бачимо, крім меблів, книг, ікон тощо, багато різних побутових предметів. Деякі з них відрізняються оригінальною формою і художнім оформленням. Проте вищезгадані речі та предмети декоративно-прикладного мистецтва не порушують благочестивого і суворого характеру оздоблення монастирських келій.

1718 р. келії згоріли. На їхньому місці були побудовані нові великі, витягнуті по осі схід-захід кам'яні будинки келій секційної структури, що з деякими змінами дійшли до нашого часу.

Після будівництва монастирського муру та появи брами із церквою Всіх

Святих у північному фронті огорожі поступово формується широка вулиця, що прямує на північ від Успенського собору. Перспективу замикала церква Спаса на Берестові.

До наших днів дійшли в складі сучасного корпусу № 7 фрагменти стін однієї з будівель, що утворювали цю вулицю в період, що розглядається. Первісно корпус № 7, що зберігся в досить зміненому вигляді, з надбудованим другим поверхом, був одноповерховим. Його фасади завершувалися розвинутим багатопрофільним карнизом та мали соковитий барочний декор. У ході обстеження, виконаного 1873 р. у зв'язку з його капітальним ремонтом після пожежі, були влаштовані шурфи «для обнаружения и узнания прочности фундамента в разных местах. На углах, и посередине наружных стен открылось, что фундаменты сих стен прочны и надежны, глубиною до 2 арш., на прочном глиняном грунте, имеют достаточные обрезы до 8-ми верш» (1). Було встановлено, що зовнішні стіни корпусу змуровані в 3½ цеглини. Крім того, під час будівельних робіт «против помещения эконома открылась пещера с коридором», що була пристосована під льох з виходом на господарський двір. Схожа підземна споруда, конструктивно не пов'язана з будівлею, була виявлена в південній частині корпусу. Дослідники вважають, що обидві ці підземні споруди існували до будівництва кам'яного корпусу № 7 (2). Це підтверджує також те, що елементи декору цієї будівлі дуже близькі до декору інших споруд кінця XVII ст.: Всіхсвятської церкви та північної прибудови до Микільсько-лікарняної церкви.

Територія Лікарняного монастиря в період, що розглядається, залишалася забудованою дерев'яними спорудами, але Микільська лікарняна церква, що входила до складу цього комплексу, як вважають деякі дослідники, у 1677—1695 рр. була перебудована на цегляну (3).

* Гедеон Одорський народився у Втебському воеводстві. Закінчив, вірогідно, Львівську єзуїтську колегію й навчався в Оломоуці (Моравія) (4). Прийняв чернечий постриг та згодом став архимандритом уніатського монастиря в Білорусі. Потім був у Печерському монастирі казнодієм (проповідником. — О. С.) (5). Його батько — стольник, городничий Данило Довмонт Одорський на початку 1688 р. переїхав у Київ (6). Гедеон Одорський протягом 1693—1697 рр. мешкав у Москві, звідси повернувся до Києво-Печерської лаври. Завдяки батьку, який був на службі у І. С. Мазепи, а також добрій освіті 1701 р. став ректором Києво-Могилянської академії та настоятелем Братського Богоявленського монастиря; 1704 року — архимандритом Крупицького Батуринського монастиря. 1712 р. засланий в Архангельську губернію. Став засновником і ректором шкіл в Архангельську (7). Автор «Катехизису» (8). Помер, мабуть, на засланнях (9).

Л. Тарасевич. Гравюра «Євангеліст Марко» із книги «Новий Завіт». Київ. 1703 р. Фрагмент. Елементи оздоблення, меблі.

Л. Тарасевич. Гравюра «Євангеліст Лука» із книги «Новий Завіт». Київ. 1703 р. Фрагмент. Елементи оздоблення, меблі.

Бутиль, графин, фляга. Гутне скло. XVIII ст. З матеріалів археологічних досліджень на території Києво-Печерської лаври. Реставратори Т. В. Коваленко, О. М. Загребельний. НКПІКЗ. Фонд відділу археології.

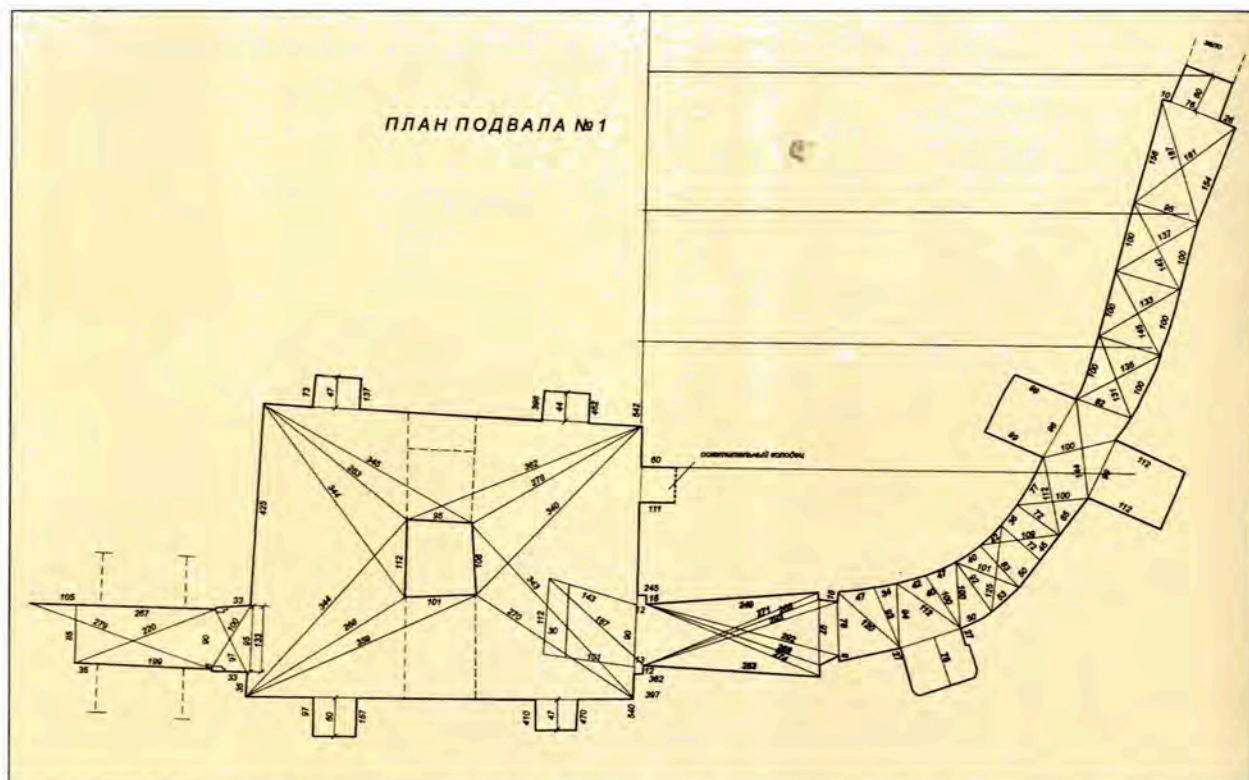
Л. Тарасевич. Гравюра «Євангеліст Іоанн» із книги «Новий Завіт». Київ. 1703 р. Фрагмент. Елементи оздоблення, меблі.

На нашу думку, час будівництва храму можна датувати більш точно. У «Літопису» С. Величка у нотатках за 1695 р. згадується особа «будівельника печерської лікарні ієромонаха Никона». Як відомо, повернувшись з Москви в Україну 1689 р., він деякий час перебував серед ченців Києво-Печерської лаври, поки 21 листопада 1700 р. «не прийняв архимандрію Елецкую, Черниговскую» (1). Тобто будівництво на території Лікарняного монастиря відбувалось між 1689–1700 рр. В цьому вигляді лікарняний корпус з церквою зображений на плані І. Ушакова.

І. Величко С. Літопис. — Т. 2. К., 1853. — С. 485; Дяринуш грешного Димитрия // Дневныя записки святого чудотворца Димитрия, митрополита Ростовского, изданные с собственноручно писанной им книги, находящейся в Киевопечерской библиотеке. — М., 1781. — С. 70.

Л.Тарасевич. Гравюра «Преподобний Даміан, пресвітер і зцілитель» із «Києво-Печерського патерика». Київ. 1702 р. Фрагмент. Внутрішня обстановка, ліжко.

Архітектори Л.І. Граужис, В.Б. Петичинський. Обмір підземного ходу під сучасним корпусом № 4. 1957 р.

Композиційні рішення цього храму повторювали розповсюджені на той час тип одноярусного видовженого об'єму тричастинного трапезного храму. Це одноповерхова, дуже витягнута в напрямку захід-схід прямокутна споруда, яка на сході закінчується п'ятигранною абсидою.

Ретельні натурні дослідження, виконані у 50-х роках ХХ ст. (1), дозволили з'ясувати деякі питання щодо конструктивних рішень та будівельної історії цієї споруди. Так, встановлено, що фундаменти споруди стрічкові, складені в основному з буту різної величини з додаванням битої цегли по щибінковій підготовці з заливанням вапняним розчином. Глибина закладання фундаментів біля північної стіни бокового притвору становить 75–80 см, а біля південно-західного кута храму — 180 см. Усі наземні стіни і стіни підвалів змуровані з цегли. Для забезпечення міцності стін використовувались металеві зв'язки, крім того, в муруванні стін у кількох місцях, приблизно на однаковій висоті було виявлено дерев'яні зв'язки у вигляді дубових брусів діаметром 40 см. Товщина зовнішніх стін основного об'єму — 130–140 см; північної прибудови — 118 м.

Цегла мурувань в окремих частинах будівлі різна за розміром, якістю, кольором і способом мурування (див. табл.). При цьому цегла, з якої вимуровано підвал, має розміри 27 x 14 x 4,5, світло-жовтого кольору, дуже міцна, товщина швів 2,5–3,5 см. на вапняному розчині. Подекуди трапляється цегла 28 x 15 x 5 см рожевого кольору. Система мурування: ряд тичок і ряд ложків. Тобто стіни підвалу — це більш раннє будівництво церкви, згодом зведеної на старих фундаментах.

За період існування споруди до первісного будівельного об'єму примкнуло кілька архітектурних нашарувань: із півночі — одноповерхова прибудова з односхилим дахом та з північного сходу — маленька пономарня, що має склепінчасте перекриття з двосхилим дахом.

Основний об'єм церкви є пам'яткою архітектури др. пол. XVII ст. з типовими для цієї епохи архітектурно-стильовими особливостями.

Подальший розвиток цього стилю відобразився в архітектурі північної прибудови, зокрема в багатому оздобленні наличників віконних отворів. І, нарешті, згодом трансформація його відбилася в декорі восьмерика (збере-

1. Шаповалов В., Говденко Г., Петичинский В. и др. Отчет по реставрационно-строительным работам памятника архитектуры XVII-XIX вв. Никольской церкви (корпус № 25) Киево-Печерской лавры. — К., 1958. — С. 10, 18.

женому при реставрації), що надало йому дещо здрібнених форм, на відміну від первісних. Така концентрація архітектурних нашарувань на одній пам'ятці надала їй своєрідного вигляду (1).

Реставрації передували не тільки глибокі натурні, а й певні історичні дослідження, викладені в короткій історичній довідці. Але не з усіма висновками її авторів можна погодитися. Так, на нашу думку, помилковим є твердження про те, що північна прибудова до церкви з'явилася лише наприкінці XVIII ст., оскільки вона зображена вже на плані Дебоскета 1744 р. Усі фасади північної прибудови розмежовані пілястрами на панелі, в яких розташовані віконні отвори з наличниками у вигляді напівколонок з перехватами, що надає всій прибудові своєрідного вигляду. Близкий за стилем декор бачимо на церкві Всіх Святих та на західному фасаді будівлі кінця XVII ст., що увійшла до складу сучасного корпусу № 7.

Що стосується основного об'єму, то його побудували в II половині XVII ст., але пізніше він був перебудований. Від первісної споруди збереглися лише фрагменти, виявлені під час натурних досліджень. Було встановлено також, що рішення південного й північного фасадів церкви первісно були аналогічні (за винятком різної кількості віконних отворів) і типові для споруд того часу. Фасади декоровані пілястрами, розкрепованими по карнизу та цоколю. Пілястри з досить великим виносом від стіни розташовувались між отворами, які мали облямування у вигляді профілів, утоплених у площину стіни, що разом з іншими елементами декору церкви: профільованим вінціальним карнизом, горизонтальними тягами тощо — надавали їй надзвичайної пластичності.

Вертикальні членування фасадів відповідали внутрішньому плануванню споруди. Архітектурно-просторова організація плану відповідала також цільовому призначенню будівлі. В центрі були сіни, справа — церква, зліва — лікарняна палата.

Під церквою — підвал, що повторює план церкви з тією лише різницею, що це приміщення відділяється від абсидної частини стіною з двома

арочними проїмами. Підвал перекритий чотирма хрестовими склепіннями, що спираються на стіни та стовп посередині, а також зімкнутим напівсклепінням над абсидою.

Приміщення сіней перекривалось коробовим склепінням із розпалубками. Розпір від цього склепіння передавався на стіни, що утворювали лікарняну палату і церковну залу.

Зал церкви перекритий коробовим склепінням з трьома парами розпалубок над віконними й дверними отворами. Простір цього приміщення органічно перетікав у підкупольний простір абсиди. Над нею здіймався світловий восьмигранний барабан, який за допомогою двох парусів посаджений на її грані. Барабан перекриває купол з ліхтариками і банькою. Підпружна арка, що відділяє неф церкви від абсиди, несла навантаження від західної грані восьмерика.

Просторово-конструктивне рішення лікарняної палати було аналогічним: її перекривало склепіння з розпалубками (не збереглося, виявлено під час натурних досліджень та відтворено при реставрації).

Під час досліджень південного portalу церкви були виявлені фрагменти арочної перемички у вигляді валу з підрізкою у бік дверної чверті. Вал змурований з такої самої цегли, як і стіна церкви: 30 x 15 x 5,5 см. У місцях переходу валу в площину стіни були виявлені сліди фарбувань у вигляді смуги завширшки 3—4 см охристого-червоного кольору. При розчищенні наличників віконних отворів справа від цього portalу на останньому, втопленому в площині стіни, профілі також виявлені сліди пофарбувань червоного кольору. У зв'язку з цим автори проекту реставрації пам'ятки запропонували виділити на фоні білої стіни червоні наличники portalу і трьох згаданих вікон (не було реалізовано).

У південно-східній частині монастирської огорожі, там, де на плані 1638 р. у А. Кальнофойського зображені будівлі готелю і бібліотеки, на «Чертеж» І. Ушакова теж є дві будівлі, що мали, імовірно, аналогічне призначення. Вони зафіксовані в Ушакова саме на цих місцях. Найвпевненість на території монастиря цих будівель була зумовлена великою кіль-

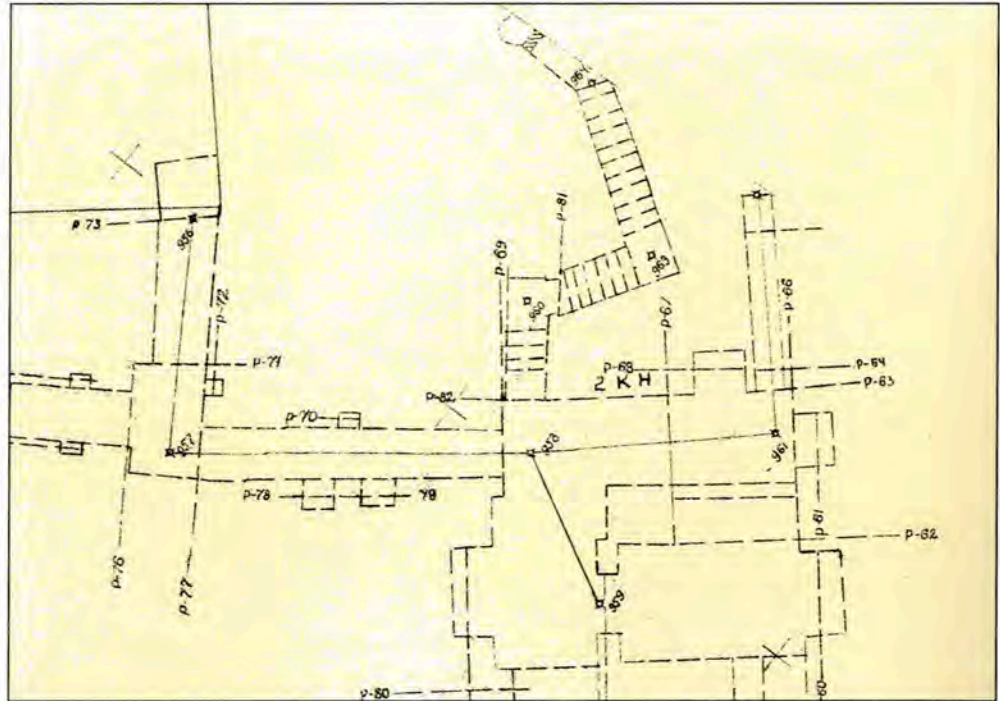

Дискокс та звіздця. Початок XVIII ст. Київ. Вклад до Києво-Печерської лаври рязанського митрополита Стефана Яворського. 1703 р. НКПІКЗ. КПЛ-М-5528, КПЛ-М-5533

Потир. Друга половина XVII ст. Німеччина, Аугсбург. Майстер Людвіг Шнайдер. Вклад монаха Власія в Успенський собор Києво-Печерської лаври. 1689 р. Срібло, литво, карбування, гравірування, позолота. НКПІКЗ. КПЛ-М-1062.

План-схема підземного ходу № 1 під сучасним корпусом № 7 з нумерацією перетинів.

кістю знатних гостей, які приїжджали на богомілья та для ділових і особистих зустрічей з керівництвом монастиря, а також великою кількістю книг та різних документів: височайших грамот та рескриптів, ділового листування, особистих паперів вищих церковних ієрархів, які зберігалися у монастирі. Ці документи потрапляли сюди після їх смерті навіть тоді, коли небіжчика ховали в іншому монастирі. Так, відомо, що 1688 р. в Печерський монастир потрапили особисті папери померлого 26 червня 1676 р. в Троїцькому монастирі в Чигирині митрополита Йосифа Нелюбовича-Тукальського*. В 1669 р. він супроводжував у Київ тіло померлого митрополита Діонісія Балобана для поховання у Києво-Печерському монастирі. Тоді ж сюди й потрапили папери покійного.

Соборну площу на сході фланкував, замикаючи перспективу, що відкривалася від головної брами, комплекс споруд: друкарні та пекарні. Спочатку ці будівлі були дерев'яни-

ми. Біля пекарні знаходився будинок келії ченця-пекаря. Про них А. Кальнофойський писав: «Пекарня із спіжарнями (коморами) з усім, що до неї належить; келія побожно-го брата, який пекарню доглядає». Пізніше обидві споруди перебудували в кам'яні та прибудували до них книжкову крамницю. Всі три споруди в другій половині XVII ст. були об'єднані в одну будівлю, що дістали назву Ковнірівського корпусу. Ця будівля фасадом звернута до Успенського собору. Більша частина (північна) західного фасаду корпусу належить колишньому книжковому магазину, а південна — колишній пекарні. Нижній ярус стіни між книжковим магазином та пекарнею — це приміщення колишніх одноповерхових келій.

Пекарня являла собою прямокутну, в плані видовжену по осі схід-захід цегляну одноповерхову будівлю**.

При проведенні відновлювальних робіт у повоєнні роки, коли була можливість виконати найґрунтовніші на-

* Йосиф Нелюбович-Тукальський 1663 р. всупереч царській волі був обраний митрополитом у Корсунському монастирі (І). Єпископ моголівський, митрополит київський, екзарх Константинопольського престолу. Отримав 1688 р. з допомогою гетьмана Д. Дорошенка благословенну грамоту на митрополію від Константинопольського патріарха Мефодія, а також освячений ним сакос.

** В XIX ст. під західною частиною пекарні був влаштований підвал. При цьому була розібрана частина фундаменту південної стіни споруди. Крім того, отвір у південній стіні пекарні, що був спочатку віконним, було розтесано й перероблено на дверний. При цьому нижня частина стіни була схована прибудовою тамбура й коридору для входу у підвал.

Таблиця 2.

Поперечні розрізи підземного ходу під сучасним корпусом №7

№ п/п	№ розріза	Разрез М 1:50	№ п/п	№ розріза	Разрез М 1:50
1	57		7	63	
			8	64	
			9	65	
2	58		10	66	
3	59		11	67	
4	60		12	68	
5	61		13	69 ниша	
6	62		14	70 ниша	

«Свангеліє». 1689 р. Оправа XVII ст. Вклад царів Іоанна і Петра Олексійовичів в Успенський собор при архімандриті Києво-Печерської лаври Мелетії Вуяхевичі. НКПІКЗ. КПЛ-КН-70; СО-160.

«Свангеліє». 1689 р. Оправа початку XVIII ст. Вклад до Успенського собору ієромонаха Углицького монастиря Лаврентія та дякона Воскресенського монастиря Данила при архімандриті Києво-Печерської лаври Йосифі Кроковському. НКПІКЗ. КПЛ-КН-161; СО-9.

турні дослідження, з'ясували деякі питання щодо будівельної історії та первинного архітектурного вигляду пекарні, а також особливостей її мурування.

Так, було встановлено, що стіни її змуровані з цегли розміром (29-30) x (15,5-15) x (5,5-6,5) см світло-рожевої, міцної, і жовтувато-червоної, крихкої. Переважає крихка червонувата цегла розміром 30 x 15 x 6. Товщина швів 2,5-4 см. Мурування з тичкових і ложкових рядів, що чергуються, на світло-сірому вапняному розчині з крупинками товченої цегли. В муруванні фундаментів застосовані також великі валуни. Розміри цегли і система мурування, півтораметрова товщина стін, форма прорізів свідчить

про зведення пекарні не пізніше другої половини XVII ст.

Зараз частина будівлі пекарні, в тому числі мурування стін вище вікон, втрачена, а частина цієї споруди увійшла до складу більш пізньої будівлі. Первісно входи до неї були влаштовані з південного та північного боків через прямокутне довге приміщення, в торцях якого вони розташувались. Східна частина пекарні, в тому числі й та, де були входи, не збереглася.

Головний західний фасад пекарні обмежений кутовими пілястрами, на яких розкреповано карниз, фриз та валик під фризом. Над вінчальним карнизом західного фасаду влаштований фронтон, який первісно був, як показали дослідження, трохи

Потир. Остання чверть XVII ст. Німеччина, Аугсбург. Майстер Лоренс Біллер. Вклад гетьмана І. С. Мазепи до Успенського собору Києво-Печерської лаври. Срібло, цитрин, хризоліт, аметисти, гранат, скло, фініфть, карбування, позолота. НКПШКЗ. КПЛ-Н-10001.

Таблиця 2. (Продовження)

№ п/п	№ розреза	Разрез М 1:50		№ п/п	№ розреза	Разрез М 1:50	
		1	2			1	2
15	7157	3		21	77	3	
16	72			22	78		
				23	79		
17	73			24	80		
18	74			25	81		
19	75			26	82		
20	76						

меншим за розміром та менш парадним*.

Площина стіни між пілястрами розчленована на два яруси отворами й нішами. В нижньому ярусі, поблизу пілястр розташовані вузькі, видовжені по вертикалі спарені ніші. Їхнє завершення напівциркулярне. У плановому розрізі вони мають різне окреслення: дві ніші прямокутного перерізу і дві — криволінійного, з незначною стрілою кривизни. Всі ніші облямовані цегляними, обштукатуреними, нескладного профілю наличника-

ми. У центрі першого ярусу цього фасаду вміщена маленька прямокутна ніша, облямована профілем у вигляді гусачка. З боків цієї ніші, між нею та спареними нішами, вміщено два отвори. Дослідження показали, що обидва вони були розтесані й втратили початкову форму, а один з них (південний) став дверима. Зберігся тільки криволінійний, близький до напівциркулярного окреслення наличник отворів (південний). Віконні отвори відтворено під час реставрації в 1957 р. (1).

І. Говденко Г. И., Захарченко П., Александрова М. М., Пламеницкая Е. Н., Быкова Р. П. — К., 1957.

* Фронтон, що зберігся, виконаний у формах пізнього бароко, декорований у др. пол. XVIII ст.

Корпус №7. Західний фасад. Частина споруди кінця XVII — початку XVIII ст.

Над отворами й нішами першого ярусу вздовж усього фасаду вміщені під валиком фризу шість прямокутних ніш, облямування яких — одна, втоплена всередину фасаду полочка.

Поле південної стіни пекарні не членується пілястрами. І лише на її західному куті розміщена одна пілястра із розкрепованим карнизом. У стіні чотири віконних отвори з трьохцентровими перемичками, вміщені в привіконних нішах та облямовані наличниками у формі гусачка. Контур ніш повторює форму отворів. З них три зберегли первісну форму, а четвертий, що став у XIX ст. дверима, відновлений під час повоєнної реставрації (1). Між отворами вміщено малі прямокутні ніші, схожі на нішу в центрі західного фасаду пекарні.

До північної стіни пекарні пізніше була прибудована двокамерна надзвичайно ефективна за своєю архітектурою келія. Вона змурована з цегли 28 x 14 x 5; 29 x 14,5 x 5; 28 x 15 x 4,5 см

на вапняному розчині зі швами завтовшки 2—3 см. З такої самої цегли й склепіння келії. Воно спирається однією зі своїх довгих сторін на північну стіну пекарні.

Келії були самостійним приміщенням, прибудованим до пекарні з північного боку. Між пекарнею й келією є зазор 6—10 см — осадочний шов. Ця споруда була збудована раніше за книжковий магазин. Між цими двома приміщеннями немає перев'язки швів. Деякі дослідники вважають, що архітектором цієї споруди був Д. В. Оксамитов (2).

Завдяки ретельним натурним дослідженням, проведеним у післявоєнний час, вона була відтворена.

Західний фасад келії має багато декорований перспективний портал, обрамлення якого складалося з таких елементів: зовнішнього профілю, поясу балясин, що чергувалися з заповаленими полочками; трьохчвертного валу з характерними підрізами та чверті, заокругленої в бік отвору. Внизу вал облямування порталу спирається на прямокутну базу. Деталі декору порталу виконані на диво ретельно. Портали, вирішені в подібних формах, ніде більше в Лаврі не зустрічаються*. Над порталом у місці перелому стіни — оригінальний зубчастий карниз** у фасадній площині.

Вище карнизу, як з'ясовано, стіну добудували.

На північній стіні келій під час досліджень виявили замуrowаний цеглою невеликий віконний отвір. Декоративне оформлення цього вікна, виконане з лекальної цегли, своєрідне й досить витончене. Віконний отвір, що мав трьохцентрову перемичку, пошкоджену й дещо розтесану при закладанні, як і чверті отвору, облямований трьохчвертним валом з підрізками, виконаними з лекальної цегли. Отвір вміщено в прямокутній ніші,

* Аналогії архітектурно-декоративним формам келії, прибудованої до північного фасаду пекарні, зустрічаються в ряді пам'яток архітектури України і Росії. Келія мала деякі спільні риси в декорі з одноповерховою прибудовою до Чернігівського колегіуму часів Лазаря Барановича. Окремі архітектурні деталі, такі як, наприклад, зубчасті карнизи, наявні в декорі Покровського собору Харкова і Преображенського собору м. Ізюма. Окремі деталі перспективного порталу собору Молчінського монастиря м. Путивля (1630) та Троїцької церкви в с. Сосниці (1702); це, наприклад, вертикальне обрамлення порталу в вищезгаданих спорудах, що спирається на розкріпований під ними цоколь. Подібний до порталу лаврських келій портал Владимирської церкви в Карпополі (1653 р.) й церкви Вознесіння в Суздалі (1695). Келія має спільні риси з декором церкви на Путінках (1649—1652) та Голішинських палат в Охотному ряду (80-і рр. XVII ст.) в Москві, а також Богоявленської церквою та будинком воеводи у Соликамську (кінець XVII ст.).

** Вище валика, що частково ушілі в фасаді, виявлені 6 рядів стесаної цегляної кладки, а під ними стесані квадратні розміром 4,5x5 см зі слідами давнього затирання з відстанню між ними 10 см (сліди сухариків під карнизом). Зверху над карнизом була полочка, потім 4 ряди навислих зубців, під ними — знову полочка, ряд сухариків, вузька смужка фризу і під нею валик.

1. Говденко Г. И., Захарченко П., Александрова М. М., Пламеницкая Е. Н., Быкова Р. П. Пояснительная записка к материалам исследования. Историческая справка и чертежи обмеров. — К., 1957. — С. 21-22.

2. Говденко Г. И., Захарченко П. и др. Указ. труд. — С. 44.

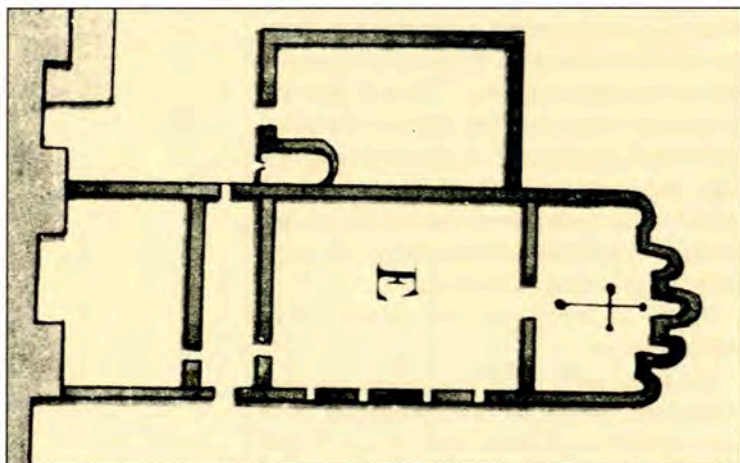
Микільсько-лікарняна церква. Вигляд з південного сходу. Фото 2002 р.

Микільсько-лікарняна церква. Південний фасад. Фрагмент. Вікна. Фото 2002 р.

Микільсько-лікарняна церква. Західний фасад. Фрагмент. Пілястри та ніша. Фото 2002 р.

Військовий інженер Д. Дебоскет. «Плань Печерського монастиря...» 1744 р. Фрагмент. Микільсько-лікарняна церква. РДАВМФ. Росія, СПб. Ф. зл. Оп. 24. Спр. 321.

перспективний наличник якої зроблено з цегли тонкого профілю. По внутрішньому контуру ніші тягнеться ланцюжок з дрібних керамічних блясинок у вигляді намиста.

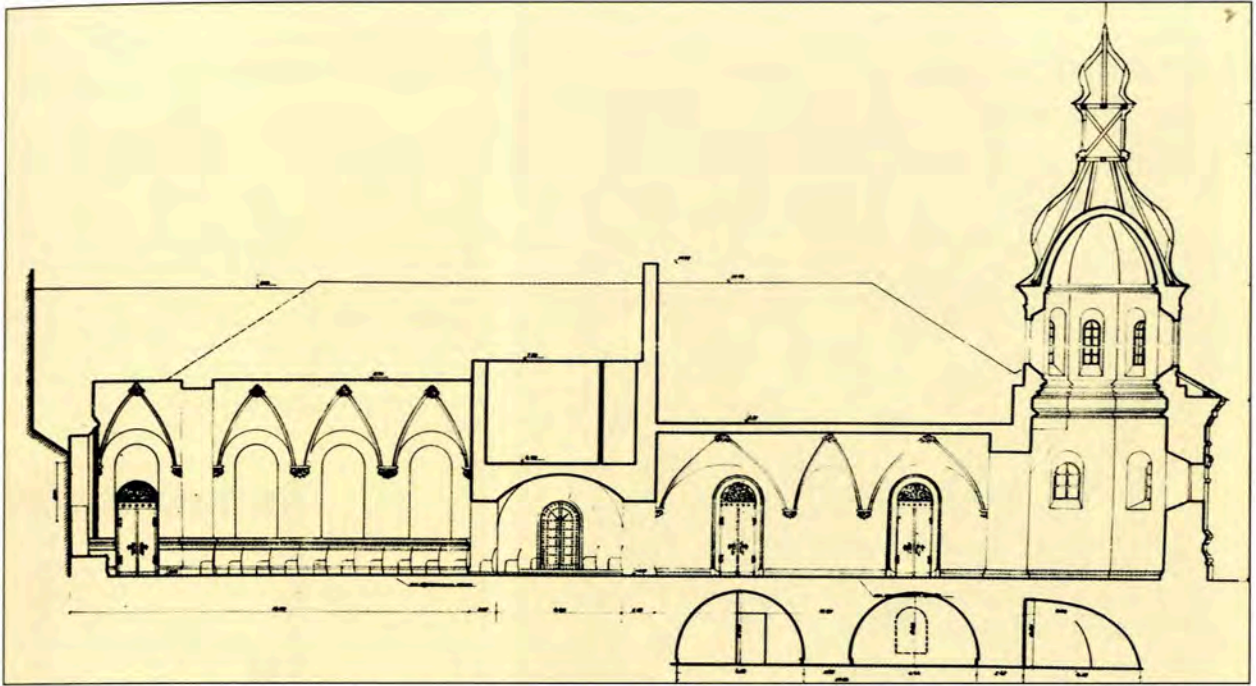
Парадне оздоблення віконного отвору відповідає за загальним вирішенням і за деталями декоративному оформленню вищезгаданого порталу, але окремі деталі тут тонші й дрібніші за аналогічні на порталі, що гармує з величиною цих отворів. Над вікном на північному фасаді келій, як і над західним порталом, тягнувся зубчастий карниз із сухариками (виявлено його залишки).

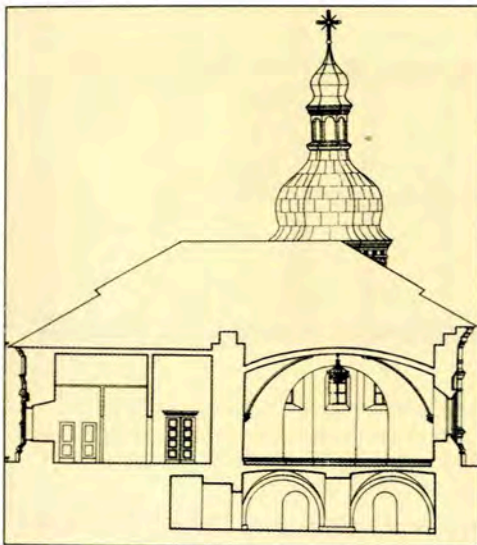
Микільсько-лікарняна церква. Північний фасад. Фрагмент. Вікно. Фото 2002 р.

1. Крицький Б. А. Архітектурно-будівельна діяльність Степана Ковніра // Питання історії архітектури та будівельної техніки. — К., 1959. — С. 95—137; ЦГАДА, Москва. — Ф. 252 «Малоросійська експедиція «Сената». — Д. № 3811765.

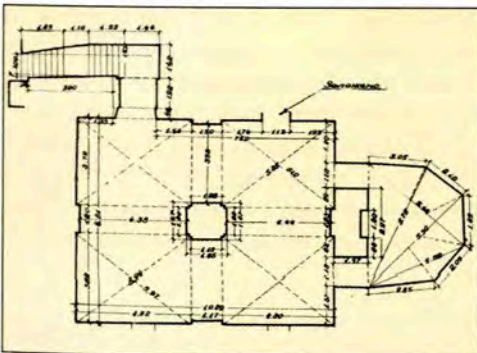
Існування у вищезгаданій період кам'яних будівель пекарні та келії біля її північного фасаду підтверджується документально. Так, в описі споруд Києво-Печерської лаври, які підлягали ремонту після пожежі 1718 р., згадується про «відновлення пекарських изб» і «о вновь там же пристроенной келии» (1).

Архітектори Г. І. Говденко, Є. М. Пламеницька. Микільсько-лікарняна церква. Поздовжній розріз. Обмір. 1954 р.

Архітектори Г. І. Говденко, Є. М. Пламеницька. Микільсько-лікарняна церква. Поперечний розріз. Обмір. 1954 р.

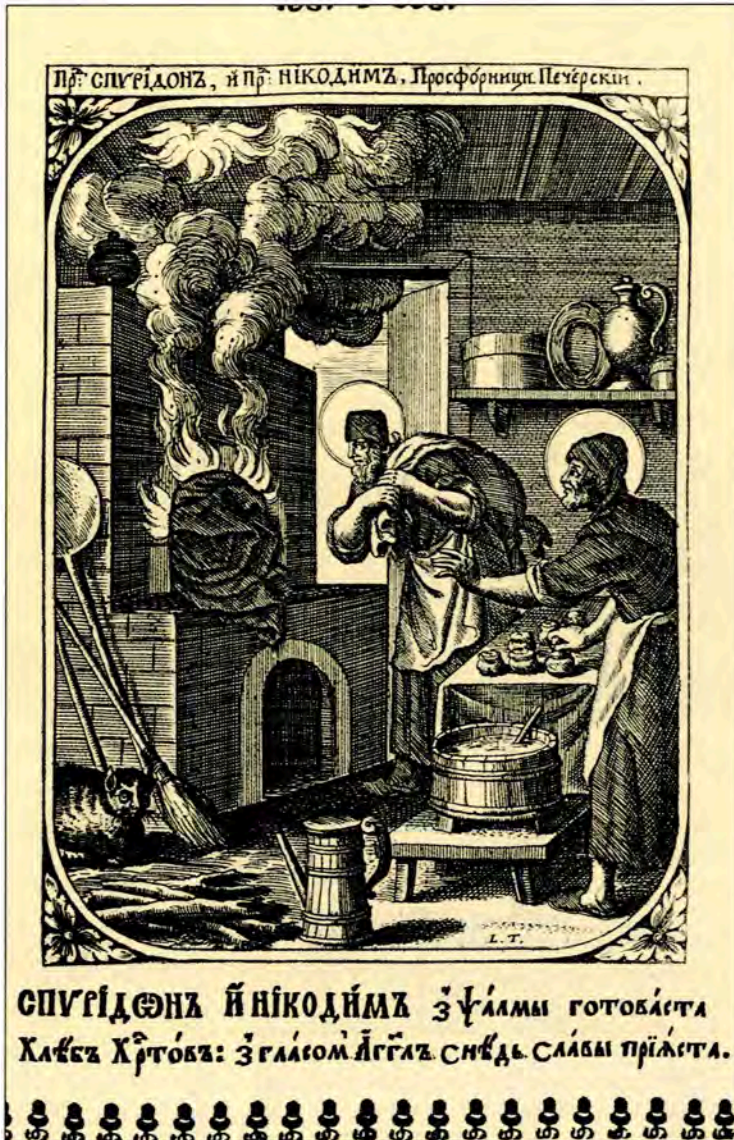
Архітектори Г. І. Говденко, Є. М. Пламеницька. Микільсько-лікарняна церква. План підвалу. Обмір. 1954 р.

Архітектор А. І. Меленський. Обмірне креслення споруд Києво-Печерської лаври. Фрагмент. Микільсько-лікарняна церква. Початок XIX ст.

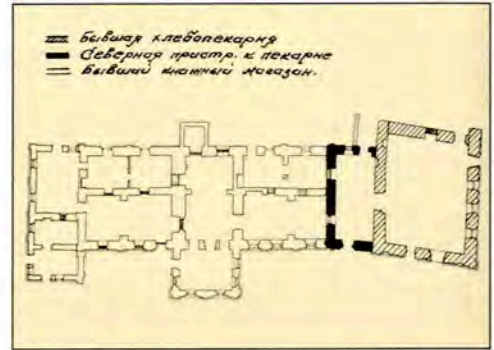
Микільсько-лікарняна церква. Внутрішня стіна північного фасаду зліва від входу зі слідами розпалубки склепіння. Фото 1954 р.

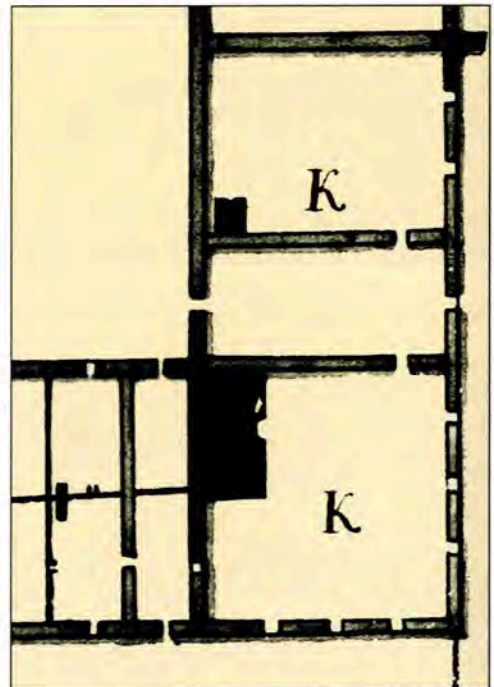
Гравер Л. Тарасевич. Гравюра «Преп. Спиридонъ и преп. Никодимъ, просфорники Печерскіи» з книги «Києво-Печерський патерик». Київ. Друкарня Києво-Печерської лаври. 1703 р.

Келії відчутно постраждали під час зведення книжкової крамниці (між 1721—1745 рр.).* Північна стіна стала внутрішньою стіною нового будинка, при цьому частина архітектурного оздоблення фасаду келій була знищена, а частина — схована під новими стінами та підлогою крамниці.

Під час Другої світової війни комплекс вищезгаданих споруд зазнав значних руйнувань. Найбільш по-

План-схема сучасного корпусу № 12 з будівлею пекарні та келії при ній, що увійшли до його складу.

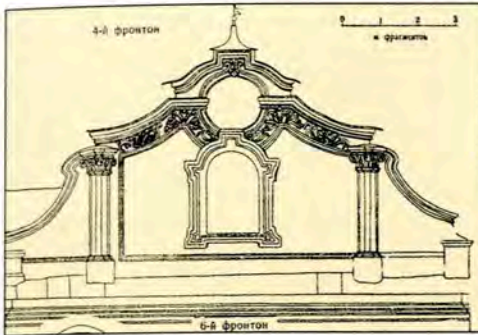
Військовий інженер Дебоскет. «Планъ Печерського монастиря...». 1744 р. Фрагмент. План пекарні. РДАВМФ. Спб. Росія. Ф. зл. Оп. 24. Спр. 321.

страждала будівля пекарні, склепіння якої впало, а південна стіна була значно деформована**. Але в інтер'єрі пекарні, на поздовжніх стінах уцілили п'яти склепіння і розпалубок, а на поперечних — сліди кривої склепіння, що обвалилося. Це й дозволило їх відтворити в післявоєнний час.

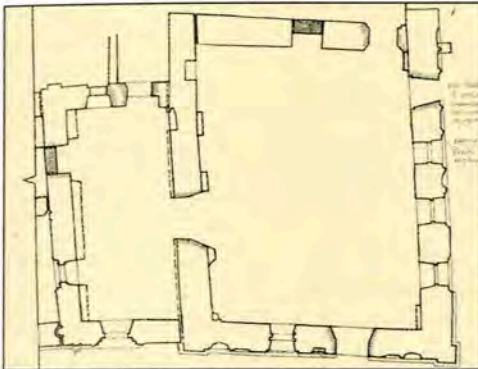
Неподалік від пекарні знаходилась лаврська друкарня, про яку Павло Алепський свого часу писав: «Близ великої церкви есть превосходный,

* Ця споруда була побудована з гладкої цегли розміром (29—30) x (15—16) x (6—6,5) см. Книжковий магазин являв собою прямокутне в плані з двома тамбурами на західному й східному фасадах одноповерхове приміщення з підвалами, високими горищами, високими фронтонами, що увінчували його фасади.

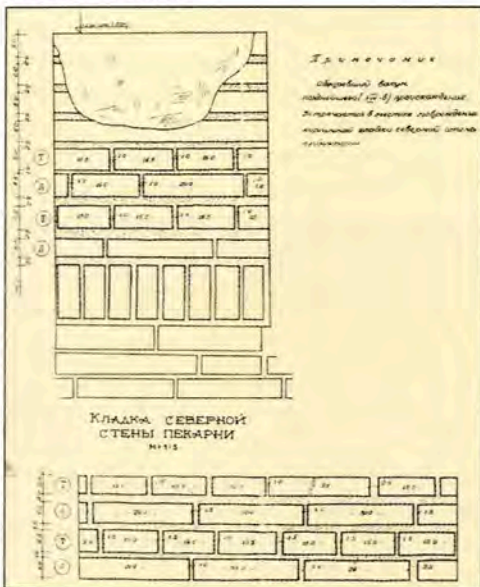
** З'явилися наскрізні тріщини, стіна здулася й відхилилася від вертикального положення (причому не тільки у вільному профоті споруди, а й у місці стику з поперечним східним боком пекарні), верхні ряди мурування карнизу стіни були зруйновані, а частина нижніх його рядів порушена.

Фронтон над пекарнею. Обмірне креслення.

План пекарні та клії, прибудованої до неї з північного фасаду. Із матеріалів натурних досліджень 1954 р.

Мурування стін пекарні. Із матеріалів натурних досліджень 1957 р.

Пекарня. Західний фасад. Фото автора. 2002 р.

Пекарня. Західний фасад. Фрагмент. Вікна та ніші. Фото автора. 2002 р.

знаменитый печатный дом, служащий для этой страны. Из него выходят все их церковные книги удивительной печатью разного вида и цвета, а также рисунки на больших листах, примечательности стран, иконы святых, ученые исследования и пр.». У добу І. С. Мазепи друкарня залишалась провідним видавничим центром в Україні.

За архімандритства Йосифа Кроковського* та митрополита Варлаама

* Кроковський Йосиф (? —1718) — педагог і церковний діяч. Навчався у Києво-Могилянській академії, а потім в колегії, за кордоном. Кілька років мандрував по багатьох країнах Європи, відвідуючи університети. Прослухав курс з філософії і богослів'я в Римській академії. Повернувшись в Україну, прийняв чернецтво в Києво-Печерській лаврі. З 1683 р. працював учителем риторики і поезики в Київській колегії, а після її перетворення був ректором (1689—1690, 1693—1697), ігуменом Києво-Братського і Києво-Микільського (1689) монастирів (1). У 1690 р. висунутий на посаду керівника Києво-Печерської лаври, але під час виборів, на яких була присутня делегація з представників московського уряду та генеральної старшини, лаврські насельники обрали своїм наставником світську особу — Михайла Вуяхевича архімандритом Києво-Печерської лаври (1690—1697). Після смерті Михайла Вуяхевича (в лютому 1697 р.) обраний архімандритом Києво-Печерської лаври (1697—1707). По смерті Варлаама Ясинського був обраний українським духовенством на його місце (1707—1718) та 28 лютого 1708 р. затверджений на цій посаді на прохання гетьмана (2). Лаврська друкарня і монахи привітали Йосифа Кроковського з призначенням у Києво-Печерську лавру, підготували йому посвяту «Камень жизни» (3) з гравюрою Л. Тарасевича (4). Мазепа надав Йосифу Кроковському в 1702 р. універсал на хутір Карлики в полку Ніжинському поблизу Омбича, який належав покійному лаврському ченцеві Кирилові Филімоновичу тощо (5). У листопаді 1708 р. в м. Глухові тричі виголосив анафему і вічне прокляття Мазепі за перехід на бік шведського короля Карла XII. Негативно ставився до духовного регламенту та до справи царевича Олексія Петровича, за що 1717 р. викликаний Петром I до столиці, але з дороги був засланий до Тверського Архангельського монастиря, де 1 липня 1718 р. помер (6). Автор духовних творів, проповідей і передмов до церковних видань.

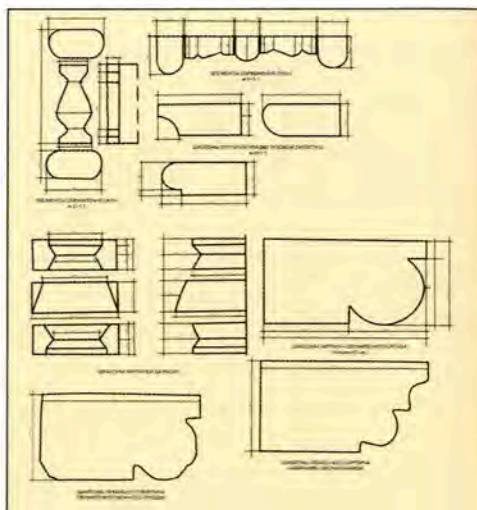
1. Універсали гетьмана Івана Мазепи... № 104. — С. 154.
2. Шербина В. І. Головні будівлі... — С. 77.
3. НБВ, 3258.
4. Степовик Д. С. Леонтій Тарасевич... — С. 165.
5. Яворницький Д. І. Історія Запорозьких козаків... — С. 506.
6. ЦДІАК України. Ф.57. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк.595. Копія. Опубл.: Описание Румянцевской описи. Вып. 2. — С. 189-190; Хижняк З. І. Ректори Києво-Могилянської академії 1615—1817 рр. — С. 106.

Келія XVII ст. біля північного фасаду пекарні. Західний фасад. Фото автора. 2002 р.

Келія XVII ст. біля північного фасаду пекарні. Східний фасад. Фото автора. 2002 р.

Шаблони лекальної цегли з мурування декоративного цегляного оздоблення келії XVII ст. біля північного фасаду пекарні.

1. Крицький Б. А. Народні мастера архитектуры XVIII века на Украине. (Диссертация) — К., 1953. — С. 144; Огієнко І. І. Історія українського друкарства. — С. 291.

2. Шербина В. І. Головні будівлі Печерської лаври // Нові студії... — К., 1926. — С. 85.

3. Крицький Б. А.; С. 145; — Пламеницька Є. І. Атрибуція споруди, зображеної на гравюрі 1758 р. // Українське мистецтво. — 1969; Шербина В. Головні будівлі... — К., 1926. — С. 86.

4. Яворницький Д. І. Т. 3. — С. 493; Митрополит Євгеній Болховітін. Вибрані праці з історії Києва. — К., 1995. — С. 362-363; ЦДА, СПб. — Ф. 834. — Оп. 3. — Спр. 1888. — Арк. 1.

5. ЦДА, СПб. — Ф. 834. — Оп. 3. — Спр. 1888. — Арк. 1.

6. Оглоблин О. — С. 317.

7. ЦДА, СПб. — Ф. 834. — Оп. 3. — Спр. 1888. — Арк. 1.

8. ЦДА, СПб. — Ф. 834. — Оп. 3. — Спр. 2080. — Арк. 73-99.

9. Степовик Д. С. Українська графіка XVI—XVIII століть. К. 1982. — С. 73—74.

10. Національна бібліотека у Варшаві, заклад іконографічних збірок, № 2251; Степовик Д. В. Українська графіка XVI—XVIII століть. Еволюція образної системи. — К., 1982. — С. 74.

11. Оглоблин О. — С. 376, 384.

12. Сіткарьова О. В. Успенський собор Києво-Печерської лаври... — С. 137.

Ясинського* розбирається (1697—1699) стара дерев'яна споруда друкарні, а замість неї споруджується нова кам'яна будівля. Про це свідчив московський мандрівник Іван Лук'янов у 1701 р. у своїх записках, де він зазначив, що в Києво-Печерському монастирі «делают... палату друкарню, где книги печатать». Розміщувалися служби друкарні в двох будівлях.

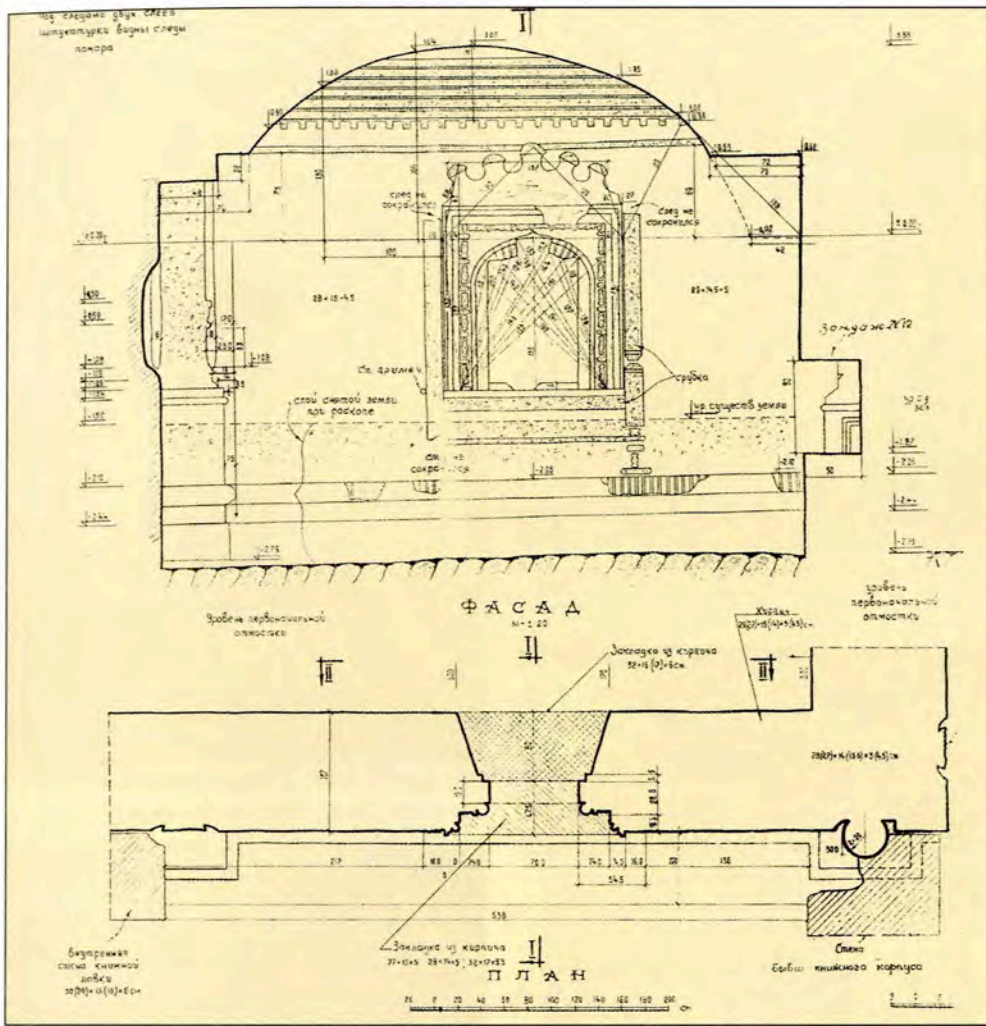
Під час пожежі 1718 р. друкарня зі службами теж постраждала, але ці збитки були, вірогідно, не дуже великі, оскільки до 1721 р. «*типографские две большие избы*» були повністю «*возобновлены*» (1). Їй уже через два роки друкарня почала видавати книги (2). За часи Йосифа Кроковського лаврою був придбаний великий друкар-

ський верстат та видано до 40 вишукано оформлених книг.

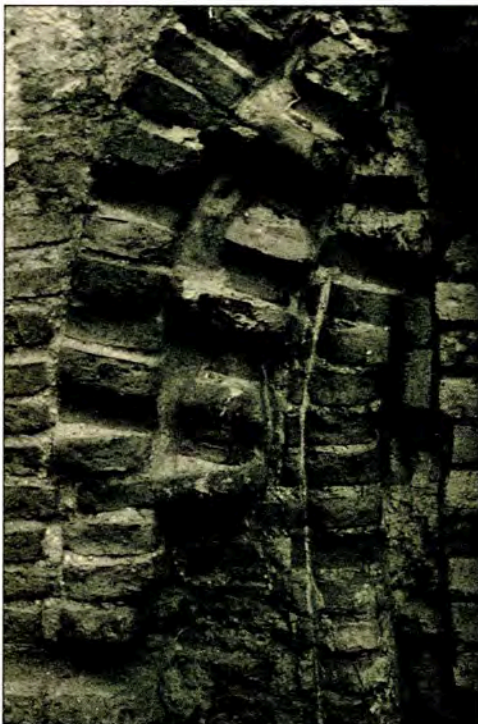
Найбільш раннє з тих, що дійшли до нашого часу, зображень друкарні є на гравюрі для титульного аркуша «Біблії» лаврського видання 1758 р. Вона свідчить, що лаврська друкарня була вельми цікавою будівлею, що мала барокове архітектурне оформлення (3). Первісно ця будівля була одноповерховою. Її парадний західний фасад з головним входом членувався ритмом півколон та віконними отворами, обрамленими фігурними наличниками. Фриз був прикрашений майоліковими розетками. На тлі високого даху з заломом виділялися фронтони, декоровані волютами та різноманітними ліпними прикрасами, що відповідали стилістиці інших споруд архітектурного ансамблю монастиря цього часу, зокрема Успенського собору. В плані споруда друкарні була прямокутною з двома невеликими східними прибудовами асиметричного секційного розпланування. Великий виробничий зал був склепінчастим. Ос-

* Варлаам III Ясинський (? — 1707) — церковний діяч, письменник, автор віршів, передмов, послань, листів тощо. Навчався спочатку у Києво-Могилянській колегії, потім у Краківській академії, викладав у ній, а з 1669—1673 — її ректор. Коли під час військових дій колегія дуже постраждала, поступив проповідником до лаври. З 1673 р. — ігумен Микільсько-Пустинного монастиря (4). 1677 р. повернувся до Києво-Печерського монастиря, де незабаром став намісником, а в 1684 р. був обраний архимандритом (1684—1690) (5) і посвячений у сан чернігівським архієпископом Лазарем Барановичем. Був першим архимандритом, при якому лавра стала підпорядковуватися Московському патріарху. В 1689 р. їздив до Москви (6). Отримав від патріарха Іахима «*Благословенную грамоту*» про посвячення його в цей сан (7), а також кілька жалованих грамот (8). У 1690 р. був обраний митрополитом київським (1690—1707). Цій події присвячений панегіричний вірш — «*Церква триумфальна мудрості Божої*», який був ілюстрований гравюрою Л. Тарасевича (9). О. Тарасевич (1690—1691) виконав гравюру до титула для панегірика на честь Варлаама Ясинського (рис. — ілюстрація до підносного листа Пилипа Орлика цьому митрополиту) (10). На думку деяких дослідників, зображення митрополита є також на гаптованій пелені (1692). Крім того, збереглася гаптована палиця*** «Успіння Богородиці» (кін. XVII ст.), що належала Варлааму Ясинському, малюнок для якої був перенесений з малюнка видання Києво-Печерської лаври «*Молитословец повседневный*» (1685 р.) з гербом цього митрополита. Користувався великою підтримкою гетьмана Мазепи, який надав йому особисто, а також церкві, яку він очолював, великі маєтки. Захищав Василя Кочубея під час його конфлікту з Мазепою (11). Відомі листи В. Кочубея до митрополита. Помер в 1707 р. За заповітом похований в усипальні під Успенським собором поряд з архимандритом Інокентієм Гізелем (12).

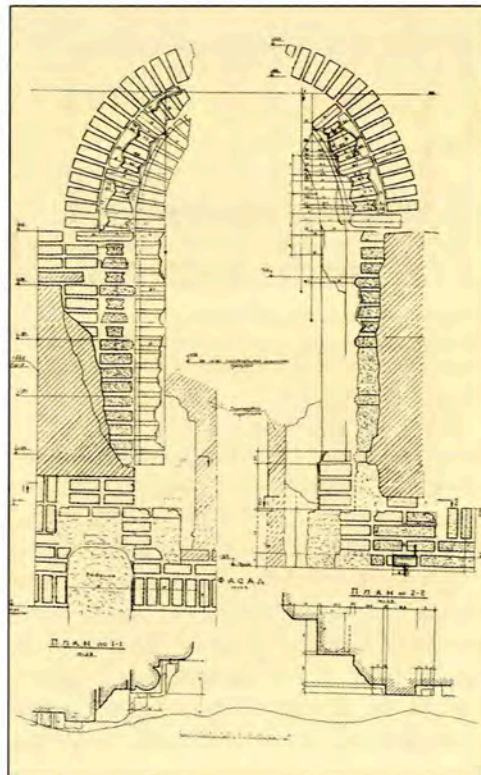

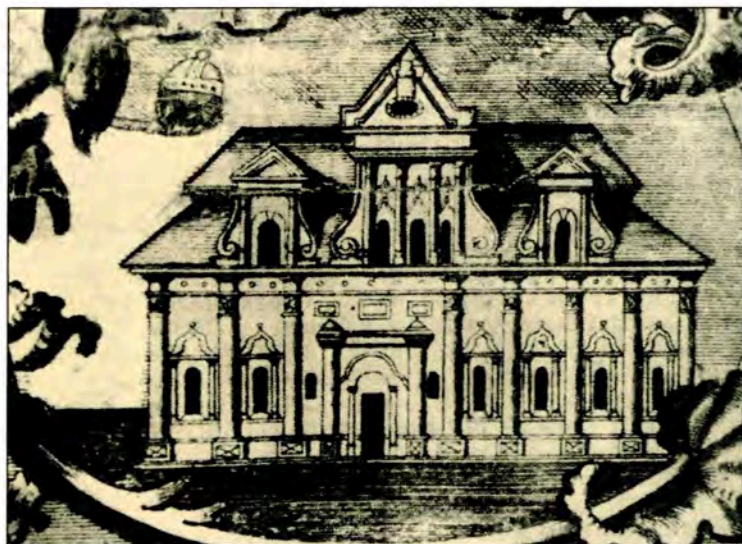
Архітектори
Г. І. Говденко,
В. Б. Петичинський,
Є. М. Пламеницька,
М. М. Олександрова,
Р. П. Бикова. Проект
реставрації. Келії
XVII ст. біля
північного фасаду
пекарні. Фрагмент.
Вікно та зубчастий
карниз. З матеріалів
натурних досліджень.
1957 р.

Келія XVII ст. біля північного фасаду пекарні.
Фрагмент мурування порталу. Фото 1957 р.

Архітектори
Г. І. Говденко,
В. Б. Петичинський,
Є. М. Пламеницька,
М. М. Олександрова,
Р. П. Бикова. Проект
реставрації. Келія
XVII ст. біля
північного фасаду
пекарні. Фрагмент.
Портал. З матеріалів
натурних досліджень.
1957 р.

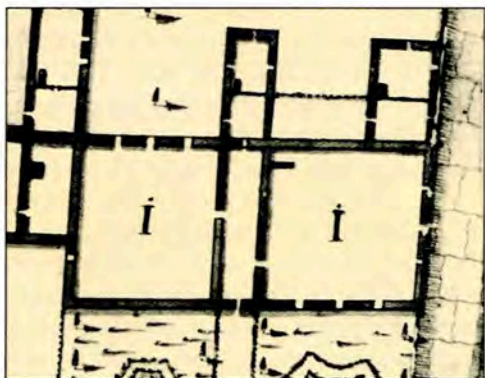
«Біблія». Титул. 1758 р. Видання Києво-Печерської лаври. Фрагмент. Друкарня. Західний фасад.

Друкарня. Західний фасад. Перший поверх. Фрагмент. Вікно. Фото автора. 2002 р.

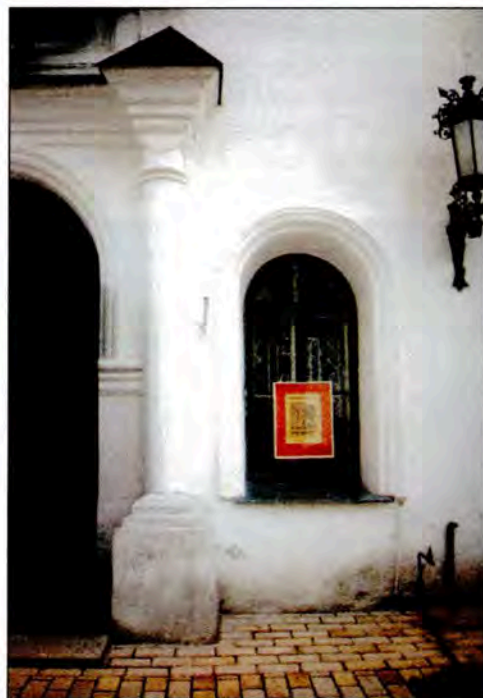
Архітектор А. І. Меленський. Обмірні креслення споруд Києво-Печерської лаври. Фрагмент. Друкарня. Кінець XIX ст.

Військовий інженер Дебоскет. «Планъ Печерського монастиря...». 1744 р. Фрагмент. План друкарні. РДАВМФ. Росія. СПб. Ф. 3л. Оп. 24. Спр. 321.

новний корпус поділявся наскрізними сінми. Уявлення про початковий характер внутрішнього планування будівлі дає план монастиря 1744 року (1).

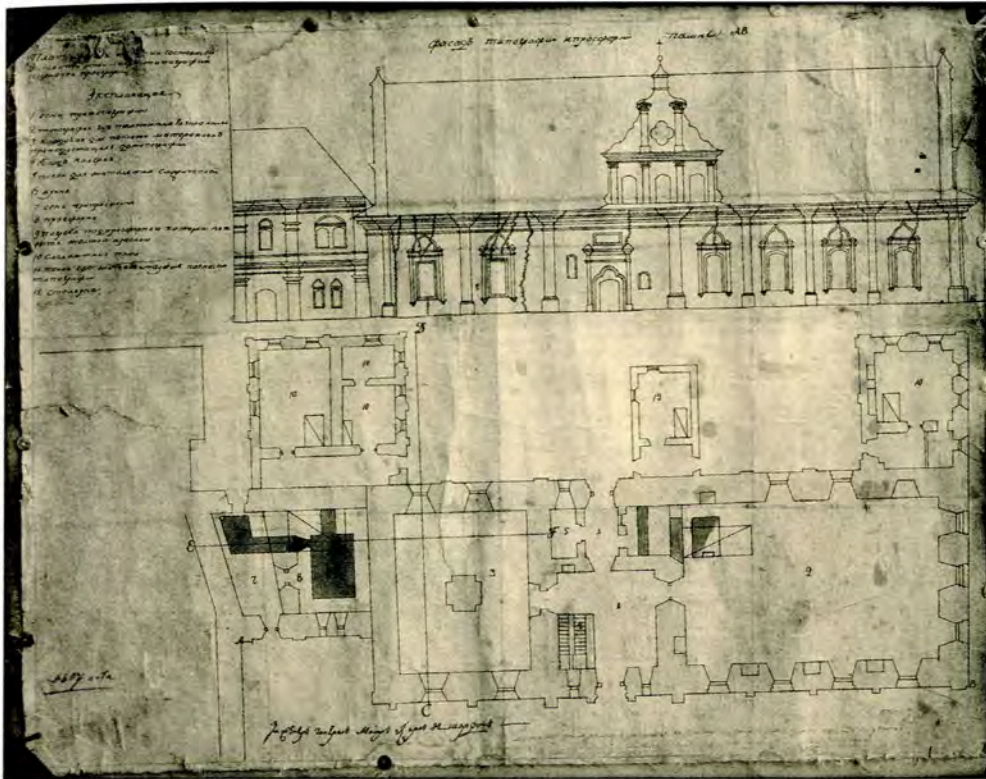
Поява нової будівлі друкарні була зумовлена подальшим розвитком видавничої справи. З цієї ж причини за архимандритства Варлаама Ясинського та Йосифа Кроковського був розширений штат друкарні та збільшена кількість кваліфікованих майс-

Друкарня. Західний фасад. Перший поверх. Фрагмент. Вікно та частина облямування порталу. Фото автора. 2002 р.

трів. Особливу увагу ці архимандрити звертали на поліпшення художнього оформлення лаврських видань. У цей час був поповнений і оновлений ілюстративний фонд друкарні. Для цього були запрошені та заохочені

1. РДАВМФ. СПб. — Ф. 3л. — Оп. 24. Спр. 321.

Інженер, генерал-майор Карл де Шардон. «Плань, фасадъ и профили состоящей въ Киево-Печерской лавре типографии и при оной просфорни». 1807 р.

Гравер Г. Левицький. Гравюра для тези на честь І. Негребецького. 1738р. Із зображенням Лаврської друкарні. Фрагмент.

замовленнями кращі гравери (1): брати Леоній та Олександр Тарасевичі, Іван Щирський, Данило Галяховський, — стиль, особиста манера й технічні прийоми гравірування яких справили величезний вплив на українську графіку кінця XVII — початку

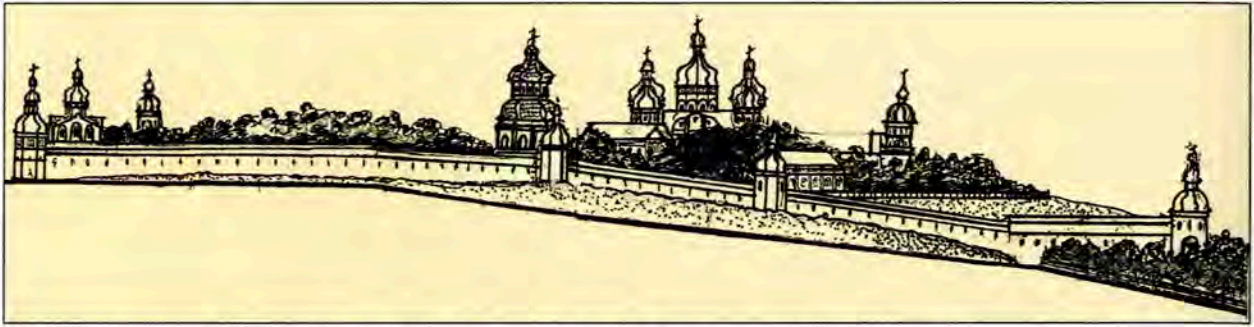
«Новый Заветъ». 1703 р. Титульна розгортка. На форзаці книги напис «Войнаровський. От пресвитглого князя и царевича Алексия Петрова гетману Ивану Мазепе жалую. 11 квітня 1708 року». Відбиток печатки з гербом І. С. Мазепи. НМЛ. Інв. № СДК-1756; КВ-22742. (2)

«Новый Заветъ». 1703 р. НМЛ. Інв. № СДК-1756; КВ-22742. (3)

Видання Лаврської друкарні початку XVIII ст.

1. Степовик Д. С. Леонтій Тарасевич. — С. 167
2. Каталог Історико-мистецької виставки 21—24 серпня 2002 р. (Львів). Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття. К. 2003. — С. 60.
3. Там само. — С. 61.

Панорама території Києво-Печерської лаври на початку XVIII ст. Реконструкція автора. 2003 р.

1. Титов Ф. Н. Типография Киево-Печерской лавры: Ист. очерк. 1606—1616—1916 гг. — К., 1916. — С. 414; Степовик Д. В. Леонтий Тарасевич. — С.

2. Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. 3-е изд. — М., 1979; Лихачев Д. С. Барокко и его русский вариант XVIII века // Рус. литература. — 1969. — № 2.

3. Липа К. Французский трактат з фортификації в українській книгозбірні // ПА. — 1998. — № 3, 4. — С. 81.

4. Степовик Д. Леонтий Тарасевич. — С. 190.

5. Степовик Д. Леонтий Тарасевич. — С. 193.

6. Ровинський Д. А. Подробный словарь русских гравиров XVI—XIX вв., стлб. 647 (за однотомним виданням).

7. Художники народов СССР. — Т. III — М., — С. 494.

8. Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятники книжкового мистецтва. Каталог стародруків. Кн. 2. Ч. II. (1701-1764). — Львів, 1984. — С. 22; Адамівич О. В. До питання про творчість київського гравера Данила Галяховського Мистецька спадщина. — К., 1993. — С. 56.

9. Фонди НКПІКЗ. КПЛ — Кн. 159.

10. Адамівич О. В. До питання про творчість київського гравера Данила Галяховського...

11. Титов Ф. Типография Киево-Печерской лавры 1924. — С. 477-480.

12. Ровинський Д. О. Русские народные картинки. Кн. 3. — Слб., 1881. — С. 696; ЛНБВС. — Інв № 44785; Опубл. каталог історико-мистецької виставки 21 червня — 24 серпня 2003 р. м. Львів «Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття». — К., 2003.

13. Попова П. М. Матеріали до словника українських гравірів. — К., 1926. — С. 26; Адамівич О. В. До питання про творчість... — С. 60.

14. Степовик Д. В. Леонтий Тарасевич. — С. 192.

XVIII ст., а також на графіку сусідніх народів. На зміну деревориту приходить мідьорит, тобто гравюра на міді, що дозволяє значно покращити якість гравюрних відбитків.

Репрезентують книжкову справу та граверство в монастирі в цей час лаврські видання «Києво-Печерського патерика»,* прикрашені високохудожніми гравюрами, виконаними Антонієм (Олександром) та Леонтієм** Тарасевичами, Данилом Галяховським,*** Федором, творчість яких формувалась у період становлення й розвитку в

українському мистецтві загальноєвропейського стилю бароко.

Чимало лаврських гравюр цікаві тим, що на них зображені Успенський собор та інші монастирські споруди. Великий інтерес у контексті нашого дослідження становлять гравюри Л. Тарасевича «Печера преподобного отця нашого Антонія» і «Печера преподобного отця нашого Феодосія»****, на яких зафіксовані архітектурні ансамблі Дальніх і Ближніх печер.

* Крім богослужбових книжок і молитовників, тут видавалися твори тогочасних українських письменників, підручники. Книжки друкувалися українською, церковнослов'янською, польською мовами, латиною. Однією з перших книг, надрукованих у новій друкарні, було нове видання «Києво-Печерського патерика», ілюстрованого численними гравюрами, на яких можна впізнати деякі споруди монастиря. В 1702 р. вийшло два видання (в травні та грудні) «Патерика». Грудневе видання призначалося для подарунків високопоставленим особам і гостям Києво-Печерської лаври (1). Книгу прикрашали мідьорити Л. Тарасевича (2).

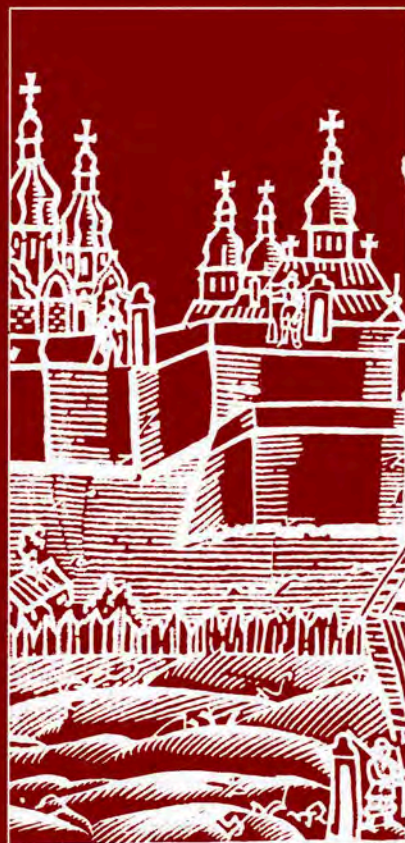
** Тарасевич Леонтий (в чернецтві) (50-і рр. XVII ст.) — походив із заможної родини, здобув ґрунтовну на той час освіту, в другій половині XVII ст. навчався в майстерні в Кіліанів в Аугсбурзі (3). У 80-х роках XVII ст. порвав з католицизмом та уніатством і перейшов у православну віру. Разом з О. Тарасевичем працював над штампами та ілюстраціями для видань Віленської друкарні. З середини 90-х рр. працює у Києві. Л. Тарасевичу належить 45 гравюр, якими було ілюстровано «Києво-Печерський патерик», у т. ч. «Печера преподобного отця нашого Антонія» (4) і «Печера преподобного отця нашого Феодосія» (5), надруковані 1703 р. та, як вважають деякі дослідники, додані до «Києво-Печерського патерика» видання 1702 р. (6).

*** Галяховський Данило (1674—1709) (7) — відомий гравер, творчість якого є значним внеском у розвиток українського образотворчого мистецтва. У фондах НКПІКЗ зберігається один примірник (інші — в бібліотеці АН Росії, а також у Черніпівському державному історичному музеї) (8) «Євангелія-Апракос» 1707 р. в срібній з позолотою шаті (9) з двома підписаними різцевими гравюрами на міді (титульний аркуш і композиція «Іоанн Богослов») цього майстра (10). «Євангелія-Апракос» було подаровано І. Мазепою Києво-Печерській лаврі (11). На титульному аркуші є зображення Успенського собору. Крім двох гравюр у «Євангелії-Апракос», Д. Галяховського вважають автором ще кількох творів: алегоричного портрета Петра I при панегірику Феодана Прокоповича (1709 р.); Тези Київської духовної академії, присвяченої І. С. Мазепі, з його портретом (1708 р.) (12); гравюри «Варлаам Пустельник», присвяченої Варлааму Ясинському; гравюри «Ісааф-царевич», присвяченої митрополиту Іосифу Кроковському (13).

**** Збереглися рідкісні примірники цих гравюр, що знаходяться в Національній бібліотеці у Варшаві, де значаться як станкові гравюри (14).

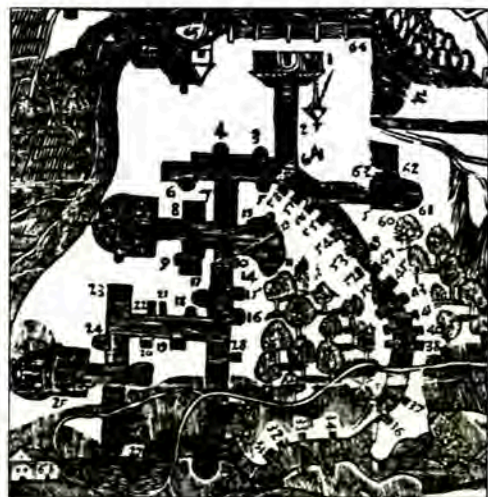
V.

*Архітектурний
ансамбль
Нижньої лаври*

Гравюри «Печера преподобного отця нашого Антонія» та «Печера преподобного отця нашого Феодосія» (1702 р.)^{*} дають цінний матеріал для реконструкції архітектурних комплексів Дальніх та Близьких печер кінця XVII — початку XVIII ст. При виконанні цих гравюр Л. Тарасевич обрав узвичаєний в Україні засіб об'єднання топографічної карти місцевості із зображенням панорами тієї ж місцевості. Такі плани панорамно-пейзажного характеру мали різні умовності, але Л. Тарасевич, вірогідно, збагнув їх позитивні сторони — наочність, виразність, декоративну вишуканість, тому й надав їм перевагу. Документальна цінність цих планів полягає в тому, що вони є наслідком польових обстежень і обмірів монастирської території включно з підземеллями. На цих гравюрах на рельєф монастиря нанесено план печер та підземних церков, навіть позначені місцезнаходження рак та написані імена святих, моці які в них лежать^{**}. Тому, як і план 1638 року в книзі А. Кальнофойського «Тератургима», ці гравюри є найціннішим джерелом з топографії та археографії, що дають досить повне уявлення як щодо планування печер на початку XVIII ст., так і щодо похованих тут осіб.

Порівняння гравюр 1702 р. з більш пізніми планом печер, зокрема планами створеними військовим інженером Дебоскетом в 1744—1745 рр., а також з гравюрами 1623, 1638, 1674-го та кресленням 1661 р., малюнком 1651 р. (1) до-

Гравюра із книги А. Кальнофойського «Тератургима». 1638 р. Фрагмент. Територія Близьких печер. НКПІКЗ, КІПІ-ГР-1551.

зволяє простежити динаміку розвитку Близьнопечерного та Дальнопечерного архітектурних комплексів, відмітити зміни, що сталися не тільки на цих територіях за тривалий період, а й у самих печерах. Ретроспекція в даному випадку є важливим чинником для відтворення вигляду печер у час, що нас цікавить. Уявлення про останні доповнюють їх описи, зроблені в попередню добу.

Так, у 1640 р. Симон Старовольський писав про них: «При этом монастыре (Києво-Печерському. — О. С.) находятся вырытые в земле пещеры, куда полагались некогда тела киевских князей; некоторые из них доселе остаются святыми» (2). Гійом Левассер де Боплан^{***} через 7 років

1. Смирнов Я. И. Рисунки Клева 1651 года по копиям конца XVII века // Труды XIII археологического съезда в Екатеринбургe. Т. II. — М., 1908 г.

2. Сборник материалов для исторической топографии Клева и его окрестностей. Отд. II. — К., 1874. — С. 50.

3. Ровинский Д. А. Подробный словарь русских гравиров XVI-XIX вв., стлб. 647 (за ономонимным изданием); Степовик Д. В. Леонтий Тарасевич і українське мистецтво бароко. — К., 1986. — С. 192.

4. Степовик Д. В. Леонтий Тарасевич. — С. 192.

5. Ляскоронський В. Г. Гійом Левассер де Боплан і його історико-географічне тлумачення Южної Росії. — К., 1901; Buczek K. Beauplan Wilhem Le Vasser de (1673) // Polski s'ownik biograficzny. — Krakow, 1935. — Т. I. — С. 384-386; Pernal A.B., Essar D.F. The 1652 Beauplan maps of the Ukraine // Harvard Ukrainian Studies. Cambridge, Mass. — 1985. — Vol. 9. — № 1/2 — P. 61-64.

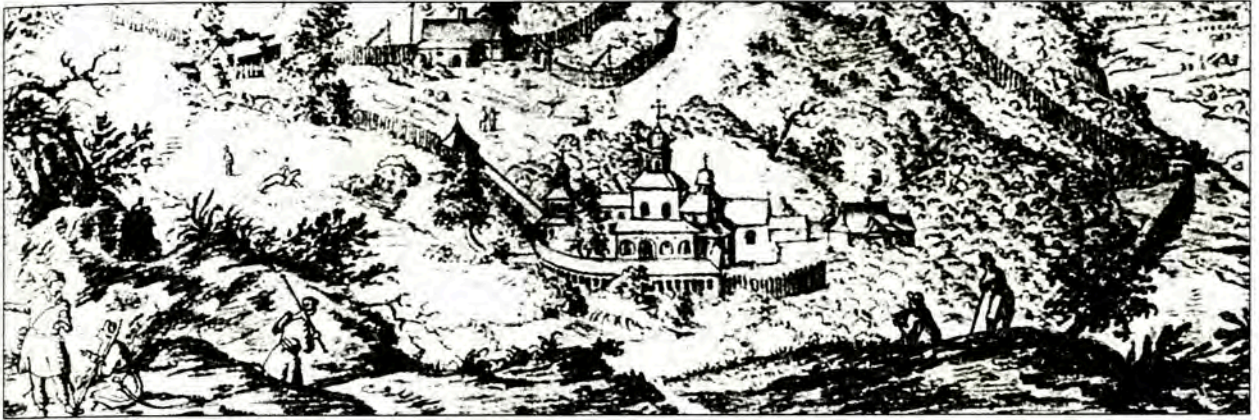
6. Wojcik Z. Wstep // Eryka Lassoty I Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy. — Warszawa. — 1972. — S. 38.

7. Р. І. Соєса. Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. Короткий нарис. — К., 2000. — С. 45.

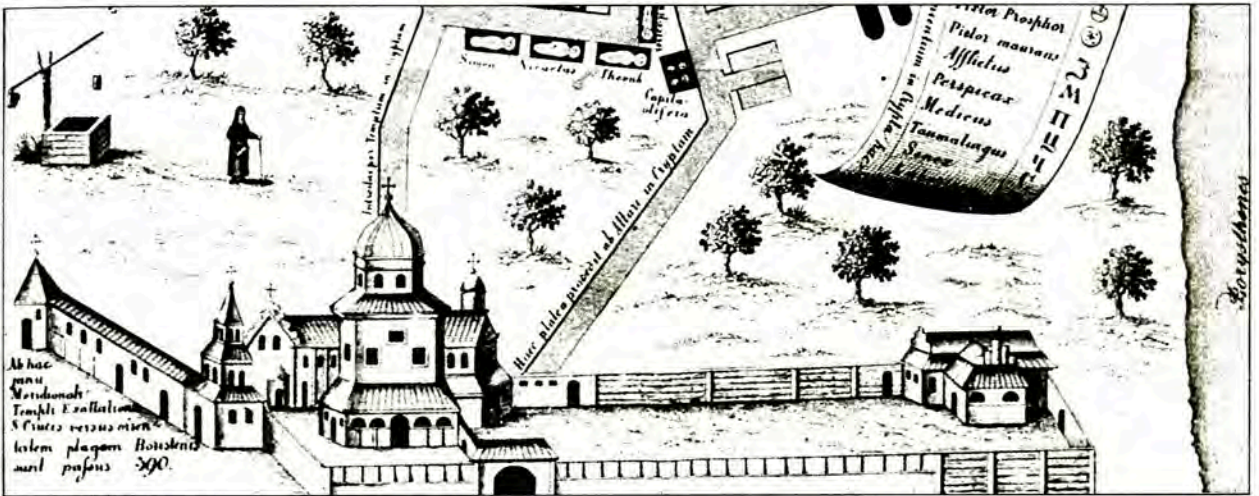
^{*} Деякі дослідники вважають, що плани додавалися до видання «Києво-Печерського патерика» 1702 р. окремо (3), а не призначалися для безпосереднього ілюстрування книги, хоча своїм змістом опосередковано пов'язані з оповіданням про Антонія і Феодосія (4).

^{**} Крім того, в експлікації до плану позначено, що біля рак з мошами стояли позначки — сонечко, півмісяць, зірка, хрестик, літера тощо, а в спеціальний стовпчик, взятий у барокову раму, винесені роз'яснення цих умовних знаків: кожен із них показує, в якому сані або на якому ступені чернечої ієрархії упокоївся той чи інший святий. Сонечко біля раки означало, що в ній дежить митрополит; місяць — єпископ, патерія — ігумен; зірка — священномученик, хрестик — мученик; ключ — затворник; держава — князь; хлібець — прокурник. Літерами позначені раки дияконів, багатостраждальців, прозорливіців, щилителів, чудотворців, старців, працелюбних. Можливо, вишезгадані позначки збереглися в печерах і в період, що розглядається.

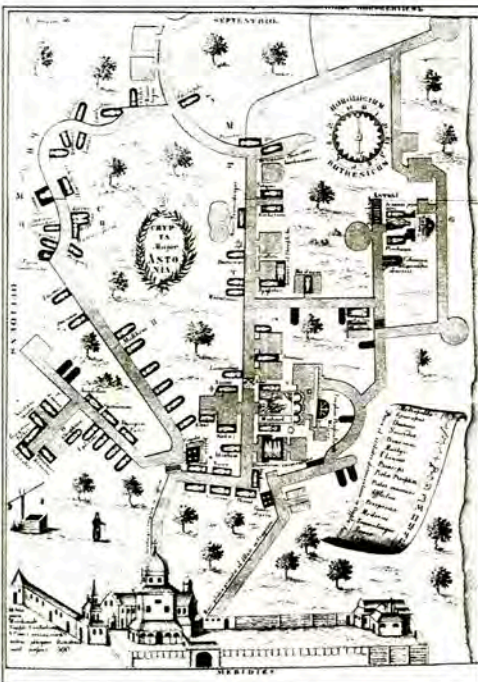
^{***} Боплан Гійом Левассер (бл. 1600—1673) народився в Нормандії, французький військовий інженер, картограф (7), архітектор, паркобудівник, письменник-мемуарист, учений. Спеціалізувався на військовому будівництві, набув досвіду також у галузі артилерії та картографії. У 1630—1648 рр. перебував на службі у Речі Посполитій, як найманий «військовий архітектор і капітан його королівської величності» служив у артилерії польського коронного війська, що дислокувалося в Україні. Багато подорожував по всій Україні, займаючись військовим будівництвом і збираючи матеріали для великої карти України і спеціальних карт окремих регіонів. За наказом краківського каштеляна Консипольського заснував на території України 50 слобід. Керував будівництвом замків і фортець на півдні України (6). За проектом Гійома Левассера де Боплана та його колеги — співавтора італійця Адреа-дель-Акві в 1635—1640 роках побудовано резиденцію польського гетьмана Консипольського в селі Підгірні Львівської області. У 1647 році склав опис України «Description de Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne contenes depuis les confins de la Moldavie, jufques aux limites de la Transylvanie, ensemble leurs moeurs, fac ons de vivre et de faire la Guerre», перше видання якого вийшло в Руані в 1651 р. До книги додавалася карта України. Картографічні роботи Боплана започаткували новий етап картографування України, пов'язаний з появою карт, створених на основі інструментальних зйомок (7).

Малюнок, який приписують голландському художнику Абрахаму Ван-Вестерфельду та датують 1651 р. Фрагмент. Територія Ближніх печер.

План Ближніх печер із книги І. Гербінія. 1675. Копія плану 1661 р. Фрагмент. Територія Ближніх печер. НКШКЗ, КПЛ-ПЛ-1430.

План Ближніх печер з книги І. Гербінія. 1675 р. Копія плану 1661 р. НКШКЗ, КПЛ-ПЛ-1430.

(1647 р.) (1) трохи доповнив це повідомлення. Він писав: «В горі, сусідній з монастирською (з територією Верхньої Лаври. — О. С.), є багато печер, схожих на копальні, які заповнені великою кількістю тіл...». Боплан відмічав, що печери вириті «певною мірою у піску», тому вони «взимку теплі і сухі, а влітку прохолодні й сухі, без жодної ознаки вологості» (2).

Більш повна інформація про Ближні печери міститься в описі, зробленому П. Алепським: «Нас повели вниз в подземельє, вырытое в длинной горе, потом в пещеру, где вели отшельническую жизнь святые Антоний и Феодосий... Мы осматривали многочисленные помещения и узкие, убогие кельи и места, где почивает большое число отцов и владык: они до сих пор остаются в своих гробах... Вся эта пещера представляет норы и келейки, не вмещающие даже ребенка...». Ці поховальні

1. Herbst S. Prace kartograficzne Beauplana-Hondiu sa z roku.1652// Przegląd Historyczny. — Warszawa., 1952. — T. 43. z. 1. — S. 124-128.

2. Гійом Левассер де Боплан. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн // Україна в міжнародних зв'язках: хроніки, мемуари, щоденники. К., 1990. — С. 34-35.

Полковник І. Ушаков. «Чертежь Киеву граду...». 1695 р. Фрагмент. Територія Ближніх печер. ЦДІАК. Україна. Ф. 52. Оп. 1. Спр. 13-а.

локули — одиночні та крипти для групових поховань були досліджені в 1978—1979 рр.* під час реставрації печер. Усього в стінах підземних галерей відкрито близько 300 печерних поховальних споруд. Крім того, були вивчені житлові приміщення, давні печерні ходи, поховання під підлогою.

За часів Петра Могили по боках паломницького маршруту були влаштовані ніші аркасолії, в яких встановили раки з мощами печерських угодників, а частину поховальних споруд лабіринту замурували. Кількість аркасолій у період, що розглядається, дещо збільшилась, але самі печери, судячи з їх опису очевидцем Іоанном Лук'яновим у 1701 р., мало змінилися. За цей період, вірогідно, лише трохи збільшилась їх довжина та кількість святих мощей. *«и поидохома во Антониеву пещеру, — писав він. — И ту видѣхомъ преподобныхъ отецъ; въ неотлѣнныхъ потехъ что живые лежатъ и столь множество ихъ — что звѣздъ небесныхъ! Всѣ яко живы лежатъ дивно чудо!...»*

Як відомо, за митрополита Петра Могили було складено *«Канон печерським святим»*, який набув значення

офіційного церковного маніфесту й проголосив почитання українських спасенників, перш за все печерських ченців (1). При Варлаамі Ясинському (1688—1690 рр.) було розпочато створення звіту українських *«Житій святих»* та встановлена дата соборного святкування печерських іноків: *«тим, хто почив у спокої в Ближніх печерах»*, — в один з днів від 22 до 28 вересня, в Дальніх — 28 серпня (за старим стилем) (2).

У зв'язку з цим оформленню інтер'єрів печер, де були виставлені для поклоніння раки з мощами, стали приділяти ще більше уваги. Деякі дослідники вважають, що в аркасоліях були вміщені ікони. Окремі старовинні ікони зберігалися навіть до 1941 р. Вони були великого розміру та заповнювали весь отвір аркасолей. На них зображувались фігури лежачих *«преподобних печерських»*. Пристосовані до слабкого печерного освітлення, вони були виконані в різких синюватих абрисах, у суворій, дещо монотонній манері (3). Під час вищезгаданих досліджень печер було виявлено фрагменти настінного живопису (4).

1. Кабанеш Є. П. Історія печерської канонізації та стислі відомості про печерських святих // Дива печер лаврських. — К., 1997. — С. 48-49.

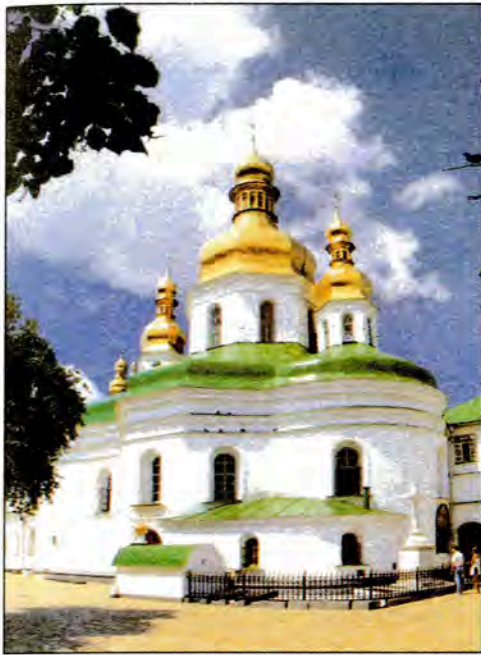
2. Воронцова Е. А. Лаврські печери // Путівник. — К., 2000. — С. 42.

3. Голубинський С. История канонизации святых русской церкви. — М., 1903. — С. 524; Жолтовський П. М. Український живопис XVII-XVIII ст. — К., 1978. — С. 27-28.

4. Мовчан І. І., Авагян А. Б. Отчет об археологических исследованиях в Ближних пещерах Киево-Печерского заповедника, проведенных в 1978-1979 гг. // НА ІА НАН України. 1978-79/165, № 20625; Мовчан І. І. Ближні печери Печерського монастиря в Києві // Старожитності Русі-України. — 1994. — С. 153-160.

* Дослідження 1978-1979 рр. проводилися архітектурно-спелеологічною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом І. І. Мовчана та О. В. Авагяна. Ці охоронні розкопки були наймасштабнішими з досліджень лаврських печер. На жаль, у звіті про дослідження майже відсутня детальна архітектурно-археологічна документація.

Хрестовоздвиженська церква. Південно-східний фасад. Фрагмент. Фото 2002 р.

Л. Тарасевич. Гравюра «Преподобний Матвій прозорливий» із книги «Печерський патерик». Друкарня Києво-Печерської лаври. 1702 р.

Оправа «Євангелія». Срібло, оксамит, карбування, позолота. 1701 р. НКПІКЗ, КПЛ-КН-1937, СО — 178.

Оправа «Євангелія». Срібло, оксамит, карбування, позолота. 1701 р. Фрагмент. Зображення Хрестовоздвиженської церкви. НКПІКЗ, КПЛ-КН-1937, СО — 178.

Гробниці з мощами були вкриті дорогими покривалами. На одну з них — раку з мощами Іллі Муромця, що стояла «подъ покровомъ златымъ», звернув увагу Лук'янов. Зацікавили його й інші стародавні реліквії: «И ходихомъ по пещерѣ и дивлятихося и пихомъ воду съ Маркова креста*, что на себѣ нашивалъ преподобный, желѣзный великой крестъ; желоватъ онъ сдѣланъ. Тутъ же видихомъ крестъ Антоніевъ, деревянный великій, съ возглавиємъ, троєчастный, на его гроницѣ стоить. Тутъ же стоятъ стойки деревянные; а къ нимъ предѣланы цѣпи желѣзныя: тутъ на ночь на тѣ цѣпи бѣсноватыхъ кують» (1).

Печери в середині XVII ст., як свідчить їх зображення на малюнках, що приписують А. Ван-Вестерфельду, мали вигляд просторих земляних галерей значної ширини та висоти. На одному з зазначених малюнків зображений дерев'яний стовп, біля якого провадили екзорстичні акти, а також полиці, на яких стоять скляні посудини з мироточивими главами.

Про це, а також про інші подробиці щодо інтер'єру печер повідомляв

Майстер І. Білецький. Потир. Срібло, карбування, позолота, гравіювання. 1719 р. Вклад ієромонаха Петронія до Хрестовоздвиженської церкви. НКПІКЗ. КПЛ-М-611.

* Вишезгаданий мідний візантійської роботи хрест преподобного Марка Печерника (Гробкопателя. Пам'ять 29 грудня/11 січня), що жив на межі XI-XII ст., використовувався для напування віруючих святою водою. Хрест зберігся до нашого часу.

І. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — Отд. II. — К., 1874.

**Портрет та речі,
що належали
архімандриту
Йоасафу
Кроковському.**

Панагія-складень з
гербом архімандрита
Києво-Печерської
лаври Йоасафа
Кроковського. Срібло.
ЧОІМ. Інв. № 2138.

Гравєр Л. Тарасевич.
Гравюра
«Воскресіння» з
книги «Камень
жизни» та текст з
посвятою
архімандриту Києво-
Печерської лаври
Йоасафу
Кроковському з
нагоди його обрання
його архімандритом.
Друкарня Києво-
Печерської лаври.
1697 р. НБВ, 2258.

Невідомий художник. Портрет Йоасафа
Кроковського (?—1718), митрополита
київського та галицького. Друга половина
XVIII ст. Полотно, олія. НКПЗ. КПЛ-П-527.

Павло Алепський: «... их келии (Антония и Феодосия. — О. С.) вместе, и подле келий стол, высеченный из камня. Над келиями в скале место, откуда капала для питья им вода, которой было достаточно для всех этих святых... Подле кельи упомянутых святых стоит деревянный столб; к нему привязывают умалишенных, и они тотчас исцеляются. Мы помолились и приложились к отдельным главам, из коих источается миро: они желты, как золото, и лежат в стеклянных сосудах» (1). Цей опис відображав ситуацію в печерах і в період, що розглядається.

А. Кальнофойський згадує в Ближніх печерах лише дві підземні церкви: «Офірування пречистої Діви, гарно оздоблену» та «в ім'я святого Антонія, висклену і декоровану» (2). Обидві ці церкви з іконостасами зафіксовані на плані 1638 р. Але Павло Алепський подає щодо кількості церков іншу інформацію: «Близ келий красивая церковь с иконостасом, который кажется новым,... В ней они соверша-

ли литургию, и до сих пор иереи монастырские продолжают в ней служить обедню. В этой пещере есть еще три церкви с иконостасами, для прочих отшельников, и в них доселе совершают литургию» (3).

У 1691 р. в Ближніх печерах була влаштована церква на честь прп. Варлаама Печерського, про що свідчив напис на камені червоного кольору, що був вміщений у стіні печер: «В славу Бога, в Троице единого славимаго во Святых его, и в честь заступницы нашея Пресвятыя Богородицы, составися Святому Угоднику Божию и Богородичну, Преподобному Отцу нашему Варлааму Печерскому зде при теле его святом Придел и Алтарь в пещере сей, на желание иждивительное переее Архимандрита Печерскаго, потом же Митрополита Киевскаго, Преосвященнаго Варлаама Ясинскаго, при Настоятельстве по нем Архимандрита Мелетия Вуяхевича, а при строительстве Блюстителя Пещеры сея, Иеромонаха Илариона, року 1691, Ианнуария 17 дня основася, Апреля же дня 4 в субботу воскресения четверодневнога Святаго Лазаря совершися с начатием священнодействия» (4).

Настінні розписи, ікони, іконостаси в підземних церквах, цінні покривала на раках, запалені свічки, лампади, створювали досить мальовничі інтер'єри в підземних лабіринтах.

У період, що розглядається, певні зміни відбулися й у забудові над Ближніми печерами. Так, А. Кальнофойський, описуючи територію печер, не згадує про наземну церкву над ними, а лише зазначає, що «Ход (в печери. — О. С.) для безпеки тих, що ходять, муром засклепений». Порівнюючи зображення споруд на Ближньопечерній території на плані монастиря 1638 р. з малюнком Лаври, що традиційно датується 1651 г., можна зробити висновок про те, що дерев'яна Хрестовоздвиженська церква над входом в печери була побудована до цього часу, тобто, вірогідно, при митрополиті Петрі Могилі.

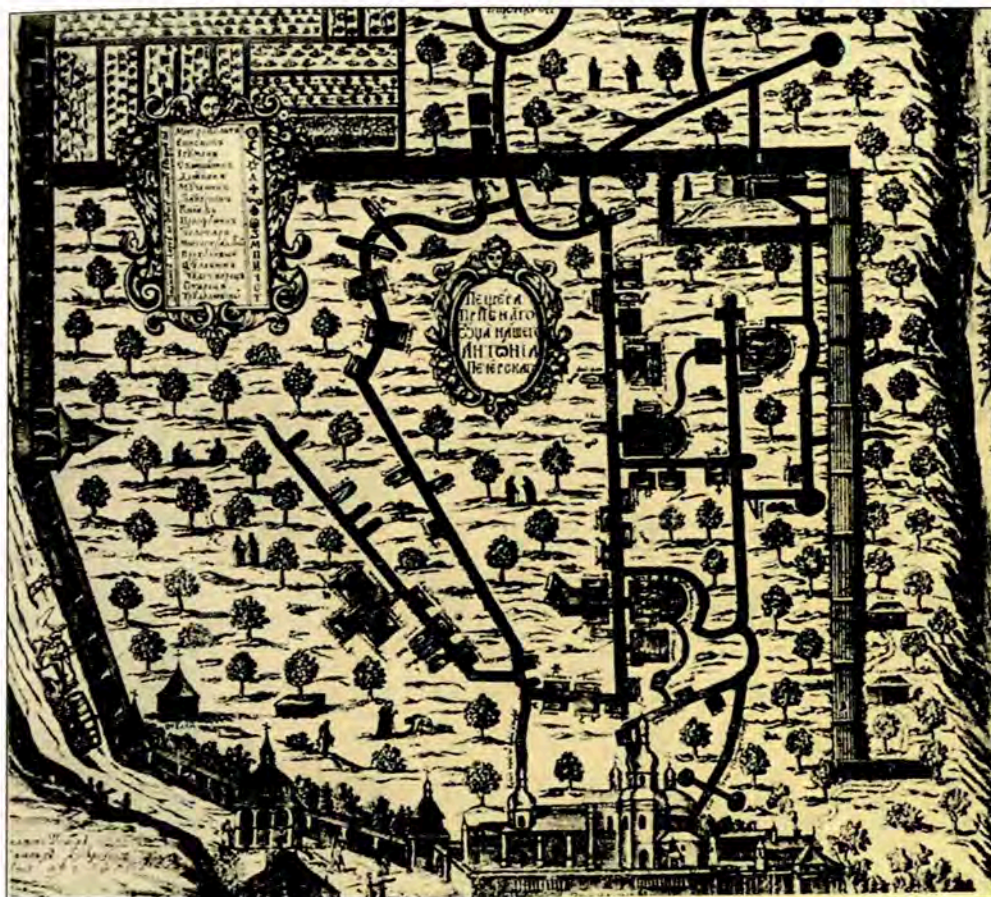
На гравюрі Іллі (1655—1658 рр.) до «Києво-Печерського патерика», виданого в 1661 та 1674 роках Хрестовоздвиженська церква, яка займала домінуюче положення в Ближньопе-

1. Павел Алеппский. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Украину в середине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским // Перевод с арабского Г. Муркоса. — К., 1997. — С. 74-75.

2. Кальнофойський Атанасій «Тератургіма, або Чудя» (Київ, 1638 року) // Хроніка. — К., 2000. — С. 35, 36.

3. Павел Алеппский. Путешествие антиохийского... — С. 74-75.

4. Митрополит Євгеній Болховітнов. Вибрані праці з історії Києва. — К., 1995. — С. 388-389.

Гравер Л. Тарасевич. Гравюра «Пещера Преподобного отца нашего Антонія» із книги «Печерський патерик». Друкарня Києво-Печерської лаври. 1703 р.

чорному архітектурному ансамблі, зображена у вигляді дерев'яного храму з двома верхами: над вівтарем та над навою. Храм у цей період, вірогідно, був зрубної конструкції, оббитий вертикально дошками з нащільниками. Саме про цю церкву П. Алепський писав: «Церковь эта находится ниже великой церкви (Успенского собора. — О. С.) на уступе горы, имеет два высоких купола, крытых жестью, с крестами» (1).

На «Кресленні» І. Ушакова уже зафіксована кам'яна Хрестовоздвиженська церква. Імовірно, вона була побудована за гетьмана І. Самойловича. Тобто поширена думка про те, що кам'яна церква була збудована тут у 1700 р., не відповідає дійсності. Це підтвердили також натурні дослідження пам'ятки, виконані в 1985 р. (2). Так, аналіз цегляного мурування пам'ятки дозволив встановити таку черговість будівництва різних об'єктів споруди. Спочатку (в

XVII ст.) біля входу у Ближні печери була споруджена невелика кам'яна каплиця. Фрагменти її виявлені вищезгаданими дослідженнями в складі більш пізньої споруди. Потім була побудована церква над західним входом в печери, яка у свою чергу увійшла згодом до нині існуючого храму.

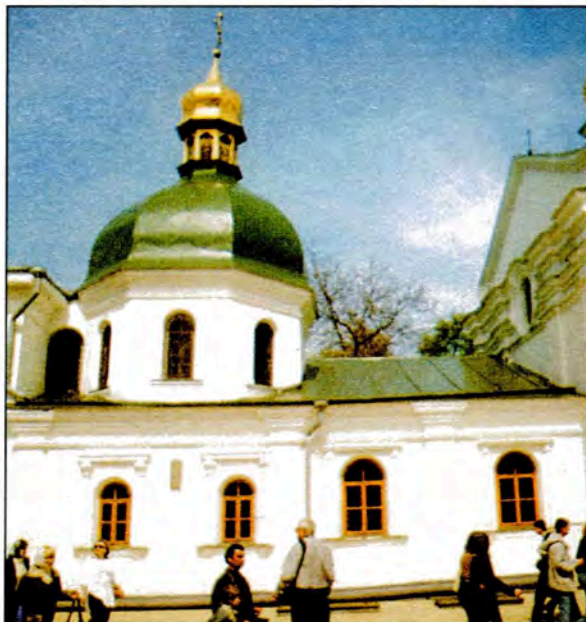
Тобто в 1700 р. Хрестовоздвиженська церква була не збудована, а перебудована. Освячена вона 14 вересня цього ж року митрополитом київським Варлаамом Ясинським при архимандриті Иоасафі Кроковському. При освяченні храму були «положены суть Моци Святых Великомучеников Феодора Тирона, Пантелеймона Целебника и Анастасия Персянина и Преподобномучеников Чудотворцов Печерских Моисея, Евстратия, Кукиши, Лукиана, Василия, Феодора, Никона» (3). Саме в цей період храм набув архітектурного вигляду, що дійшов до наших днів.

1. Павел Алеппский. Путешествие антиохийского... — К., 1997. — С. 73.

2. Говденко М. М., Чекурла Л. Е., Шаук Л. И. и др. Предварительные работы к проекту реставрации памятника архитектуры Хрестовоздвиженской церкви. Т. 1. — К., 1985. — С. 16-18.

3. Митрополит Евгений Болховитинов. Выбранные праша з історії Києва. — К., 1995. — С. 296.

Трапезна біля західного фасаду Хрестовоздвиженської церкви. Фото автора. 2002 р.

Трапезна біля західного фасаду Хрестовоздвиженської церкви. Фрагмент. Вікно. Фото автора. 2002 р.

Схема південного фасаду Хрестовоздвиженської церкви. 2002 р.

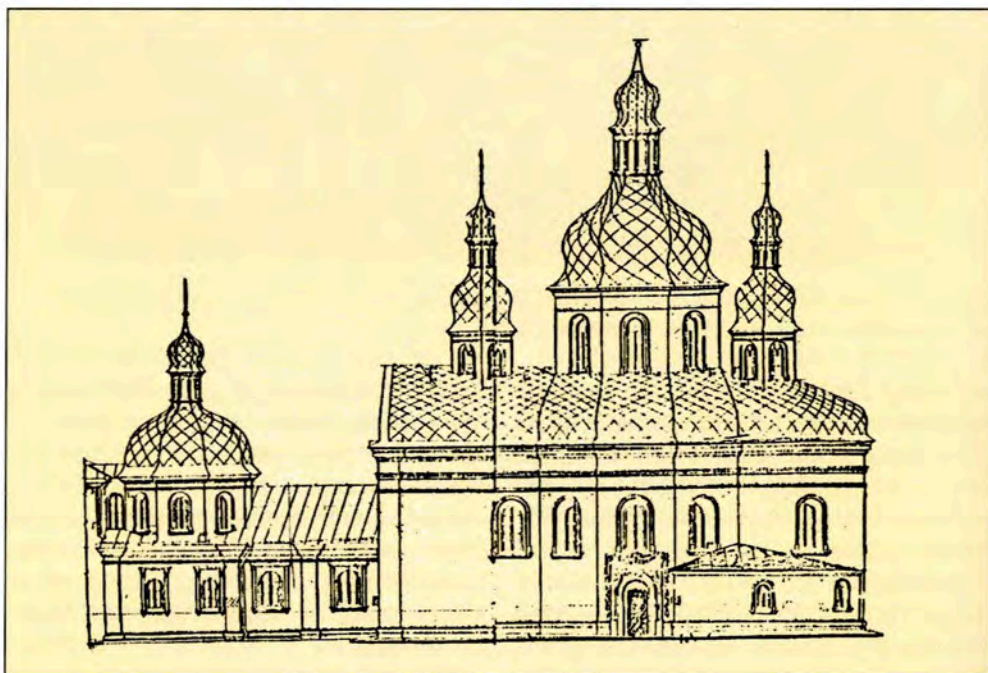
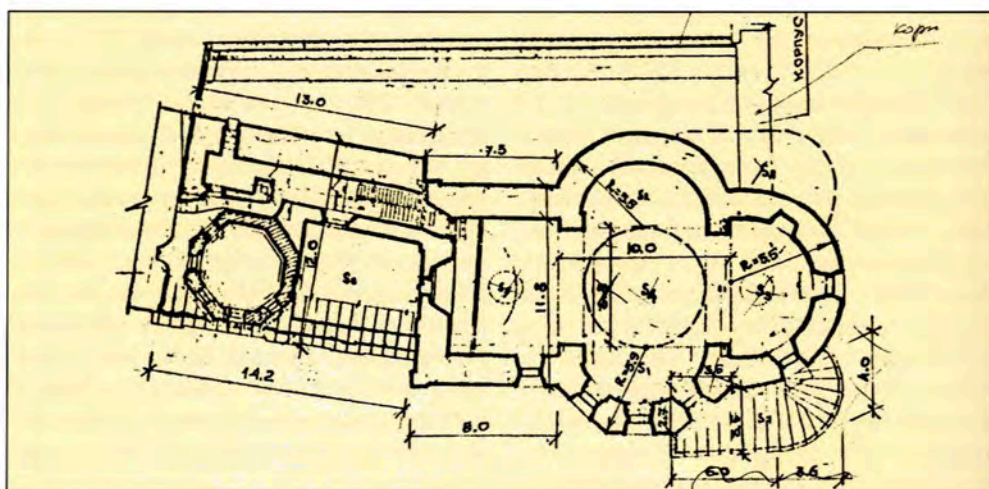
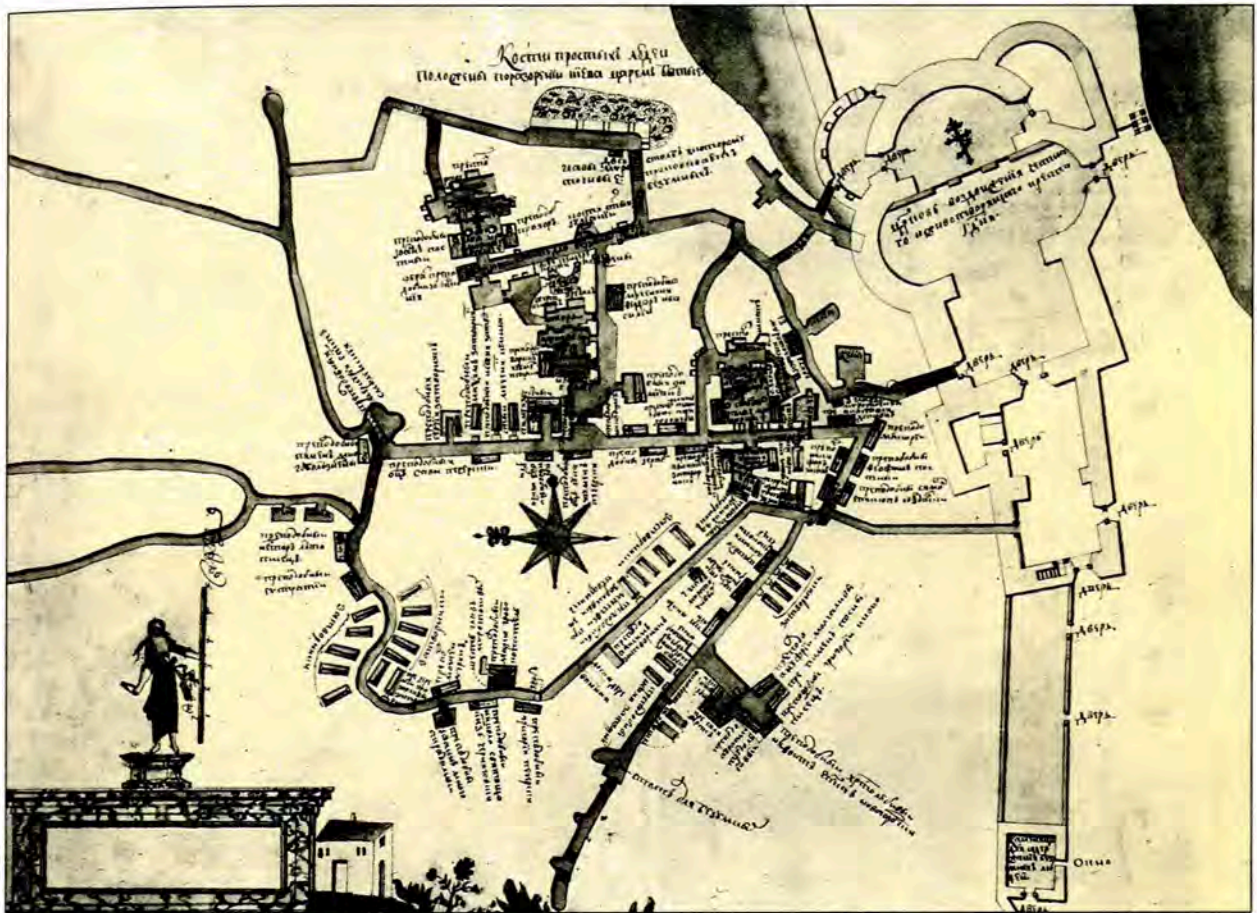

Схема плану Хрестовоздвиженської церкви. 2002 р.

«Планъ имеющимся въ Киево-Печерской крепости при Печерском монастыре въ горѣ ветхимъ святымъ пещерамъ Преподобного Антонія Печерскаго въ которыхъ нетленные мощи угодинокъ божихъ имѣются. Сочинень при Киевской инженерной команде 1744 году». РДАДА, Москва, Росія. Ф. 192. Оп. 1. Киевская губерния. № 8.

Кошти на цю перебудову надав миргородський полковник П. С. Герцик*, який як фундатор був похований влітку 1700 року у цій церкві (1) біля її півден-

ної стіни. Над місцем поховання П. С. Герцика висів його портрет (не зберігся), на якому він був зображений у молитовній позі перед розп'яттям** (2).

* Герцик Павло Семенович (до 1632 р.—1699/1700) — його батько Семен Герцик — єврей, який вихрестився під час Хмельниччини, був полтавським купцем. Вдова його Агафія 1667 р. н. вийшла заміж за генерального суддю (згодом генерального обозного) Петра Забілу, що допомогло синові Семена Герцика — Павлові, який також був полтавським купцем, вийти в старшини (3). Полтавський полковий писар (1675), полковник полтавський (1675—1676, 1677, 1683—1687 (4)), (1691—1695), полковник Миргородського полку. Брав участь у поході під Кизикермен. Прихильник гетьмана І. С. Мазепи. В 1695 р. пішов у відставку через хворобу або поранення. Помер у 1700 р., оскільки його син Григорій Герцик на допиті 1721 р. зазначав, що батько помер Дтому лет с двадцать» (5). У листопаді 1708 р. родина Герциків була депортована з Полтави на Слобожанщину, де перебувала в ув'язненні. Все майно Герциків було конфісковане. Дружина Павла Семеновича, Ірина Яблонська, померла в Сибіру, куди була заслана за указом Петра I після Полтавської битви (6). Його сини Пилип, Іван, Афанасій пішли з гетьманом Мазепою на еміграцію. Іван Герцик був бунчужним (7). Старший з синів, Григорій Герцик посвячений з Мазепою (через Громик): був одружений на доньці смілянського сотника Анастасії Василичівни Громико. Він був полтавським наказним полковником (1705), генеральним осавулом у гетьмана П. Орлика, який був одружений 1698 р. з Галиною Герцик (1686 — після 1757) (8). Після Полтавської битви утік разом з Мазепою до Бендер разом зі своїми братами Іваном та Афанасієм Герциками. Супроводжував тіло гетьмана Мазепи для поховання в Галац. З 1715 р. мешкав у Стокгольмі. Як генеральний осавул П. Орлик був посланий до Польщі, де 1720 р. був схоплений (у Варшаві) і ув'язнений у Росії до 1735 р., коли його було звільнено з-під варті, але з заборобою повернутися в Україну (9). Дочка П. С. Герцика — Христина була дружиною компанійського полковника і резидента І. С. Мазепи при гетьмані Синявському (1708—1709) Григорія Ілліча Новицького. Друга донька Герцика, Марія Павлівна, була за Володимиром Григоровичем Максимовичем, військовим товаришом, сином переяславського протопопа і племінником генерального осавула Дмитра Максимовича.

** Письмові джерела фіксують наявність цього портрета ще 1831 р. На портреті був напис: «Портрет благородного господина Полтавського полковника Павла Герцика, создателя сего святого Храма, который в нем на сем месте погребен». Напис над могилою з додаванням слів: «родился 1632 года, почил в 1700 году» відновлена в 1991 р. (10).

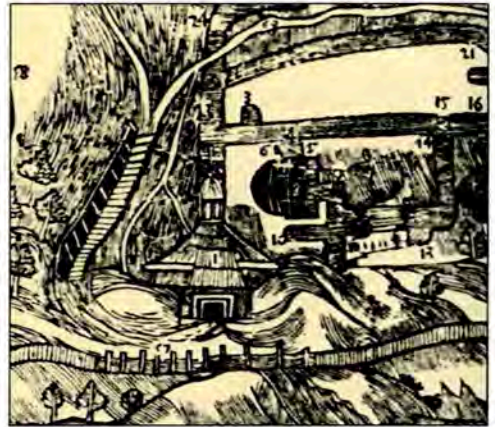
1. Митрополит Євгеній Болховитінов. Вибрані праці з історії Києва. — К., 1995. — С. 388-389; Описание Киево-Печерской лавры с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обоеих пещер. — К., 1986. — С. 182.
2. Проценко Л. А. И до небес рукой подать... — К., 2002. — С. 17.
3. Лазаревський А. Очерки малоросійських фамилий. Герцики // Русский архив, 1875. — Т. I. — С. 448-450.
4. Молдавський В. Малоросійський родословник. — Т. I. — К., 1908. — С. 271.; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: Соратники та приближники. — К., 2004. — С. 110.
5. Допрос Григорія Герцика об участии его в измене Мазепы // КС. — 1883. — № 1-4. — С. 595-610.
6. Проценко Л. А. И до небес рукой подать... — К., 2002. — С. 17.
7. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. — К., 2002 — С. 279.
8. Енсен А. Дневник // ЗНТМ. — Львів, 1917. — СХХIV. — С. 7.
9. Горобець В. М. Герцик Григорій Павлович // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII-XVIII ст. — К., 2001. — С. 135-136.
10. Проценко Л. А. И до небес... — С. 17.

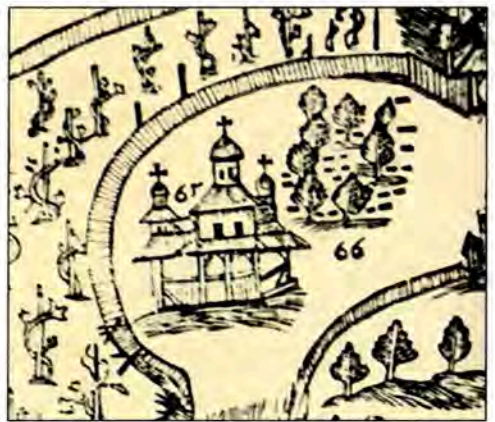
Гравюра із книги А. Кальнофойського «Тера-тургимма». 1638 р. Фрагмент. Територія Дальніх печер. НКПІКЗ. КПЛІ-ГР-1552.

Зображення Хрестовоздвиженської церкви після проведених на кошти П. С. Герцика робіт зафіксував Л. Тарасевич на гравюрі «Преподобний Матфій Прозорливий» (1702 р.). Інтерес у зв'язку з цим становить також срібна оправа «Євангелія» 1701 р., подарованого ієромонахом Іларіоном з нагоди освяченого оновленого храму, на якій є його зображення. Сюжет і композиція, використані для оформлення цієї оправи, нагадують титульний аркуш «Печерського патерика» (1702 р.), але композиційним центром на ній є не Успенський собор, а Хрестовоздвиженська церква (1).

Будівля церкви розташовувалась на терасі південного схилу лаврської височини. Оскільки лаврські печери та надземні споруди Нижньої території монастиря розміщували на крутих схилах, це спричиняло часті зсуви ґрунту. Це погіршувало стан підземних і надземних споруд у цьому районі. Тому їх збереження та експлуатація вимагали проведення різних масштабних, трудомістких і надзвичайно складних заходів (2). Одним з таких заходів було будівництво міцної підпірної стіни з південного боку Ближньопечерної площі. Коли ця стіна з'явилася вперше, не з'ясовано. На плані 1695 р. і гравюрі 1702 р. біля основи надпечерного пагорба не показані які-небудь підпирні конструкції. Але на гравюрі 1675 р. зображена не тільки огорожа навколо Ближньопечер-

Гравюра із книги А. Кальнофойського «Тера-тургимма». 1638 р. Фрагмент. Церква Андрія Первозванного. НКПІКЗ. КПЛІ-ГР-1552.

Гравюра із книги А. Кальнофойського «Тера-тургимма». 1638 р. Фрагмент. Церква Різдва Богородиці. НКПІКЗ. КПЛІ-ГР-1552.

ної площі, встановлена понад обривом, а й висока підпирна стіна.

Перше документальне свідчення про залучення спеціалістів до розробки інженерно-технічних заходів зі збереження печер належить до 1685 р., коли критичне становище у районі Ближніх печер спонукало архимандрита Києво-Печерського монастиря Варлаама Ясинського запросити військового інженера Патріка Гордона для розв'язання проблем щодо запобігання «обвала холма, на котром стоить церкв' над самими пещерами». Гордон запропонував зробити водовідвід та вертикальне планування на схилі, котрі, втім, як показав час, не виправдали себе, оскільки проводилися без урахування дренажу підземних вод у зоні зсувів (3). Проблема збереження лаврських схилів завжди перебувала в центрі уваги керівництва монастиря.

Розміщення Хрестовоздвиженської церкви у підніжжя високого схилу за-

1. Фонди НКПІКЗ, КПЛІ-КН-1937, СО — 178; Петренко М. З. Українське золотарство XVI-XVIII ст. — К., 1970. — С. 95—96.

2. Сіткарьова О. В. Киевская крепость XVIII-XIX ст. — К., 1997. — С. 129; Сіткарьова О. В. Інженерні заходи для збереження печер Києво-Печерського монастиря в минулому і в нинішній час // Діва печер лаврських. — К., 1997. — С. 112.

3. Сіткарьова О. В. Інженерні заходи... — С. 112.

безпечувало її своєрідне сприйняття: тільки з півдня і сходу видно весь об'єм споруди (висота до даху — 9,8 м, до хреста центральної бані — 20,5 м). Західний фасад частково прихований трапезною, північний — схилом гори (висота до даху — від 1 м до 3 м).

Церква відтворює в цеглі розповсюджений на Україні тип дерев'яного тричастинкового у плані, трибанного храму. Вона має вівтар, неф, бабинць. На нефі храму — з півдня та з півночі напівциркульні з середини та гранчасті зовні конхи-апсиди, завдяки чому план набуває хрещатого вигляду. Ризниця і паламарня, прибудовані до церкви, — криволінійні в плані, дещо понижені відносно основного об'єму, що надає споруді пірамідального вигляду. Своєрідність церкви полягає у поєднанні різних архітектурних мас: заокруглених апсид, плоских граней притвору, компактно розміщених верхів. Пишне ліплення на південному порталі з композиціями із голівок ангелів та гірлянд квітів, а також ліплення в інтер'єрі церкви у підбаннику центральної бані і на парусах з'явилися, ймовірно, пізніше. Вінчають будову три близькопосаджені бані на восьмигранних барабанах з грушоподібними двоярусними верхами, розташованими по повздовжній осі.

Фасади церкви вирішені просто й лаконічно. Віконні та дверний отвори містяться за глибокими відкосами

«Планъ пещеры Преподобного Феодосия». З книги І. Гербінїї. 1675 р. Копія плану 1661 р.

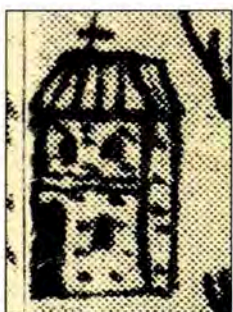
«Планъ пещеры Преподобного Феодосия». З книги І. Гербінїї. 1675 р. Копія плану 1661 р. Фрагмент. Церква Різдва Богородиці.

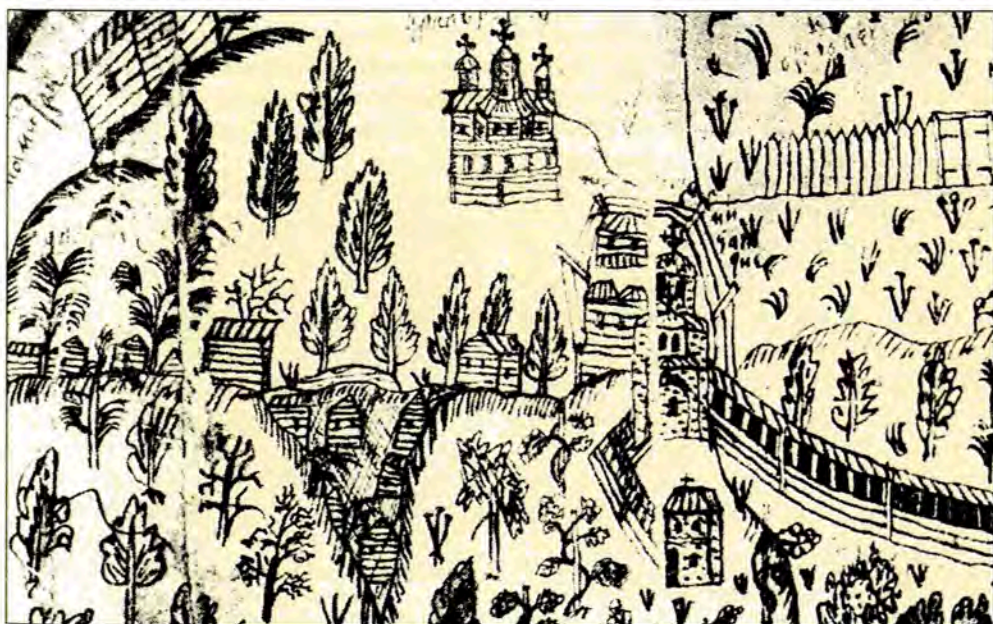
«Планъ пещеры Преподобного Феодосия». З книги І. Гербінїї. 1675 р. Копія плану 1661 р. Фрагмент. Церква Андрія Первозванного

Полковник І. Ушаков. «Чертежъ Киеву граду...». 1695 р. Фрагмент. Церква Різдва Богородиці ЦДІАК. Україна. Ф. 52. Оп. 1. Спр. 13а.

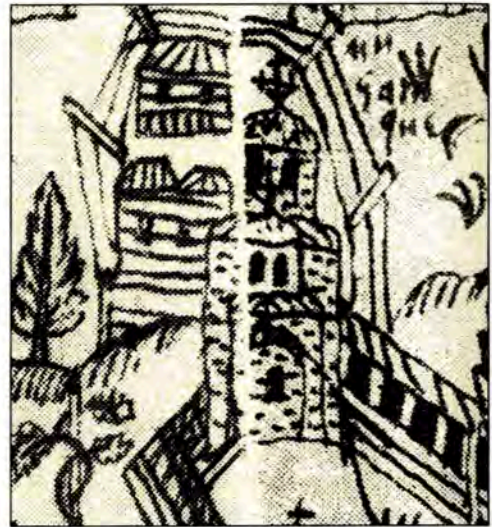
Полковник І. Ушаков. «Чертежъ Киеву граду...». 1695 р. Фрагмент. Церква Андрія Первозванного ЦДІАК. Україна. Ф. 52. Оп. 1. Спр. 13а.

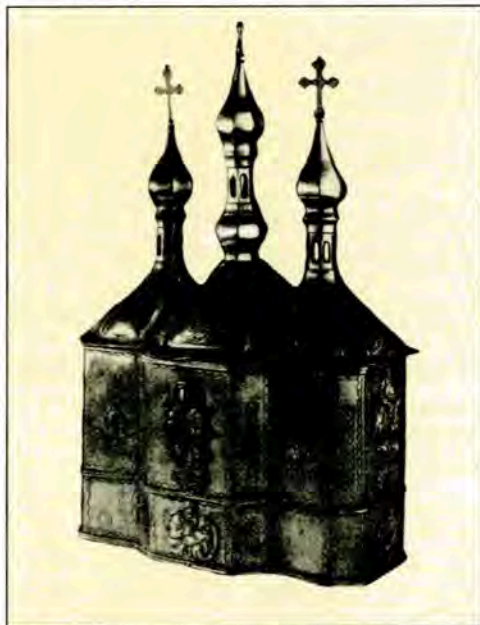
Полковник І. Ушаков. «Чертежъ Киеву граду...». 1695 р. Фрагмент. Територія Дальних печер. ЦДІАК. Україна. Ф. 52. Оп. 1. Спр. 13а.

Архітектор А. І. Меленський. Фіксаційне креслення. «Планъ и фасадъ двухъ каменныхъ церквей, находящихся при Дальнихъ пещерахъ съ каменными строеніями монашескихъ келій». Фрагмент. Зачатівська церква після перебудов у кінці XVIII ст. Початок XIX ст.

Полковник І. Ушаков. «Чертежъ Киеву граду...». 1695 р. Фрагмент. Зачатівська церква. ЦДІАК. Україна. Ф. 52. Оп. 1. Спр. 13а.

Дарохранительница у вигляді Трибанної церкви. Кінець XVII — початок XVIII ст. Срібло, карбування, литво, позолота. НКПІКЗ, КПЛ-М-808.

у товщі стін. Наличники навколо них відсутні. З гладкістю стін контрастує розвинений антаблемент. Бабинець на західному фасаді має фронтон, під яким у ніші хрестоподібної форми на розкрепованому карнізі розташоване вікно. Південний портал прикрашає пишне ліплення з композиціями із голівок ангелів та гірлянд квітів.

Також ліплення — в інтер'єрі церкви у підбаннику центральної бані і на парусах.

Розміри церкви в плані 23,5 x 17 м, з заходу до храму прилягає трапезна, розмір якої становить 13,5 x 8 м.

Відомості про первісне внутрішнє оздоблення храму в цей період відсутні. Але можна припустити, що в ньому все ще знаходився іконостас*, який був установлений раніше в дерев'яному храмі, оскільки П. Алепський називав його новим та прекрасним. Алепський писав, що в цьому іконостасі: «Резьба и позолота царскихъ вратъ таковы, что они ничемъ не отличаются отъ златокованыхъ» (1). У 1719 р. ієромонах Петроній, еклезіарх Ближніх печер, подарував у цей храм сріблений потир**, що зберігся до нашого часу (2).

Хрестовоздвиженську церкву оточували різні житлові та господарські споруди. Місцерозташування споруд протягом кількох століть майже не змінювалося. Так, А. Кальнофойський зобразив на плані 1638 р.: «келію велебного отця печерного», «найнижчу келію», «садовникову келію», а також «студню навпроти воріт» тощо. Ці споруди зображені й на рисунку, який приписують А. Ван-Вестерфельду.

1. Павел Алеппский. Путешествие... — С. 73.

2. Петренко М. З. Українське золотарство XVI- XVIII ст. — К., 1970. — С. 44, 150.

3. Митрополит Євгеній Болховитінов. Вибрані праці... — С. 388.

4. ЦДІАК. — Ф. 62. — Оп. 4. — Спр. 1. — Арк. 1; Левицький О. Н. Автобіографіческая «сказка» малороссийского летописателя Стефана Лукомского // КС. — 1890. — Сент. — С. 484; Петренко М. З. Українське золотарство XVI- XVIII ст. — С. 150.

* Цей іконостас проіснував до грудня 1769 р., коли при архімандриті Зосимі Валкевичі був замінений на новий, що зберігся до нашого часу (3).

** На потирі стоїть тавро з двох латинських літер «ІВ», що належить київському майстру Ієремії Білельському. З робіт майстра до нашого часу збереглося кілька виробів, що датуються першою третинною XVIII ст. (4).

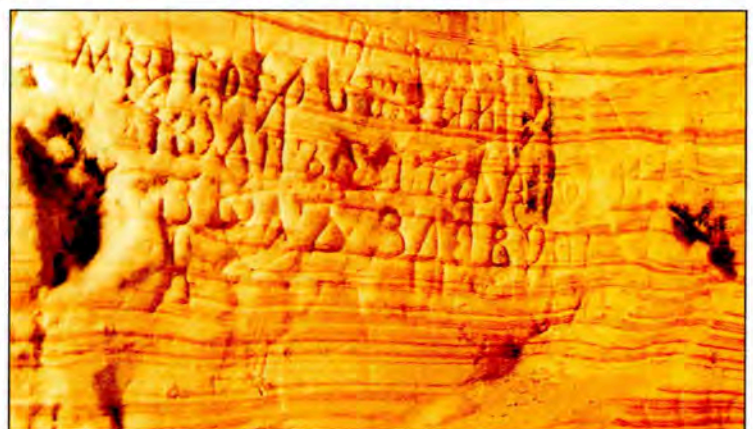
Чернечі келії та дім настоятеля Ближніх печер на графічних документах другої половини XVII ст. зображені у вигляді невеликих дерев'яних одноповерхових споруд під двосхилими із заломом дахами. На гравюрах бачимо також дерев'яну двоярусну шатрову невисоку дзвіницю та впритул до неї

довгі, тісно пов'язані з рельєфом криті галереї, що ведуть до Ближніх печер з Верхньої території монастиря. Зображена ця галерея і на гравюрі початку XVIII ст. Л. Тарасевича «Печера преподобного отця нашого Антонія». Галерея м'яко огинала рельєф місцевості й мала напрям у цілому відповід-

«Планъ имеющимъ при Печерскомъ монастырѣ Нижнимъ Феодосіевскимъ пещерамъ». 40-і роки XVIII ст. РДАДА. Ф. 192. Оп. 1. № 9.

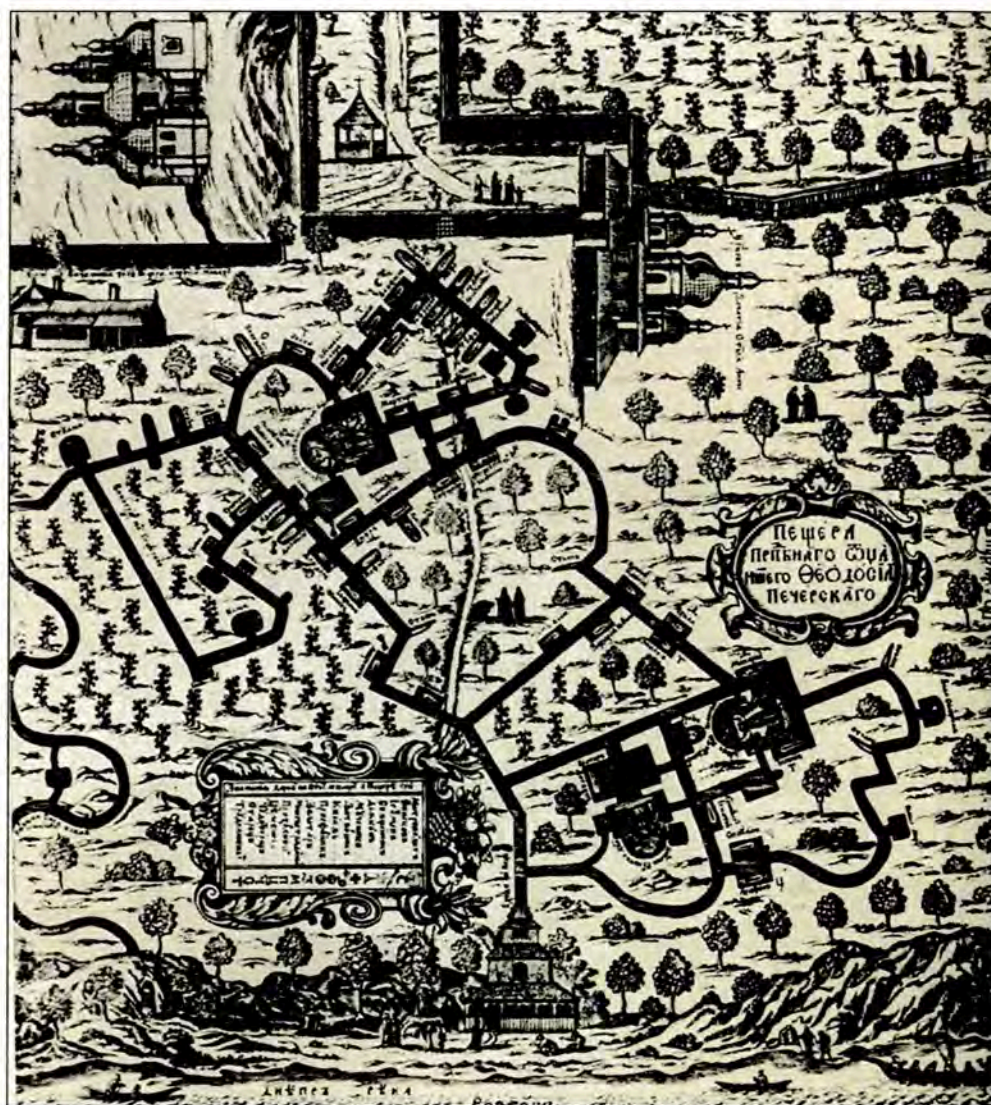

Гравер Л. Тарасевич. Гравюра «Єремія Прозорливий» з книги «Печерський патерик». Друкарня Києво-Печерської лаври. Фрагмент. 1702 р.

Написи XVII—XVIII ст. на стінах в печерах. Фото М. Стрихаря. 1999 р. З матеріалів спелео-археологічних досліджень Варязьких печер під керівництвом М. Стрихаря.

Гравюр Л. Тарасевич.
Гравюра «Печера
Преподобного отця
нашого Феодосія»
із книги «Печерський
патерик». Друкарня
Києво-Печерської
лаври. 1703 р.

ний до сучасного. На Ближньопечерній площі галерея закінчувалася невеликою, квадратною в плані, двоярусною, критою шатром з банькою і хрестом, дерев'яною дзвіничкою. Трохи вище по схилу в галереї була влаштована маленька капличка, а на місці сучасної кам'яної стояла невелика дерев'яна дзвіниця.

Крім того, вздовж галереї йшла дорога, по якій можна було під'їхати до Ближньопечерної площі на конях. Тут, біля входу на площу, знаходився колодязь, над яким була каплиця з купольним верхом і банькою, вкрита гонтом.

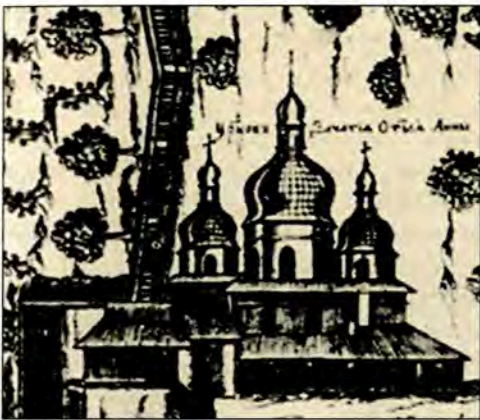
На прилеглих до Хрестовоздвиженської церкви схилах гори ще в часи Кальнофойського були висаджені сади. В «Тератургимі» він згадує про

те, що на цій території знаходились: «нижній садок», «доли великі, що заросли деревами», «садові дерева різноплідні».

Ближньопечерна площа з усіх боків була огорожена дерев'яними парканами й тинами, в яких були влаштовані ворота та хвіртки. Крізь одну з них у часи А. Кальнофойського йшла «стежка на діл до келії під гору і нижчих садків». Друга стежка вела «від Ніпра і від нижчої келії через сад по верху печери і через сад до садівникової келії». Ще по одній стежці «від Пратви до форти та воріт» виходили на вулицю, що круто піднімалася догори до Печерського містечка вздовж південного фронту оборонної стіни навколо Верхньої лаври. Огорожа, що оточувала монастирські сади,

Гравер Л. Тарасевич. Гравюра «Печера Преподобного отця нашого Феодосія» із книги «Печерський патерик». Друкарня Києво-Печерської лаври. Фрагмент. Церква Різдва Богородиці. 1702 р.

Гравер Л. Тарасевич. Гравюра «Печера Преподобного отця нашого Феодосія» із книги «Печерський патерик». Друкарня Києво-Печерської лаври. Фрагмент. Зачатівська церква. 1702 р.

Гравер Л. Тарасевич. Гравюра «Печера Преподобного отця нашого Феодосія» із книги «Печерський патерик». Друкарня Києво-Печерської лаври. Фрагмент. Церква Андрія Первозванного. 1702 р.

Фелон. 1702 р. Фрагмент. Оксамит, золоті та срібні нитки, «у прикріп», обличчя шиті «по контуру». Майстерня Києво-Печерського Вознесенського монастиря. НКПІКЗ, КПІ-Т-1379.

звертаючи на південь, тяглася вздовж підшви схилів верхнього краю природного амфітеатру, до якого входила Нижня територія монастиря.

Територія Ближніх печер з'єднувалася з Дальнопечерною територією стежками, а також дугоподібно ізогнутим шляхом, прокладеним по кромці схилу горба. Останній був зумовлений рельєфом місцевості. При зорово-моторному сприйнятті він відкривав несподівані ракурси та цікаві візуальні точки. Крім того, території Дальніх та Ближніх печер з'єднувала крита дерев'яна галерея, зображення якої є на гравюрі Л. Тарасевича «Печера преподобного отця нашого Феодосія» 1703 р. Напрямок дороги та стежок, а також критої дерев'яної галереї, що існували в часи Кальнофойського, зберігся і в період, що розглядається. Відповідає він в основному і їх сучасному напрямку.

Слід зауважити, що в умовах складного рельєфу спадковість у постановці споруд, що створювали Ближньопечерний архітектурний ансамбль, враховувала момент зорово-моторного сприйняття та зумовила надзвичайну мальовничість комплексу. З території печер відкривалася чудова панорама на Дніпро та північжя його крутого берега. Дніпро в цьому місці робить крутий поворот і перед людиною несподівано й у сильному ракурсі відкривається горб Ближніх печер, що

вимальовується сильно виступаючим мисом. Силуети розташованих на ньому Хрестовоздвиженської церкви та інших споруд ефектно виділялися на фоні неба над гладдю річки. Архітектурний ансамбль Близьких печер у зелені дерев набув більш ліричного, «ландшафтного» характеру, ніж Дальнопечерний комплекс.

Споруди на території Дальніх печер розташовувалися на високому горбі на двох природних терасах. На верхній, на тому місці, де, імовірно, в давньоруські часи стояла перша надземна монастирська церква, пізніше зводилися, змінюючи один одного, кілька храмів. У 1635 р. тутешня церква, як свідчить А. Кальнофойський, мала таку ж назву, як і зараз. Кальнофойський писав, підкреслюючи давність цієї церкви, що вона «від святих попередників...». На гравюрі 1623 р. ця церква показана у вигляді маленького, двоярусного храмика з шатровим верхом. Згодом цей храмик занепав, бо, як зазначає Кальнофойський, «*uninersg sub caelo transeunt*», і був відновлений. У експлікації до плану 1638 р. про нову церкву написано: «Сама церква Різдва найсвятішої Богородиці Діви на горі, відновлена від законної братії в році Божому тисяча шістсот тридцять п'ятім» (1). Нова церква зображена в «Тератургимі» як тризрубний, з ярусним увінчанням та опоясанням дерев'яний храм. Цей храм бачимо на гравюрах 1661—1674 рр. та «Чертеже...» І. Ушакова.

Слід зазначити, що хоча будівництво тоді велося переважно з дерева, проте ці недовговічні споруди по суті визначили як розташування, так і функціональне призначення більш пізніх кам'яних будівель.

Дерев'яний храм Різдва Богородиці проіснував до 1696 р., а потім при ар-

хімандриті монастиря Мелетії Вуяхевичі був замінений кам'яним за кошти київського полковника Костянтина Мокієвського* (2). Перше зображення кам'яного храму зустрічається на гравюрі Л. Тарасевича «Печера преподобного отця нашого Феодосія» 1703 р.

Кам'яна церква дійшла до нашого часу майже без змін. Вона вирішена в барокових формах, властивих архітектурі кінця XVII ст. Це тричасний храм, увінчаний трьома грушоподібної форми куполами з главками, розташованими по осі схід-захід. До об'єму центрального нефа храму прилягає чотири невисокі каплиці, увінчані декоративними, грушоподібними верхами з ліхтариками, які надають будівлі виразної пірамідальної композиції. Перекриття храму цегляне, склепінчасте.

Декоративне оздоблення фасадів — лопатки по кутах каплиць та на абсиді; розвинений багатопрофільований карниз; вухасті наличники вікон; вишукано оздоблені портали. Матеріал декору — цегла. У північно-західній та південно-західній каплицях зберігалися фрагменти ліпних картушів, але вони більш пізнього походження.

Первісне внутрішнє оздоблення храму не збереглося. У зв'язку з цим великий інтерес викликають поодинокі пам'ятки декоративно-прикладного мистецтва, що, як вважають деякі дослідники, знаходилися в цьому храмі в період, що розглядається. Це гаптовані речі, виконані в жіночому Києво-Печерському Вознесенському монастирі, в т. ч. пелена 1682 р. з червоного оксамиту з гаптованою на ній композицією «Різдво Богородиці», виготовлена, «старанням ієромонаха Інокентія» — місцеблустителя печери св. Феодосія (3), а також два фе-

1. Атанасій Кальнофойський. Указ. праця. — С. 30.

2. Описи Київського намісництва 70-80 років XVIII ст. — К., 1989. — С. 34.

3. Фонди НКПІКЗ, КПЛ. — Т. 414; Кравець Г. П. Українське гаптування та вишивка XVI-XVIII ст. в зібранні Києво-Печерського історико-культурного заповідника. — Каталог. — К., 1975.

4. Яворницький Д. І. Історія запорожських козаків. Т. 3. — К., 1993. — С. 496.

5. Возняк М. Хто ж автор т. з. Літолесу Самовидця // ЗНТШ. — Т. 153. — Львів, 1935. — С. 62-63; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк — Київ — Львів — Париж — Торонто, 2001. — С. 99.

6. Историко-статистическоеписание Черниговской епархии. Кн. 5. — Чернигов. 1874. — С. 422-423.

* Мокієвський Костянтин (Михайлович або Іванович?) (? — 1709) — один з визначних представників вищої української старшини, походив з старого шляхетського козацького роду, київський полковник (1691—1708), полковник чигиринський (1708—1709). Родич (мабуть, кузен) гетьмана І. С. Мазепи по материнській лінії. В серпні 1694 р. очолював виборних козаків київського полку в поході на турецьку фортецю Очаків (спільно з фастівськими козаками полковника Семена Палія) (4). Разом з гетьманом Мазепою брав участь у другому поході на Азов (1696), а також у бойових діях під Псковом і Нарвою у Північній війні. Хоробрий полководець, «Русский Гектор», як його називав в своєму Панегірику «*Abcides Rossiyski*» 1695 П. Орлик і щедрий меценат української церкви (5). Прибудував Троїцький приділ до давньоруського храму в м. Острі (6), на стінах якого була зображена монументальна композиція битви козаків з татарами, на передньому плані якої — сам К. Мокієвський у козацькому вбранні. З особою К. Мокієвського пов'язані деякі коштовні речі, що збереглися до нашого часу. Доля К. Мокієвського, який був посланий до Криму навесні 1709 р. після падіння уряду Мазепи, невідома. Деякі дослідники припускають, що він у той час помер.

лони 1702 р., пов'язані з ім'ям Марії Магдалини Мокієвської — вклади до новозбудованої церкви К. Мокієвсько-го (1).

Зображення цього храму, вдало вміщене в композицію «Древо Ісусове», бачимо на спідній дошці оправи Євангелія, що датується 80-и роками XVII ст. В оформленні оправи яскраво виражені барокові тенденції, що поступово утверджуються в українському ювелірному мистецтві (1). Збереглося також рідкісне «Євангеліє», надруковане Михайлом Сльозкою 1636 р. у Львові, що, як свідчить напис на вклеєному в нього аркуші, 1697 р. «при императоре Петре I при патриархе Адриане при архимандрите печерском Мелетии» знаходилося в храмі на Дальніх печерах (2).

Споруда над входом у Дальні печери протягом XVII ст. теж зазнала істотних змін. Так, на гравюрі 1623 р. із книги Іоанна Златоуста «Бесіди на 14 послань апостола Павла» вхід у печеру, що був у районі сучасного корпусу № 73, показаний влаштованим безпосередньо у схилі гори. Над ним збудований лише дерев'яний дах та навіс. До входу веде схилом вузьенька доріжка.

До 1638 р., як свідчить А. Кальнофойський, над входом до печер було, аби він «не замокав, збудовано вежечку». «Вежечка» для захисту від дощу й снігу являла собою невеличку приземкувату споруду у вигляді квадратного зрубу з високою покрівлею і

главкою. На гравюрі 1661 р. «вежечка» над печерами вже кам'яна, у вигляді невеликого кубоподібного з ліхтариком храмика, що, судячи з написів, був збудований на честь св. Андрія Первозванного. На початку XVIII ст. архітектурний вигляд храмика зазнав суттєвих змін. Він став двоюрисним, з опоясанням.

Ділянка підземного лабіринту, безпосередньо прилеглого до входу в нього, в часи А. Кальнофойського була доповнена дерев'яним укріпленням: «ишия з дерева зроблена і стовпами підперта». Підземний лабіринт був поділений на окремі ходи спеціальними дверима. Кальнофойський дав цим ділянкам різні назви: «Перший»*, «Побічний»***, «Прямий», «Інший»***, «Тісний»****, «Хід, яким ми (монахи. — О. С.) ходимо в церкву Звіщення Найсвятішої Діви»*****, «Печера варягів» ота розбійнича, і досі так звано, оскільки люди — розбійники, там ховалися»*****. На плані окремо позначено місце перетину «Першого» і «Тісного» ходів — «spatium» — простір. Ця ділянка лабіринту була обмежена дверима з трьох боків.

Кальнофойський згадує в Дальніх печерах дві келії: келію засновника монастиря св. Феодосія та келію, де «спочив від трудів своїх благословенний законник Зинов»***** (3), а також зауважує, що в печерах тоді було три підземних церкви (4): церква «Різдва Христа Господа» із «при-

* «Перший хід» — ділянка між входом в печери до дверей. На ній знаходилася келія Теодосія та раки з мошами Лонгіна.

** «Побічний хід» — між дверима, позначеними як «вхід» та «вихід». Тут знаходилися раки з мошами «Агатона, Макарія Диякона, Теодосія», а також «місця особливі для трудів духовних, поклонів, молитв» тощо.

*** «Інший хід» — тут «відпочиває св. законник Акілос», «церква імені святого отця нашого присвячена». Звідси починався «прохід крутий і вельми тісний».

**** «Тісний хід» — тут не було ні келій, ні церков, ні гробниць з мошами святих. Він виходив до «Першого ходу». В цьому місці «є spatium» — простір між дверей: двоє дверей перекривали «Перший хід», а одна — «Тісний хід».

***** «Хід, яким ми ходимо в церкву Звіщення Пречистої Богородиці». Тут знаходилися гробниці з мошами Аммона та Данила. Ділянка від перетину «Першого» та «Тісного» ходів, що мав поворот направо. Тут знаходилися: келія Зинова, гробниці з мошами Теодора, Ізілора, Касяна, Петра, Силуяна, Теофіла, Сосою, Герукія, Руфа, Веміяна, Пимена, Арсенія, Еулогія, Нестора, Еутимія, Йосипа, Атанасія, Пафнутія, Мардарія, Панкратія, Софронія, Памво, Захарія Постника, Паїсія, Меркурія, Мартурія, Мойсея.

***** «Печера варягів» — Варязькі печери вперше згадуються у «Киево-Печерському патерику». Дослідники вбачають у назві цих печер відлуння варязької присутності у Середньому Подніпров'ї (4). Деякі фахівці навіть локалізують у районі Печерська якусь військову варязьку базу VIII—X ст., залучаючи як докази численні місцеві топоніми: «Варязький острів», «Аскольдова могила» тощо. Наскільки ця версія відповідає дійсності, сказати важко. З одного боку, її начебто підтверджують численні норманські топоніми у межах Печерська, а також зафіксована у патерикових оповідях згадка про великий норманський скарб, що його наприкінці XI ст. у Варязькій печері віднайшов чернець Федір (5). Нарешті, наприкінці XIX ст., тут, у печері, було випадково знайдено залишки давнього, певне, норманського спису (7).

***** У 1982 р. В. Харламовим у Дальніх печерах було відкрито камерне поховальне приміщення, інтерпретоване дослідником як «літописна келія та кенотаф Феодосія Печерського» (8).

1. Фонди НКПІКЗ, КПЛ. — Т. 4; КПЛ. — Т. 1379; Герелес К. С. Українське галтування XVII—XVIII ст.: Майстрині та їх твори (за матеріалами).

2. Фонди НКПІКЗ, КПЛ-М-9994.

3. Фонди НКПІКЗ, КПЛ-КН-124; СО — 71.

4. Атанасій Кальнофойський. Тераургіма... — С. 28-29.

5. Закревський Н. Описание Киева. — М., 1868. Т. II; Лурьянов М. Ф. Золотий пояс Шумона // Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Западна Европа // Искусство и культура. — М., 1973. — С. 187-197; Степанский И. Я. Летописные варяжские пещеры и клад // Сб. статей в честь гр. П. С. Уваровой. — М., 1916. — С. 261-276.

6. Абрамович Д. М. Киево-Печерський Патерик. — С. 169; Струцький Г. З. Щоденник розкопів у Близьких печерах Печерської Лаври у 1937 р., розкоп 3. НА ІА НАН України. — Ф. 11 МК/К, № 68.

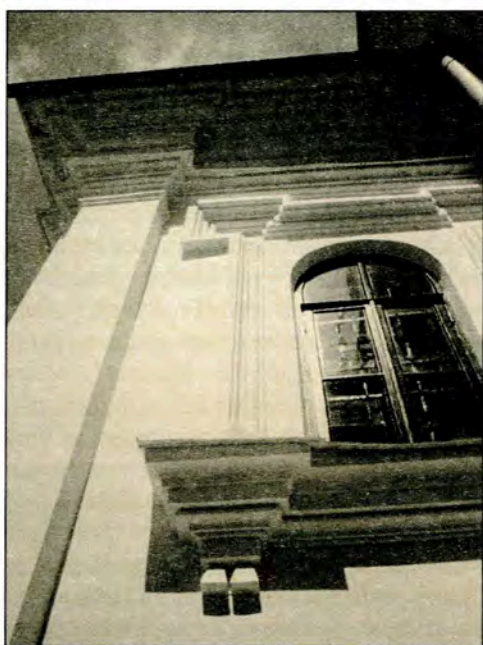
7. Бліфельд Д. І. Матеріали до археологічної карти Києва — НА ІА НАН України. — Ф. 12. Од. зб. 214. — П. II. — К. 216.

8. Харламов В. О. Відкриття келії XI ст. Феодосія, ігумена КП // 1000 років Чернігівський єпархії (тези доп.). — Чернігів, 1992. — С. 63-66.

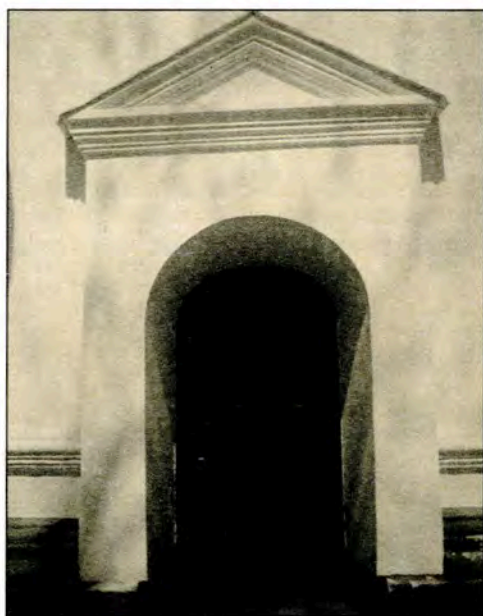

Церква Різдва Богородиці. Вигляд з південного заходу. Фото автора. 2002 р.

Церква Різдва Богородиці. Фрагмент. Вікно. Фото автора. 2002 р.

Церква Різдва Богородиці. Фрагмент. Південний портал. Фото автора. 2002 р.

Церква Різдва Богородиці. Фрагмент західного фасаду. Фото автора. 2002 р.

Інженер-полковник Іванов, інженер-полковник Клименко, інженер-прапорщик Водоу'янов. Фіксаційне креслення споруд на Дальніх печерах. 1854 р. Фрагмент. План та північний фасад церкви Різдва Богородиці.

Церква Різдва Богородиці. Вигляд з південного сходу. Фото автора. 2002 р.

стінком», «Церква імені святого отця нашого (Феодосія. — О. С.)», «Церква Звіщення Найсвятішої Діви», що була найдревнішою «святими отцями зроблена». В цих церквах були встановлені іконостаси, досить детальні схеми яких бачимо на плані 1638 р. та інших графічних документах. Судячи з них, усі три іконостаси (не збереглися) були триярусними з напівкруглими завершеннями.

Про «три церкви с іконостасами и иконами»: згадує і Павло Алепський: «одна (церква. — О. С.) — во имя Рождества, другая — Благовещения, третья — Антония и Феодосия, близ коей находятся их келии и еще сохраняется стол, подобный вышеописанному» (1).

Слід зазначити, що всі печерні церкви та келії, як і самі печери, дійшли до нашого часу в надзвичайно реконструйованому вигляді. Це ускладнює питання їх атрибуції та хронології.

Зараз до церкви Дальнопечерного лабіринту прилягають короткі переходи, що утворюють складну структуру печер. Вони обмуровані цеглою, а в їх стінах влаштовано кілька камерних приміщень, що колись, вірогідно, бу-

Оправа «Євангелія» (зворот). 1680-і р. Дерево, метал, срібло, оксамит, гранат, кварц, скло, корунд, карбування, литво, позолота. Фрагмент. НКПІКЗ, КПЛ-М-9994.

Оправа «Євангелія» (зворот). 1680-і р. Дерево, метал, срібло, оксамит, гранат, кварц, скло, корунд, карбування, литво, позолота. НКПІКЗ, КПЛ-М-9994.

Пелена. 1682 р. Виконана в майстерні Вознесенського жіночого монастиря. Оксамит (Франція), шовк, перлини, мереживо, сухозлітка. Ткацтво, шитво «за лічбою» ієромонаха Інокентія. НКПІКЗ, КПЛ-Т-417.

ли поховальними криптами або жилими келіями. Одне з таких приміщень атрибутоване як «келія Феодосія» (2). Крім того, у стінах печерних коридорів фіксуються з попередніх століть численні ніші-аркасолії, в яких досі стоять гробниці з мощами печерських угодників.

Встановлено, що лише на окремих ділянках були зафіксовані незачеплені перебудовами відгалуження, що,

1. Павел Алепский. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Украину в середине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алепским. — К., 1997. — С. 74.

2. Харламов В. О. Відкриття келії XI ст. Феодосія, ігумена Києво-Печерського монастиря // 1000 років Чернігівській єпархії (тези доповідей). — Чернівці, 1992. — С. 63-66.

В. Тімм. «Вхід до галереї, що веде до Дальніх печер». 1859 р. Кольорова літографія. На передньому плані дерево, під яким 1698 р. похований ієромонах, блюститель Дальніх печер, духовник Києво-Печерської лаври та Вознесенського жіночого монастиря Інокентій.

Надмогильна плита над похованням ієромонаха Інокентія. 1698 р.

1. Стелецький І. Я. Летописные варязские пещеры и клад // Сб. статей в честь гр. П. С. Уваровой. — М., 1916. — С. 261-276, рис. 1.

2. Самойловский И. М. Археологическая карта Киева // НА ІА НАН України. — Ф. 12. — № 361; Самойловський І. М. Хроніка археологічних досліджень Києва. З 1917 по 1947 рр. НА ІА НАН України. — Ф. 12. — № 269. — Ч. 1, 2.

3. Гойзман И. Отчет о проведенной работе по изучению Дальних пещер Киевской секцией спелеологии // НА УСА. 1968; Дьяченко В. Д. Типология черепов из погребений XII—XIII вв. Киево-Печерского монастыря // Древяна історія населення України. К., 1991. — С. 87-91; Дьяченко В. Д. Звіт про наслідки антропологічного обстеження поховань у Дальніх печерах в 1698 р. // НА ІА НАН України. — 1968/256, № 5177, 1—II част.; Юра Р. О. Дневник археологической экспедиции по исследованию Дальних пещер Киево-Печерского заповедника в 1968 г. // НА ІА НАН України. — 1968/25 в. — № 5178.

4. Гойзман И. Отчет о проведенной работе по изучению Дальних пещер Киевской секцией спелеологии. — НА УСА. 1968. План.

однак, теж мають завалені й досі не досліджені продовження*. Тому за браком достовірної інформації робити будь-які висновки з цього приводу навряд чи доцільно.

Зіставивши графічні матеріали та інформацію 1638, 1654 і 1701 років, а також більш пізній план печер, зроблений військовим інженером Дебоскетом в 40-і роки XVIII ст., можна дійти висновку, що з часів Павла Алепського до початку XVIII ст. у печерах відбулися певні зміни. За цей час збільшилась кількість святих мошей, виставлених для поклоніння, з'явилися нові аркасолії тощо. Значно зросла і кількість богомольців, що відвідували печери. Не випадково на материкових стінах підземних лабіринтів збереглися численні написи — графіті кінця XVII — початку XVIII ст., що їх залишили паломники.

* Дослідження печер проводилися неодноразово, але вони мали розвідковий характер та охоплювали лише окремі ділянки лабіринту. У 1915—1916 рр. обстеження їх здійснював І. Стелецький, що склав інструментальний план печер (1) (розкопок він не проводив). У 1941 р. пам'ятку досліджував І. Самойловський (2) (місцезнаходження матеріалів цих досліджень не встановлено). Охоронними розкопками у печерах, що проводилися у 1968—1969 рр. Р. Юрою (3) на одній з ділянок печер було розчищено близько 20 нішолодінних локул (камер) з поодинокими похованнями XVI—XVII ст. і кілька групових поховань, найдавніші з яких належать до давньоруського часу, а також кілька приміщень, які мають більші габарити і могли використовуватися як келії. У південній частині лабіринту було виявлено отвір глибокого колодязя, заповненого будівельним сміттям XVII—XVIII ст. Колодязь, на думку дослідників, міг слугувати, як у Гнилицьких та Китаївських печерах, для сполучення з іншим ярусом печер. У ці ж роки зроблено зйомку печер (4). Було встановлено, що Варязькі печери мають складне лабіринтове планування. Загальна довжина їхніх ходів близько 150 м. Комплекс печер представлений магістральною галереєю довжиною 50 м, шириною 1 м та висотою до 2 м, що прямує з південного сходу на північний захід. Південна частина цієї галереї, що нині завалена, напевно, відкривалася на поверхню вхідним отвором, північна — завершувалася звивистим, вузьким та низьким «лазом». У західній стіні магістральної галереї фіксується не менше 6 бокових приміщень, здебільшого камерного типу.

Близько 1679 р. «*иждивением жителя местечка Печерского*» О. О. Новицького* поряд з церквою Андрія Первозванного збудували кам'яну Зачатівську церкву (1). Розміри її в плані були 13 x 4 сажени** . Схематичне зображення цієї церкви зі сходу бачимо на «*Чертеже...*» 1695 року І. Ушакова. Л. Тарасевич на гравюрі «*Пещера преподобного отця нашего Феодосия*» 1703 р. подає цей храм з півдня. Як свідчить ця гравюра, тоді церква мала три грушоподібної форми барокові бані з главками та хрестами на восьмигранних світлових барабанах, встановлені по осі схід-захід. Бані церкви були, вірогідно, вкриті металевими листами. Храм був тричастним у плані та мав опоясання. Кронштейни, що підтримували дах, були вірогідно, прикрашені різьбленням. За композиційним рішенням він нагадував закарпатські храми.

Біля Зачатівської церкви, як і поруч з церквою Різдва Богородиці, знаходилося кладовище. Від поховань, що відносяться до періоду, який нас цікавить, збереглося лише одне. Це, як свідчить напис на кам'яній надмогильній плиті, поховання блюстителя Дальніх печер духовника Лаври соборного старця Інокентія***, який подарував монастирю вищезгадані пелену «*Різдва Богородиці*» в Різдобогородицький храм та гаптовану червоного оксамиту пелену «*Покладання до труни*» 1689 р. до Успенського собору (2).

Зновпобудовані храми, так само як їх попередники, відігравали важливу роль у просторовій організації не тільки Дальнопечерного та Ближньопечерного комплексів, а й усього монастирсько-

го архітектурного ансамблю. Вони закріпили характер планування монастиря, виявили його часові особливості, сприяли спадковості у розвитку структури й створили цілісність містобудівної тканини цього утворення.

Перед самим входом до Дальніх печер був влаштований «*пліт*». Для зручності спуску до входу в печери на стежці, що вела крутим схилом, влаштували дерев'яні сходи з перилами. Згодом, до 1695 р., вони перетворилися на криту галерею.

Від галереї вела, розгалужуючись у двох напрямках, стежина. Одне її відгалуження — до невеличкого одноповерхового будиночка «*келій законників*», котрі мешкали при печері та студні; друге — до церкви Різдва Богородиці та до «*келій братії, що пильнує виноград*».

Як і територію Ближніх печер, Дальнопечерну оточували численні огорожі, за якими росли сади та виноградники, в т. ч. «*великий вишневий сад*», що, як пише А. Кальнофойський, «*до гори простягся*». Був тут також «*садок невеликий на горі біля винниці*» (3). Виноградники, сади та городи, обнесені тинами та огорожами, бачимо і на «*Чертеже...*» І. Ушакова та гравюрі «*Пещера преподобного отця нашего Феодосия*».

Існував також безпосередній зв'язок між територією Дальніх печер й Печерським містечком. Про це свідчать зображені на плані 1638 р. ворота в огорожі, розташовані на схилі між церквами Різдва Богородиці і Св. Параскеви П'ятниці в містечку. Кальнофойський повідомляв, що це були ворота: «*якими їздять возом до тієї загороди, в якій свята церква (Різдва*

1. Описи Київського намісництва. — С. 291; Миславський С. Краткое историческое описание Киево-Печерской Лавры. — К., 1795. — С. 46; Новгородцев В. И. Географическое описание г. Киева. 1784, в кн. // Сб. материалов для истор. топографии Киева и его окрестностей. — К., 1874; ШПАК — Ф. 193. — Оп. 2. — Спр. 303, 1787. — Арх. 12.

2. Фонди НКПІКЗ КПЛ. — Т-417.

3. Атанасій Кальнофойський. Тератургіма, або Чудо... // Хроніка. — К., 1997. — С. 30—31.

4. Описи Київського намісництва 70-80-х р. XVIII ст. — С. 291.

5. Заруба В. М. Висвітлення історії України кінця XVII ст. У документах «Архіву полковника Іллі Новицького» // АУ. — 1989. — № 5. — С. 50—55.

6. Молдзевський В. А. Малоросійський родословник. Т. III. — К., 1908-1914. — С. 669—687; Милорадович Г. А. Родославная книга Черниговского дворянства. Т. I-II. — СПб., 1901. — Ч. VI. — С. 155—156; Стороженко Н. В. Охочкомонный полковник Илья Федорович Новицкий. // КС. — 1885. — № 7. — С. 431—457.

7. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 88—89.

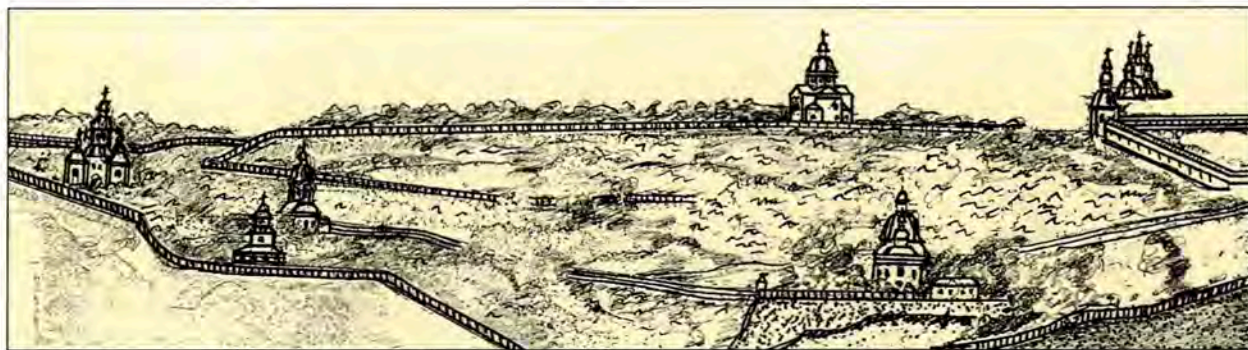
8. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — К., 1993. — Т. 3. — С. 497.

9. Горобець В. М. Новицький Григорій Ілліч (? — після 1720 р.) // Києво-Могилянська академія в іменах XVII—XVIII ст. — К., 2001. — С. 393.

* Новицький Олександр Омелянович — житель Печерського містечка, що прийшов до Києва на проживання «*із Польши повРту Овруцкаго із мРстечка Вязовка*» (4). З цього роду відомий Ілля Федорович Новицький (+ к 1704) (5) — «*комендант його королівської милості Димерський*» (1672—1673), полковник охочкомонний (охотницький, компанійський) (1673—1700) (6), головний начальник південних прикордонних міст і сіл лівобережних полків, значний військовий товариш (1702). В 1688 р. командував козацьким військом (полки Лубенський, Миргородський та інші), яке розгромило татарський загін біля гирла р. Тяснин, зруйнувало кілька турецьких поселень та розгромило татарський загін, який повертався до Криму з Угорщини, маючи великий ясір, взяв багато полонених і велику здобич (7). Володів маєтками на Лівобережній Україні (Нехайка, Сітин, Окпін, Ісачки, Шеки, Кліщинці, Литвяки, Хорошки, Гробище та ін.), багатьма млинами на р. Сулі (8). Син І. Ф. Новицького Григорій — компанійський полковник і резидент І. С. Мазепи при гетьмані Синявському (1708—1709) був одружений на Христині, дочці миргородського полковника, фундатора Хрестовоздвиженської церкви на Ближніх печерах Павла Семеновича Герцика. Григорій Ілліч Новицький був засланий 1709 р. у Сибір, де у 1727 р. помер. На засланні він написав «*Краткое описание о народе Остятском*» (1715).

** У зв'язку з появою деформацій у конструкціях споруда була перемурована в тих же формах в 1809—1810 рр. При цьому були повністю збережені старі купол та баня споруди. Як виглядав цей храм, бачимо на фіксаційному кресленні, виконаному архітектором А. Меленським (рис. 23).

*** Інокентій (? — 1698) — ієромонах, соборний старець, блюститель Дальніх печер, духовник Києво-Печерської лаври.

Панорама Нижньої території монастиря Києво-Печерської лаври на початку XVIII ст. Вид з сходу. Реконструкція автора. 2004 р.

Богородиці. — О. С.) та виноград є». Зображена на вищезгаданому плані також: «форта (велика хвіртка), якою інші до виноградних отців і до печер входять». Саме із цієї «форти» і воріт нагору йшла дорога в Печерське містечко. Влаштування цієї огорожі з воротами відображало більш ранню планувальну ситуацію, а її напрям збігався з напрямом літописного «столпья». Імовірно, саме від воріт, влаштованих у цьому місці, починалася дорога, по якій йшла процесія в XI ст. при перенесенні мощей преподобного Феодосія Печерського з «ветхого» монастиря до побудованого Успенського собору на Верхній території. Процесія зупинялася по дорозі на тому місці, де пізніше було зведено Феодосіївську церкву (1).

Тобто всі три частини Києво-Печерського монастиря: Верхня лавра, а також території Ближніх та Дальніх печер — мали власні шляхи до сформованого біля монастиря Печерського містечка. Воно компактно розташову-

валося на плато, яке було відокремлено від інших частин Києва великим ярмом.

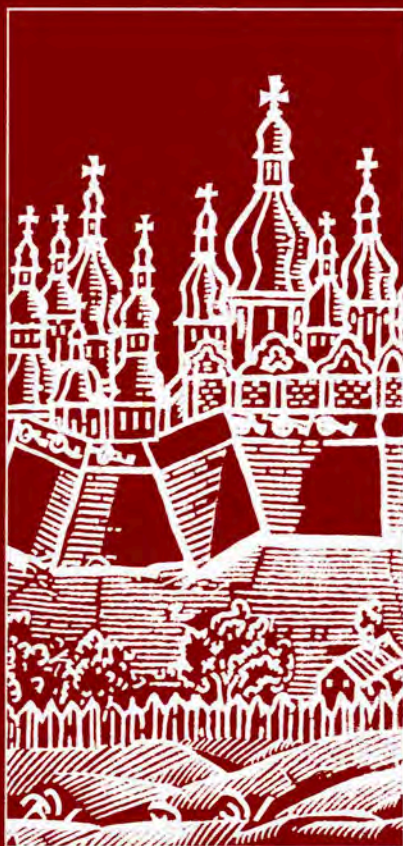
Архітектурний ансамбль Печерського містечка, як і вищезгаданих складових монастирського комплексу, мав певний розпланувальний та композиційний взаємозв'язок, що дозволяв вважати їх єдиним і нерозривним містобудівним утворенням. У період, що розглядається, об'ємно-просторова композиція комплексу, яка постала в умовах складного рельєфу, ґрунтувалася на розпланувальній структурі, що визначилася у попередні часи.

1. Историко-архитектурные обоснования перспективного развития государственного историко-культурного заповедника «Киево-Печерская лавра». — Т. 1. — К., 1979. — С. 26.

VI.

*Архітектурний
ансамбль
Печерського
містечка*

Виникнення Печерського містечка зумовлене сукупністю сприятливих історичних, природно-географічних, економічних чинників.

У структурі міського простору Києва Печерськ виконував функцію приміського аграрно-промислового поселення, орієнтованого на задоволення потреб передовсім розташованих тут монастирів: Києво-Печерського, жіночого Вознесенського та Пустинно-Миколаївського (1). У зв'язку з цим напрям розвитку Печерська значно відрізнявся від аналогічних приміських зон Києва і визначався специфічною роллю, яку відігравали в суспільстві ці монастирі, насамперед Києво-Печерський. Саме він став тим історичним ядром, довкола котрого здійснювалось послідовне заселення й освоєння Печерська. Слід зазначити, що, на думку деяких дослідників, поселення поруч з Печерським монастирем виникло одночасно з ним*. Історично воно підлягало юрисдикції Києво-Печерського монастиря і було пов'язане з ним своєю виробничою діяльністю**.

За часів архимандритів Києво-Печерської лаври Єлисея Плетенецького, Захарія Копистенського та Петра Могилы установилась автономія та розширилися її володіння. Завдяки діяльності цих церковних діячів монастир став однією з найбагатших ін-

ституцій на українських землях. Особливо багато зробив для того, щоб повернути релігійну увагу до Печерського монастиря, Петро Могила. Великий розголос про чудеса в Печерському монастирі виник після публікації книг Сильвестра Косова «*Патерикон*» (1635) та «*Тератургима*» Афанасія Кальнофойського. Високий авторитет лаври і наявність у ній різноманітних і численних реліквій стимулювали приплив сюди великої кількості паломників, обслуговування котрих стало одним із напрямів господарської діяльності жителів Печерська. Це так само сприяло розвитку тут відповідної інфраструктури, росту поселення біля лаври, поступовому перетворенню його з невеликого села на містечко і перехід його на якісно нову фазу розвитку (2). Уже в першій половині XVII ст. ця частина Печерська, що цілком сформувалася як велике міське поселення з розвинутою соціальною структурою, починає розвиватися динамічно і швидкими темпами (3).

Так, відоме картографічне джерело — карта Великого Литовського князівства Миколая-Христофора Радзивілла*** 1613 р. ще не позначає цю територію як містечко (4). Однак уже 1638 р. А. Кальнофойський говорить про неї саме так (5). На карті Гійома Левассера де Боплана**** Печерськ***** показаний як укріплене

1. Климовський С. І. Соціальна топографія Києва XVI — середини XVII сторіччя. — К., 2002. — С.188.

2. Климовський С. І. Указ. праця. — С.188.

3. Гирич І. Б., Люта Т. Ю. Картографічні джерела XVII — XX ст. про розвиток і забудову Печерська, що зберігаються в ЦДА УРСР // Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Республ. міжвідомчий зб. н. пр. — 1985. — Вип.11. — К., — С.90—93.

4. Кордт В. А. Матеріали по истории русской картографии. Карты всей России и западных ее областей до конца XVII в. Вып. 2. — № 6,9,16,38; Сосса Р. І. Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. — К., 2000. — С. 36.

5. Кальнофойський А. Тератургима // Київ. Іст. огляд (карти, ілюстрації, документи). — К., 1982. — С. 14.

6. Гійом Левассер де Боплан «Опис України». Коментар Дашкевича Я. Р. — К., 1990. — С. 139.

7. АЮЗР. — Ч.7. — Т.1. — С.120; Климовський С. І. — Указ. праця. — С.116.

8. Климовський С. І. Указ. праця. — С. 118.

9. Дашкевич Я. Р. Територія України на картах XIII—XVIII ст. // Іст. дослідж. Вітчизн. історія: Респ. міжвід. зб. — К., 1981. Вип. 7. — С. 88.

10. Сосса Р. І. Історія картографування території України. — С. 36.

11. Herbst S. Prace Kartograficzne. Beauplana-Hondiusa z r.1652// Przegląd Historyczny. — 1952. — Т. 43, з.1. — С. 124—128.

12. Buczek. Dzieje kartografii polskiej. — S.54—58.

13. Кордт В. Матеріали. — Вип.1. — № 35. — С. 24.

14. Buczek K. Ze studiow nad mapami. Beauplana Sluzby Geograficznej. — 1933. — Zesz.1. — S.31—33; Гійом Левассер де Боплан. Додатки. — С. 135.

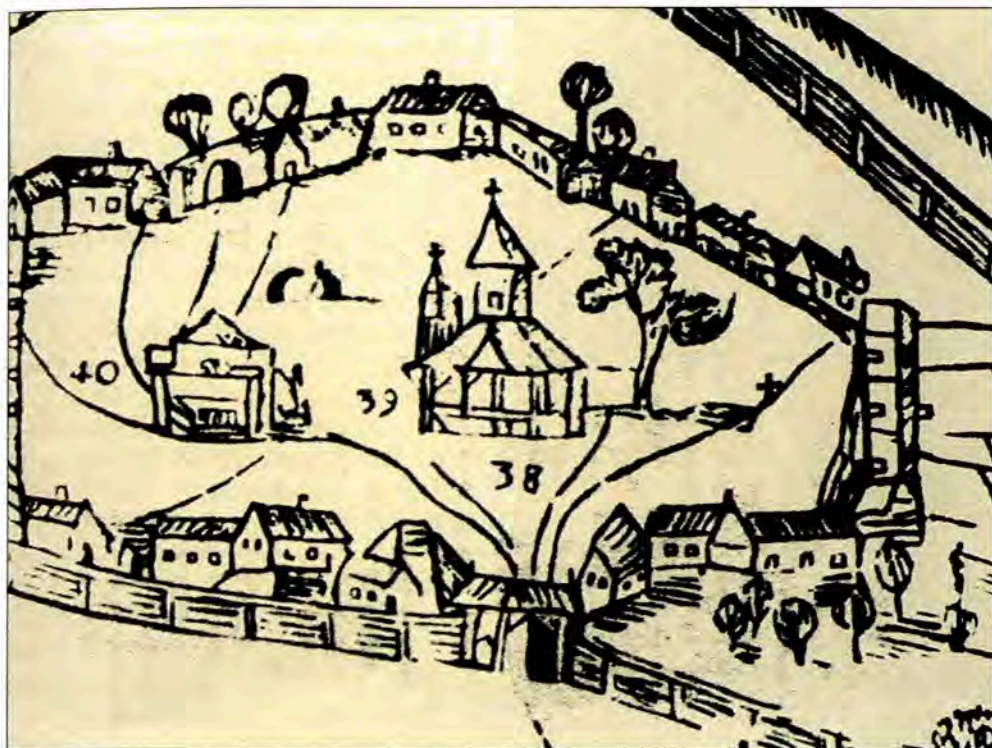
* Знайдені монетні скарби VIII ст. свідчать про поселення на цій території ще з доісторичних часів (6).

** Перший, відомий на сьогодні, докладний опис цього поселення дає ілюстрація 1552 р. Тоді біля монастиря мешкало 18 селянських родин, з яких він збирав річний чинш (полаток) у 156 грошей; 14 родин, які обслуговували монастир, і 10 бояр, зобов'язаних йому військовою службою (7). Згідно з підрахунками дослідників, у цей час тут мешкало 210 осіб (без ченців) (8) та знаходилося 42 двори.

*** Карта Великого князівства Литовського Миколая-Христофора Радзивілла (Радзивілла) масштабу близько 1:1293000, що була створена в Литовсько-польський період історії України на зламі XVI—XVII ст., посідає важливе місце в українській історичній географії та картографії. Названа іменем литовського князя М.-Х. Радзивілла (1549—1616), який був ініціатором і меценатом цього видання. Основний укладач карти — картограф Томаш Маковський (1575—1620(?)). До її створення, можливо, були залучені українські вчені Острозької школи (9). Карта видана у 1613 р. в Амстердамі (гравірована на міді Гесселем Геррітсом) на 4 аркушах, загальний розмір 112x87 см. Карта охоплювала значну частину України, в т. ч. Київщину. На території України показано близько 250 населених пунктів. Карта містить текстові матеріали (географічні, етнографічні, історико-культурні нотатки) (10).

**** Для ілюстрування книги «Опис України» Боплан виконав кілька карт форматом 19 x 14 см. Частина цих карт, 11 з яких зберігається у фондах Гданської міської бібліотеки (11), була вигравірована В. Гондіусом, у тому числі: Українська географічна карта; 12 карт окремих частин України. Спеціальний і докладний план України з належними їй воєводствами, округами та провінціями (в масштабі 1:463000). Одна з цих карт (мабуть, збільшена копія карти-ілюстрації (12) була опублікована у книзі Шимона Старовольського «Польща», виданій у Вольфтенбюттелі 1651 р. (13). У 1933 році польський дослідник історії картографії і, зокрема життя і діяльності Боплана, К. Бучек опублікував виявлену ним Генеральну карту Польщі, гравіовану В. Гондіусом у Гданську 1652 р. (14). В Україну спершу Бопланові карти потрапили з практичних військових міркувань.

***** Відомо, що з 1596 по 1627 р. частина земельних володінь монастиря була захоплена унітатами. Для повернення їх Петро Могила використовував різні способи: судові позови, обмін на інші володіння і т. д. Так, 15 грудня було здійснено обмін землями з білоруським єпископом Йосипом Горбальким. В результаті митрополит повернув села Борсуки, Цвирков, Тарасовичі й Печерськ.

Невідомий гравер. План Києво-Печерської лаври та частини Києва. З книги А. Кальнофойського «Тератургима». Друкарня Києво-Печерської лаври. 1638 р. Фрагмент. Києво-Печерський жіночий монастир. Відбиток XIX ст. Папір, дерево різне. НКПІКЗ, КПЛ-Гр-1552.

містечко (*urbs munita, oppidum*), що називається (*Piercharre*) (1). У літописних, актових та інших джерелах ця територія в цей час теж починає фігурувати як «містечко», «городок». Загальна чисельність населення містечка на середину XVII ст. сягнула, за даними Боплана, 2 тис. осіб (ця цифра, вірогідно, завищена). На карті Київщини з атласу голландського картографа і видавця Йогана Блау Печерськ зображений у вигляді великої фортеці*(2). Тоді дана територія була, як вважають деякі дослідники, за своєю площею другим містоутвірним ядром Києва, якому належала провідна роль у формуванні південної околиці. Вона мала статус приватновласницького містечка Печерського монастиря. Павло Алеппський у 1654—1656 рр. назвав Печерське містечко вже «*большим городом*».

У період, що розглядається, містечко являло собою досить значний укріплений населений пункт з розвинутою просторово-планувальною і композиційною структурами. Вирішальними факторами формування

розпланувальної схеми Печерського містечка, як і будь-якого іншого поселення, були природні захисні перешкоди та особливості рельєфу, а також напрямки основних доріг. Повз нього проходив Переяславський шлях з Києва (починався від кріпосних воріт, минав по Спаській дорозі** Пустинно-Микільський монастир і вів до Дніпровської пристані, а потім через Наводницький перевіз — на лівий берег Дніпра). Через містечко проходив також шлях на Васильків та далі на Польщу.

Ці чинники визначали не тільки систему розпланування, але й впливали на конфігурацію і склад оборонних укріплень, розміщення міських брам, напрямки вулиць, форму та розміри кварталів тощо.

Оборонні укріплення, що були однією з головних складових частин просторової системи Печерського містечка, а також силуети Київської, Васильківської та двох П'ятницьких кріпосних веж відігравали також значну композиційну роль у його забудові.

* У 1639 р. Г. Боплан проводив зйомку течії Дніпра і смуги прилеглої території. Уперше карти Дніпра Г. Боплана «*Tractus Borysthenis*» були опубліковані на 3 аркушах у другому томі латинського видання атласу голландського картографа і видавця «*Atlas Maior*» (Амстердам, 1662) (3).

** Давня Спаська дорога (від церкви Спаса на Берестові, що знаходилась поблизу) потім мала назву Микільський, а ще пізніше — Панкратівський узвіз.

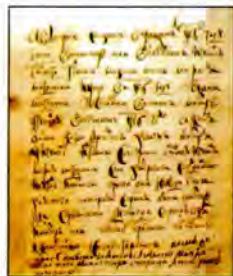
1. Гійом Левассер де Боплан. Опис України, кількох провінцій польських, що тягнуться від кордонів Московії, разом з іншими звичаями, способом життя і ведення воєн. — Л., К., 1990. — С.36, 139.

2. Сосса Р. І. Історія картографування... — С.50.

3. Сосса Р. І. Вказ. праця. — С.50.

Невідомий майстер. Потир. Срібло. Литво, куття, карбування позолота, чернь, гравіювання. XVII ст. Вклад Марії-Магдалини Мазепи до Глухівського жіночого монастиря. НМУ, інв. № РДМ-1445.

Документ 1709 р. з визначенням дати смерті Марії-Магдалини Мазепи 1707 р.

Столовий та кухонний посуд з господарсько-побутового комплексу, що належав Воскресенському жіночому монастирю. З матеріалів археологічних досліджень по вул. Січневого повстання в м. Києві

1. ЦДАК. — Ф. 59. — Оп. 1. Спр. 13-а «Чертеж...».

2. Климовський С. І. Соціальна топографія Києва... — С. 190.

3. Ісаєвич Я. Д. Нове джерело про історичну топографію і архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції. — К., 1982. — С. 127.

Невідомий художник. Портрет Марії-Магдалини Мазепи. Копія XVIII ст. з оригіналу кінця XVII ст. Фрагмент. Краків. Національний музей.

Своєрідність просторової структури і композиції забудови містечка багато в чому була пов'язана з його планувальною замкнутістю, оскільки воно з усіх боків було оточене або земляним валом і ровом, або крутими схилами Дніпра і глибокими ярами. Високий вал та широкий рів, а також частина території по периметру кріпосних укріплень із зовнішнього боку, яка була вільна від забудови, візуально ізолювали Печерське містечко від оточення, тому його архітектурний ансамбль сприймався здалеку як єдиний композиційно об'єднаний містобудівний організм.

Розміри Печерського містечка в середині земляного валу, вказані в текстовій частині «Чертежа» І. Ушакова 1695 р.: «В длину... — от Киевских ворот до Пятницких ворот по улице 285 сажень, с полу саженью (616,68 м — О. С.), поперек от Васильковских ворот до угла, что хода в пещеры по улице, 300 сажень (648 м — О. С.); от Васильковских же ворот до надолб, что у боярану Душегубицы, 393 сажени (648 м — О. С.)» (1).

До складу містечка входили два великих архітектурних комплекси, що мали власні розвинуті об'ємно-просторові структури: архітектурні ансамблі Києво-Печерського і жіночого Вознесенського монастирів, а також п'ять приходських храмів зі своїми

подвір'ями*. Три з приходських церков: св. Параскеви П'ятниці, Феодосія Печерського та Воскресіння Господня — розміщувалися в центральній частині містечка, а два храми — стародавня церква Спаса на Берестові та дерев'яний храм Різдва Господня — розташовувалися з північно-західного боку між першою та другою лініями укріплень містечка.

Північніше церкви Спаса на Берестові за укріпленнями лежала слобода, яка становила його передмістя.

Поруч з Печерським містечком знаходився Пустинно-Миколаївський монастир зі своєю слободою. На думку дослідників, до середини XVII ст. Печерське містечко поглинуло населення цієї слободи, перетворивши її на своє передмістя (2).

Наявність у містечку в період, що розглядається, крім монастирів, п'яти церков, які функціонували як парафіяльні, свідчить про велику чисельність населення містечка. Деякі фахівці вважають, що вже з кінця XVI ст. Печерськ був другим після Подолу осередком концентрації населення на

Полковник І. Ушаков. «Чертеж Києву граду...» 1695 р. Фрагмент. Вознесенський монастир. ЦДАК України. Ф. 52. Оп. 1. Спр. 13а.

* В 1584 р. в містечку існувало чотири церкви (3).

території Києва (1) і перетворився на одне з найзначніших містобудівних утворень на околиці.

Головним чинником, який формував своєрідність архітектурного вигляду містечка, була його об'ємно-просторова композиція, що в свою чергу визначалася системою укріплень, структурою й розплануванням містечка.

Ця композиція відносилася до поліцентричного типу. Важливу роль тут відігравали доміанти, що позначали центри розпланувальних районів: архітектурних ансамблів Верхньої лаври, Дальніх та Ближніх печер, Вознесенського монастиря, а також ансамблю центральної частини містечка та територій навколо двох приходських храмів за межами першої лінії укріплень.

В 1695 році на території містечка знаходилось кілька архітектурних доміант — церков і дзвіниць. Провідним висотним акцентом усього архітектурного комплексу був Успенський собор. Велике значення в створенні композиції комплексу мали й інші доміанти: дерев'яна дзвіниця, Трапезна церква, а також Троїцько-Надбрамна та Микільсько-лікарняна церкви на території Верхньої Лаври; церкви Андрія Первозванного, Зачатівська та Різдва Богородиці — на Дальніх печерах; Хрестовоздвиженська церква — на Ближніх печерах; церкви Вознесіння Господня та Покрови Богородиці у Вознесенському жіночому монастирі; церкви Параскеви П'ятниці, Воскресіння Христового та Преподобного Феодосія Печерського — на Ринковій площі в центральній частині Печерського містечка; Спасо-Преображенська церква та церква Різдва Господня безпосередньо за оборонним валом навколо містечка.

З кінця XVII ст. дерев'яні храми та дзвіниці містечка поступово замінюються мурованими. Крім того, після завершення кам'яного монастирського муру за рахунок побудованих на ньому башт кількість архітектурних доміант збільшилась. Цими додатковими доміантами стали чотири нових церкви (Всіх Святих, св. Іоанна Кущника, св. Онуфрія та церква над Північними (Печерними) воротами і три башти (дві з них згодом отримали назви Малярна та Годинникова, башта

Фелон «Успіння Богородиці». Кінець XVII ст. Фрагмент. Оксамит, золоті та срібні нитки «у прикріп», обличчя шиті «по контуру» на сателі. НКШКЗ, КПЛ-Т-195.

на південній ділянці стіни не збереглася до нашого часу).

Навпроти Києво-Печерського монастиря розміщувався жіночий Вознесенський монастир, в якому, як повідомляв Кальнофойський, «багато князівен, воеводжанок, шляхтянок та інших різного стану та кондиції святоблвих законниць жило замкнено» (2). Боплан у 1640 г. точніше назвав кількість черниць, що мешкали в монастирі, зазначаючи, що тут «живе багато черниць, числом до сотні» (3).

На початку XVII ст., як бачимо на плані 1638 року, монастир був оточений дерев'яною огорожею, в якій були влаштовані ворота з боку лаври. На його території знаходились дерев'яна церква, дзвіниця, келії, студня тощо.

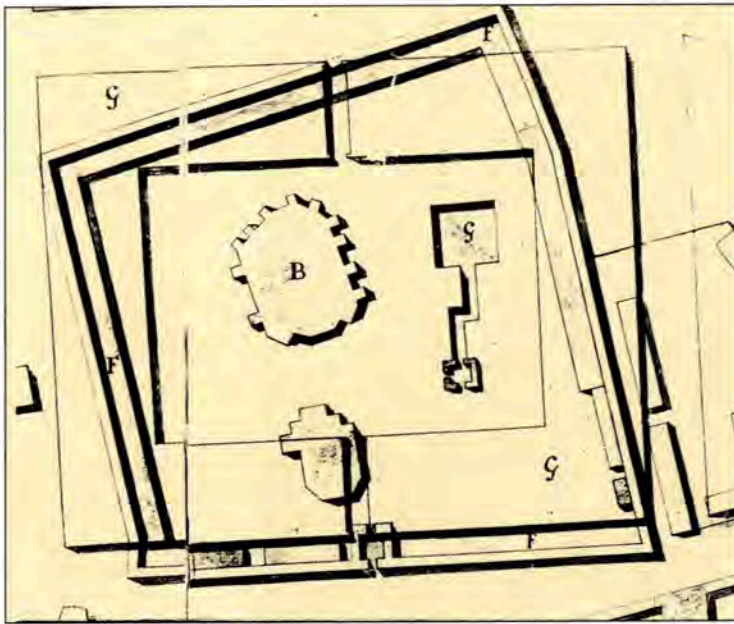
Під час взяття міста військами Януша Радзивілла споруди цього монастиря, імовірно, суттєво не постраждали. Але напади Радзивілла принесли з собою не тільки пожежі та руйнування в самому місті, а й епідемію чуми, від якої в Києві 1652 р. вимерла більшість населення. В Печерському монастирі в цей час померло 300 із 500 ченців (4). Ще більші втрати були у Печерському містечку та у Вознесенському монастирі. Так, Павло Алеппський застав тут майже на половину менше черниць, ніж їх було в 1640 р., коли монастир відвідав Боплан. Він писав: «... в нем

1. Климовський С. І. Соціальна топографія Києва... — С. 123.

2. Ісаєвич Я. Д. Нове джерело про історичну топографію й архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції. — К., 1982. — С. 127.

3. Гійом Лавассер де Боплан. Опис України... — С. 35.

4. Історія Києва. Т. 2. — К., 1984. — С. 12.

«Перспекть Киево-Печерской крепости и части форштадта съ Московской стороны». 1785 р. Фрагмент. РДВІА. Москва. Росія. Ф. 394. Оп. 18. Спр. 2533.

«Планъ части Киево-Печерской крепости съ положениемъ оной внутреннихъ линий и съ показаніемъ ныне состоящего строения въ какомъ состояніи оное находится и съ положениемъ... проекта какимъ образомъ... построить должно... Артиллерійскому каменному Арсеналу». 1783 р. Фрагмент. Територія колишнього Вознесенського жіночого монастиря. РДВІА. Москва. Росія. Ф. 349. Оп. 18. Спр. 2425.

1. Алеппский Павел. Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Украину в середине XVII века. — К., 1997. — С.77.

2. Алеппский Павел. Вказ. праця. С.77.

3. Scharowski J. Diariusz. — Т.2. — С. 163; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини від Переяславської ради — 2 до Андрусівської угоди (1659—1667 рр.) — К., 2003. — С.556.

4. Scharowski J. Указ праця. — С.171; Яковлева Т. Указ праця. — С.556.

5. Яковлева Т. Указ. праця. — С.574.

6. ЦІАК України. — Ф.128. — Оп. 1 воч. — Спр 5. — Арк. 2 (оригінал). — Арк. 1 (копія); там само. — Ф.51. — Оп.3. — Спр. 15204. — Арк.79 (копія); Бутин І. Універсали гетьмана України Петра Дорошенка монастирям // Студії з архівної справи та документознавства. — К., 2001. — Т.7. — С.102. — № 6; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687). — К., Львів. — 2001. — № 281. — С.416.

(Вознесенському монастирі. — О. С.) *более 50 или 60 монахинь*» (1).

На 1654 р. монастир був уже повністю відновлений. «*Это монастырь благоустроенный, — писал про обитель Павло Алеппський, — окружен... садами*». Між 1638 і 1654 роками в ньому був перебудований головний монастирський храм, який став багатоголавим. На той час він був ще дерев'яним. Зображення цього храму бачимо на малюнку, приписуваному А. Ван-Вестерфельду. «*А в середине его святая церковь деревянная, красивая с шестью куполами и крестами — писал П. Алеппський. — В церкви большая серебряная люстра и из того же металла два напрестольных подсвечника. На иконах Господа, Владычицы, Вознесения и мучениц множество венцов, крестиков, образков, привесок, золотых и серебряных цепочек с жемчугом и драгоценными камнями. На стенах изображения десяти дев и праведниц: мучениц и святых... В монастыре есть большой колодец, снабженный колесом с двумя цепями, которое вращается рукой: одна цепь поднимается, другая опускается*» (2). Павло Алеппський згадує також про келію ігумені монастиря. Ця одноповерхова споруда зображена на плані 1638 р., вірогідно, в західній частині.

За часів Руїни монастир занепав. Боротьба старшинських угруповань за владу в 60-х роках ще більше загострилася і призвела до двогетьманства і поділу Гетьманщини. Політика російської вла-

ди, спрямована на урізування автономії Гетьманщини та відмова від Правобережжя зумовили посилення традиційно впливового «кримського» угруповання. У листопаді 1666 р. П. Дорошенко розгромив поляків і присягнув на вірність Кримському ханству. В липні цього ж року військо Петра Дорошенка разом з татарами з'явилося біля Києва (3): «*Дорошенко з козаками й польськими людьми з паном Стишалковським і татари напали й побили царських людей у Києві та розграбували монастирське печерське добро*», — писав у своєму щоденнику польський комісар Я. Храповицький (4). У 1668 р. Дорошенко контролював всю Гетьманщину (5).

Цього ж року він надав ігумені Вознесенського монастиря Афанасії (Соломієвій) універсал, яким було підтверджено право на володіння «*панянським Печерським монастирем, розташованих під Новгород-Сіверським сіл — Радичів, Іванків і Мезин*» (6).

Як відомо, П. Дорошенко не зміг утримати здобуту владу. Москві вдалося знову розколоти старшину й укласти в 1669 р. Глухівські статті з лівобережним гетьманом Д. Многогрішним. Внутрішньополітична ситуація в країні ще більше погіршилась, що вкрай негативно вплинуло на економічний стан монастиря. У березні 1669 року ігуменія Афанасія була змушена звернутися за допомогою до Москви. В листі до цариці Марії Ілліні, переданому через духовника монастиря, блюстителя Ближ-

Фелон. Оксамит, золотні та срібні нитки, «у прикріп», обличчя шиті «по контуру» на саті. НКПІКЗ, КПЛ-Т-4.

Малюнок з колекції Вільгельма Фрідріха фон Берхгольца. Вознесенський собор. Стокгольмський архів.

ніх печер соборного старця Кирила, вона писала: «*отъ многихъ лѣтъ въ великихъ скорбѣхъ и въ нуждахъ и въ гоненій пребываемъ, а нынѣшняго года наипаче скорбѣ и нужду и голодъ великій терпимъ*» (1).

В 1670 р. монастирські споруди, в т. ч. головний Вознесенський храм, постраждали від пожежі. У зв'язку з цим ігуменія монастиря Афанасія Салтанівна Юдицька (Соломієва) звернулася за фі-

нансовою підтримкою до думного дворянина Малоросійського приказу А. С. Артамонова (2). Чи було задоволено прохання ігумені Афанасії, невідомо.

В період, що розглядається, ігуменію монастиря була Марія-Магдалина Мазепина*, уроджена Мокієвська**. Вперше вона згадується як ігуменія Вознесенського монастиря 1683 р., тобто до обрання її сина гетьманом. Імовірно завдяки її клопотанню обитель отримала

* Мокієвська Марина Іванівна (1623—1707) — представниця старого шляхетського роду Білоцерківщини. Мати гетьмана І. С. Мазепи, дружина Адама-Степана Мазепи, (бл. 1638 р.). Була добре освіченою, чудово володіла польською мовою (3) і писала «таким вільним, дрібним і вправним письмом, що так могла писати лише людина, дуже добре свідомо в писанню» (4). До нашого часу збереглися деякі речі, пов'язані зі славнозвісною ігуменію, зокрема «Євангеліє» 1636 року, видане в друкарні М. Сльозки, на аркушах якого є написи, зроблені ігуменію (рис. 6) (5). Свої молоді роки присвятила сім'ї й вихованню двох дітей (Івана та Олександри). Після смерті чоловіка віддала себе справам громадським і церковним. Вона була з 1666 р. записана в іменний «Рестр» Луцького Хрестовоздвиженського братства. Стає черницею під ім'ям Марія, потім приймає схиму як Магдалина. Пізніше була ігуменію жіночих монастирів: Києво-Печерського Вознесенського (1686—1707) і Спасо-Преображенського Глухівського, з 1688 р. яким управляла через намісницю (6). Зберігся срібний вкладний потир Марії-Магдалини Мазепи до Спасо-Преображенського Глухівського монастиря (рис. 5). Як ігуменія цього монастиря вона згадується в універсалах І. С. Мазепи 1688, 1690 рр. (7). Гетьман дав 16 тисяч золотих на завершення в цьому монастирі будівництва Успенського собору, розпочатого І. Самойловичем, та на спорудження мурованої Трапезної, дзвіниці та мурів з вежами. Марія-Магдалина Мазепа пережила свою доньку. Вона померла наприкінці 1707 р. Ненабагато пережив матір син. Деякі дослідники вважають, що вона похована у Києво-Печерському Вознесенському дівочому монастирі (8). Але це малоімовірно, оскільки в цей час обитель готувалася для переселення на Поділ у зв'язку з будівництвом Києво-Печерської фортеці. У Краківському музеї зберігається копія портрета Марії-Магдалини Мазепи XVIII ст. з оригіналу кінця XVII ст.

** Порівняння поминальників Києво-Микільської пустині та Любецького Антонієвського монастиря (9) дало змогу дослідникам припустити, що батьком Марини був Іван чи Костянтин. О. Оглоблін вважав, що батьком Марини, дід майбутнього полковника київського Костянтина Мокієвського, «положив голову» під Чортковом (1655 (?)), а брат її, батько полковника, «в Дрижипольському бою під Охматовом» (1655 р.). В іншому ж місці своєї праці він під знаком питання називає батька Костянтина Мокієвського Михайлом (10). У 1654 р. у Білій Церкві присягу приніс шляхтич Михайло Якович Мокієвський. Разом з ним присягнулися його брати Іван, Антін, Степан. Відповідно Костянтин, як вважають деякі дослідники, був двоюрідним братом матері гетьмана (11). Відомо, що гетьман віддав йому с. Глибоке Воронківської сотні. Крім того, він надав йому на уряд полковника після К. Солонини двори в селах Бурках, Котові, Острії, Гут Острянської сотні, Козарах, Ржавці, Киселівці Носівської сотні. Костянтин Мокієвський осадив с. Обухів у Київській сотні, яким і володів (12). Він побудував та розписав 1695 р. приїжді до Троїцької церкви в м. Остер, де була похована його донька (13). На його кошти були збудовані церкви Різдва Богородиці на Дальніх печерах в Києво-Печерській лаврі, церкви Воскресіння Христового та преп. Феодосія Печерського в Печерському містечку (14).

1. Акты относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. — СПб., 1875. — Т. 8. — С. 135—136.

2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.... СПб., 1877. — С. 357—358; Крайня О. О. Документи XVII ст. з історії Києво-Печерського Вознесенського монастиря // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Вип. 5. — К., 2001. — С. 155.

3. КС. 1898. — Т. 60. — Отд. 1. — С. 462.

4. Олена Пчілка. Марія-Магдалина, мати гетьмана Мазепи // Старожитності 1992. — 12/28.

5. КПЛ — КН — 172; Юріна Л. А. Маргіналі з колекції Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника // Мистецька спадщина. Матеріали та дослідження. — К., 1993. — С. 104.

6. Лазаревський О. Описаніє Старой Малороссіи. Матеріали для історії заселення, землевладення і управління. — Т. 2. — К., 1893. — С. 437; Деркач А. Глухів — гетьманська столиця. — Львів., 2000. — С. 27—28.

7. Бібліотека ПАН у Кракові, ВР № 270, Арк. 57Б58; РДАДА. — Ф. 248, оп. 1., Оригінал. — Спр. 1814. — Арк. 362зв—363, 363зв—364. Копії: ЦДАК. — Ф. 149. — Оп. 1. Спр. 8. — Арк. 1. Оригінал; Опубл. Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка. — С. 363—363, № 172, № 171; Юрій Мишич. Невідомі документи Івана Мазепи // ПУ. — 1991. — № 6. — С. 56—57.

8. Біднов В. Марія-Магдалина, мати гетьмана Мазепи // Мазепа: 36. Т. 1. — Варшава, 1938. — С. 35; Андрусак М. Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч // Мазепа. Збірник. Т. 2. — Варшава, 1938. — С. 76.

9. Синодик Любецького Антонієвського монастиря. — Чернігов, 1902. — С. 42; Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Білоцерківський полк. — К., 2002. — С. 96—97.

10. Оглоблін О. Іван Мазепа і його доба. — Нью-Йорк: Париж, Торонто, 2001. — С. 60—63; Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Білоцерківський полк. — К., 2002. — С. 96.

11. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. — К., 2002. — С. 261.

12. Василенко Н. П. Генеральное следствие о маестностях Киевского полка 1729—1730 гг. — К., 1892. — С. 28, 30—31; Аброскін П. та ін. Указ праця. — С. 71.

13. Гумилевський Ф. Історико-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернігов, 1873—1874. — Кн. 5. — С. 423; Аброскін П. та ін. Указ праця. — С. 71.

14. Похилевич Л. Монастирі та церкви Києва. Пржење и нынешнее состояние. — К., 1865. — С. 90.

царську грамоту від 29 січня, в якій київському воєводі князю П. С. Прозоровському доручалося побудувати теплу церкву та відремонтувати колодязь за рахунок міських доходів (1).

Відомо також, що 1683 р. І. С. Мазепа відлив для Вознесенської церкви «по тещеню своєму и по родителю в поминавенеце» дзвін вагою 30 пудів 25 фунтів, про що повідомляв напис на ньому. Згодом цей дзвін, вірогідно, потрапив на одну з башт, що височіли над оборонними стінами Печерського монастиря, де знаходився до 1816 р., коли його перенесли на Головну дзвіницю Києво-Печерської лаври, судячи з метричного запису за цей рік. Відомо також, що, крім вищезгаданого дзвону, указом Петра I й інші дзвони дівочого Вознесенського монастиря були передані в лавру, яка відновлювалася після пожежі 1718 р., але їхня подальша доля невідома (2).

У грудні 1687 р. Марія-Магдалина їздила до Москви, де їй було влаштовано урочистий прийом (3). Наслідком цієї поїздки було позитивне вирішення деяких фінансових питань, у тому числі затверджені права на різні маєтності, що поліпшило фінансове становище монастиря та сприяло активізації в ньому ремонтно-будівельних робіт.

Як свідчить план 1695 р., у центральній частині монастирського подвір'я височіло дві дерев'яні церкви — Вознесенія Господня та Покрови Богородиці. Верхівки обох храмів були вкриті гонтом.

З північного боку монастирську площу замикав ряд дерев'яних однотипних келій, витягнутих із заходу на схід. Позаду цих споруд знаходився фруктовий сад. Із західного боку площу фланкірували споруди, в яких, вірогідно, були покої ігумені. Монастир у цей час оточувала дерев'яна огорожа, над ворітьми якої була споруджена маленька дерев'яна однокупольна церква.

Крім матері І. С. Мазепа, черницями цього ж монастиря були також інші родички гетьмана. Зокрема його рідна сестра Олександра*, яка спочатку часто приїздила з двома дітьми до своєї матері в монастир, а після розірвання шлюбу з третім чоловіком — волинським шляхтичем Яном Войнаровським прийняла в кінці 1694 р. чернецтво (4). Незабаром вона померла: «Того ж року (1695 р. — О. С.) пані Войнеровська, сестра рожоная его мл. пана гетмана, померла хорою постригшися в иноческій чин пречестною госпожою Марфою Магдалиною, Мазепиною маткою, а игуменьєю Печерскою» (5).

Постриг під ім'ям Марфа прийняла в цьому ж монастирі й дочка Олександри від її другого шлюбу з шляхтичем Витуславським Маріянна**.

Черницями Вознесенського монастиря і в більш ранній період були представниці родини Мокієвських, які пов'язані з родиною Мазепа. В одному з писемних джерел згадується про те, що 1666 р. «від родички Констанції-Євдокії Бобривикович*** Василевої* Мокі-

1. Дополнения к актам историческим, собранные и изданные Археологической комиссией. — СПб., 1872. — Т. 10. — № 72; Крайня О. Документи XVII ст. з історії Києво-Печерського Вознесенського лавочного монастиря // Лаврський альманах. 36. наук. прашь. — К., 2001. — Вип. 5. — С. 155.

2. Митрополит Евгений Болховитинов. Выбранные работы по истории Киева. — К., 1995. — С. 289.

3. Дополнение к актам историческим, собранные и изданные Археологической комиссией. — СПб., 1872. — Т. 12. — С. 326—330; Крайня О. Документи... — С. 157—159.

4. Возняк Н. Хто ж автор т. зв. Літопису Самовидця? // ЗНТШ. — Львів, 1935. — Т. 153. — С. 63.

5. Величко С. В. Літопис. — К., 1991. — Т. 2. — С. 501—503.

6. Гетьман Іван Мазепа та його доба. 2-е доп. вид. — Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто, 2001.

7. Біланов В. Марія-Магдалина, мати гетьмана І. Мазепа // Мазепа. Збірник. — Т. 1. — С. 41; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепа: соратники та прибічники. — К., 2004. — С. 84.

8. Біланов В. Указ. праця. — С. 41; Павленко С. Оточення... — С. 84.

9. Оглоблін О. Вказ. праця. — С. 68.

10. Жолтовський П. М. Український живопис XVII—XVIII ст. — К., 1978. — С. 178.

11. Павленко С. Оточення... — С. 84.

12. Оглоблін О. Вказ. праця. — С. 68.

13. Харлампович К. Малороссийское влияние на великороссийскую церковную жизнь. — Казань, 1914. — Т. I. — С. 611.

14. Харлампович К. Вказ. праця. — С. 611.

15. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 234, 242.

16. ІР НБУ. Ф. 1. № 4104. — Арк. 166; Кришоєв В. Генезологія українського козацтва. Білоперківський полк. — К., 2004. — С. 98.

17. Кришоєв В. Генезологія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. — К., 2002. — С. 215.

* Мазепа Олександра Степанівна (? — 1695) — рідна сестра гетьмана І. С. Мазепа, була одружена тричі: перший шлюб з Павлом Обидовським (Обидовським), шляхтичем герба «Сулима (відмінно)» (від нього мала сина Івана (1676—1701)); другий шлюб — з шляхтичем Витуславським (від нього мала доньку Маріяну); третій шлюб — з Яном Войнаровським (6) (від нього мала сина Андрія). Відомо, що 1691 р. І.

С. Мазепа просив у царів дозволу побачитися з сестрою (7). У 1692 р. вона приїздила до Києва й, очевидно, до Батурина. Вона скаржилася братові на нестерпне життя в Польщі й своє бажання прийняти «ангельський образ» (8). Зрештою в кінці 1694 р. вона з дітьми переїхала до Києва, стала черницею і невдовзі, у 1695 р., померла (9). В маєтку с. Коритне біля м. Берестечка на Волині знаходився разом з портретами інших відомих осіб кінця XVII ст. портрет Магдалини Войнаровської. У 1932 р. ці портрети були передані до Краківського національного музею (10).

** Витуславська (Витославська) Маріянна (кінець 1670-х —?) (11) — донька шляхтича Витуславського та Олександри, рідної сестри гетьмана І. С. Мазепа. Жила в монастирі зі своєю бабусяю ігуменею Марією-Магдалиною Мазепиною, прийнявши чернецтво під іменем Марфа (12), потім була намісницею Глухівського дівочого монастиря (13) та келійницею Магдалини. У 1712 р. вона як гетьманська племінниця була заарештована й заслана до Горичького Воскресенського монастиря на півночі Московщини, звідкіля втекла. Є відомості, що її спіймали й 1715 р. направили в Олександрівський Успенський дівочий монастир (14).

*** Бобривичі вели свій родовід від Бобра Тверитина (15). Бобер Тверитин (його нащадки звалися Бобривичами) з'явився на Волині на початку XVI ст. і став одним із засновників впливового волинського роду. Свого часу (1644) князь Самійло Корешкий залишив цю маєтність (Вільшанку-Шавуліну) батьку Констанції-Євдокії Григорію Бобру. Крім Вільшанки, князь залишив і с. Бубники як викупні у пані Ганни Кропивницької (16). Настасію Боборчанку бачимо (1668—1670) ігуменею П'ятицького і Макошинського Покровського монастирів. Дорофій Бобрович був монахом Видубицького монастиря, а його брат Теофіл служив у посольському приказі в Москві, брав участь у переговорах з Ю. Хмельницьким (1661), П. Дорошенком (1668). У серпні 1668 р. П. Дорошенко просив повернути із заслання «наших невинно в ссылку отданных», в тому числі Кропивницького (17).

евської законниці монастиря Києво-Печерського» Мазепа отримав «влисковий лист» на маєтність Вільшанку-Шавулину (1). Дослідники доводять, що київський полковник Костянтин Мокієвський подарував Вознесенській обителі діаманти (2). Не виключено, що через рік після смерті матері гетьмана Мазепи ігуменею монастиря стала або дружина, або сестра К. Мокієвського — теж Марія-Магдалина** (3), яка управляла монастирем і після його переведення на Поділ і об'єднання з монастирем Флора та Лавра (4), у зв'язку з будівництвом нової земляної бастионної фортеці згідно з указом Петра I. Про це повідомляє напис на Євангелії 1722 р.: «Сые Євангеліє справил рабъ божий иерей Феофилактъ, постриженецъ обители Свѣтской и надалъ в Києво-Флоровскій монастир дѣвичий по преставившейся старици инокинь Євгеніи за владением ея Милости Госпожи Игуменіи Маріи Магдалини Макиевской (1727 р.)» (5). Померла ця ігуменя до 1737 р. По її смерті до 1739 р. ігуменею монастиря була її дочка монахиня Памфілія.

Слід зазначити, що завдяки меценатству гетьмана Мазепи та значній фінансовій підтримці з боку заможної козацької старшини в період, що розглядається, Вознесенський монастир досяг свого найвищого розвитку***. Відомо, що гетьман затвердив за Печерським жіночим монастирем села Бугаївку і Берків, які раніше передала монастирю вдова Павла Яненка невідомо Філонівна, що теж була черницею цього монастиря під ім'ям Феодосія (6), а також інші маєтності.

На кошти гетьмана Мазепи та його матері в 1701—1705 р. замість дерев'яної Вознесенської церкви зводиться новий величний кам'яний храм з цією ж назвою (7). Він розташовувався в центрі монастирської площі, тому мав виражену «всєфасадність». Ця споруда була п'ятикупольною, вирізнялася

центричністю і пірамідальністю об'ємної композиції. Про зовнішній вигляд цього храму дає уявлення його зображення на кресленні з колекції Вільгельма Фрідріха фон Берхгольца (8), а також на планах маєтків Пустинно-Микільського монастиря 1713—1715 рр. та документах XVIII ст.

Другий монастирський храм Покрови Богородиці приблизно в той самий час також перебудовується на кам'яний. Це була витягнута по осі схід-захід одноповерхова споруда. Над її олтарною абсидою височів один купол із маленькою банькою та хрестом. За своїм композиційним рішенням храм нагадував Микільсько-лікарняну церкву Києво-Печерського монастиря.

Величезні зусилля та кошти гетьмана Мазепи та його матері, які вони віддали для розбудови та оздоблення двох нових кам'яних храмів та благоустрій монастиря, виявилися марними. Це, імовірно, прискорило кончину Марії-Магдалини, яка померла наприкінці 1707 р. Відомо, що з жовтня до 27 листопада 1707 р. Мазепа перебував у Києві не тільки у справах, пов'язаних з будівництвом фортеці: він вочевидь прощався з матір'ю. Про це свідчить його лист від 2 листопада московському канцлеру Федору Голловкіну, в якому повідомляв: «госпожа матка моя вельми болезнуєт и до кончини житія своего приближается» (9).

Після відселення Вознесенського монастиря, що відбулося, ймовірно, у 1711—1712 рр., обидва його храми проіснували до кінця XVIII ст., коли вони були розібрані у зв'язку з будівництвом нової будівлі арсеналу (10). Діяли вони, як парафіяльні храми (11).

Богослужіння в них, судячи з записів на вкладних книгах, що збереглися у цих храмах, проводилися і в 30—40-х роках, а в Вознесенському храмі

1. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Білоцерківський полк. — К., 2004. — С. 98.

2. Кара-Васильєва Т. Літургійне шитво України XVII—XVIII ст. — Львів, 1996. — С. 43.

3. Кара-Васильєва Т. Вказ. праця. — С. 43—44.

4. Маниковский Ф. Историко-статистическое описание Киево-Флоровского Вознесенского монастыря. — К., 1894. — С. 10—33.

5. НКПІКЗ. КПЛ-КН-133; СО-8.

6. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. — К., 2002. — С. 117.

7. Маниковский Ф. Историко-статистическое описание Киево-Флоровского Вознесенского женского монастыря. — К., 1894. — С. 10; Описи київського намісництва 70—80-х років XVIII ст. — К., 1989. — С. 39.

8. Russian architectural drawings in the National museum. 1963. Stockholm.

9. Павленко С. Іван Мазепа. — К., 2003. — С. 14.

10. Ситкарєва О. В. Арсенал Києво-Печерської цитаделі // ПУ. — 1998. — № 34. — С. 110—113; Ситкарєва О. В. Киевская крепость XVIII—XIX вв. — К., 1997. — С. 67—71.

11. ЦДІАК України. Ф. 128. — Оп. 1 заг. — Спр. 62. — Арк. 6. 11. 15. 17; Крайня О. О. Некрополь Києво-Вознесенського Флорівського жіночого монастиря // Лаврський альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. — Вип. 9. К., 2003. — С. 39.

12. Кара-Васильєва Т. Шедєври церковного шитва України (XII—XX). — К., 2000. — С. 24.

13. Акты ЗР. — Т. 5. — С. 213—214. № 175; ІР НБУ. Ф. II — № 3482. — Арк. 1 зв.; Аброскін П., Кривошея В., Стаєнко О. Кнившина козацька. Люди і долі. — К., 2004. — С. 63.

14. ЦДІАК України. — Ф. 167. — Оп. 2. — Спр. 2. — Арк. 55, копія; Універсали Івана Мазепи 1687—1709. — К., Львів, 2002. — С. 144.

15. Бібліотека ПАН у Кракові, ВР, № 270. — Арк. 57—58. Оригінал: ЦДІАК. — Ф. 149. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 1. Оригінал: Генеральне слідство о маєтностях Нежинського полка. — С. 363—363, № 172. — С. 361—362, № 171; Мишук Ю. Невідомі документи Івана Мазепи // ПУ. — 1991. — № 6. — С. 56—57.

** Василь Мокієвський був серед спадкоємців Мартина Бутовича — військового київського.

** Тобто іноді, як доводять дослідники (12), в літературі помилково ототожнюють Марію-Магдалину Мокієвську і Марію-Магдалину Мазепу.

*** Так, 1 грудня 1687 р. гетьман видав універсал, який давав право володіти «селою Подгорцями... зо всьми принадлежностями... в уезді Р. Київському», а також «село Бугаєвку в київському полку... по яком... змерлій Павелі Яненко... владел» і «селище Іванковъ в полку Переясловком лежачое з футором... і селище Бузовъ» (13). Універсалом 6 листопада 1688 року монастирю були віддані «села Старицы в уезді Р. Баршполскомъ», яку віддав монастирю Федір Сулина (14). Відомі універсали про закріплення маєтностей за Глухівським дівочим монастирем, яким теж керувала мати гетьмана Марія-Магдалина Мазепа, в т. ч. від 12 лютого 1688 р. та 9 липня 1690 р. на село Берези з усіма до нього належними володіннями (15).

Керамічний посуд та люльки з корчми та інших господарських та житлових споруд кінця XVII — початку XVIII ст., біля церкви Воскресіння Господнього. Із матеріалів археологічних досліджень 1987 р. по вул. Січневого повстання в м. Києві.

1. Євангеліє. — К.: Друк. КПЛ, 1733 р.; КПЛ-КН-507; Юріна Л. А. Маргіналії з колекції Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника// МС. — С.101.

2. Євангеліє. — К., друк. КПЛ, 1733 р.; КПЛ-КН-511; Юріна Л. А. Маргіналії... — С.101.

3. Берлінський М. Ф. Історія... С.144; Рибаків М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. — К., 1997. — С. 216.

4. Фонди НКПІКЗ, КПЛ-КН-1984.

5. Балакин С. А., Сыромятников А. К. Археологические исследования на территории Киево-Печерской лавры в 1991 г. // В.И. — С. 166—167.

6. Літописець Іоакима Єрлича (на польському мові). — Варшава, 1853. Ч. 1. — С. 70.

7. Дан О. Ю. Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність (1648—1676 рр.). — К., 2004. — С.39.

8. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинська центральна Україна). — К., 1993. — С.125.

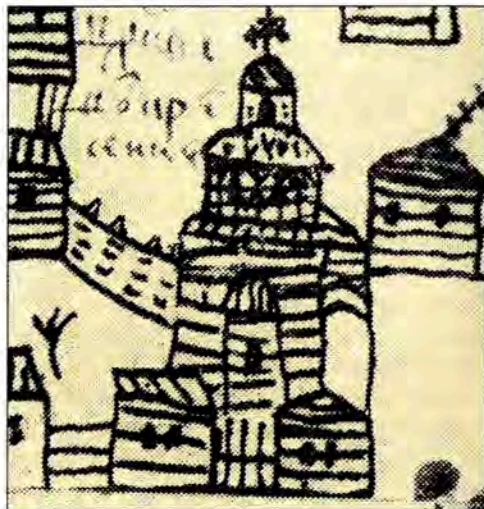
9. Яковенко Н. М. Вказ. праця. — С.189, С.239.

10. Яковенко Н. М. Вказ. праця. — С.293.

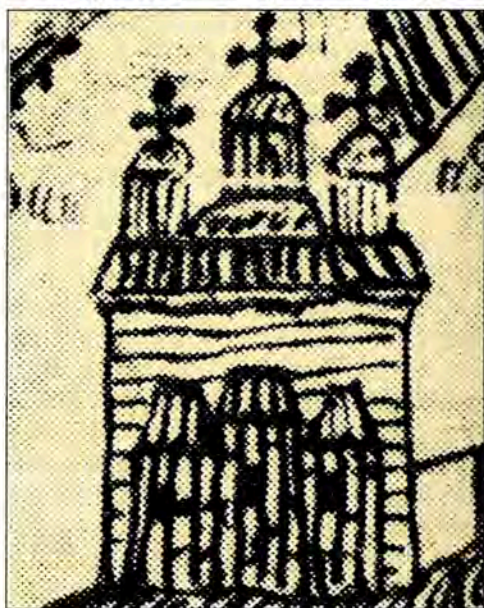
11. Яковенко Н. М. Вказ. праця. — С.190.

навіть наприкінці XVIII ст. Так, до нашого часу дійшли «Євангелія», що містять маргіналії, які сповіщають, що в 1735 р. одну з книг подарувала Вознесенському храму «салдацька жена Евфимия Родионова дочь Чаботарева» (1), а другу в 1741 р. — церкві Покрови Пресвятої Богородиці — «Прокопий Родионовъ сынъ Бабошинъ Киевскаго гарнизона Полтавского полку... капитан» зі своєю матір'ю і дітьми (2). Відомо також, що 1740 р. в Вознесенському храмі було поховано київського цивільного губернатора, генерал-майора С. І. Сукіна (3). В 1793 р. «Євангеліє» подарувала у цей храм «вдова Агафья Безручыха» (4). Покровська церква в 1741 році постраждала від пожежі і, мабуть, вже не використовувалася для богослужінь.

З кінця XVIII ст. і до нині територія колишнього Вознесенського монастиря належала військовому відомству і була недоступна для проведення досліджень*. В 1991 р. під час прокладання інженерних комунікацій біля східного фасаду будівлі Арсенала було виявлено два поховання, що, вірогідно, належали до кладовища Вознесенського монастиря (5). Про нього згадується в літописі Іоакима Єрлича від 1648 р. у зв'язку з похованням тут Євдокії, вродженої Головинської** — дружини брацлавського підсудка Михайла Кропивницького (6), одного з фундаторів Вінницького Благовіщенського монастиря***. Це подружжя стояло на чолі православних Брацлавщини, підтримуючи тісний зв'язок з луцьким православним братством (7).

Полковник І. Ушаков «Чертежъ Киеву граду...» 1695 р. Фрагмент. Церква Воскресіння Господнього. ЦДІАК України. Ф. 52. Оп.1. Спр. 13а.

Полковник І. Ушаков «Чертежъ Киеву граду...» 1695 р. Фрагмент. Церква св. Параскеви П'ятниці. ЦДІАК України. Ф. 52. Оп.1. Спр. 13а.

* Дослідження проводились 1991 р. відділом археології НКПІКЗ вздовж вулиці Січневого повстання на відстань 10—15 м від монастирської стіни Верхньої лаври від рогу будинку № 26 до її перехрестя з вулицею Штателною. Загальна довжина дослідженої траншеї 500 м.

** Рід Головинських у першій половині XVI ст., за даними ревізії волинських замків 1545 р., належав до волинських панів або бояр-шляхти (8). Представники цього роду займали виборні уряди: Гаврило Головинський був земським підсудком у 1601—1605 рр. (9). Відомо, що у 1579 р. в роті Станіслава Лаща служив Іван Головинський. Галшка Головинська була другою дружиною Юрія Івановича Чорторійського (+1624), сина справці Київського воєводства (1564—1565) Івана Федоровича Чорторійського (+бл.1567) та княгині Ганни Кузьмівни Заславської. Рідна сестра Івана Чорторійського Анастасія (+ п.1578 і похована в Києво-Печерській лаврі) була одружена (1560 р.) з Петром Богдановичем Хрептовичем. Рідними сестрами Юрія були Ганна Іванівна (зг. 1568), яка в першому шлюбі (1568) була за Іваном Лесницьким, Олена (православна), одружена з Остафієм Івановичем Горностаєм (кальвіністом) та Катерина (православна), одружена (1571) (10) з Василем Петровичем Загоровським (православним), а також брат — Іван (Януш) (+1581) (православний), одружений (перед 1581) з кальвіністкою. Тобто рід Головинських був споріднений з впливовими князівськими родинами Чорторійських, Заславських, Горностаїв, тісно пов'язаними з Київським воєводством, Києвом та Києво-Печерською лаврою.

*** Рід Кропивницьких відомий з кінця XVI ст. — першої половини XVII ст. Представники його від проголошення земського самоврядування до середини XVII ст. були виборними земськими урядниками Волинського, Київського і Брацлавського воєводств. Так, земськими писарями були Северин Судимонтович-Кропивницький (1580—1590) та Олександр Кропивницький (1613—1627). Михайло Северинович Судимонтович-Кропивницький був земським підсудком в 1616—1640 рр. (11).

Ця знахідка важлива для нашої розвідки, оскільки деякою мірою дозволяє з'ясувати топографію цієї частини Печерська.

Ховали черниць обителі і на території Києво-Печерського монастиря. Так, наприклад, відомо, що за часів ігуменства Марії-Магдалини Мазепи тут була похована черниця Домнікія Скородовна, дружина Григорія Грека, яка успадкувала від нього чималий скарб і заповіла гроші на київські монастирі і церкви (1). Вірогідно, в лаврі була похована 1707 р. і мати гетьмана І. С. Мазепи, яка померла у Вознесенському монастирі. Поховати ігуменю на території жіночої обителі не могли, оскільки вже було прийнято рішення про її переведення на Поділ.

Серед черниць монастиря завжди були представниці впливових та багатих родин. Так, ще П. Алепський писав; що *«все они знатного происхождения... Большинство этих монахинь из богатых и старинных польских родов; игуменья принадлежит к семейству самого короля*»*. В 1640-х роках ігуменю Вознесенського монастиря була Магдалена Белецька (2), потім деякий час (1660-і роки) обитель очолювала ігуменя Євпраксія, а пізніше ним керували Афанасія Андаківська та Афанасія Салтанівна (Соломієва) Юдицька (3).

Павло Алепський повідомляє, що *«все монахини умеют читать, знакомы с философией, логикой и занимаются сочинениями»* (4). В період, що розглядається, Вознесенський монастир, як і в попередні часи, був значним культурним та духовним осередком. Тут знаходилась найвідоміша в Україні гаптарська майстерня**, виробу якої вирізнялися вишуканим смаком та мали своєрідні особливості гаптування. Про цю майстерню писав Боплан, який зазначав, що монахині *«займаються шитвом і гаптують на ошатних хустинах прегарні вишивки, продаючи їх тим, хто приходить на огляд і відвідини»* (5). Високий культурний рівень та

широта кругозору монахинь впливали на якість творів шитва, що тут виконувалися. Вироби цієї майстерні позначилися на загальному процесі розвитку гаптування в інших монастирях, створюючи очевидний зв'язок з духовним життям свого часу (6).

До нас дійшли деякі предмети того часу, виконані майстринями Вознесенського монастиря: гаптований церковний одяг та інші культові предмети з дорогих тканин, прикрашені вишуканими візерунками, оздоблені перлами та самоцвітами (1). В розробці малюнків для гаптування (прорисів) брали участь іконописці Києво-Печерської лаври.

У цій майстерні на замовлення гетьмана та козацької старшини виконувалися найвідповідальніші й найдорожчі роботи для церков і монастирів України, передовсім для Києво-Печерської лаври.

Деякі речі — вклади до лаври, що є цінними пам'ятками українського образотворчого гаптування, зокрема пов'язані з іменами гетьмана І. С. Мазепи, Марії-Магдалини Мазепи та їхніх родичів. Це, наприклад, фелони «Успіння Богородиці» (8), плащаниця «Христос, Богоматір, Іоанн Богослов» (1689 р.) (9), єпитрахиль (1690) (10) і палиця «Вручення ікони» (1689 р.) тощо. Ці речі вирізняються високим художнім рівнем виконання, стилістичною спорідненістю та спільністю матеріалу і техніки виконання. На вищезгаданій палиці серед багатьох гаптованих зображень є, на думку деяких дослідників, зображення вкладників — гетьмана І. С. Мазепи та його матері. Палицю було вигаптувано з нагоди освячення Рудницької ікони Богоматері*, яка знаходилась у монастирі і якою опікувався гетьман (11). Костянтин Мокієвський, брат матері Мазепи, подарував Києво-Печерському монастирю два коштовних фелони (1702 р.) та, імовірно, воздух «Воскресіння», які теж були виготовлені у Вознесенському монастирі (12).

* В Преображенському Глухівському монастирі існувала своя гаптарська майстерня, яка знаходилась під впливом майстерні Вознесенського монастиря. Гаптовані речі з цих двох майстерень суттєво вплинули на розвиток українського золотощвейництва (13). Існували й інші гаптарські майстерні, зокрема в Ладанському Покровському монастирі на Прилуччині.

** У літописі Самійла Величка згадується, що в 1689 р. священик з Рудні переніс ікону Божої Матері, яка вславилася як чудотворна, до Вознесенського монастиря. Незважаючи на неодноразові прохання архімандрита Києво-Печерської лаври, гетьман заборонив переносити ікону до цього монастиря (14).

1. ЦДАК України. — Ф. 127. — Оп. 1076. — Спр. 54. — Арк. 82; Крайня О. О. Некрополь Києво-Вознесенського Флорівського жіночого монастиря // Лаврський альманах. Вип. 9. К. 2003. — С. 60.

2. Закревский Н. Описание Киева. — К., 1868. — Т. 2. — С. 868—870.

3. Дополнение к актам историческим, собранные и изданные Археологической комиссией. — СПб., 1872. — Т. 12. — С. 326—330; Крайня О. О. Документи... XVII ст. 3 історії Києво-Печерського Вознесенського жіночого монастиря // Л. А. Вип. 5. — К., 2001. — С. 147.

4. Алепський П. Путешествие антиохийского... — С. 78—79.

5. Гійом Левассер де Боплан. Описание Украины. — С. 35—36.

6. Кара-Васильева Т. Шелвери церковного шитва України (XII—XX ст.). — К., 2000. — С. 7.

7. Новицька М. О. Датовані єпитрахілі лаврського музею 1640—1743 рр. // У. М. — К., 1927. — С. 10, 11, 20. Табл. 4; Берладина К. Матеріали з історії українського образотворчого гаптування // Мистецтвознавство. зб. 1. — Харків, 1928—1929 рр. — С. 67—105; Берладина К. Два пам'ятника українського образотворчого шитва в XVII ст. из харьковских коллекций. // Наук. зап. науково-дослідної кафедри історії європейської культури. Вип. III. — Харків, 1929. — С. 433—448; Кара-Васильева Т. В. Шелвери... — С. 23—28; Просолова К. С. Художні особливості українського образотворчого гаптування у XVII ст. // М. С. — С. 83—84.

8. Фонди НКПІЗ КПЛ. — Т. 195. КПЛ-Т-203.

9. НКПІЗ КПЛ-Т — 139.

10. Новицька М. Вказ. праця. — К., 1927; Берладина К. Матеріали... — С. 67—105; Берладина К. Два пам'ятника... — С. 433—448; Фонди НКПІЗ. КПЛ — Т. 2687/1—2.

11. Кара-Васильева Т. В. Шелвери... — С. 25.

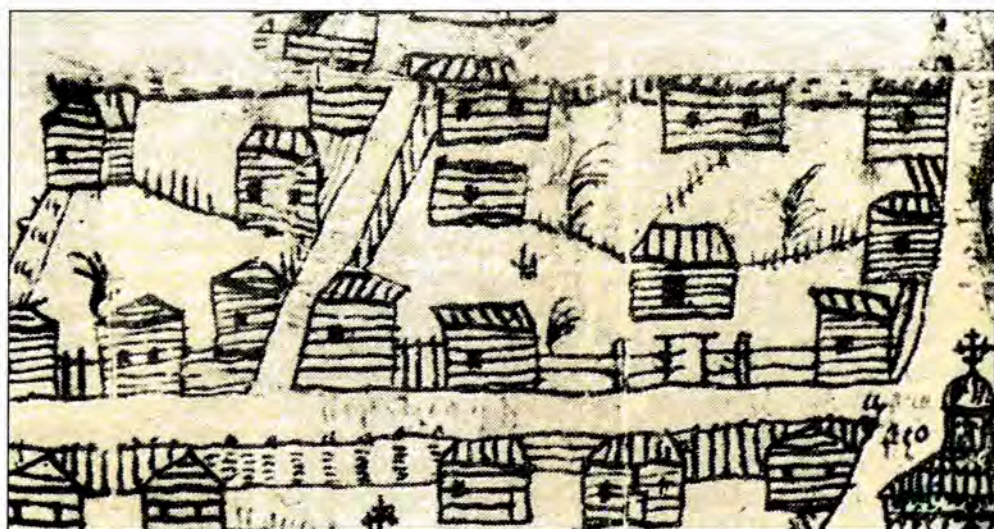
12. Фонди НКПІЗ. КПЛ-Т-1379; НКПІЗ КПЛ-Т-1027; Герелес К. С. Українське гаптування XVII—XVIII ст.: Майстерні та їх твори (за матеріалами колекції заповідника) // Л. А. Вип. 11. — К., 2003. — С. 34.

13. Просолова К. С. Художні особливості українського образотворчого гаптування у XVII ст. — С. 75.

14. Кара-Васильева Т. Шелвери... — С. 25.

Керамічний посуд, кінця XVII ст., знайдений під час археологічних досліджень на території колишнього Печерського містечка.

Полковник І. Ушаков. «Чертежъ Киеву граду...» 1695 р. Фрагмент. Житлова забудова Печерського містечка. ЦДІАК України. Ф. 52. Оп.1. Спр. 13а.

Планування Печерського містечка було суто функціональним. Воно органічно поєднувало дві системи: загальне радіально-концентричне на більшій частині території та порядове — в південно-західній частині, де розміщувалася переважно житлова забудова.

Основою планування містечка слугували напрямки доріг. Від центральної площі для оптимального зв'язку з фортечними брамами були прокладені три широкі вулиці, орієнтовані на ці брами.

Одна з них — «дорога в Киевские ворота» — фланкувалась з одного боку кам'яним оборонним муром Києво-Печерського монастиря, а з другого — дерев'яною огорожею Вознесенського.

Друга вулиця була продовженням попередньої, вела вздовж огорожі, що оточувала сади Києво-Печерського монастиря, повз церкви Воскресенську, Феодосія Печерського та св. Параскеви П'ятниці до П'ятницьких воріт.

Третя вулиця пролягала перпендикулярно двом попереднім. Вона вела з центральної площі містечка до Васильківських воріт.

Ансамблі вулиць містечка були багатоплановими, композиційні акценти постійно змінювалися.

При створенні архітектурного ансамблю Печерського містечка, імовірно, було застосовано такий поширений містобудівний прийом, як ярусність. Збудова мала три основні яру-

си: нижній — земля, огорожи, ворота, стіни, низькі господарчі споруди; середній — житлові будинки; верхній — монастирські та парафіяльні храми, що здіймалися над загальним рівнем житлової забудови.

Трьом ярусам забудови відповідали й три яруси сприйняття простору містечка. Нижній — рівень людини, що йде або їде вулицями, — повний перешкод, розбитий на невеликі камерні простори, співмірні людині та її повсякденному життю. Середній ярус — більш розімкнутий за рахунок розрідженості житлової забудови,

Полковник І. Ушаков. «Чертежъ Киеву граду...» 1695 р. Фрагмент. Заїжджий двір. ЦДІАК України. Ф. 52. Оп.1. Спр. 13а.

Зайжджий двір Печерського містечка. Реконструкція автора. 2002 р.

тобто відсутності суцільного фронту будинків уздовж вулиці. В розривах між будинками, що стояли біля проїжджої частини, було видно споруди, що знаходились у глибині двору і на суміжних вулицях та провулках, а це створювало враження простору. Верхній ярус ширше розсуває межі сприйняття містечка великою кількістю помітних з будь-якої вулиці парафіяльних церков і монастирських храмів.

Храми в свою чергу були побудовані з урахуванням природного середовища, рельєфу, якому українська архітектура завжди підкорялась і тим підкреслювала його мальовничість.

При проектуванні містечка враховувалося не тільки його розпланування, а й об'ємно-просторова система. Таким чином, три компоненти, які складали образ містечка — рельєф місцевості, доміанти, рядова вулична забудова, — знаходились тут у гармонійному зв'язку, створюючи самобутній силует, який відображав функціональні особливості забудови.

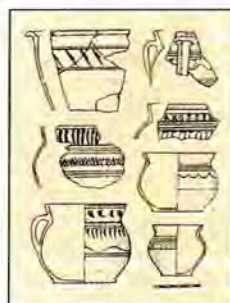
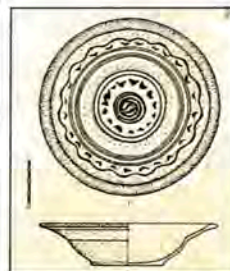
Церкви Воскресіння Христового, Феодосія Печерського та св. Параскеви П'ятниці, розташовані вздовж двох основних вулиць містечка, були головними акцентами в забудові його центральної частини і підкреслювали його суспільну значимість. На майда-

ні між цими церквами розміщувався торг. Радіальний характер планування, крім розташування в'їзних брам на три сторони світу, зумовлювався центральним положенням ринкової площі.

В 1695 р., як бачимо на «Чертежсь...» І. Ушакова, ці три храми, як і інша забудова Печерського містечка, були дерев'яними, але в останні роки XVII ст. — на початку XVIII ст., як і на території Києво-Печерського та Вознесенського монастирів, тут замінювали дерев'яні споруди кам'яними.

Церква Воскресіння Христового на плані І. Ушакова зображена дерев'яною рубленою триярусною, тричастинною спорудою, в якій, як вважають деякі дослідники, були поєднані функції церкви і дзвіниці. До високої центральної частини нижнього яруса цієї споруди прилягали два низькі прямокутні об'єми: вівтар — на сході й бабинець — на заході. Другий ярус, що був у плані значно меншим за перший, являв собою відкриту каркасну дзвіницю, вкриту гонтовою куполоподібною покрівлею із м'якими криволінійними абрисами (1). Над дзвіницею височів третій ярус — невелика банька-сторожка зі шоломоподібним покриттям і хрестом, у якій були влаштовані великі вікна. Цей храм замінив дерев'яну церкву, згадану А. Кальнофойським у «Тератургимі»: «в тому ж містечку церква Воскресіння Збавителя нашого Ісуса Христа» (2). Храм за часів Кальнофойського був дерев'яним двоглавим з опасанням. Поруч із ним знаходилась невисока шатрова дзвіничка.

В 1696-1698 рр.* на пожертвування київського полковника К. Мокієвського дерев'яна Воскресенська церква замінюється кам'яною (3). В основу об'ємно-просторової схеми цієї споруди було покладено своєрідно трансформований тип тридільного при ледь помітній хрещатості плану типу храму (4) з трьома абсидами та одним розвинутим верхом. До середньої гранчастої абсиди храму прилягали дві нижчі, напівкруглі. Високий світловий барабан увінчувався баро-

Кухонний та столовий посуд початку XVIII ст., виявлений на території колишнього «зайжджого» двору Печерського містечка. З матеріалів археологічних досліджень 1992 р. по вул. Цитадельній у Києві.

1. Реутов А. В. Церковь Воскресения на Печерском местечке // Вопросы исследования и реставрации памятников архитектуры. — К., 1992. — С. 64.

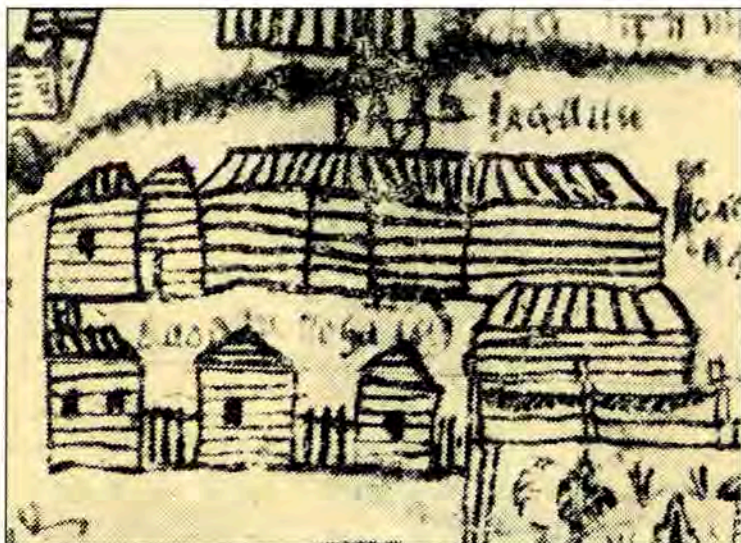
2. Кальнофойський Атанасій. Тератургима, або Чуда. (Київ. 1638 р.) // Хроніка. — К., — С. 37.

3. Берлінський М. Ф. Історія міста Києва. — К., 1991. — С. 130.

4. Кадомська М., Малакова І. Воскресенська церква на Печерську // 3 історії української реставрації. — К., 1996. — С. 185.

5. Київ. Енцикл. довідник. — К., 1981. — С. 117.

* За іншими даними у 1701—1705 рр. (5).

Полковник І. Ушаков. «Чертежъ Киеву граду...» 1695 р. Фрагмент. Торгові ряди та крамниці. ЦДІАК України. Ф. 52. Оп.1. Спр. 13а.

1. РДВІА м. Москва. — Ф. 349. — Оп. 18. — С. 2988; С. 2532, 2533; Кадамська М., Малакова І. Вказ. праця. — С.185; Сіткарьова О. В. Архітектура... — С. 208.

2. Шапченко М. П. Архітектура Лівобережної України XVII—XVIII в. — К., 1967. — С. 162.

3. Кальнофойський А. Вказ. праця. — С. 31.

4. НКПКЗ, КПЛ-КН-29, СО-114.

5. Закревський Н. Вказ. праця. Лопушинська С. І. Реставрація церкви Феодосія Печерського в Києві // СА. — К., 1986. — № 4.

6. ЦГІАК. — Ф.127. — Оп.1. — Спр.7. Главная инвентарная опись церкви и церковного имущества. 1853 г. на 91 листе; Похилевич. Монастыри и церкви г. Киева. — К., 1865. — С.90.

7. Опис Київського намісництва 70—80 років XVIII ст. — К. 1989. — С. 40.

8. ЦГІАК. — Ф. 210, Разрядный приказ. — Оп. 6-3. — № 50. Стол Киевского повятя, арк. 1—157 зв.; Алферова Г. В., Харламов В. А. Вказ. праця. — С.135.

9. Берлинський М. Ф. Історія міста Києва. — К., 1991. — С.243.

10. Похилевич Л. Вказ. праця. — С.90.

11. ІР НБУ. — Ф. Петрова. — № 619. — Арк.8: Аброскін П., Кривошея В., Стасенко О. Китищина козацька. Люди і долі. — К., 2004. — С.117.

12. ІР НБУ. — Ф.1. — № 1789. — Арк. 184зв; Аброскін П. та ін. Вказ. праця. — С.117.

13. ІР НБУ. — Ф. Х. 1147, Копія; ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп.1. — Спр. 1253. — Арк. 56—57. Копія з копії; Універсали Івана Мазепи. — К-Львів, 2002. — № 13. — С.77.

14. Аброскін П. та ін. Указ. праця. — С.117.

ковою банею з глухим ліхтарем і банькою (1).

Розміщення церкви в центрі площі зумовило її «всефасадність»: об'ємна композиція симетрична; північний, східний і південний фасади архітектурно тотожні. Відсутність насиченого декору, а також розміщенні високо вузькі вікна надавали їй вигляду оборонної споруди (2).

Храм св. Параскеви П'ятниці знаходився в районі теперішніх Верхніх Московських воріт. Це була одноглава дерев'яна церква, про яку Кальнофойський писав: «Церква на горі тій, на якій містечко монастирське, стара вже, Святої Діви Печерської, Русь посполита П'ятницею називає» (3).

Церква Феодосія Печерського в першій половині XVII ст. була дерев'яною і разом з дерев'яною дзвіницею займала загороджене подвір'я.

Священниками цього храму, починаючи з 1614 р., коли архімандрит Києво-Печерської лаври Єлисей Плетенцький надав цей сан Полікарпу Борзаківському*, і до кінця XVIII ст. були кілька представників цього шляхетного роду. Так, у 60-х роках XVII ст. свя-

щенниками Феодосіївської церкви були Костянтин та Олексій Борзаківські, а в 1685 р. — Яків Федорович Борзаківський**. В 90-х рр. XVII — 40-х роках XVIII ст. священником Феодосіївської церкви був Василь Костянтинович Борзаківський***. Ще один Василь Борзаківський, священник Феодосіївської церкви, згадується в написі на Євангелії, яке було вкладено в 1796 р. на його прохання в цей храм (4).

Судячи із зображення церкви Феодосія Печерського на плані І. Ушакова 1695 р., вона була до цього часу перебудована. Це, вірогідно, сталося в 70-х рр. XVII ст. (5). Новий дерев'яний храм звели на тому ж місці, де традиційно, починаючи з давньо-руських часів, стояли, почергово, храми під цією ж назвою (6).

У 1672 р. в церкву Феодосія Печерського «для охоронення града Києва» було передано дві ікони в срібних позолочених окладах: «Пресвятыя Богородицы живоначального источника» та «Преподобного чудотворца Сергия Радонежского» (7). Вони згадуються у «Росписном списке» Києва 1695 р., складеному при передачі боярином і воєводою Д. А. Баратинським воєводських повноважень князю П. І. Хованському (8).

У 1699 р. ця церква була розібрана і на кошти полковника Михайла Федоровича Сухарьова «и его чиновников, здесь жительствовавших» перенесена в Печерське відділення Старого Києва (в XVII ст. тут знаходилося подвір'я лаври), де була відновлена з використанням конструкцій від знесеної споруди під іншою назвою: в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці (9). А на Печерську на місці знесеної церкви в 1700—1702 рр. на кошти Костянтина Мокієвського була побудована кам'яна Феодосіївська церква (10), що збереглася до наших днів. Аналіз топографічних умов і розташування базисних споруд та комплексів дозволяє стверджувати, що місцезнаходження

* Як писав Єлисей Плетенцький, присвоюючи йому сан, «Полікарп, оставивши в польском государстве свое жилище и знаную маетность и разныя угодия по своей к обители святой горлавоности прибыв здесь доволни и верно прилежние в писарском и установническом послушенских делах прислуги» (11).

** Рід Якова Федоровича Борзаківського поминався у Києві: Прокіп, ієрей Гаврило, Федір, ієрей Олексій, Марія, ієрей Яків, ієрей Гаврило, Ганна, Антонія... (12).

*** 1687 р. Мазепа надав Василеві Борзаківському, колишньому глухівському протопопові універсал про взяття під охорону його маєстності. Про нього також відомо, що 27 вересня 1693 р. він записав своїй сестрі Бутримівській плец у с. Совках Київської сотні (13). 15 липня 1710 р. Іван Влох Малар під час мору заповів йому бутримівські ґрунти (14).

храму відповідає місцезнаходженню більш ранніх храмів на цьому ж місці.

В плані храму, як встановлено археологічними дослідженнями*, майже повністю повторював загальні розміри попередньої дерев'яної церкви. Під час розкопок було виявлено залишки його дерев'яної підлоги (1).

Новий храм побудований за розповсюдженим взірцем дерев'яного тричастинного тригладного українського храму. Архітектура його фасадів виконана в барокових формах. Саме ці форми має храм і зараз — завдяки реставрації, проведеної в 1964—1969 рр.** (2). Основна вісь церкви орієнтована у напрямку схід-захід. Кожна частина церкви відділена від іншої високими арками трицентрового абрису. Абсидна частина — п'ятигранна, інші — прямокутні, перекриті зімкненими склепіннями. Церква має три куполи на гранованих світлових барабанах, увінчані баньками. Перехід від прямокутних об'ємів до гранованих куполів здійснюється за допомогою трикутних парусів. Купол західного об'єму спирається із заходу й сходу на зовнішню стіну і підпружну арку, а з півночі й півдня — на напівциркульне склепіння. У цій частині знаходились хори, на які вели гвинтові сходи, об'єми яких висунуті на північний і південний фасади.

Фасади храму оздоблені масивним цоколем, расчленовані лопатками та увінчані розвиненим розкрепованим карнизом. На північний і південний фасади виходять по три подовжені, обрамлені наличниками віконні отвори, що завершуються трикутними сандриками характерного барокового малюнку. Вікна вгорі заокруглені, над ними влаштовані ніші, в яких раніше знаходились мальовані зображення святих. Такі самі вікна, але без ніш угорі, — на гранях східного об'єму.

Сходи діляться на два яруси карнизом, який переходить на західний фасад, сягаючи двох середніх лопаток, які відділяють середній відсік фасаду від бічних.

У середній частині західного фасаду знаходиться портал з напівокруглим

завершенням, із дуже висунутим наличником і трикутним сандриком. Над ним — глибока ніша й віконний проїом серед складного декору розкрепівок. У бічних частинах у два яруси розміщено невеликі вікна з химерними наличниками і трикутними сандриками (3).

В часи А. Кальнофойського до південно-західного рогу огорожі Києво-Печерського монастиря прилягала окрема загороджена територія з неправильними абрисами у плані. На плані 1638 р. тут зображений, серед інших дерев'яних споруд, невеликий одноповерховий «будинок для гостей, для законної братії та палігрімів». Напевне, саме на цьому дворі митрополит П. Могила заснував «шпиталь при церкві св. Феодосія», згадуваний в його духівниці. Як відомо, цей митрополит розпорядився, щоб половину всіх наявних грошей, а також коштів, одержаних від продажу належних йому вина і меду, спрямовували на благодійні цілі. Так, у заповіті він вказав на необхідність передачі: «до Дівичих монастирів і до шпиталів... Особливо на шпиталь, мною (митрополитом Петром Могилою. — О. С.) фундований, в святого Феодосія в містечку Печерському півтори тисячі золотих дати, щоб та сума закладним записом на якихсь певних маєтках забезпечена була і щоб утримання щорічне вічно йшло на цей шпиталь» (4). В «шпиталях утримувалися діти-сироти та старі й немічні» — шпиталі, або богодільні існували тут і за часи гетьмана Мазепи. Про нього згадує Пилип Орлик в листі до Стефана Яворського: «А я, пришедши до моеї кватери (в Печерській крепости. — О. С.) и взявши денег два рубли, выйшовъ и роздалъ оныя старицамъ и старцамъ бѣднымъ убогимъ, лежачимъ въ куцахъ на улицъ и въ богодѣльняхъ въ Печерскомъ зостаючимъ...» (5).

Поряд із церквою Феодосія Печерського, як і біля інших православних храмів, знаходилося кладовище. На ньому та всередині храму, як показали археологічні дослідження, тривалий час ховали померлих. Так, серед 11 поховань, досліджених 1986 р., більшість від-

1. Балакін С. А., Загребельний О. М. Дослідження церкви Феодосія Печерського // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 1997. — Вип. 6. — С. 102—106.

2. Лопушинская Е. И. Реставрация церкви Феодосия Печерского в Киеве // СА. — 1986. — № 4.

3. Петичинский В., Говаенко Г., Лопушинская Е. и др. Проект реставрации западного фасада памятника архитектуры 1698—1700 гг. — церкви Феодосия Печерского. — К., 1964; Лопушинська Е. И. Памятник архитектуры 1698 г. Церковь Феодосия Печерского в г. Киеве. Научный отчет. — К., 1991. — С. 7—8.

4. Епископ лубенський та мигородський (проф. С. Гавський). Заповіт митрополита Петра Могили // На чужині. — 1947; Жуковський А. Петро Могила і питання єдності церков. — К., 1997. — С. 291, 293, 295.

5. Основа: Южно-русский литературно-ученый вестник. — 1862. — № 10; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто, 2001. — С. 412.

* Археологічні дослідження проводилися відділом археології Києво-Печерського заповідника під керівництвом І. О. Писларія в 1986—1988 рр.

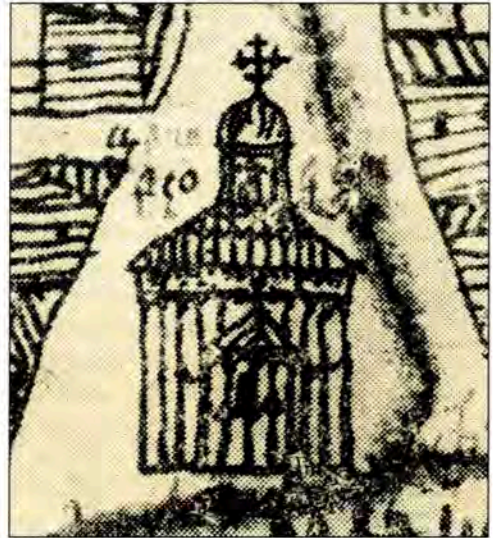
** Автор проекту реставрації архітектор Е. І. Лопушинська.

Гравюра з книги А. Кальнофойського «Тератургимма». Фрагмент. Церква Феодосія Печерського. 1638 р.

носились до часів, що передували будівництву церкви, зображеної на гравюрі 1638 р. з книги А. Кальнофойського «Тератургимма». Це підтверджує і виявлена тут надмогильна плита, що датується 1621 р., яка первісно належала похованню Пелагеї Юрїївні Гамалінської (1).

Храми Печерського містечка були оточені будівлями різного призначення. Значне місце в забудові належало житлу. В 1706 р. в Феодосіївському приході було «до 200 дворів». У Воскресенському ході нараховувалось до 100 дворів (2). У розписах Києва 1682 р. зазначалося: «Перед Печерским местечком посад (на територіях поруч з церквою Спаса на Берестові. — О. С.), а на посаде живут Печерского монастыря и иных монастырей подданные, которые от воинских людей из деревень и сел, сбежав, поселились» (3). До початку будівництва земляної бастионної фортеці у Печерському містечку за заявою архімандрита лаври, «було підданих монастирських чиншевих, що мали торгові промисли, 500 дворів, з них окладу 2000 крб., ординарних селян чорної роботи 390 дворів з

Полковник І. Ушаков. «Чертежь Киеву граду...» 1695 р. Фрагмент. Церква Преп. Феодосія Печерського. ЦДІАК України. Ф. 52. Оп.1. Спр. 13-а.

окладом у 390 крб., слуг монастирських для посилок та іншого послуху — 65, разом 955 дворів» (4).

Слід зазначити, що в 60-70-х рр. XVII ст. серед цих «підданих» був вищезгаданий Максим* — родоначаль-

1. Балакін С. А. Загребельний О. М. Дослідження церкви Феодосія Печерського // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 1997. — Вип. 6. — С. 102—106.
2. Закревский Н. Вказ. праця. — С. 219.
3. Росписной список Киева 1682 г. // Сб. материалов для исторической топографии Киева. Отд.3. — К., 1874. — С.112.
4. Лучицкий И. Київ 1766 року // Хроніка 2000. — Вип. 49—50. — К., 2002. — С.649.
5. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. III. — К., 1912. — С. 299, прим.; Оглоблин О. — С. 165.
6. Святитель народився в Ніжині. — Ніжин, 2001. — С.5.
7. ЦДІАУК. — Ф.57. — Оп.1. — Спр.278. — Арк. 282; Аброскін П., Кривошея В., Стаєнко О. Вказ. праця. — С. 20.
8. ЦДІАК. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 13а; Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века. — К., 1982. — С. 133.
9. ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 306. — Арк.16. Копія; Там само. — Спр. 282. — Арк. 71. Копія з копії; ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 5160. (Лаз. 6. Арк. 305). Копія; Універсали Івана Мазепи. — К.-Львів., 2002. — С. 194—195.

Невідомий автор. Рисунок церкви, побудованої із конструкцій розібраної 1699 р. дерев'яної церкви Преп. Феодосія Печерського. XIX ст.

* Деякі дослідники вважають, що Максим був «підданий» Києво-Печерської лаври (5) і спочатку не мав навіть власного прізвища (згодом він звався Васильківським або Печерським). В 50-х роках XVII ст. Максим жив у Ніжині (6). Відомо, що він був власником с. Борків (пізніше Столинської сотні Чернігівського полку). Згодом переїхав до Києва і в 1676 р. був «орендарем Печерським». Згодом вже жителем киево-печерським, Максим Васильківський 1676 р. купив у жительки переяславської Феодори Яківни Лагодихи двір із гаєм і трьома сіножатями під Переяславом. Цей двір Максимовичі тримали до 1736 р. (7). Особливо розбагатів він на індукті і вже в середині 80-х років орендував маєтки Сапег на Чорнобильщині, володів селітрайними майданами коло Трипілля і Васильківка, а також млинами біля Києва. Один з таких млинів, що «держали по найму Максимови діти», згадується в текстовій частині «Креслення» І. Ушакова (8). Для Максима на Васильківському мосту збирали з проїжджих людей «мостовину». Йому належать «сАннье покосы и сАна многіе» на р. Стутні. Він та його сини мали численні «доми, хутори, млини» в різних полках Гетьманщини. Максим був близькою людиною гетьманів Самойловича (посвоячений з ним) та Мазепи. Останній надав йому 5 червня 1690 р. універсал про те, що бере його та його синів Василя, Петра і Дмитра Максимовичів під свою опіку (9).

Церква Феодосія Печерського. Фіксаційне креслення. 1831 р. РДВІА. м. Москва. Ф. 349. Оп. 18. Спр. 2889.

«Перспекть Києво-Печерской крепости и части форштадта съ московской стороны». 1788 р. Фрагмент. Церква Преп. Феодосія Печерського. РДВІА. Москва. Росія. Ф. 349. Оп. 18. Спр. 2533.

ник роду Максимовичів. Як відомо, сини Максима вийшли в перші лави церковної ієрархії й козацької старшини* (1).

З 1676 р. Максим вже тримав у Печерському містечку оренду, а в середині 80-х років став одним з найбагатших і найвпливовіших людей не тільки у Києві, а й всій Гетьманщині. В 1686 р. у його руках фактично зосереджувалась майже вся київська околиця (2).

Максим мав у Печерському містечку власний будинок, у якому приймав дуже поважних гостей. У нього часто бенкетували київські військові та цивільні власті, про що неодноразово писав у своєму щоденнику П. Гордон. «Був з іншими на святі у відкупника Максима», — пише він одного разу або: «були в Печерському монастирі в Антонія (Антонія Тарасевича, намісника Києво-Печерської лаври. — О. С.) і Максима». Мешканцем Києво-Печерська (1693 р.) був син Максима Антон (3) — шляхтич гербу «Пелеш» (зміненого) (4), майбутній значний військовий товариш (1711—1716), бунчуковий товариш (? —1724—1728), одружений із Оленою Степанівною Отрохович — донькою чернігівського війта (5).

Відомий також «обиватель печерський» Іван Влох Маляр, який у січні

1698 р. придбав у Іллі Войтешенка Пальчиковича Бутримівський плец, а 15 липня 1710 р. під час мору заповів Бутримівські ґрунти священику Феодосіївської церкви на Печерську Василю Костянтиновичу Борзаківському.

На Печерську мешкав О. Є. Новицький — багата людина, фундатор кам'яної Зачатіївської церкви на Дальніх печерах. У «Росписном списке» Києва 1695 р. згадується серед жителів містечка такий собі Василь Ісаєв та вдова гінця Івана Толстого — Агафія. З 1650-го до 1710 р. на території Печерського містечка мешкав Іван Барський, предком якого, як він вважав, був Григорович, представник шляхетного роду герба «Любеч». З Іваном Барським проживали в містечку його сини Кирило та Григорій. Тут 1701 р. у Григорія Барського народився син Василь — майбутній відомий мандрівник по країнах Сходу, автор ілюстрованих мемуарів. Другий син Григорія — Іван, став відомим міським архітектором, автором багатьох відомих пам'яток архітектури — Покровської та Набережно-Микільської церков, «старого» Гостиного двору, «академічної» бурси, келій Грецького монастиря, дзвіниць Катериненської, Петропавловської, Успенської та Царкостянтинівської церков, фонтана «Феліціал» тощо (6).

1. Оглоблін. О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто., 2001. — С. 129.

2. Оглоблін О. Указ праця. — С. 128.

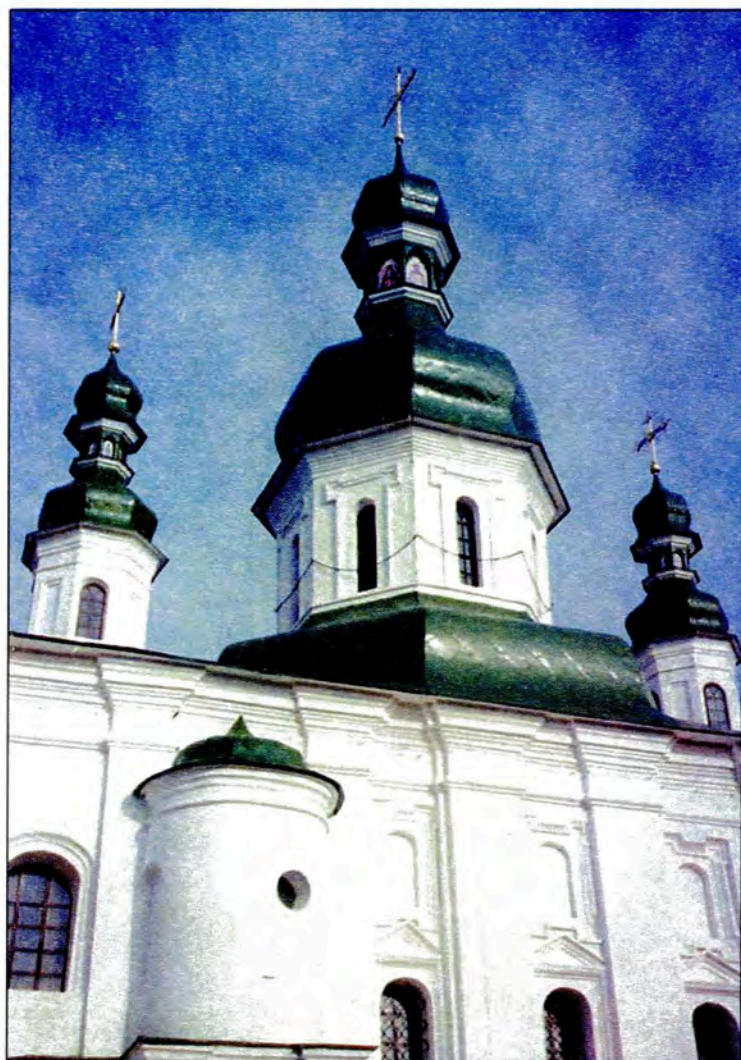
3. К истории края. Родословная дворян Максимовичей-Васильковских // ЧГВ. — 1890. — № 47. — С. 4; Павленко С. Оточення... — С.116, 381.

4. Лукомський В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовик. — К., 1992. — С.104; Аброскін А., Кривошея В., Стасенко О. Київщина козацька. Люди і долі. — К., 2004. — С.68.

5. Аброскін П., Кривошея В., Стасенко О. Указ. праця. — С.68.

6. Попельницька О., Іваненко І., Камінецький О. Загадки старовинного рукопису // Наука і культура. Вип 21. — К., 1987. — С. 285—286; Шерошій К. В. Киев. Путеводитель. — К., 1994. — С. 176—177; Попельницька О. Исторична топографія київського Подолу XVII — початку XIX ст. — К., 2003. — С. 201.

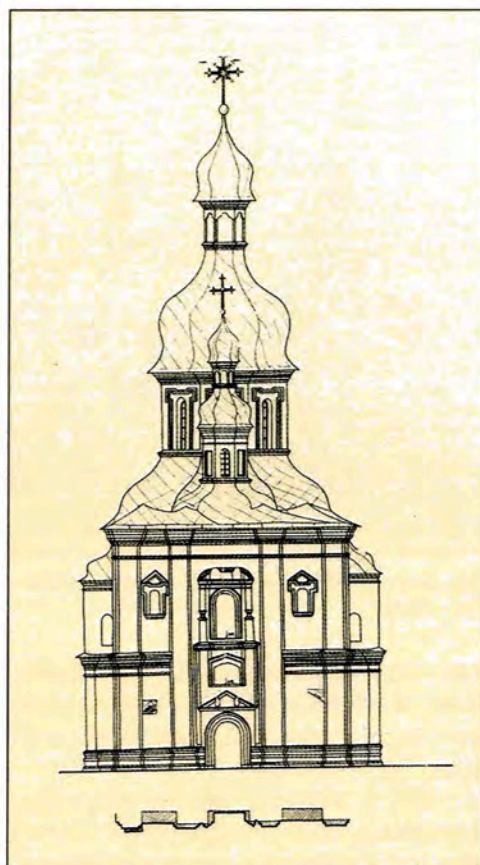
** У Максима було, на думку деяких дослідників, вісім синів: Іоанн, Василь, Петро, Григорій, Михайло, Іван, Дмитро, Антон. Останній мешкав на Печерську.

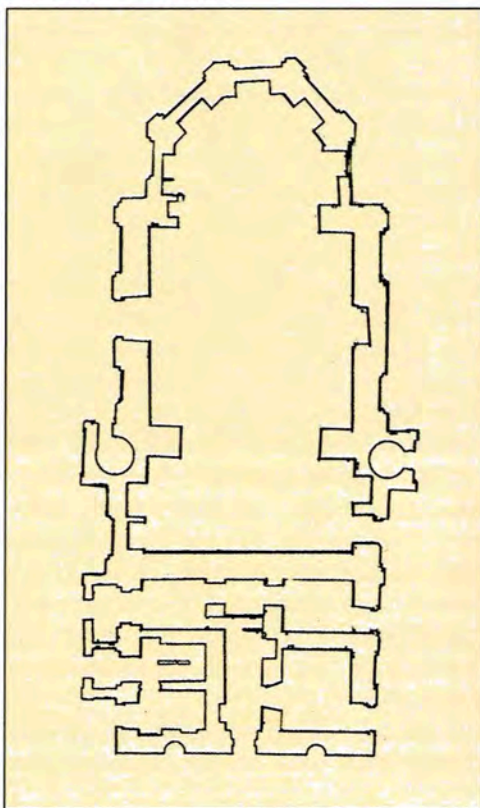
Церква Преп. Феодосія Печерського. Вигляд з півдня. Фото автора. 2002 р.

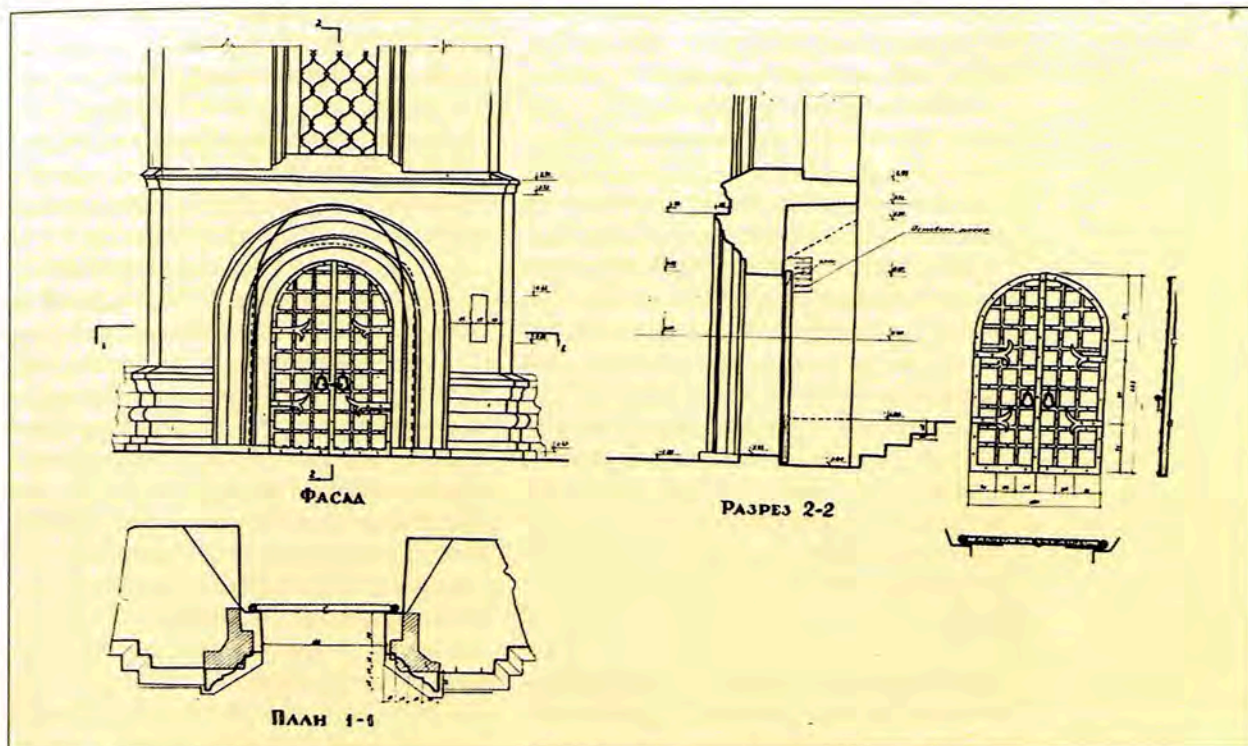
Церква Преп. Феодосія Печерського. Південний фасад. Фрагмент. Вікна та ніші. Фото автора. 2002 р.

Архітектор Є. І. Лопушинська. Проект реставрації церкви Преп. Феодосія Печерського. Західний фасад. 1986 р.

Архітектор Є. І. Лопушинська. Проект реставрації. План. 1986 р.

Архітектор Є. І. Лопушинська. Проект реставрації церкви Преп. Феодосія Печерського. Північний портал.

Відомо, що в Печерському містечку в 1685 р. зупинялася на ніч разом із «своїми синами і всією свитою» дружина гетьмана І. Самойловича, яка приїхала на похорон своєї доньки, дружини київського воєводи. Мабуть, гетьман або його зять теж мали на Печерську власні будинки.

Тобто в період, що розглядається, серед мешканців Печерського містечка бачимо досить заможних горожан, які, без сумніву, мали тут будинки, що відповідали майновому статусу їхніх власників. Житло багатих власників зазнало певних змін, оскільки будинки найбільш заможних з них перестали в цей час бути місцем тільки приватного життя. У побут козацької верхівки поступово входить звичка до публічних зустрічей кола осіб, які мали досить високі чини і зараховувались до «іменитих». Нові вимоги мали на меті зблизити форми життя людей цього кола з європейським; залучали привілейовані прошарки населення до сфери державного життя. Результатом цих нововведень стала вимога зведення житлових будинків, придатних для суспільно-громадських функцій і врахованих на багатьох відвідувачів. Це значною мірою сто-

Церква Преп. Феодосія Печерського. Південний портал. Фото автора. 2002 р.

сується будинків, зведених на території Печерського містечка.

Нові вимоги до житла заможних городян зумовили збільшення деяких приміщень, що використовувались для прийому великої кількості людей. Деякі заможні городяни могли мати у дворі по дві й навіть більше хат з двома світлицями.

Але жодна з цих будівель не збереглася. Відсутні їх описи кінця XVII — початку XVIII ст. Своєрідність і добротність житлових будинків киян відзначав свого часу Павло Алеппський: «Дома в этом городе великолепны, высоки и построены из бревен, выстроганных внутри и снаружи». І хоча наведений опис стосується іншої частини міста і зроблений у більш ранній період, він, ймовірно, деякою

мірою відображає ситуацію з дерев'яною житловою забудовою Печерська й у мазепинський період.

У цьому зв'язку великий інтерес становить також повідомлення одного з сучасників — московського паломника Леонтія про житлові будівлі в Глухові, в тому числі про будинок М. Миклашевського. Він пише: «*строенѣя в нем преузорочное, светлицы хорошія, палаты... полковника... зѣло хороши, зѣло лихоманы хохлы затѣйливы к хорошему строенію*» (1).

«Хороми», на думку деяких дослідників, це комплекс споруд на заможному міському житловому дворі. Одиницею виміру житла вважалися «покої». Слід зауважити, що в джерелах XVIII ст. в термінології, пов'язаній з житлом, крім назви «покої» широко вживали слова «кліть» та «світлиця». «Кліть» — об'єм, найчастіше зрубу, що лежав в основі будь-якої будівлі. В друкованих джерелах кліть як житло підміняє слово «покій». Іноді житло заможних городян називали світличними покоями. «Світлиця», на думку одних фахівців «чиста кімната без кухонної печі», на думку других — це будь-яка хата зі скляними вікнами (2). Житло заможних городян відрізнялось від житла рядових людей розміром та оздобами, а також плануванням.

За більш як 20-річне гетьманування І. С. Мазепи загальний рівень життя простолюду, на думку деяких дослідників, був кращим, ніж у Польщі та Московії, звідки йшли міграційні потоки втікачів у Гетьманщину (3). Тому і житлові будівлі, в яких він мешкав, були, певно, достатньо облаштованими. Документи, що є в розпорядженні дослідників, не дають можливості з достатньою впевненістю реконструювати планування цих споруд. Можна лише припустити, що тут були різні варіанти будівель (одно-, дво-, трикамерне житло). На основі трикамерного типу житла в Україні, як відомо, поширені два варіанти його планувального вирішення, які є основою двох планувальних: «хата і хатина», «хата через сіни», «хата на дві половини». Слід зазначити, що аналіз архівних та польових етнографічних матеріалів довів широке побутування в Україні уже на початку XVII ст. у середовищі різних категорій дрібної шляхти де-

яких регіонів жител з плануванням, при якому житлова кімната виділялася від ванькіру чи комірчини шляхом поздовжнього поділу (4). Цілком імовірно, що основні прийоми планування житла із спільною для всіх районів України організацією приміщень, використовувались і на Печерську.

На прийоми будівництва тут, як і в будь-якому іншому місті, впливали специфічні місцеві чинники: природні, історичні, економічні, етнічні тощо.

Певні стійкі архітектурно-планувальні й конструктивні рішення житлових будівель з господарськими спорудами в кожному природно-географічному регіоні України були зумовлені специфічними для нього кліматичними факторами: освітленням, температурою і вологістю повітря, кількістю опадів, переважаючим напрямом вітру тощо.

У розташуванні житла на території містечка важливу роль відігравала його орієнтація відносно сторін світу. На «Чертеже...» 1695 р. житлова забудова орієнтована переважно на південний сонячний бік, що зумовлено також низкою функціональних і художніх завдань.

Зафіксовані у цьому документі споруди донесли до нас конструктивні й композиційні прийоми, а також своєрідні художні образи забудови містечка. Це були одноповерхові прямокутні в плані дерев'яні зрубної конструкції, вірогідно, з соснового бруса, під дво- і чотири-схилими дахами, вкриті тесом. Про дерев'яні дахи на українських будинках знаходимо згадки ще у арабського мандрівника XVII ст. Евлія Челебі у його праці «Книга путешествия». Дахи будинків, що відігравали значну роль у створенні архітектурного ансамблю містечка, переважно мали один залом.

Для тримання стелі на зруб клали міцну й товсту балку що звалася сволоком, а зверху на неї накладали ряд поперечних тонших балок, на яких робили настил з дощок. Сволоки, як і інші частини будівлі: кінці кроків і випуски балок, одвірки, карнизи, підсобітки, причілкові дошки, наличники і віконниці, фронтони ганків, стовпи, відкоси та ін. — прикрашали різбленням тощо (5).

У конструкціях фундаментів споруд, а також для дерев'яних льохів щонай-

1. Одержки из путевых заметок старца Леонтія // Черниговский листок. — 1852. № 4. — С.31.

2. Грінченко Б. Д. Словарь української мови. — К., 1908. — С.109.

3. Павленко С. Іван Мазепа. — К., 2003. — С.221.

4. Греков Б. Д. Крестьяне на Руси. — М.; Л., 1946. — С. 305—370.

5. Станкевич М. Українське художнє дерево. — К.: Львів, 2001. — С.191.

швидше використовували дуб як більш довговічний і міцний. Деякі споруди зводили, мабуть, і на кам'яних фундаментах.

Широке використання у будівництві деревини як основного матеріалу пояснюється наявністю лісів у цьому регіоні, а також легкістю її обробки, зручністю транспортування.

Своєрідним паспортом тодішнього житла, як вважають деякі дослідники, були вікна. Залежно від їх кількості приміщення поділялися на півтемні та світличні покої. Чималу роль відігравала і якість скла. Шибки вставляли з білого та простого — зеленого або блакитного скла, найбільш дешевого та популярного. Біле скло вважалося привілеєм заможних городян. Велику роль відігравали рами, або Доболюни», для вікон (1). В документах шибки називалися «окончинами». Вони вправлялися в рами з дерева або ж з олова. В документах згадуються в будівлях заможних городян вікна з рамами і крючками на шурупах та завісах (2). Для рядового городянина типовою була рама з двома круглими за формою шибками.

В 1991 р. на території колишнього Печерського містечка (на сучасній вул. Січневого повстання навпроти будинку № 17) археологи виявили кілька фрагментів скляних віконниць блакитного скла діаметром близько 10 см, що датуються XVII—XVIII ст. (3).

На цій же вулиці, навпроти сучасної будівлі № 19, було виявлено залишки будівлі, яка в період, що розглядається, могла належати до житлової забудови Печерського містечка. На жаль, об'єкт спеціально не досліджувався (4).

Тип підлоги в спорудах також залежав від матеріальних статків городян. В оселях заможних верств населення широко використовувалася підлога з дерев'яних дощок на соснових лагах («на мостках» або «на помостках»).

Опалювалися житлові будинки грубами та печами, що зводилися на окремих фундаментах. В багатших оселях топилося в каміні й грубі; печі, як правило, облицьовувалися кахля-

ми. Розмаїття сюжетів і колірної гами, виблиск поливи робили опалювальні пристрої окрасою інтер'єрів. Попит на кахлі задовольняли численні майстерні в різних містах Гетьманщини, в тому числі у Києві. Кожен кахлярський осередок мав свій художній почерк, кольорову гаму й улюблені сюжети. Кахлі Київщини, наприклад, тяжіли до симетричних композицій, зображення квітів, дерев, ваз у рамках-картушах (5).

Нагромадження великих коштів у козацької верхівки імовірно сприяло пошквалюванню і кам'яного будівництва житлових будинків*. Проте конкретних прикладів відомо мало і до сьогодні таких пам'яток збереглося небагато. Здебільшого це були одноповерхові будівлі простої конфігурації з товстими стінами, на які спиралися циліндричні перекриття. Фасади декоративно оздоблені, що відповідало тогочасним смакам. Не був винятком і Печерськ, де в останні роки XVII ст. і до початку будівництва в 1706 р. нової фортеці деякі дерев'яні житлові будинки, як і культові споруди, могли замінити кам'яними. Але, на жаль, жодна з кам'яних житлових споруд того періоду археологічно поки що не виявлена.

У побуті заможних верств населення в той період теж стає відчутним вплив смаків нового часу. Барокового характеру набувають різні забаганки нового заможного прошарку суспільства. В інтер'єрах з'являються новомодні меблі та прикраси, вироби зі східних та західноєвропейських тканин тощо. Відомо, наприклад, що серед майна, яке належало гетьману І. Самойловичу, були: «завіс атласной к постелі, другою золотоголавою, ціна им 400 рубл.» (6). В побуті використовується срібний, іноді позолочений, посуд: кубки, кухлі, келишки, чарки, коновки, штофи, талерки, полумиски, таці, ложки тощо, що відзначилися вишуканим художнім оформленням. Так, серед посуду та столового приладдя гетьмана Самойловича були навіть золоті речі: «ковш золотой 100 червонных..., ложка золотая, пара ножей с кхонты червчетыми, в ковцежці 120 р.». Столове срібло купували за

1. Пляшко Л. А. Подорож до міста XVIII століття. — К., 1980. — С. 112—113.

2. Бытовая малорусская обстановка в документах XVII—XVIII ст. // КС. — 1887. — Т. 19. — С. 339.

3. Балакин С. А., Сыром'ятников О. К. Археологические исследования на территории Киево-Печерской лавры в 1991 году // Вопросы исследования и реставрации памятников архитектуры. — К., 1992. — С. 156.

4. Балакин С. А., Сыром'ятников О. К. Указ. праця. — С. 156—162.

5. Крутенко Н. Розповіді про кераміку. — К., 2002. — С. 114.

6. Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетьману Ивану Самойловичу и его сыновьям Григорию и Якову // Русская историческая библиотека, изданная Археологическою комиссією. — СПб., 1884. — Т. 8. — С. 1001.

7. Нариси з історії українського мистецтва. — К., 1966. — С. 71—73.

* Житлові будівлі другої половини XVII — початку XVIII ст., за невеликим винятком, до нас не дійшли: вони відомі нам лише з старовинних літературних джерел та гравюр (7).

Вироби із заліза, керамічний та скляний посуд, люльки з кори XVII ст. із матеріалів археологічних досліджень на території церкви Спаса на Берестові 1986—1990-х рр. Реставратор О. Загребельний, О. Сиром'ятников, Д. Фінадорина

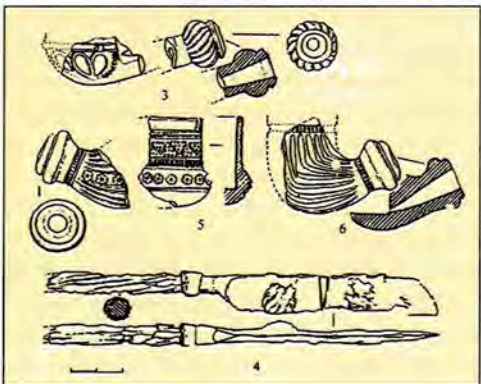
1. Ернст Ф. Справа охорони пам'яток у Києві // Хроніка 2000. — К., 2002. — С.446.

2. Чміль Л. В. Деякі риси побуту української соціальної верхівки кінця XVII — першої половини XVIII ст. // Могилянські читання. Матер. щорічної наук. конференції. — К., 2000. — С. 154—158;

3. Івакін Г. Ю., Балакін С. А. Деякі підсумки археологічних досліджень на території Києво-Печерської лаври у 2000 р. // Могилянські читання. 36. наук. праць. — К., 2001. — С.126, 128—129.

Гравюра з книги А. Кальнофойського «Тератургіма». Фрагмент. Спаська слобода та церква Спаса на Берестові. 1638 р.

кордоном, на місцевих ярмарках або у інших осіб. Багато речей виконували на замовлення українські або іноземні ювеліри. На той час відомі деякі імена ювелірів, зокрема київських.

* Циновий — олов'яний або з його сплавів із свинцем.

Нарівні зі срібним цінувався також цинковий* посуд: миски, таці, блюда, флешки, солянки, ложки, ножі. Частина цього посуду виготовлялась місцевими майстрами-конвісарами. До першої Світової війни у Флорівському монастирі зберігалось шість шаф старовинного цинового посуду XVII—XVIII ст., на якому часто зустрічалось ім'я ігумені Магдалини Мазепиної (1).

Цінувався також посуд мідний і бронзовий (мосенжний, мосяжний): ковші, чайники, казанки тощо. Більшість цих виробів виготовлялась місцевими майстрами-людвісарами. З письмових джерел найбільшу інформативність щодо асортименту, ціни, кількості металевого посуду, яким користувались у цей час, дають описи майна козацької старшини.

Звичайно, в побуті використовувались і керамічний та скляний посуд переважно місцевого виробництва. Але в письмових джерелах про нього згадується набагато рідше. Уявлення про ці речі дають здебільшого археологічні матеріали. Гутне скло не було надто дорогим і постачалося у великій кількості для господарських потреб. Відомо, що Києво-Печерський монастир мав власні гуті. Користувались також можні прошарки суспільства й імпортом «кришталевим» склом, що коштувало дорого (2).

Найпоширенішим в побуті був керамічний посуд, у т. ч. імпортна порцеляна. Але основна маса кераміки, яка була у вжитку в Гетьманщині в кінці XVII — на початку XVIII ст., — місцевого виробництва. Виготовляли керамічні вироби і на території Печерського містечка. Розвиток цього ремесла в містечку був зумовлений великим попитом на кераміку у місцевих жителів. Наявність тут окремих керамічних виробничих комплексів підтвердили й археологічні дослідження. Так, у 2000 р. в районі сучасного Лаврського провулка були виявлені рештки гончарного горна XVII—XVIII ст. та фрагменти кераміки цього часу: столового та кухонного посуду, кахлей тощо (3).

В речах домашнього вжитку, як і в інших сферах тогочасного життя, йшов соціальний поділ. Речі, якими

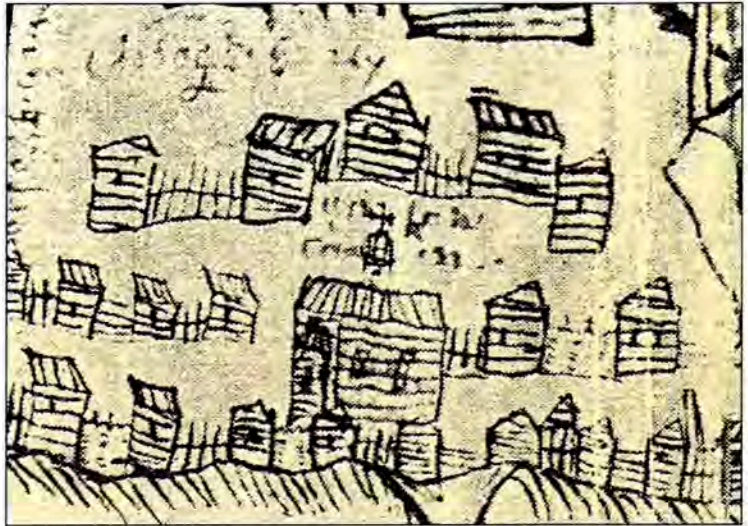
користувалися заможні городяни, відрізнялися багатством асортименту, художнім оформленням, якістю матеріалу навіть тоді, коли їх виготовляли з дешевого матеріалу, наприклад, з дерева. Так в описі рухомого майна, що належало гетьману Самойловичу та його синам Григорію та Якову, зазначено: «братинка горіхова з різьбленими деревами і птахами, оправлена сріблом і позолочена» (1).

В оселях заможних городян можна було зустріти не тільки велику кількість ікон. Старшинські світлиці прикрашали портретами — «парсунами». Іноді маляри або іконописці на замовлення знатних і заможних родин, виконували цілі портретні галереї. Маляри розписували стіни світлиць, меблі, малювали шпалери на полотні чи папері, якими прикрашали інтер'єри (2). В оселях заможних людей зберігалися колекції зброї, а також великі приватні бібліотеки*. Потрапляли сюди навіть зарубіжні газети.

В побуті гетьманів, митрополитів, козацької верхівки використовувались для пересування карети й коляски. Найбільш парадним був виїзд вищого церковного ієрарха, що займав важливе місце в урочистій церемонії митрополитичого двору, коли митрополит відкрито з'являвся перед народом або під час прийому найбільш поважних осіб. Їздив він у розкішній кареті. У свій час Павло Алеппський так описав її: «Патриарха (антіохійського патріарха Макарія. — О. С.) посадили в монастирський экипаж, имеющий вид царского, покрытый позолотой, а внутри весь обитый красным бархатом...» (3). За гетьманів Самойловича та Мазепа, вірогідно, мало що змінилося. В описі майна гетьмана Самойловича значаться дві різьблені та мальовані «парсунами» карети і коляски (4).

Дорогі вишукані речі прикрашали житло та використовувались у побуті не тільки гетьманом, а й широким колом заможних громадян Гетьманщини.

Житлова забудова Печерського містечка була сконцентрована в межах оборонного валу в південно-західній частині фортеці та розділялася кількома провулками. Поза укріплення-

ми вона розміщувалася з південного, західного та північного боків від нього. Тобто, як і інші міста, містечко складалося з власне міста, обнесеного земляним валом, і підварків (околиць).

Аналіз графічних документів XVII ст. дозволяє зробити висновок про те, що містечко не мало суцільної забудови. Квартали неправильних абрисів, монастирські території, подвір'я парафіяльних храмів та городян були обнесені парканами й тинами. Звичайна міська садиба на Печерську в XVII-XVIII ст., імовірно, включала, крім житлових будівель, лазню й мурований льох, стайню, сараї тощо.

Забудова, за винятком церков, була представлена одноповерховими будинками, вільно розташованими на території з мастками. Плануючи містечко, будівельники, яким, напевне, був відомий закон апокаліпсиса, дотримувались вимоги залишати між будинками «проміжки» на природу и храми. Вікна будинків часто виходили з одного боку — в сад, а з другого — на вулицю. Деякі споруди стояли всередині садиби.

Забудова була розділена великими ділянками садів і городів — обов'язковою складовою кожного двору. Традиційна структура житлових дворів — зосередження багатьох житлових і господарських будівель вздовж вулиць і розміщення городу й саду на «задніх землях». Ці землі, обмежова-

Полковник І. Ушаков. «Чертеж Києву граду...» 1695 р. Фрагмент. Церква Спаса на Берестові та забудова біля неї. ЦДІАК України. Ф. 52. Оп.1. Спр. 13а.

1. Опись движимого имущества... — С.1001.

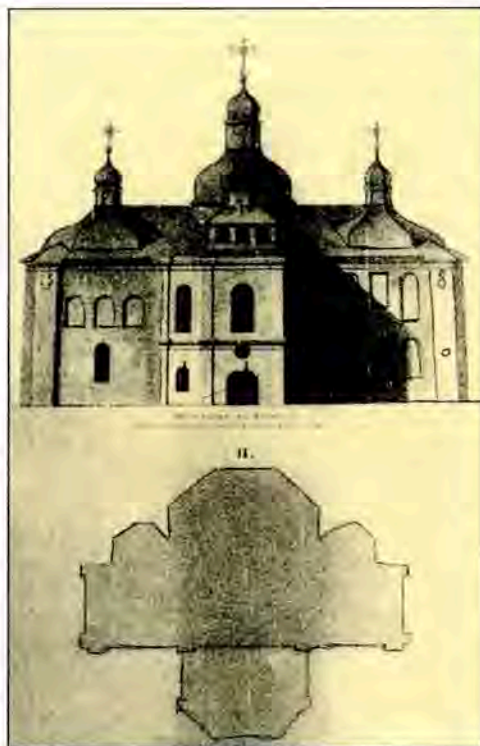
2. Дневник генерального хорунжого Николая Ханенко (1727—1753). — К., 1887. — С.20, 107.

3. Павел Алеппский. Описание... — С.72.

4. Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С.1163, 1203, 1204;

5. Коваленко О. Павло Полуботок — політик і людина. — Чернівці, 1996. — С.19; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепа: соратники та прибічники. — К., 2004. — С.249.

* Так, у реєстрі майна П. Полуботка згадується близько 30 книг. Серед них були не тільки церковні, але й з філософії, державного права, медицини різними мовами і різними видавництвами (5).

Художник Д. Іванов. Малюнок плану та фасаду церкви Спаса на Берестові. 1810 р.

1. Алеппський П. А. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Украину... — К., 1997. — С. 59.

2. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К., 1874. — От. 2. — С. 121—122.

3. Закревский Н. Описание Киева. — М., 1868. — Т.1. — С.219.

5. Новицька М. Турецькі оксамити Лаврського музею // Східний світ. — 1930. — № 11. — С.217—218.

6. История Киева. — К., 1982. — Т.2. — С.23.

7. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717—1767). — К., 1895. — С. 92, 269.

8. Каргер М. Древний Киев. — Т. 1. — С. 116—117; Барсов Е. В. О кладе, найденном в Киеве при Петре I // Древности. Труды Московского археологического общества. Т. IX, в. II—III, 1883, протоколы. — С. 22—23; Савельев П. С. Сообщение о трех примечательных находках восточных монет в Киеве // З. Р. А. О. Т. V. — СПб., 1853. Проток. засед. — С. 53; Биляшівський Н. Монеты иклады Киевской губернии. — К., 1889. — С. 7; Марков А. Топография кладов восточных монет. — СПб., 1910. — № 73, Кр. 13; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба... — С. 165.

9. Археологические известия. — 1898. — № 12. — С. 381—384; Исторические известия. — 1899. — № 2. — С. 764.

10. К истории края. Родословная дворян Максимовичей-Васильковских // Черниговские губернские ведомости. — 1980. — № 17; Седина Д. Максимович Іван Петрович // Києво-Могилянська академія в іменах XVII—XVIII ст. — К., 2001. — С.347; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи... — С.117.

ли «среди бесчисленных садов, где не-считные тысячи ореховых и шелковичных деревьев и множество вино-градных лоз». Алеппський зауважив, що «В каждом саду находится жилище его владельца. Всего около 4-5 тысяч домов с 4-5 тысячами садов, и все они составляют владения упомянутого монастыря (Киево-Печерського. — О. С.)». «Затем мы прибыли к большому городу со стеной, рвом и множеством садов и, въехав в царскую широкую улицу, проезжали сначала мимо монастыря для монахинь из благородных семейств (Вознесенського. — О. С.)» (1).

В часи Мазепи містечко так само потопало в зелені садів. Зелені насадження, які є органічною частиною міст того часу, відігравали провідну роль у піднесенні благоустрою та поліпшенні зовнішнього вигляду Печерського містечка. Мальовничий рельєф, помірні кліматичні й природні умови, близькість Дніпра робили його одним з найкрасивіших та зелених не тільки в Києві, а й у Гетьманщині. І. Лук'янов у 1701 р. зауважив, що: «Около монастыря (Киево-Печерського. — О. С.) слобода зело велика и садов многое множество; торг у них около монастыря своего»* (2).

На Печерському торзі велась інтенсивна торгівля, чому сприяло його зручне розташування біля Дніпра, наявність власної Наводницької гавані та перевозу. Завдяки зручному топографічному положенню містечко успішно конкурувало з Подолом. Отримало воно і складське право. Це підтверджується царською грамотою 1680 р., що дозволяла іноземним купцям «в том местечке Печерском торговать и товары складывать» (3). Торгували на Печерську здавна** купці, які приїздили з товарами з

ні вздовж паралельних вулиць, зливались у центрі обмеженої ними території та утворювали всередині містечка великі земельні ділянки. Жоден будинок не заважав іншому мати «вид на природу», створюючи враження великої широкої вулиці. Будинки на вулицях, то відступаючи у глиб ділянки, то виступаючи наперед, утворювали мальовничі куліси, а це дозволяло уникнути монотонності вулиці з будинками, вишикуваними в один ряд. Особливості структури житлової забудови містечка, оточеної зеленню садів і відділеної ними гамірних проїзних вулиць, формували світ власне сільсько-го ландшафту.

Підґрунтяючи до Печерського містечка з боку Василькова, супутники антиохійського патріарха Макарія їх-

* Інтенсивний економічний розвиток сприяв поживленню торгівлі в Гетьманщині. В цей час зросло значення Києва як торгового центру країни. Тут збиралися щотижневі торги, а також ярмарки. Місто відігравало важливу роль і у зовнішній торгівлі. Тільки в зимові місяці 1693-1694 рр. до Москви вирушило п'ять партій купців-киян. Свого часу Павло Алеппський писав: «Купцы привозят сюда (у Київ. — О. С.) оливковое масло, миндаль, оливки, [рис, изюм], смоквы, табак, красный сафьян, шафран, пряности, персидские материи и хлопчатобумажные ткани — в большом количестве из турецких земель». Серед товарів, що везлись на продаж, були: посуд, західноєвропейські тканини,(5) а також книги, видані Києво-Печерською друкарнею.(6) В Києві можна було купити латинські книги, видані за кордоном, тощо.(7) Всі ці товари, імовірно, можна було побачити і на торзі на Печерську.

** Про давні міжнародні торговельні зв'язки Києва свідчить скарб кувфійних монет (8), знайдений на Печерську під час будівництва фортеці в 1706 р. (9). Цей скарб відправлений 1707 р. в Малоросійський приказ. Його повіз син значного військового товариша Петра Максимовича, канцелярист Генеральної військової канцелярії Іван (10).

Литви, Польщі, Молдавії, Московської держави і т. д. Відомо, наприклад, що вищезгаданий житель містечка Максим провадив значний торг з Правобережною Україною, з Польщею та Молдавією.

Торгівля давала значні прибутки Києво-Печерському монастирю, оскільки саме він володів містечком (1). Тут розміщувались «ряди і лавки» й інші комерційні будівлі. На «Чертеже» 1695 р. ці споруди зображені зосередженими біля башти Кушника.

Наявність у містечку жвавого торгу, присутність тут, крім місцевих жителів великої кількості торговців, паломників і богомольців зумовлювали гостру потребу у розвиненій інфраструктурі послуг, передовсім у «заїжджих дворах» та корчмах.

Слід зауважити, що корчми, як правило, поєднували функції торговельного закладу і готелю і належали до одного з типів громадських будівель. У корчмі подорожній міг переночувати і поїсти, тут місцеві жителі проводили громадські заходи. Тобто корчма була своєрідним закладом з різноманітними функціями — економічними, суспільними, культурними.

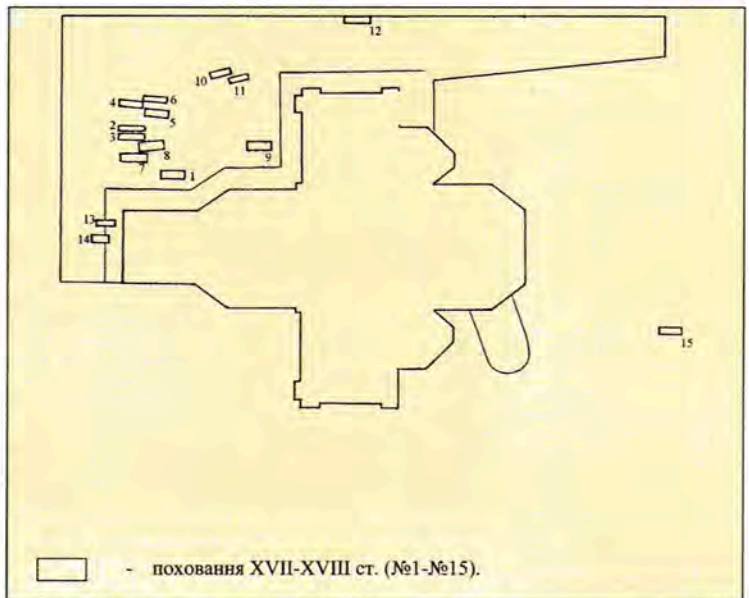
Тому будували їх більш помітними, ніж звичайна забудова. Можна припустити, що для архітектури корчми був характерний економічний принцип поєднання різних конструктивних схем. Громадську частину, можливо, рубили із колод або брусків, а основу таких приміщень, як конюшні, тощо складали стовпові конструкції.

Дослідники вважають, що корчми були обов'язковим атрибутом міського статусу населеного пункту*.

Аналіз прибутків від корчом, переважно від продажу тут горілки, свідчить про високі відсотки від них у загальному обсязі прибутків**. Цим також пояснюється те, що незважаючи на загальне давнє негативне став-

Поховання XVII—XVIII ст. біля церкви Спаса на Берестові, виявлені під час археологічних досліджень північно-західного фасаду під керівництвом В. О. Харламова. Фото 1990 р.

План-схема церкви Спаса на Берестові з позначеним місцезрештуванням поховань біля неї, досліджених 1990 р. З матеріалів археологічних досліджень під керівництвом В. О. Харламова.

* Архівні документи свідчать про велику кількість корчем у Києві. Так, по люстрації Київського замку 1552 р. у місті на 460 домів припадало майже 400 корчем, «в которых из стари повинно было и духовенство» (2).

** Через це часто виникали конфліктні ситуації між магістратом Києва, старшиною, козаками, духовенством, які виготовляли і збували спиртні напої на ринках міста, завдаючи шкоди інтересам киян, які користувалися монополією на торгівлю ними. Масовим явищем було здавання в оренду (з метою збільшення доходів) права на користування корчмами, що належали монастирям. В 1618 р. київські міщани подали скаргу на Києво-Печерський монастир, який порушив надану їм королівським привілеєм монополію на оренду корчем і шинків у місті й самовільно відкрив на своїй території «шинки и корчмы медовые, пивные и горелчаные». Крім того, наголошували оскаржувачі, монастирське начальство наказувало своїм підданим з Василькова, Дідова, Пухова та інших слобід приїхати до стін Києва «з медам, пивом и горелкою до ста бочек» і продати все це на користь монастиря, що й було зроблено (3).

1. ЦДІАК. Україна. — Ф. 128. — Оп. 1. — Спр. 2727. — Арк. 1; Кадомська М., Малакова І. М. Воскресенська церква на Печерську // 3 історії української реставрації. — К., 1996. — С. 186.

2. Каманин І. М. Новые данные для истории киевского городского самоуправления // КС. — 1899. — № 1. — С. 137; Иконников В. С. Киев в 1654—1855 гг. — К., 1904. — С. 6.

3. АЮЗР. — Ч. 1. — Т. 6. — С. 459—470.

Гравюра із книги А. Кальнофойського «Тера-тургима». Фрагмент. Миколаївський монастир. 1638 р.

Ікона. Святитель Миколай XVII ст. з Микільсько-Пустинного монастиря. НХМ м. Києва. Інв. № 461.

Ікона. Богородиця Володимирська. XVII ст. Росія. 1698 р. Передана Києво-Печерським архимандритом Іоасафом Кроковським до Микільсько-Пустинного монастиря. НКПКЗ. КПЛ-Ж-534.

1. Яковенко Н. М. Паралельний світ. Дослідження з історії увялення та ідей в Україні XVI—XVII ст. — К., 2002. — С.116.

2. Первый Литовский Статут. Часть 2: Факсимиле Дзяльнського, Лаврентьевского и Ольшевского списков // Подгот. С. Лазутка, Э. Гудавичюс. — Вильнюс., 1985. — С.142—143, 200—201; Яковенко Н. М. — С.115.

3. Развитие русского права в XV — первой половине XVII в. — М., 1986. — С.171; Яковенко Н. М. — С. 116.

4. Яковенко Н. М. — С.117—118.

5. РИБ. — Т.4. — Кн.1. — С.1057; История Киева. Т.1 Древний и средневековый Киев. — К., 1982. — С. 321.

лення у суспільстві до корчми та корчмаря*, ці заклади були досить поширені, зокрема у володіннях монастирів.

Не було винятком і Печерське містечко. Корчми займали важливе місце в його структурі. Археологічними дослідженнями виявлено дві

* З корчмою асоціюються такі пороки, як пияцтво, гра в карти або кості й прихисток волоцюг. Пияцтво побутова свідомість засуджувала згідно з християнською мораллю. «Окрутне опилце» персонажі судових скарг XVI—XVII ст. оцінюються з набагато відчутнішим осудом, ніж нейтрально трактований «не смисля п'яний» правопорушник «Руської Правди» (1). Згідно зі Статутом 1529 р. у своєму дворі чи маєтку забороняється переховувати будь-який антисоціальний елемент: «людей подозрених, злочинців, разбойників» (2). Відповідно до православного церковного уставу, корчма — це місце, де «беспрестанно души погибают без покаяния и причастия» (3). Корчмар — «особа легкая», що не заслуговує на довіру; у корчмах, як констатує Статут 1588 р., «уставичне зайбства, злодейства, разбой и иные многие збытки деются» (4). В трактаті «Полюподия» Захарій Копистенський засуджує спосіб життя деяких представників духовенства, який суперечив подвижницьким ідеям «слуг божьих», які більше часу проводили «в корчме, чем в церкви» (5).

Полковник І. Ушаков. «Чертежъ Києву граду...» 1695 р. Фрагмент. Миколаївський монастир. ЦДІАК України. Ф. 52. Оп.1. Спр. 13а.

корчми і заїжджий двір, які функціонували на території містечка в різні часи.

Так, одна з корчем, що припинила своє існування, можливо, у 1651 р. під час взяття Києва військами Януша Радзивілла, була зафіксована під підшоною земляного валу Спаського бастиону Печерської фортеці XVIII ст. Вона розташовувалася за 8 м на південний схід від центральної абсиди церкви Спаса на Берестові (1). Розкопками було відкрито північний кут

споруди, більшу частину якої перекривав вищезгаданий земляний вал. Споруда була дерев'яною та мала цегляну піч. Ідентифікувати її як корчму дозволив археологам склад виявлених тут знахідок: велика кількість посуду для пиття, фрагменти люльок тощо (2).

Друга корчма знаходилася біля церкви Воскресіння Господня. Тут теж було виявлено велику кількість фрагментів побутової кераміки та скляних виробів початку XVIII ст. (3).

1. Харламов В. А. Отчет об археологических исследованиях церкви Спаса на Берестове XII—XIX вв., проведенных архитектурно-археологической экспедицией ИА АН УССР в 1990 г.; Балакін С. А., Сіткарьова О. В. Попередній звіт про реставрацію церкви Спаса на Берестові, що виконувався по гранту фонду Гетті. Рукопис. — К., 2001. — С.18.

2. Гончар В. М. Керамічний посуд часів козацтва на території Печерської лаври // Археол. дослідження пам'яток укр. козацтва. — К., 1993. — Вип. 2. — С. 91—96.

3. Загребельний О. М., Балакін С. А. Археологічні дослідження на подвір'ї Воскресенської церкви // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 1999. — Вип.8. — С.107—111.

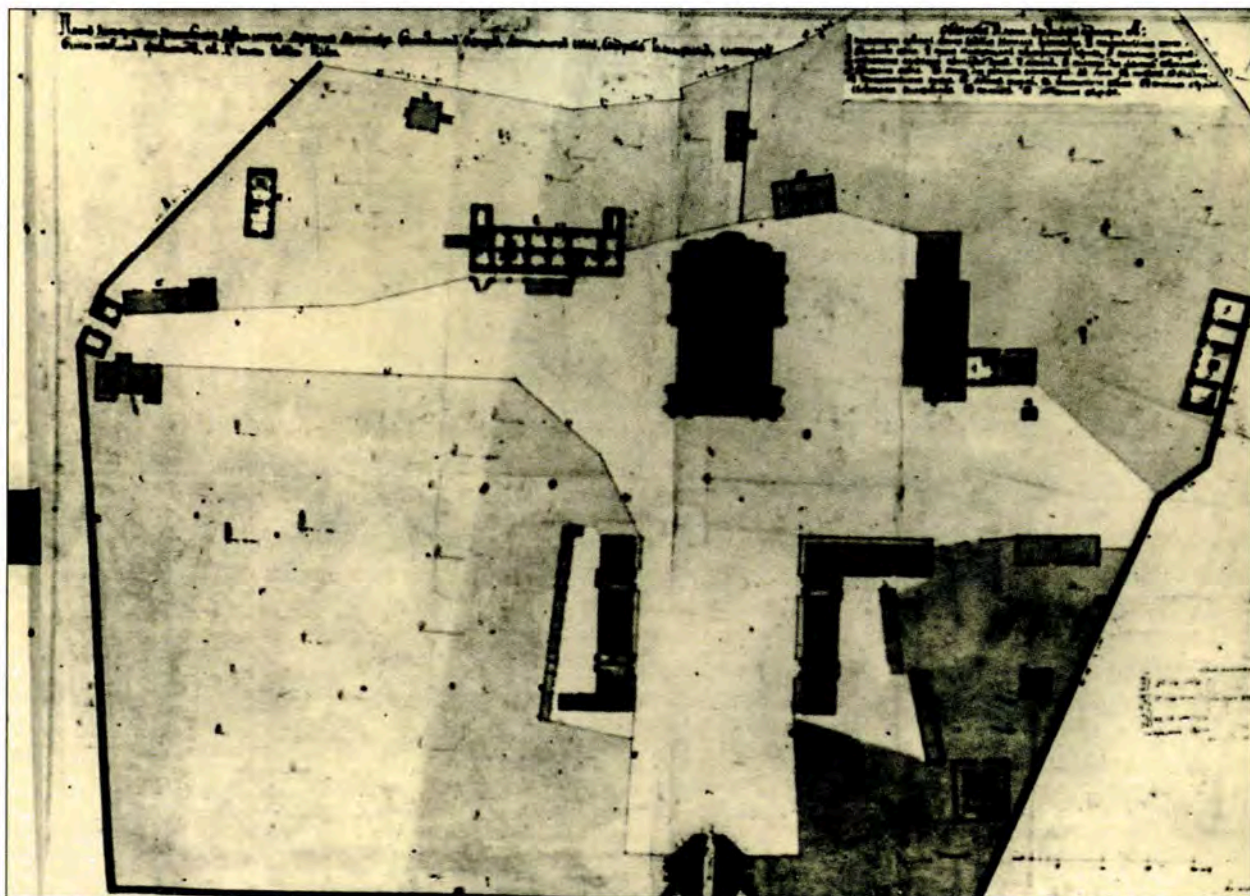

Архітектор Й. Д. Старцев. Миколаївський собор на Печерську. 1690—1696 рр. Західний фасад. Фото кінця XIX ст.

На жаль, залишки самої будівлі не збереглися, тому будь-які міркування щодо її архітектури неможливі.

Велике значення для належного функціонування корчми мала добра організація підїзду до будівлі, яка дозволяла відвести достатньо місця для конов'язу. З огляду на те, що на Печерську знаходився великий торг, коней та візків збиралось тут дуже багато. Тобто навколо корчми повинна була залишатися певна незабудована територія. На «Чертеже...» І. Ушакова корчма, вірогідно, зображена в центральній частині у вигляді одноповерхової поштукатуреної споруди.

Архітектура корчми бере початок від житлових будівель, що пов'язано здебільшого із спільністю низки функцій цих будівель. Обов'язковим елементом інтер'єру громадського приміщення корчми була піч. Найзручніше місце для неї в кутку біля стіни, що відокремлювала сіни від власне шинка. Якщо корчма мала кухню, то жерло печі, напевне, було повернуте до неї. Печі в період, що роз-

Невідомий автор. План Миколаївського монастиря на Печерську (1690—1996). Кінець XVIII ст.

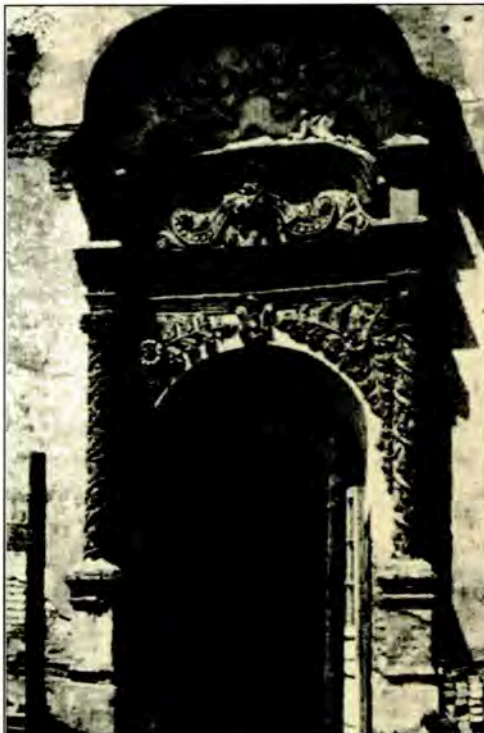
Миколаївський собор на Печерську. Головний іконостас. Фото 1934 р.

Миколаївський собор на Печерську. Іконостас бічного приділу. Фото 1934 р.

Миколаївський собор на Печерську. 1690—1696 рр. Кіот. Фото 1934 р.

Миколаївський собор на Печерську (1690—1696). Південний портал. Фото 1934 р.

глядається, як правило, облицьовувались кахлями.

На «Чертеже...» 1695 р. увагу привертає зображення подвір'я в центрі Печерського містечка між церквою Феодосія Печерського та Вознесенським монастирем, що має незвичний в'їзд і може, на нашу думку, бути ідентифіковане як «зайжджий» двір. Це підтверджують і виявлені тут археологічні матеріали. Під час нагляду за земляними роботами при прокладанні інженерних мереж 1992 р. біля воріт південного фасаду будинку Арсеналу XVIII ст. (в 8 м від фундаменту споруди) були виявлені конструктивні елементи будівлі, що на межі XVII—XVIII ст. входила в комплекс вищезгаданого «зайжджого» двору, а також велику кількість кухонного та столового посуду (1) (миски, сковороди, макітри, глечики з кришками, горщики). Специфічний склад та обставини локалізації цих знахідок дозволяє припустити, що ця споруда використовувалася як кухня та їдальня «зайжджого» двору.

Були в містечку також споруди, що належали військовому відомству. Це, зокрема, інженерні подвір'я, артилерійські цехгаузи, великі порохові льохи, подвір'я та будівлі, де розміщувався гарнізон, в т. ч. комендант та комен-

Панагія. Початок XVIII ст. Вклад намісника Микільсько-Пустинного монастиря, згодом єпископа тверського Варлаама Косовського до Києво-Печерської лаври. Золото, алмази, рубіни, смарагди, сапфіри, фініть.

1. Балакин С. А., Пархар А. П. Керамический комплекс начала XVIII в. с ул. Цитадельной // Архитектурно-археологические исследования в Киеве и Киево-Печерской лавре. — К., 1955. — С.143—148.

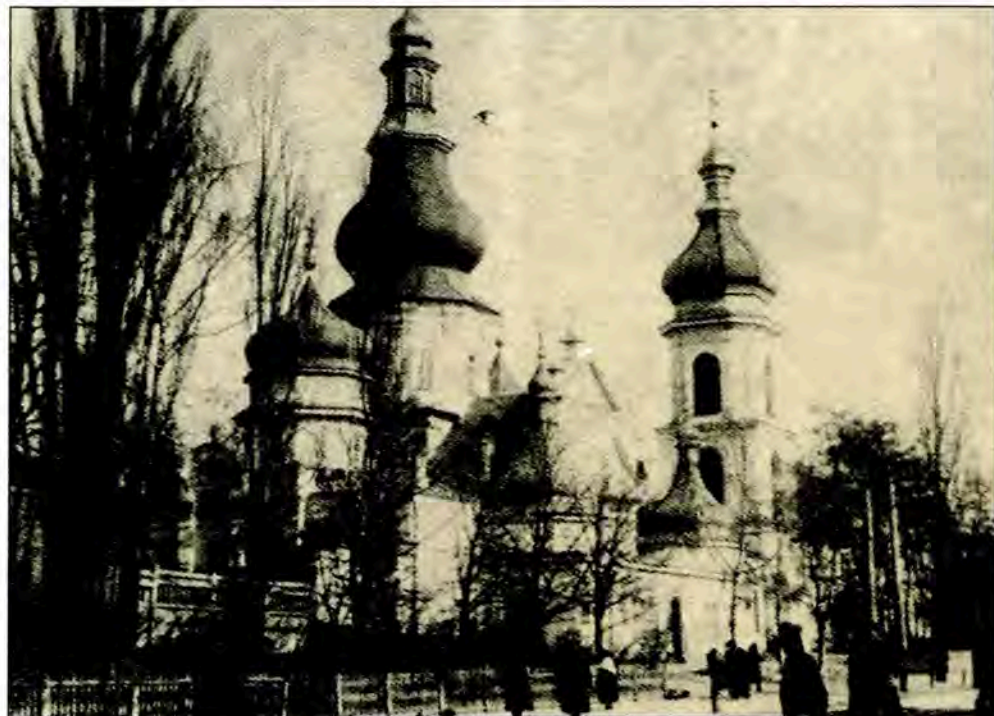

а)

б)

а) Панагія. Початок XVIII ст. З різниці Успенського собору Києво-Печерської лаври. Вклад намісника Микільсько-Пустинного монастиря, майбутнього єпископа тверського Варлаама Косовського;
б) зворот.

Невідомий архітектор. Миколаївська церква. 1715 р. Фото 10-х р. XX ст. ЦДАДФД України. Од. зб. 0-727.

дантська канцелярія, склади тощо. Так, в «Росписном списке» Києва 1695 р. згадується про кілька «оружейных анбаров» — будівель, де зберігалася зброя та боєприпаси: «А в остатке в онбаре положено на 4-х станках 100 стволів, 34 ствола без станков,... В онбарах же в 3233-х мушкетах, 5 отрывков мушкетных, 5 стволів роздутых... а ніне в онбаре 76 пицалей, 7 стволів..., 50 мушкетанов и подкопам з замками, 11 карабинов с замками добрых, з 61 карабин худых и ламаных..., 187 стволин карабинных, 5 пистолей...».

Оскільки у фортеці було багато «пушечного зелья», тут обов'язково знаходились порозові погребі для його зберігання. У «Росписном списке» є вказівка також на те, що у фортеці були «зелейного дела завод» та «фетильный завод». Крім того, тут розміщувалися окремі будівлі, в яких складувалися «к подкопному делу припасы» та «к гранатному и к огнестрельному делу припасы» (ртуть, «сулема», «антимония», скипидар, «коров'ячий войлок» тощо).

Складських будівель у фортеці, зважаючи на кількість та номенклатуру

різного інвентаря та речей, які тут зберігалися, було чимало. Наприклад, тут мали бути склади інвентарю для ремонту та будівництва фортечних споруд: лопат, кайл, «резцов, что дерн режут», ломів, сокир, пил тощо, перелік яких в «Росписном списке» 1695 р. досить великий. Ці будівлі розташовувались, вірогідно, недалеко від оборонного валу.

Крім того, поруч з кріпосними воротами мали розміщуватись складські будівлі або навіси для зберігання оснащення для підйомних мостів: «цепи подъемные мостовые», залізні кільця й петлі, осі, дубові косяки тощо*.

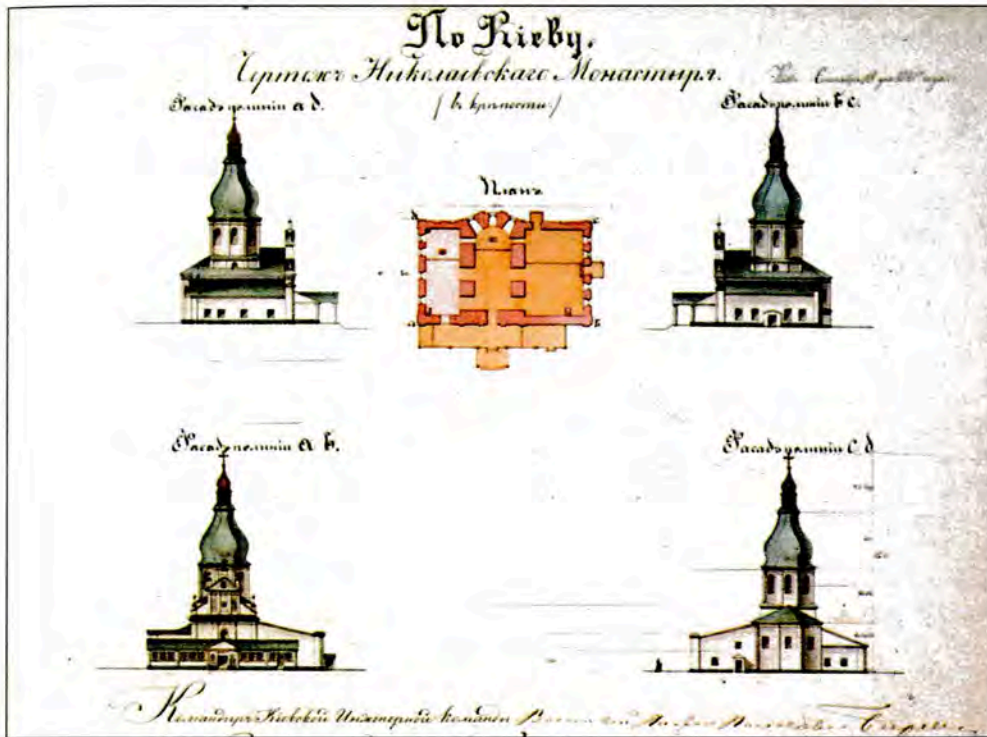
Біля фортечних брам розташовувалися також приміщення для вартових — кордегардії (караульні). 1687 р. Мазепа надав київському войтові універсал, яким забов'язав людей, що живуть у монастирях і монастирських дворах, відбувати сторожеву й інші міські повинності нарівні з міщанами, оскільки «той город (Київ. — О. С.) есть пограничный, подь который завше звыкли неприятели бьсурмане подъездами своими подбьати, и потребуеть всегдашней осторожности и обороны» (1).

1. Архів СПб філіалу ІРІ РАН. — К. 68. — Спр. 192. — Арк. 1. Оригінал; Акти ЗР. — Т. 5. — С. 212–213; № 174; Універсали Івана Мазепи. — К., Львів. — 2002. — № 18. — С. 81.

2. Пляшко Л. А. Указ. праця. — С. 31.

* Брами замикались великим висячим замком. Можна собі уявити стулки брам та величину їхніх замків, коли, наприклад, ключ від брами Києво-Печерської фортеці був завдовжки 35 см і важив 3,5 кг (2).

Командир Київської інженерної команди полковник Бірман; завідуючий креслярською, гарнізонний інженер, підпоручик Водоп'янов. Креслення «По Києву. Чертежъ Николаевскаго монастыря». 1861 р. РДВІА, м. Москва. Ф. 349. Оп. 18. Спр. 5378.

Брами Печерського містечка на ніч зачинялися. Після цього наступав час, коли ходити по вулицям міста було заборонено. Зберігся документ, датований 1697 р., де записані «распросные речи» городян, які вночі, порушивши розпорядок, ходили вулицями міста й за те були взяті під варту (1).

Для розміщення гарнізону у фортеці мусили існувати казарми, будинки військової канцелярії та коменданта тощо.

Була у фортеці кузня (можливо, не одна, оскільки у наведеному вище «Списку» згадується: «3 меха кузнечных», «2 наковальни кузнечных», «5 клещей кузнечных», «пилы кузнечные большие и малые» тощо, також конюшні та камори для зберігання продовольчих запасів та обмундирування тощо.

Як відомо, в районі Печерського містечка у XVII ст. існував наплавний міст (міст на байдаках) через Дніпро, який називався Спаським. З 1702 р. він влаштовувався щорічно. Для його наведення у фортеці в окремих складських спорудах та під навісами зберігалась велика кількість «мостовых припасов»: якорі, залізні скоби, кільця, гаки, канати, колоди, бруски, «тесниці», «драниці», кілки, сваї,

палі тощо. Частина дерев'яних виробів могла складуватися біля причалу.

Внутрішні вулиці укріпленого валами та палісадами Печерського містечка, що з'єднували Київську та П'ятиницьку дерев'яні брами, були південним відтинком шляху від Києва до Пе-

1. Пляшко Л. А. Подорож до міста XVIII ст. — К., 1980. — С. 31.

План Києва 1713—1715 рр. Фрагмент.

черська, що йшов від монастиря. За межами оборонного валу та рову Печерського містечка з північного боку від нього історично існувало відкрите поселення біля церкви Спаса на Берестові (1), відоме ще з 1581 р. Після Брестської церковної унії 1596 р. воно відійшло до маєтностей уніатського митрополита. У 1631 р. Петру Могилі вдалося повернути «Спаский кут з церквою мурованою» під юрисдикцію Печерського монастиря (2). На плані Києва 1638 р. воно також позначене як «кут Спаский». За цим планом він доходив до яру біля Пустинно-Микільського монастиря. На «Чертеже...» 1695 р. є це поселення «с каменної церквою во имя Преображения Господана» (3). Від нього йшла пряма дорога в Києво-Печерський монастир, яка, перетинаючи рів з перекинутим через нього мостом, підходила до арочного проїзду в монастирській огорожі й далі пролягала по монастирській вулиці до Успенського собору. Візуальна вісь між цими храмами зберігалась до середини XIX ст.

Території, що прилягали до церкви Спаса, були зайняті будинками причту із службами, а також кладовищем. Кладовище церкви Спаса на Берестові найбільш досліджене, за винятком некрополя Успенського собору, із кладовищ Печерського містечка. Поховання його були виявлені під час робіт з підсилення підмурків церкви на початку XX ст., про що повідомляла археологічна хроніка 1911 р.: «Для укладки нового фундаменту роют вдоль стен (церкви Спаса на Берестові. — О. С.) глубокие рвы. Во время этих работ найдено много погребений эпохи XVI-XVII вв. Вследствие исключительных свойств почвы костей почти не сохранилось, но уцелели остатки одежды, обуви,

парчевые покрывала, местами даже части гробов. Погребения, преимущественно, духовные» (4). В літературі початку XX ст. згадується «прекрасный украинский убор XVII ст.» з одного із поховань, що зберігалися на початку XX ст. в ризниці Спаської церкви. Слід зазначити, що внаслідок будівельних робіт, які виконувались у 1911 році, поховання, що потрапляли у трасу вищезгаданого рову, були знищені.

Сучасними археологічними дослідженнями некрополя* встановлено, що практично всю територію навколо храму займало кладовище, що датується XVI—XVII ст. Деякі фахівці вважають, що некрополь формувався переважно після ремонтних робіт Петра Могили. Зпівставлення архівних, графічних джерел та результатів археологічних розкопок свідчить, що ця церква тривалий час функціонувала як парафіяльний храм Печерського передмістя.

Далі на шляху до Києва на відстані менше 1 км від Печерського монастиря віддавна існував Микільсько-Пустинний монастир**.

Боплан у 1640 р. відмітив, що він «розташований в дуже гарному місці між Києвом і Печерами» (5). До цього монастиря вів узвіз. Стосовно цього А. Кальнофойський зауважив: «по тому ж правому боці (що й церква Спаса на Берестові. — О. С.) пройшовши трохи дороги, є доріжка до монастиря святого Миколи Пустельного». На плані 1638 р. є зображення дерев'яного тричастинного триглавого Микільського храму, а також огорожі навколо монастиря, над головними ворітьми якої височіла дзвіниця. З боку Дніпра в огорожі були влаштовані ще одні ворота, від яких вела «стежка до перевозу на Дніпрі»***.

1. Кальнофойский А. «Тератургима» // Київ, іст. огляд (карти, ілюстрації, документи). — К., 1982. — с. 14–15.

2. Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. — К., 1883. — Т.1. — С.9–12.

3. Росписной список Киева 1682 г. // Сб. материалов для исторической топографии Киева. — К., 1874., отд.3. — С.112.

4. Археологическая хроника // ИИАВ. — СПб, 1911. — Вып.39. — С.99–100; Киевлянин. — 1911. — 11 сент. — № 251; Черниговское слово. — 1911. — 12 авг. — № 1075.

5. Пйом Левассер де Боплан. Опис України... — С.36.

6. Харламов В. А., Гончар В. Н. Отчет о раскопках памятника архитектуры первой четверти XII в. Церкви Спаса на Берестове в 1989–1990 гг. // Архив ИА НАН Украины. — 1991/29; Гончар В. М. Архитектурно-археологические исследования памятники архитектуры второй половины XI ст. — церкви Спаса на Берестові у 1989–1990 рр. // КС. — К., 2001. — С. 10.

7. Пйом Левассер де Боплан. Указ. праця. Примітки. — С.142.

8. ЦДАК України. — Ф.57. — Оп. 1. — Спр. 281. — Арк. 339; Аброскін П. та ін. Київщина козацька... — С. 25–26.

9. Аброскін П. та ін. Київщина козацька... — С.22.

10. ЦНБ. — ДА/517 л. — № 10. Засвідчена копія (Вирок Сигзмунда III від 2 травня 1628 р.); ЦДА. — Ф. Волинського музею. — Б-227. — Арк.1. Оригінал (Лист Владислава IV від 21 березня 1633 р.); ЦДА. — Ф.124. — Оп.1 (1688–1689 рр.). — Спр.3. — Арк. 221–224; — Оп.1 (1699 р.). — Спр.8. — Арк. 43–45. Ділов. копії; ЦНБ. — ДА/517 л. — № 10; копія. Мова польська (Вирок Владислава IV від 23 березня 1645 р.).

* Археологічні дослідження проводились у 1989–1991 рр. Інститутом археології НАН України під керівництвом В. О. Харламова (6).

** В нові часи Пустинно-Микільський монастир починає згадуватись з кінця XV ст. у зв'язку з формуванням комплексу його феодалних землеволодінь, які згодом склали один із найбільших церковних маєтків в Україні, охоплював численні селища по Дніпру аж до Канева, землі на Лівобережжі до території Переяславського староства, окремі села поблизу Києва (Княжичі, Боршагівка, Гвоздів та ін.), а в межах самого міста — Труханів острів, рибні лови на Чорторії тощо (7). 1653 р. Марія Лукашова — вдова, рідна сестра померлого мішанина й райці переяславського Михайла Шербини подарувала монастирю двір (8), а 1684 р. військовий товариш Сербин — дворове місце з будинком «близ церкви Воскресіння Христового» на Подолі (9). Монастир неодноразово згадується у зв'язку із судовими позовами з Київським магістратом за землю та через незаконне влаштування монастирем переправи на Дніпрі та завдання ним збитків київським мішанам (10).

*** По трасі сучасного Аскольдового провулку, який до його знищення в XX ст. використовувався як топографічний репер.

На початку XVII ст. цей монастир був за розмірами земельних володінь, впливом та багатством другим серед монастирів Києва після Києво-Печерського (1).

Місцевість уздовж шляху від Києва до Печерська, що називалась «Довгою нивою»* і теж належала цьому монастирю, тоді була вже розчищена від лісу, і тут сформувалось невелике монастирське поселення. Загальна чисельність його мешканців на межі XVI—XVII ст., за підрахунками фахівців (2), сягала 300 осіб. У правовому відношенні його населення вважалось окремою юрисдикцією, але близькість до Печерського містечка, яке мало більший потенціал і можливості розвитку, згодом перетворила це поселення на його передмістя.

Оба́біч шляху від Києва до Печерського містечка в давнину стояв стовпа-каплиця з іконою св. Миколая. Вперше він згадується 1655 р. ігуменом Пустинно-Микільського монастиря Інокентієм Гізелем. Архівні документи свідчать про близькі стосунки ігумена з Богданом Хмельницьким та його причетність до налагодження політичних контактів з Москвою. Відомі послання Інокентія Гізеля до царя Олексія Михайловича. Саме в цей час до Микільсько-Пустинного монастиря, як вважають деякі дослідники, потрапив «древній образ святого Миколая», створений за списком з «Сийського іконописного подлинника» XVI ст., який у свою чергу був написаний за «давньогрецьким взірцем» (3). Зображення дерев'яної церкви, в якій він знаходився бачимо на «Чертеже...» 1695 р. І. Ушакова. 1698 р. печерський архимандрит Іоасаф Кроковський передав до Пустинно-Микільського монастиря ікону «Богородиця Володимирська» (4).

У 1715 році при київському генерал-губернаторі князі Д. М. Голіцині замість стовпа-каплиці була збудована

кам'яна церква оригінальної стовпоподібної форми. Це був тридільний храм зального типу, над центральною частиною якого, підіймалася одна висока ярусна, дуже пластичних абрисів баня на високому восьмигранчастому барабані. Храм мав гранчасту абсиду зі сходу й високий бароковий фронтон на західному фасаді (5). До нього перенесли і древню ікону св. Миколая, тут вона знаходилася до 1925 року**. В різниці храму тривалий час зберігалось рукописне Євангеліє XV ст., а також Євангеліє, видане в 1697 р. Києво-Печерською лаврою, на якому є такий маргіналій: «*Даем сие святое Евангелие в церковь Монастыря ветхого Святыя Христова Николая Пустынного Киевского Свято-Петропавловского монастыря глуховского, игумен Милетий. Року 1709*» (6).

Тут зберігалось також два художньо оздоблених хрести: срібний, прикрашений філігранню, восьмикінцевий хрест та хрест з частинами мощів, з зображенням розп'яття та св. Миколая, подарований в 1701 році Стефаном Яворським. Відомо, що останній був деякий час ігуменом цього монастиря, поки Петро I 1700 р. не наказав патріарху Адріанові висвятити його архієреєм російської єпархії (7). Намісником монастиря деякий час був Варлаам Косовський*** — майбутній єпископ тверський.

В давньоруські часи трохи північніше від Києво-Печерського монастиря існував жіночий монастир, в якому прийняла чернечий постриг мати Феодосія Печерського (8). В XVII ст. на місці зруйнованої, вірогідно, ще під час монгольської навали обітелі ріс виноградник. «*Гдѣ виноградъ при монастырѣ св. Николы, фундаменти видать*», — писав Сільвестр Коссов в «Патериконе».

У 1690-1696 рр. на цьому місці за проектом архітектора Й. Д. Старцева

1. Климовський С. І. Соціальна топографія Києва XVI — середини XVII ст. — К., 2002. — С. 127.

2. Климовський С. І. Соціальна топографія Києва XVI — середини XVII ст. — К., 2001. — С. 131; Харламов В. О., Гончар В. М. Дослідження пам'ятки архітектури XII ст. церкви Спаса на Берестові у 1989—1990 рр. // Археологічні дослідження в Україні 1991 р. — Луцьк, 1993. — С. 126—127.

3. Пархоменко Н. Унікальна ікона Святого Миколая (XVI ст.) із Слупського монастиря м. Києва. (з фондів Національного музею Києва) // Православний вісник. — № 1. — 2003. — С. 91—95.

4. Фонди КПЛ-ж. 534.

5. Вечерский В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. — К., 2002. — С. 76, 77.

6. Фонди НКПІЗ, КПЛ-кн-3, СУ — 13; Юрина Л. А. Маргіналії із колекції Києво-Печерського історико-культурного заповідника // Містечка спадщина. Матеріали та дослідження. — К., 1993. — С. 100.

7. Шероцький К. В. Київ. Путівник. Репринтне вид. 1917 р. — К., 1994. — С. 260.

8. Закревский Н. Описание Киева. — М., 1868. — С. 194, 744.

9. Климовський С. І. Соціальна топографія Києва XVI — середини XVII ст. — К., 2002. — С. 128; Пономаренко Л. А. Історичне планування Києва // Art. City. Construction. — К., 1998. — № 1. — С. 14—15; Петров Н. И. К исторической топографии Печерска и Клова. — К., 1896; Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева. — К., 1897.

10. НХМУ, інв. № 461.

11. Митрополит Євгеній Болховітнов. Вибрані праці... — С. 331; Полюшко Г. В. Втрачені скарби лаврського музею. К. 2001. — С. 49, 81.

* Ця нива починалася від сучасної площі Слави і тяглася далі на захід майже до будинку Верховної Ради. Довга нива, а також ниви Клиновата і Плоська, що знаходилися на захід від дороги з Печерського монастиря до Либіді, зображені на плані 1713—1715 рр. (9).

** У 1925 р. Комісією з охорони пам'яток мистецтва і старовини в Києві ікона була вилучена, як і багато цінних ікон з інших церков Києва, та передана до першого Державного музею (зараз Національний музей України), де вона зберігається і досі (10).

*** Варлаам Косовський (? — 1721) — намісник київського Пустинно-Микільського монастиря, згодом єпископ тверський. 24 липня 1718 р. поховав в тверському кафедральному соборі митрополита київського Іоасафа Кроковського, який помер в Твері по дорозі до Петербурга. В різниці Києво-Печерського монастиря зберігалися вклади Варлаама Косовського: золоті панатії, прикрашені фініфтевими медальонами та коштовним камінням (11).

Військовий інженер Д. Дебоскет. «Планъ Печерской крепости з ближнею ситуациею и строениемъ въ какомъ состояннии она находится и какого впрядь поправления по приобщенном при семь плане профилямъ и деталямъ требуетъ». 1742 р.

Проекты мазанок з книги Г. Богданова, В. Рубана «Историческое, географическое и топографическое описание Санкт-Петербурга». 1779 р. 4.4.

1. Похилевич Л. Монастыри... — С.41; Давыдов Б. Никольский Военный собор в Киеве // В.И.В. — С.164; Лукомский Г. К. Церковная архитектура XI-XIX века. Византийское зодчество. Украинское барокко. Репринтное изд. 1923 г. — К., 1999. — С.49; Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. — К., 2002. — С.69.

2. Шероцький К. В. Указ. праця. — С.266.

3. Возняк М. Бендерська комісія... — С.130-131.

4. Косенко Н., Шелітько Н. Іконостас Спасо-Преображенського собору Мгарського монастиря // 3 історії української реставрації. Додаток до щорічника «Архітектурна спадщина України». — К., 1996. — С. 97.

був зведений великий Миколаївський собор (1). В ньому можна було побачити напис про засновання його «на виноградъ Николаевскомъ и на мощахъ св. Мартирія и Иларіона Печерскихъ въ лѣто о 1690» (2). Фінансову підтримку в будівництві храму надав гетьман. Відомо, що витрати значаться в реєстрі, складеному в Бендерах: «на церкву св. Миколая кїївського з монастирем тощо більш ніж 100.000 зол.» (3).

В основу цієї споруди було покладено тип давньоруського хрестопольного шестистовпного храму* з широким середнім нефом, трьома олтарними абсидами, розвиненим трансептом. Проте при зведенні цієї споруди були застосовані і нові архітектурні прийоми, що значно збагатили об'ємно-просторову композицію. Над західним фасадом з'явилось дві башти, які виділяються з площини стіни й увінчуються високими завершеннями. Широкий трансепт підкреслено на південному та північному фасадах великими виступами. Замість півкруглих закомарів на західному фасаді зводяться фронтони. Із західного боку прибудовується низький притвор теж з фронтоном. Обидва фронтони, а також портали та вікна, пишно декоровані. Вінчають собор п'ять широко розставлених бань. Усе це надавало споруді нового вигляду. В обробці стін ордер застосовано на всю висоту. Розташування і пропорції елементів ордера

* Таку об'ємно-просторову композицію мають також собор Братського монастиря в Києві, споруджений теж Й. Старцевим; собор Троїцького монастиря в Чернігові (1679); собор Мгарського монастиря, збудований І. Баптистом та Мартином Томашевським (кін. XVII ст., завершили будівництво Афанасій Пирнятинський та Даміян Ворон) (4).

підпорядковані загальній об'ємній композиції споруди. Півколони, які виразно виділяються на площі стін, розміщено на виступах кутів, що надає будівлі ще більшої гармонійності. Півколони поставлено на високі п'єдестали, вони мали коринфські капітелі. Фриз масивного розкрепованого антаблементу декорований майоліковими поліхромними розетками.

Описуючи інтер'єр храму очевидці звертали увагу на великий різблений і позолочений головний іконостас, що був окрасою собору та іконостаси бічних приділів.

З. Шамурина так описала їх: «Иконостас — огромная ажурная стена, вся сотканная из тончайших узоров — листьев, цветов, виноградных гроздей, словно кто-то развесил между алтарем и церковью громадный кусок дорогого золотого кружева. Такие же иконостасы в боковых приделах и на хорах. Свет в соборе падает только сверху, из купола, придавая еще большую красоту золотому кружеву иконостаса и киотов, таинственную и мерцающую». Шероцький К. В. на початку ХХ ст. навів деякі цікаві подробиці про іконостас: «на верху іконостаса прорезные ангелы съ палитрами и хартиями, на которыхъ обозначены даты сооружения иконостаса: «1660 року за благословеніємъ Алексія Тура»; та підпис «С. Б. М. К.», на думку дослідника це означало: «Созонить Балыка

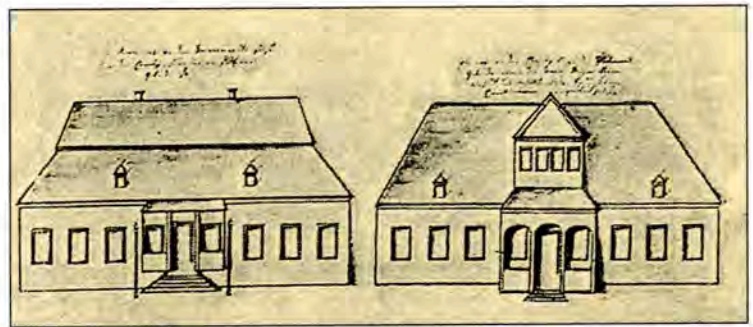
мъщанинь кievскій» (1). Проте ці дані потребують окремого вивчення.

1696 р. з нагоди важливої події — завершення будівництва цього величного кам'яного собору — його фундатори — гетьман та його мати — подарували в цей храм коштовну гаптовану пелену «Покрова Богородиці»* (1692 р.) (2). На згадку про цю подію в ризниці храму зберігався портрет гетьмана.

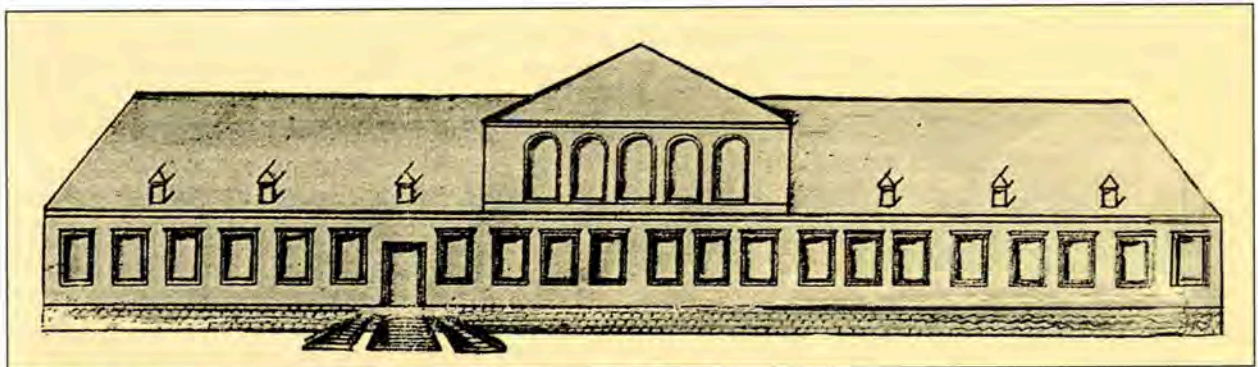
На південь від Микільського собору розташовувалася монастирська трапезна. Вона була побудована 1693 р. одночасно із собором**. Це була витягнута по осі схід-захід одноповерхова з підвалом споруда з високим вальмовим дахом, що мала оригінальну розпланувально-просторову композицію. В центральній частині будівлі розташувався великий прямокутний зал, перекритий склепінням, яке спиралося на центральний стовп. До цього залу примикали молитовний зал з вівтарем та сіни (3). Фасади будівлі членувалися тоненькими півколонка-

Невідомий художник. Портрет Вільгельма Фрідріха фон Берхгольца — придворного герцога Голштинського, чоловіка доньки Петра I — Анни. XVIII ст.

Креслення з колекції Вільгельма Фрідріха фон Берхгольца. Канцелярія та житловий будинок.

Креслення з колекції Вільгельма Фрідріха фон Берхгольца. Дерев'яний будинок генерал-губернатора.

* Дослідники вважають, що гаптована пелена 1692 р. була виконана у Вознесенському монастирі за участі ігумені Марії-Магдалини Мазепиної. На пелені серед традиційних зображень було вигаптовано постаті ктитора — гетьмана Мазепи та його матері, а також зображення візантійських імператора й імператриці (що було типовим для іконографії «Покрова») та константинопольського патріарха і київського митрополита Варлаама Ясинського (4).

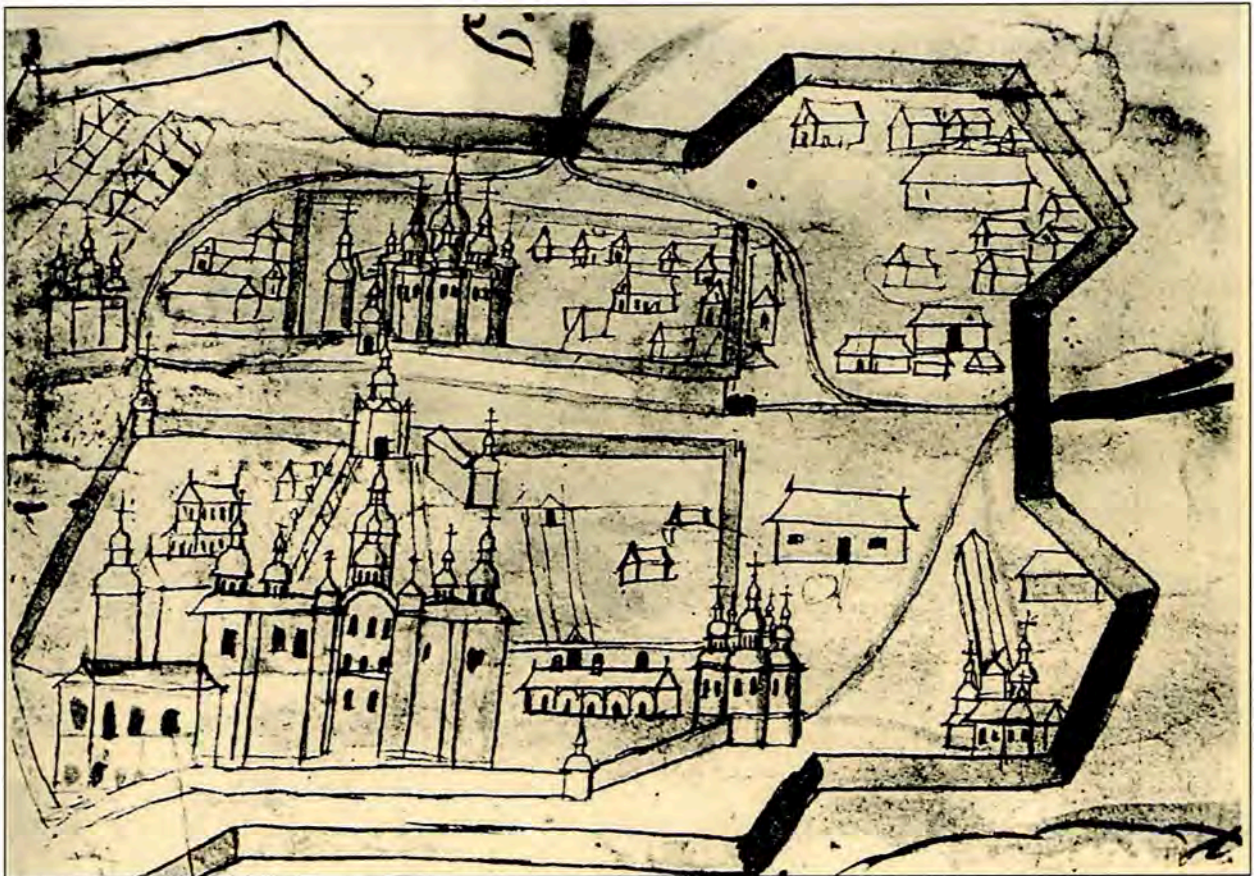
** Трапезну було пошкоджено 1934 р., а 1962 р. її повністю знищили.

1. Шероцький К. В. Указ. праця. — С.269.

2. Фонди НКПІКЗ. КПЛ-КН-1018.

3. Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. — К., 2002. — С.75,76.

4. Кара-Васильєва Т. Шедеври... — С. 26.

План Києва. 1713—1715 рр. Фрагмент. Києво-Печерська фортеця.

1. Петров Н. К исторической топографии Печерска и Клова // КС. — Т. LI. — Апрель. — С.19.

2. Дрозденко В. Настоятели в історії Густинського Свято-Троїцького монастиря XVII—XIX ст. // Сіверянський літопис. — 2001. — № 2. — С.41; Нектарий. Свято-Троїцький Густинський монастирь. Историко-статистический очерк. — Лубны, 1892; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К., 2004. — С.276.

3. Летописец, или Описание краткое знатнейших дѣствъ и случаев, что въ которомъ году дѣлось въ Украинѣ Малороссейской — обѣихъ сторонъ Днѣпра и кто именно тогда гетманомъ былъ козацькимъ (1506—1737) // Сб. летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный комиссией для разбора древних актов состоящей при Кіевском, Подольском Волинском генерал-губернаторе. — К., 1888. — С.45—46.

4. Дрозденко В. Настоятели в історії Густинського Свято-Троїцького монастиря XVII—XIX ст. // Сіверянський літопис. — 2001. — № 2. — С.41.

5. Хижняк З. І. Ректори Києво-Могилянської академії 1615—1817 рр. — С.108.

6. Павленко С. Оточення... — К., 2004. — С. 277.

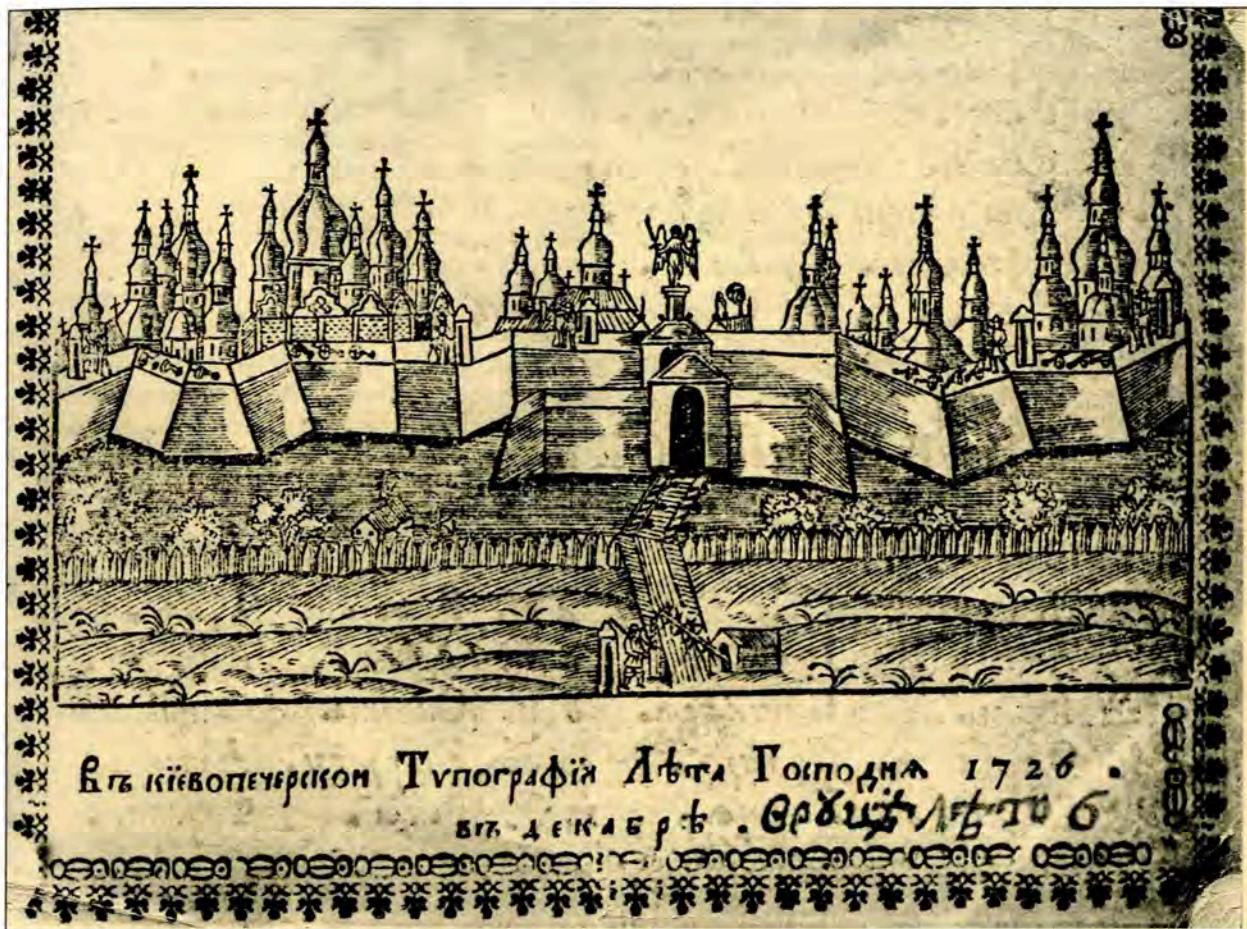
ми та увінчувалися розкріпованим карнизом. Вікна прикрашали оригінальної форми надвіконні сандрики, що нагадували півнячи гребінці, які ще й були оздоблені рослинним декором.

Після завершення будівництва собору, трапезної і впорядкування території нового монастиря сюди переселили ченців з «ветхого монастиря Святоникольського» (1). В 1701 р. обитель очолив Прокопій Калачинський*, який обіймав ігуменську посаду до 1706 року (2) (за іншими — до 1709 р.).

Під час будівництва нової земляної бастионної фортеці мешканці Печерського містечка були переселені в інші частини Києва, в тому числі на Поділ: «Какъ закладина крѣпость, великое

было людемъ въздыханіе и плачь, понеже дворы розмтали, сады прекрасныи вырубилы и жильцамъ велѣно, гдѣ хотять жить искать. Но и самому Мазепѣ была скорбь не малая, понеже матирь его гетманская была игуменіею въ Вознесенском паньянском монастирь, который стоялъ было противно самой святой брамы Печерско-Лаврскаго монастиря — такожъ былъ упраздненъ и знесенъ на нижній Киевѣ, на Подоль на Житнее торжище, где церква Флора и Лавра — оныя належала до того ж монастиря» (3). Замість компактно розміщеного Печерського містечка з'являються нові заселені території: Васильківські Рогатки, слобідка Свято-Озерська та інші. Слобідка Солоня гірка, яка на плані І. Ушакова 1695 р.

* Прокопій Калачинський закінчив Києво-Могилянську колегію, потім «відїжджав для науки з Києва до Польщі». Спочатку був уніатом, потім, повернувшись в Україну, прийняв православну віру. Митрополит Варлаам Ясинський запросив його на викладацьку роботу в Києво-Могилянську колегію. З 1696 р. Прокопій Калачинський — ігумен Густинського монастиря (4); в 1697 р. призначений ректором Києво-Могилянської колегії і є водночас професором богосл'я і настоятелем Братського Богоявленського монастиря (5). У березні 1701 р. склав із себе повноваження ректора й очолив Пустинно-Миколаївський монастир. На думку деяких дослідників, після подій 1708—1709 рр. він жив у цьому монастирі як простий чернець і, ймовірно, тут же помер у віці 70—80 років (6).

Невідомий гравер. Гравюра з календаря на 1727 р., надрукованого в друкарні Києво-Печерської лаври в 1726 р. IP НБУВ.

показана на схід від Печерського монастиря, залишилась на тому ж місці.

Змін зазнала і територія власне Печерського містечка. «Где ныне, — писал архимандрит Сенютович у 1719 р., — крепость своим в ней строением и аммунициею zostает и где великороссийские люди населившиеся живут... подданные монастырские бывали. А ныне разве десятая часть оногo множества бывшего подданных обряцется, из которых многие, не имеячи себе за недостаток и убожество никаких промыслов, для единого того в мазанках и землянках живут, которые с монастыря и хлебом питаютца, а монастыря никаких против прежнего податей не выстачают» (1). Тобто будівництво фортеці зробило повний переворот у Печерській частині Києва. Печерське містечко як місце територіальної концентрації населення, економічної, культурної та інших сфер діяльності зазнало кардинальних змін. Його те-

риторія була пристосована до нових потреб Російської імперії. При цьому майже всі його споруди, за винятком культових, змінили своє функціональне призначення.

Деякі звільнені будівлі Печерського містечка були, імовірно, використані для військових потреб. Під час будівництва Печерської фортеці тут в одному з будинків на її території знаходилася тимчасова резиденція гетьмана. Про це свідчить, наприклад, лист Пилипа Орлика до київського митрополита Стефана Яворського: «В томъ же 1707 году, сентября въ 16 день, тамъ же на службе царского величества въ Печерскомъ, писал я... долгую экспедицию, которую писаніямъ продолжилъ до ночи». Гетьман в цей час знаходився «во внутренней своей комнате» (2). Пилип Орлик теж мешкав у Печерській фортеці. В цьому ж листі він повідомляє про те, що повернувся від гетьмана до своєї «квартири».

1. Андриевский А. А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. — Т. VII. — К., — С. 16—17.

2. Основа: Южнорусский литературно-ученый вестник. — 1862. — № 10 (октябрь). — С. 1—28; Оглоблин О. Гетьман Иван Мазепа та його доба. — С. 411.

Деякі будівлі були знесені. Крім того, на території фортеці збудовано багато нових споруд, які повинні були відповідати новим функціональним вимогам (1).

Слід зауважити, що відомостей про забудову фортеці небагато. Але, враховуючи загальну архітектурно-будівельну ситуацію в Російській імперії, можна зробити деякі припущення з цього приводу. Так, відомо, що організацією проектно-будівельної справи і спостереженням за будівництвом в Росії на початку XVIII ст. займалася «Канцелярія городовых дел», створена близько 1706 р. Діяльність її ґрунтувалася на ряді указів, спрямованих на забезпечення «регулярности» забудови, дотримання червоних ліній, будівництво «в один горизонт» и «по архитектуре», тобто згідно з проектами архітекторів (2). З розвитком масового будівництва, починаючи з 1709 р., гостро постало питання про характер забудови міст. Протипожежним й архітектурним вимогам найбільш задовольняло кам'яне будівництво, але за браком коштів, відповідних будівельних матеріалів, спеціалістів тощо, у зв'язку з війнами та з будівництвом нової столиці, був виданий указ 1714 р., який повсюдно забороняв кам'яне будівництво (крім нової столиці) (3). Тому почали широко використовувати споруди фахверкового типу з заповненням із глини, криті дерном, черепицею або гонтом, так звані «мазанки».

Технологія їх будівництва була досить простою і полягала у спорудженні нескладного каркасу і обмазці його глиною. Будинки мазанкового типу були більш вогнетривкі, ніж дерев'яні. При відповідному розфарбуванні вони могли імітувати кам'яні (4). Мазанки були нововведенням для Росії, тому для їх широкого запровадження необхідні були зразки, котрі забудовники могли наслідувати. Перші «образцовые мазанки» заклали в 1711 р.

Деяке уявлення про ці будівлі дають гравюри Рудакова, Челнокова та

Кірсанова, що ілюструють книгу Г. Богданова і В. Рубана «Историческое, географическое и топографическое описание Санкт-Петербурга» (5). Як видно з цих малюнків, архітектура «мазанок», що були зразками як для приватних, так і для адміністративних будівель, вирізнялась простотою й аскетизмом. Фасади таких будівель, як правило, були позбавлені будь-якого декору, крім примітивних наличників і карнизу. В 1714 р. на зміну «мазанкам» прийшли типові проекти архітектора Д. Трезіні* (6).

При забудові Києво-Печерської фортеці теж, певно, орієнтувались на вищезгадані типові проекти.

Про зовнішній вигляд деяких цих споруд, наприклад, дому генерал-губернатора, канцелярії та житлового будинку можна судити з рисунків із колекції Вільгельма Фрідріха фон Берхгольца. Так, оселя генерал-губернатора являла собою велику прямокутну в плані одноповерхову на кам'яному цоколі дерев'яну споруду з двадцятьма прямокутними вікнами на головному фасаді. Над центральною частиною будівлі знаходилась мансарда з великими вікнами. Споруду перекривав високий чотирихилый дах зі слуховими вікнами. Вхід в будівлю розташовувався асиметрично. До нього вели широкі сходи.

Дві інші споруди значно менші за розміром, але їх архітектурний вигляд має багато спільного з вищезгаданою.

Змістовну інформацію про забудову фортеці в перші десятиріччя після завершення будівництва її головних оборонних укріплень містять офіційні описи Київської губернії, що були складені за наказом Петра I на початку 20-х років. Вони склалися за певними формами та правилами з метою отримання статистичних даних про різні губернії, в тому числі технічної інформації про їх оборонні споруди, запаси військового спорядження, кількість військових команд, продовольчі запаси тощо. Для цього до місцевих канцелярій були надіслані спеціальні

1. Ситкарева О. В. Киевская крепость XVIII—XIX вв. — К., 1997. — С.56—81.

2. ПСЗРИ: т. V, № 2792, 2855, 2909, 2932, 2950, 2955, 3019, 3192, 3203, 3270; т. VI, № 3505, 3530, 3634, 3777, 7399, 3822; т. VII, № 4231, 4469 и др.; Ожегов С. С. Типовое и повторное строительство в России в XVIII—XIX веках. М., 1984. — С.12.

3. ПСЗРИ. Т. V, № 2792.

4. Ожегов С. С. Типовое и повторное строительство в России в XVIII—XIX веках. — М., 1984. — С.13.

5. Богданов Г., Рубан В. Историческое, географическое и топографическое описание Санкт-Петербурга. — СПб., 1779. ч.4. Табл. 20, 39, 43, 48, 49, 78; Ожегов С. С. — С.14.

6. Белецкая Е. Крашениникова Н., Чернозубова Л., Эрн И. Образцовые проекты в жилой застройке русских городов XVIII—XIX вв. — М., 1961. — С.14—15.

7. Улязина Н. В., Комелова Г. Н. Русское искусство Петровской эпохи. — Л., 1990. — С.260.

* Трезіні Доменіко (1670—1734) — архітектор. З 1703 р. працював у Копенгагені при дворі Фрідріха IV; з 1705 р. — в Росії. В 1712—1738 рр. брав участь у будівництві фортеці в Нарві, Петропавлівської фортеці і собору, будинку Дванадцяти колегій тощо; у 1710—1730 рр. займався плануванням Васильєвського острова; був головним архітектором Петербурга (7).

анкети* («вопросные пункты») певного зразка (1). Підготовлені такі анкети і з інформацією про Київ, в т. ч. його Печерську частину. В анкеті містилися дані про топографію та систему укріплень Печерська, про кількість міського населення та його становий склад, а також промислові заклади, торгівлю і торгових людей (купецтво), прибутки від них у казну тощо.

Підготовлені анкети по багатьох губерніях отримані Сенатом, вірогідно, вже після смерті Петра I і своєчасно не були використані (2). Лише в 1727 р. статський радник обер-секретар Сенату, один з наближених до Петра I урядовців І. К. Кирилов використав зібрані дані під час підготовки історико-географічної праці: «Цветущее состояние Всероссийского государства»**.

У цій праці він подає детальні відомості про Печерськ: «От Киева вниз Днепра по другую сторону Подолу под пустым замком, на пути к крепости Печерской, губернаторской великой сад виноградной и протчих знатных дерев и овощей***. Пониже того (саду. — О. С.) монастырь мужеский пустынного Николая, в нем церковь каменная, другая деревянная, от Киева верстах в 3-х.

Пониже оной новопостроенная в 1707 г. Киево-Печерская крепость земляная великая....В Киево-Печерской крепости живут губернатор и каменданты, у которых особливые дворы деревянные, гарнизонные офицеры и солдаты, киево-губернская канцелярия. В бывшем монастыре девичьем содержится артилерия и

артилерские припасы и амуниция, в котором церковь с трапезою и колокольнею каменные. Протчих приходских 4 церкви каменные.

Магазейнов хлебных и протчих довольно число, также австерия****. В крепость Киево-Печерскую ворота: первые, Киевские от Подолу каменные, другие, Васильковские к Польше, третьие, Днепровые. За тою крепостью слобода, принадлежащая к Печерскому монастырю, в ней церковь деревянная; другая слобода, новопоселенная салдатами и монастырскими подданными. Два гошпиталя, один для содержания больных солдат, при которых живет лекарь, другой для престарелых и нищих; при них же торговые ряды, австерия и почтовый двор» (3). У фортеці була також тюрма. На це опосередковано вказує те, що сюди «в каземати Печерської крепості» Д. М. Голіцин направляв у 1710 р. заарештованого полкового обозного І. Т. Тимченка-Заборовського***** з сином (4). Про місцерозташування об'єктів, згаданих у наведеному описі, можна дізнатись з більш пізніх, але ретельно складених планів, в т. ч. з вищенаведеного плану 1739 р., а також з креслення 1742 р. «План Печерской крепости с ближнею ситуациею и строением в каком состоянии она... находится и какого впредь исправлениям по приобщенным при сем плане профилям и деталям требует», складеного військовим інженером Дебоскетом. Він є найбільш близьким за часом до опису І. К. Кирилова із відомих нам планів*****.

* Створена Петром I Малоросійська колегія (1722—1727) вживала заходів з удосконалення фіскальної системи Російської імперії в інтересах поповнення державної скарбниці: проводилися уточнювальні переписи населення, визначався його соціальний і становий склад тощо (5).

** Це зведений опис, який стосувався історико-географічних і економіко-статистичних відомостей про міста 12 губерній Російської імперії. За життя І. К. Кирилова (+ 1737 р.) цей об'ємний (у двох книгах) рукописний фоліант не був надрукований і пролежав у трьох списках в архівах Росії понад 100 років. Праця вперше опублікована істориком М. Погодіним (6). Рукопис був переданий М. Погодіну В. Н. Караліним з бібліотеки, яку він успадкував від діда своєї дружини (А. Бланкенгель) (7). Останнє, друге, видання з планами та науковим коментарем здійснено у 1977 р. (8). Кирилову, який керував у Сенаті топографічними роботами, вдалося зібрати величезний картографічний матеріал, що стало основою для створення таких відомих на той час праць, як «Генеральная карта» і «Атлас Российской», виданий академією наук в 1745 р.

*** Згадані в описі І. К. Кирилова великий сад, виноградник і городи є на плані 1761 р., складеному капітаном полтавського полку Київського гарнізону Г. Келером.

**** За документами XVII—XIX ст. відома ще одна назва з функціями, подібними до корчми — аустерія. Ця запозичена (з італійської) назва не прижилася і поступово зникла з ужитку. Існувала думка, що аустерія — це кам'яна корчма (9). Її визнано помилковою (10).

***** Тимченко-Заборовський І. Т. — соратник дубенського полковника Д. Зеленського. В 1687—1699 р. очолював сотню в Ромнах, пізніше був полковим обозним (11). Влітку 1708 р. поклявся на хресті разом зі своїм сином підтримати мазепинців (12).

***** Більш ранній план 1713—1715 років (13) дуже схематичний і не відображає справжню містобудівну ситуацію.

1. Пономаренко Л. А. Офіційні описи губерній XVIII — першої половини XIX століття // Рукописна та книжкова спадщина України. Вип. 1. — К., 1993. — С. 59—60.

2. Бакмейстер Л. Топографические известия, служащие для полного географического описания Российской империи. Т. 1, ч. 1. — СПб., 1771. — С. 3.

3. Кирилов К. И. Цветущее состояние Всероссийского государства. — М., 1831. — С. 130—135.

4. Судненко М. Материалы для отечественной истории. — К., 1855. — Т. 2. — С. 18.

5. Мельник Л. Опис Києва першої чверті XVIII ст. // Пам'ять століть. 1999. — № 2. — С. 37.

6. Кирилов К. И. Цветущее состояние Всероссийского государства. — М., 1831. — С. 130—135.

7. Василий Назарович Каралин // РС. — 1871. — Т. 3. — С. 326—328; Мельник Л. Опис Києва... — С. 37.

8. Кирилов И. К. Цветущее состояние Российского государства. — М., 1977.

9. Rewienska W. Miasta i miasteczka w polnocnowschodniej Polsce. — Wilno, 1938. — S. 84.

10. Сергачев С. А. Архитектура корчмы в Белоруссии. // Архитектурное наследие. Вип. 33. — М. 1985. — С. 154.

11. Кривошея В. Национальна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини). 1648—1782 рр. — К., 1998. — Ч. 11. — С. 173.

12. Судненко М. Материалы для отечественной истории... Т. 2. — 18; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи... — С. 243.

13. Пономаренко Л. А. Историче планирования Киева // Art.City.Construction. — К., 1998. — № 1.

І. К. Кирилов фіксував стан забудови на цій території після величезних будівельних робіт на Печерську, початих за гетьманування І. С. Мазепи, а закінчених вже після його смерті. В цей час фортеця перетворилась на особливий містобудівний організм, ізольований завдяки еспланаді від прилеглих територій (1), Проте історичні взаємозв'язки між Печерським монастирем та оточеною земляними валами територією фортеці збереглися, що дозволяє вважати їх єдиним і нерозривним утворенням. Оскільки цей унікальний архітектурний комплекс, що сформувався в добу Гетьманщини, репрезентує найвищі архітектурні та містобудівні досягнення того часу, вони потребують комплексного наукового дослідження, реставрації та збереження.

Згадані І. К. Кириловим споруди за винятком трьох парафіяльних храмів: Спаса на Берестові, Воскресіння Хрис-

това та преп. Феодосія Печерського не дійшли до нашого часу. Археологічні дослідження території Печерського містечка майже не проводились, а отримані під час розкопок матеріали не систематизовані та не узагальнені. Тобто ця праця є по суті першою спробою розглянути цей унікальний комплекс як єдине містобудівне утворення. Автор сподівається звернути на цей об'єкт увагу як дослідників, так і відповідних державних пам'яткоохоронних установ та директивних органів з метою належного вивчення та збереження комплексу.

1. Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. — К., 1989. — С.18–19.

Висновки

Дослідження історичного розвитку та містобудівної культури України свідчать про те, що на її теренах було створено велику кількість унікальних пам'яток архітектури та архітектурних ансамблів, що суттєво збагатили мистецьку скарбницю вітчизняних та світових надбань. Одним з таких об'єктів, безперечно, є архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври та його історичного оточення, що в основному сформувався в кінці XVII — на початку XVIII ст. Позначений яскравою своєрідністю, цей комплекс по праву вважається визначним архітектурно-просторовим утворенням та становить невід'ємну частину фонду творчих здобутків українського народу.

Архітектура цього унікального комплексу має суттєві особливості, які притаманні архітектурі тієї частини України, що після Андрусівського перемир'я 1667 року залишилася в складі Російської держави, але на відміну від Запорізької Січі та Слобідської України, мала автономний державний устрій та тривалий час була майже незалежною державою. Це викликало необхідність створення відповідного представницького архітектурного середовища. Політико-суспільна ситуація часу позитивно відбилася на економічному становищі певного прошарку суспільства і, як наслідок, на культурно-національному житті в країні, сприяла появі освіченої еліти суспільства та меценатства.

Архітектурна діяльність в цей період характеризується будівництвом об'єктів, що виконували велику суспільну роль, насамперед храмів та монастирів. Серед найголовніших таких об'єктів зосереджувалися значні суспільні функції і фінанси. Архітектурний ансамбль Києво-Печерського монастиря, що входив до складу Печерського містечка, а також ансамблі розташованих поруч з ним жіночого Києво-Печерського Вознесенського та Пустинно-Микільського монастирів.

Політичні та економічні реалії Гетьманщини обумовили особливий регіональний культурно-стильовий, мистецький розвиток, в т.ч. спричинили появу специфічних регіональних особливостей архітектури на її теренах, що відрізняли її від архітектури на інших територіях Лівобережної України. Ці особливості знайшли відображення в архітектурному ансамблі Києво-Печерського монастиря, історія розвитку якого є віддзеркаленням тих процесів, які відбувалися в цей період у політичному, економічному та культурному житті Гетьманщини.

Містобудівну своєрідність архітектурного ансамблю Києво-Печерського монастиря та його історичного оточення визначають насамперед неповторний ландшафт та принцип постановки на ньому опорних будівель та головних архітек-

турних доміант. Ця своєрідність відбилася в закономірності розташування споруд монастиря на трьох різновисоких плато, а також в традиції органічного злиття монастирських будівель з навколишнім ландшафтом; умілому використанні його неповторності й невичерпних художніх можливостей для створення глибоко своєрідних архітектурно-просторових композицій. Тобто ансамбль монастиря та його історичного оточення в кінці XVII — на початку XVIII ст. відзначався багатомірковою спадковістю забудови і розпланувального розвитку комплексу; збереженням основних розпланувально-просторових зв'язків, що з'єднували між собою та з довкіллям його чотири структурні частини: території Ближніх і Дальніх печер, Верхню територію, містечко, а також розташований поруч з ним Микільсько-Пустинний монастир. В цей період були закріплені композиційні взаємозв'язки між вищезгаданими складовими частинами комплексу, які обумовили його єдність, незважаючи на те, що кожен з цих ансамблів мав самостійний художній вигляд і своєрідну «біографію». Архітектурний ансамбль КПЛ та Печерського містечка, що був створений за доби гетьмана І.С.Мазепи, є найвагомим етапом архітектурного та містобудівного розвитку цього комплексу.

Хоча гетьман Мазепа очолював Гетьманщину лише близько 20 років, зміни, що відбувалися в архітектурному ансамблі монастиря та Печерського містечка, були суттєві, і це дозволяє виділити в цей час три архітектурно-будівельні періоди розвитку, вищезгаданого комплексу.

Перший період хронологічно охоплює 80—90-ті роки XVII ст., коли на території Києво-Печерського монастиря та його історичного оточення існувала переважно дерев'яна забудова. Кам'яними спорудами в той час були лише давні храми — Успенський собор та церква Спаса на Берестові, а також щойно побудовані церква Трапезна, Хрестовоздвиженська та Андрія Первозванного. Ситуацію на перший будівельний період фіксує план 1695 р. Головними висотними доміантами комплексу були Успенський собор та дерев'яна дзвіниця, висота якої не перевершувала висоти собору, а також багатоярусна дзвіниця на Соборній площі. Українські зодчі в ці роки побудували або перебудували велику кількість дерев'яних церков, у тому числі церкву Різдва Богородиці на Дальніх печерах, Хрестовоздвиженську церкву на Ближніх печерах, церкву Покрова Богородиці та Вознесіння Христа в жіночому Вознесенському монастирі, а також церкви Параскеви П'ятниці, Феодосія Печерського, Воскресіння Христа на Торговій площі в Печерському містечку. Всі ці дерев'яні споруди вирізнялися багато-

манітністю та оригінальністю архітектурно-конструктивних форм.

У ці часи були відремонтовані кам'яні давньоруські храми: Успенський собор, Троїцька надбрамна церква та церква Спаса на Берестові. Під час вищезгаданих ремонтів та перебудов ці пам'ятки архітектури набули рис, притаманних мазепинському бароко. В інтер'єрі Успенського собору разом з його перебудовою та зміною деяких будівельних об'єктів з'являються деякі нові живописні композиції, а також нові іконостаси. Ці роботи проводилися відповідно до певної концепції, ідея якої була співзвучна ідеям могилянської доби.

Печерське містечко в цей період оточували потужні дерев'яно-земляні укріплення, що склалися із сухого рову з перекинутими через нього дерев'яними мостами, земляного валу, а також дерев'яних оборонних мурів з баштами-брамами з дерева, що розташовувалися в північному, західному та південному фронтах цих укріплень. Перед баштами знаходилися дерев'яні мости, перекинуті через сухий рів. Києво-Печерський монастир і містечко поруч з ним утворювали єдиний оборонний комплекс.

Другий період хронологічно охоплює останні роки XVII — перші роки XVIII ст. В цей час переважна більшість монастирських споруд, за винятком Головної дзвіниці, було перебудовано в цеглі на кошти гетьмана, старшини та інших представників суспільства. При цьому архітектурна композиція монастиря, отримавши нові висотні доміанти, стала набагато активнішою.

По-перше, в цей час навколо монастиря з'являється кам'яний оборонний мур з трьома вежами (одна з веж у північному пряслі стіни не збе-

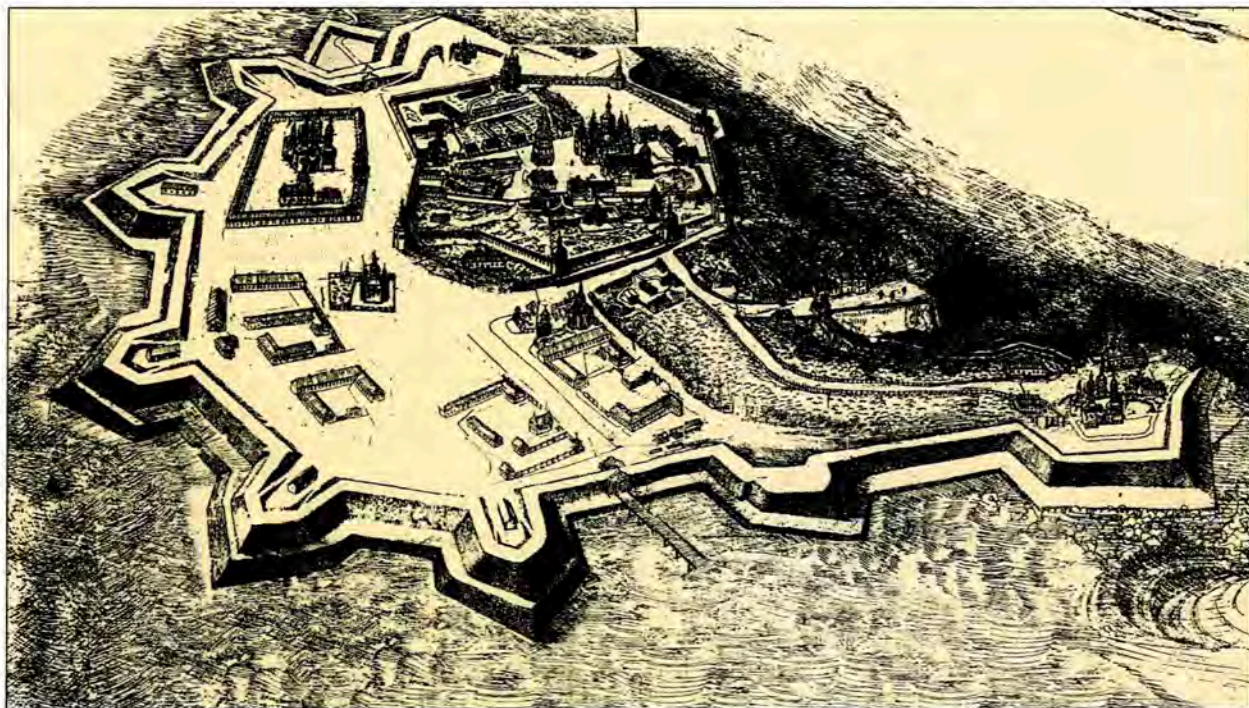
реглася до нашого часу, а дві інші отримали в XIX ст. назви Годинникова та Малярна); двома новими надбрамними церквами (Всіхсвятською та Південною (Печерною), а також двома вежами-церквами (Онуфріївською та Кущника).

Замість дерев'яних храмів (за винятком церкви Параскеви П'ятниці на Печерському торзі, яку розібрали) були побудовані нові цегляні церкви. Поставлені на характерних точках живописного рельєфу правого берега Дніпра, вони стали виразними архітектурно-просторовими орієнтирами і визначили характер силуетів ансамблю, що розкривають з різних сторін його важливу містобудівну роль. Крім того, як показали проведені дослідження, в цей час були споруджені у камені всі основні будівлі монастиря: друкарня, пекарня та келія при ній, келія квасоварів з кам'яними погребами, лікарня з Микільською церквою, покої архимандрита, окремі невеликі будиночки чернецьких келій але всі вони протягом XVIII ст. були перебудовані й дійшли до нашого часу у складі більш пізніх споруд. Окремі елементи фасадів вищезгаданих будівель: облямівання віконних та дверних отворів, ніші, карнизи тощо були виділені різнокольоровим фарбуванням, а іноді прикрашені майоліковими кахлями. Так, різнокольоровими кахлями був прикрашений фриз папертей на замовному фасаді Успенського собору, а також барабани куполів.

Чернецькі келії розташувалися по боках головної вулиці, що з'єднувала Троїцьку надбрамну церкву з Успенським собором. Вулиця, що вела до нього від Троїцької надбрамної церкви, як і зараз, розширювалася по мірі наближення до собору, тому перед людиною, що йшла нею,

План Печерського містечка початку XVIII ст. з прив'язкою до сучасної топографічної основи. Реконструкція автора. 2004 р.

Києво-Печерська фортеця на початку XVIII ст. Реконструкція автора. 2004 р.

відкривався вид не тільки на цей храм, але й на інші споруди, що замикали площу зі сходу, в тому числі на Онуфріївську вежу-церкву, яка на той час мала досить виразну барокову главку. На вулиці, що прямувала до знов збудованої Всіхсвятської надбрамної церкви, теж розташовувалися кам'яні споруди. За церквою Всіх Святих ця вулиця, долаючи міст через рів, прямувала до церкви Спаса на Берестові. Цей давній храм замикав візуальну та пішохідну вісь, що тяглися до нього від головного монастирського храму. Архітектура споруд монастиря та його історичного оточення в кінці XVII — на початку XVIII ст. свідчить про те, що зодчі, які тут працювали, адаптували досвід західних мистецьких течій та, спираючись на національні традиції, виробили й удосконалили свою архітектурну мову та за її допомогою спорудили тут самобутні храми та оборонні споруди.

Третій період — початок XVIII століття, коли навколо всього комплексу були зведені нові земляні бастиони-укріплення. Вони споруджувалися згідно з першою вдосконаленою системою французького маршала Вобана. Полігон щойно побудованої фортеці мав оборонну огорожу у вигляді земляного валу з дев'ятьма бастионами і трьома рavelінами, сухий рів з напільного боку. В земляних валах були зведені дерев'яні брами, які в середині другої половини XVIII ст. були замінені на кам'яні. В середині фортеці було побудовано кілька дерев'яних порохових погребів. Забудова Печерського містечка була або знесена або пристосована для нового функціонального

призначення, крім того, тут були споруджені нові будівлі для військового відомства. Таким чином, під час будівництва фортеці історичне оточення Києво-Печерського монастиря кардинально змінилося відповідно до нових потреб Російської імперії. Визначальні риси нової сформованої об'ємно-планувальної структури комплексу зберігалися до XIX ст., коли архітектурний ансамбль фортеці став поступово спотворюватися внаслідок будівництва споруд утилітарного призначення, що стилістично та масштабно не гармоніювали з історичною забудовою. Протягом певного часу збереження архітектурних домінант та певна сталість трасування вулиць, зумовлена складним рельєфом, ще дозволили відтворити й визначити стилістичні риси комплексів у мазепинську добу. Але в кінці XIX — на початку XX ст. масове будівництво і збільшення щільності забудови території остаточно спотворили цей архітектурний ансамбль.

**Характеристики
цегляного мурування споруд
Києво-Печерського монастиря
кінця XVII — початку XVIII ст.**

№ п/п	Назва будівлі	Відомості		
		Колір та розміри цегли в см	Розчин, характер мурування, наявність поліхромного фарбування на первісному тинькуванні	Рік будівництва, відомий з джерел
1	2	3	4	5
1	Церква Всіх Святих:	(29—30)х15х(5—5,5) червона (червоно-коричнева крихка)	вапняний	
	— прибудова до церкви	—»—	—»—	
	— галерея-аркада	31х15х5,5		
	— ризниця	31х14х6 жовта	шви 1,5—2 см	
2	Церква Різдва Богородиці на Дальніх печерах	(28—29)х (13—14)х(5—5,5)		1696
3	Церква Феодосія Печерського	30х14х(5—5,5) (30—31)х1,5х(5,5—6)		1698
4	Келія квасоварів	(30—31)х (14—15)х(6—7)		
5	Колишня пекарня: — північна стіна	(29—30)х15х6 світло-рожева, міцна та жовтувато-червона, крихка. Переважає крихка червона цегла 30х15х6	вапняний з крупинками товченої цегли. Мурування з тичкових і ложкових рядів, що чергуються Товщина шва 2,5—4 см	
	— у плоскій прямокутній ніші на західній стіні під карнизом	30х15х5,5	На гуську сліди фарби голубуватого кольору, внизу гусьок підкреслено сірою смугою, а полиця під гуськом — червона	
	— вінчально карнизу західної стіни	(29—30)х(14х16)х (5х5,5) червона, крихка		
	— фронтон на західній стіні	28,5х(15—15,5)х5 червона, крихка	Цоколь фронтона пофарбовано червоним	
	— верхня частина фронтона на західній стіні	(27—29)х(14—14,5)х (4,5—5,5) зеленувато-жовта, міцна		
7	Келія, прибудована до пекарні	27х13,5х5 жовто-зелена, міцна (28—29)х(14—15)х(4,5—5) червоно-коричнева, вохриста, крихка	вапняний з домішками товченої цегли шви 2—3 см	

1	2	3	4	5
8	Книжковий магазин (північна частина сучасного корпусу № 12)			Між 1721—1744 рр.
	— у місці прилягання південної стіни тамбура до західної стіни корпусу	(29—30)x(15x16) x(5,5—6) (29—30) x(15x15,5)x (5—5,5) червонувата й жовта. Багато цегли завдовжки 29,5 см	Вапняний розчин з вкрапленням недогашеного вапна й шматочків битої цегли. Товщина швів 2,5-3 см. Система мурування — ложкові й тичкові ряди, що чергуються	
	— над правим отвором у західній стіні тамбура	28x15x(5,5—6) світло-жовтого кольору 30x15x5,5 червона	Вапняний	
	— фронтон над тамбуром	(32—33)x15x6		
	— центральний і південний фронтони західного фасаду й стіни, ними увінчані	30x15x6		
9	Друкарня	28x15,5x5,5 червоно-коричнева	крихка	
10	Фрагменти Успенського собору	28x14x6,5 червоно-коричнева крихка		
11	Оборонна стіна навколо Верхньої лаври	30x16x5,5 червоно-коричнева (28—29)x(16—16,5)x(6—6,5) червоно-коричнева, крихка — (29—31)x(15—15,5)x5 червона 27x14x6,5	Вапняний Вапняний	1695—1706
12	Микільсько-лікарняна церква:			
	— стіни підвалу і нижня частина абсиди	27x14x4,5 жовто-зелена, дуже міцна	Вапняний з додаванням крупно-товченої цегли. Шви 2,5—4 см	
	— стіни церковного приміщення і лікарняної палати	(30—33)x(14—15,5)x(4,5—5,5) (27—29)x(15,5—16)x5 червоно-коричнева міцна червоно-охряна, крихка	Вапняний з додаванням крупно-товченої цегли. Шов 2,5—3 см	
	— ризниця і боковий притвор	(30-31)x15,5x6 червоно-охряна, крихка	Вапняний шви 2,5—3 см	
	— паламарня	(30+31)x(15—15,5)x(5,5—6) червоно-охряна крихка	Вапняний шви 1,5—3 см	
13	Вежа-церква Кушника	(30—31)x(15—16)x5 та (28—29)x15,5x5,5		
14	Підземна споруда під корпусом №21 (стіни та склепіння)	світло-охряна рудувато-кремова 30x(13—14)x(6—6,5)	Вапняний з глинистими вкрапленнями Система мурування — верстова	
15	Підземні споруди під корпусом №7	26x13x6,5 см.		

1	2	3	4	5
16	Дім архімандрита (найстаріша частина)	— 30 x 16 x 5,5 жовта міцна — 29x15x5 охряно-коричнева, менш міцна — 26x16x5,5 рожева — 25x12x6 жовта дуже міцна	Вапняний, товщина швів 2,5 см — вапняний, шви завтовшки 2—4 см Вапняний, товщина швів 1,5 см. Вапняний	
17	Підземна споруда під будинком архімандрита (корпус №2) та Успенським собором:	27x15x5 см; світло-жовта	Вапняний із заповненням дрібним піском: у деяких місцях глиняний Мурування «монастирське» або «верстове» (чергування рядів поперечників та довжиків)	
	— ділянка № 1, замурування підземного ходу під будинком архімандрита — нижня частина замурування	— 29x13x5 шов 0,5—1 см. рожева — 32x13x7,5 жовта; 32x15x6; — 25x12x5,5 червона		
18	Підземні споруди під корпусом №4			
	• підземна споруда №1	— 31,5x(15,0—16)x6 см світло-жовта	Вапняний (в муруванні конструкції основного приміщення), глиняний (в муруванні конструкцій галереї-відгалужень). Система мурування — верстова	
	• підземна споруда №2	— 29,5x(14,5—15,0)x(6,5—7,0) см червона — 27x13x7 см.; жовта	Вапняний, сірий, з заповненням з дрібного піску — глиняний	
	• підземна споруда №3	— 29,5x(14,5—15,0)x(6,5—7) см;	Вапняний з домішками глини; шви: горизонтальний (3,0—3,5 см.); вертикальний (1,5—2,0 см.); система мурування — верстова	
	• підземна споруда №4	— 30,0x(14,5—15,0)x6,5; жовта, рожева.	Вапняний, сірий з домішкою дрібного піску (в муруванні конструкції) система мурування стін верстова	
19	Підвальне приміщення корпусу № 31	— 26,5x14x7 жовта-27x14,0x7,5 яскраво-червона чіткої геометричної форми — 31x14x5	Мурування верстове	
	— стіни та стеля відгалужень	— (27-28)x(14,0—14,5)x5,5 жовта, вохриста — (26,5—28) x (13,0—14)x(6,0—7,0) жовта — (30-32,5)x 14x(5,5—6) вохриста, жовта — (30,0—31,5)x(19,5—14,0)x5,5 жовта, вохриста — (32—27,5)x14x(5,5—6) вохриста		

1	2	3	4	5
21	Погреб біля вежі Кушника — північна стіна погребу. Вхід. В місці примикання склепіння до мурування стіни — склепіння	(29,5–30)х(14,5-15,0)х(6,5–7) см червона — жовта 30х15х6 — (29-30)х14х6 червона	Світло-сірий, вапняно-піщаний. Шви мурування склепіння 4,5 см, стін 1,2 см вапняно-піщаний. з додаванням вапна до 5,1 мм, сіро-охряний	
22	Будинок намісника (корпус № 1)	(30–31)х(14–15)х(6–7)		1735
23	Хрестовоздвиженська церква		Міцний світло-сірий, вапняно-піщаний (1:1) пісок дрібнозернистий переважає фракція 0,1–0,5 мм, в масі розчину містяться численні грудочки вапна розміром до 0,5 см. Розчин містить домішки гіпсу і крейди	
24	Трапезна при Хрестовоздвиженській церкві		Вапняно-піщаний, склад міцної структури, з невеликою кількістю грудочок вапна в масі, пісок фракція 0,1–(0,5 — 1,0) мм. Наповнювач містить домішки озалізненої глини	Кінець XVII ст.

Список скорочень

- АЗР — Акти, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией
- АИ — Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией
- Арк — аркуш
- АЮЗР — Акты, относящиеся к истории Южной и западной России, собранные и изданные Археографической комиссией К., 1859—1914
- ВИБ — Военно-исторический вестник
- ВИД — видання
- Вип — випуск
- ВУА — Військово-учений архів
- Вул — вулиця
- ДАИ — Дополнение к актам историческим, собранным и изданным Археографической комиссией
- ДМУОМ — Государственный музей украинского образотворческого искусства
- ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения
- ЗНТШ — Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка
- ИВ — Исторический вестник
- ИБД — Институт біографічних досліджень Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (м.Київ)
- ІР НБУВ — Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (м. Київ)
- ІУМ — Історія українського мистецтва. В 6-ти т. 1966—1968
- К. — Київ
- к. — кінець
- Кн. — книга
- КПЛ — Києво-Печерська лавра
- КС — Киевская старина
- ЛА — Лаврський альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць. Київ. НКПІКЗ
- ЛДІМ — Львівський державний історичний музей
- м. — місто
- М. — Москва
- МІКУ — Музей історичних коштовностей України
- МС — Мистецька спадщина
- МО КПДІКЗ — Музейне об'єднання Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник
- МЧ — Могиланські читання. Збірник наукових праць НКПІКЗ.
- НБВ — Національна бібліотека у Варшаві
- НБУ — Національна бібліотека України ім. В.Вернадського (м.Київ)
- НДІТІАМ — Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури й містобудування (м. Київ)
- НКПІКЗ — Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник
- НМІУ — Національний музей історії України
- НХМУ — Національний художній музей України
- ОП — Оружейная палата московского Кремля
- оп. — опис
- ПАД — Петров Н.И. Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. — К., 1915. — Вып. IV—V.
- ПВ — Памятники, издаваемые временной комиссией для разбора древних актов. — К., 1887.
- ПКМ — Полтавський краєзнавчий музей
- ПК — Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. Ежегодник. М. «Наука»
- ПУ — журнал «Пам'ятки України»
- ПХМ — Полтавський художній музей
- р. — рік
- р.р. — роки
- РДАДА — Російський державний архів древніх актів (м.Москва)
- РДВІА — Російський державний воєнно-історичний архів у Москві
- РДІА — Центральний державний воєнно-історичний архів
- РИБ — Русская историческая библиотека, издаваемая Археологической комиссией.
- РИО — Русское историческое общество
- РІБ — Російська Публічна бібліотека ім. М.Е. Салтыкова-Щедрина (м. Санкт-Петербург)
- РС — Русская старина
- с. — село
- С. — сторінка (сторінки)
- Св. — святий (свята, святі)
- сер. — середина
- СПб — Санкт-Петербург
- Т. — том
- ТКДА — Труды Киевская духовная академия
- ТМАО — Труды Московского археологического общества
- УА — журнал «Український архів»
- УІ — Университетские известия (м. Київ)
- УДЖ — «Український історичний журнал»
- Ф. — фонд
- ХДІМ — Харківський державний історичний музей
- ЦГАВМФ — Центральный государственный архив Военно-морского флота. СПб Росія
- ЦДІАК — Центральный державний історичний архів України (м. Київ)
- ЧІОІДР — Чтения в Императорском обществе Истории и древностей российских при Московском университете.
- ЧОІМ — Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В.Тарнавського
- ЧОНЛ — Чтение в историческом обществе

ЗМІСТ

I. Історіографія та джерела	5
II. Характеристика доби	19
III. Оборонні споруди Печерського містечка	29
IV. Архітектурний ансамбль Верхньої лаври	71
V. Архітектурний ансамбль Нижньої лаври	125
VI. Архітектурний ансамбль Печерського містечка	147
Висновки	187

Наукове видання

СІТКАРЬОВА Ольга Всеволодівна

Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври та її історичного оточення за доби гетьмана І. С. Мазепи

Редактор Г. Г. Германенко

Художній редактор О. О. Міхнушов

Коректор О. В. Романенко

Комп'ютерна верстка Т. В. Овсяник

Підписано до друку 07.12.05. Формат 60 x 84 ¹/₈.

Папір офсетний № 1. Гарнітура Джорджія. Друк офсетний.

Умовн.-друк. арк. 22,79. Умовн. фарбовідб. 91,14.

Обл. вид. арк. 23,85. Тираж 1000 прим.

Замовлення 5-227

Видавництво "Довіра"

вул. Кіквідзе, 2/34, Київ-103, 01103

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців

серія ДК №669 від 14.11.2001 р.

ЗАТ «Книга»

04053, Київ-53, Артема, 25.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру виготівників

Серія ДК № 2325 від 25.10.2005 р.

Сіткарьова О. В.

С41 Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври та її історичного оточення за доби гетьмана І.-С. Мазепи. — К.: Довіра, 2005. — 196 с.: іл.

ISBN 966-507-184-x

У книзі визначено основні особливості та чинники формування архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври та її історичного оточення за доби гетьмана І.-С. Мазепи. Текстові матеріали багаті проілюстровано кресленнями, реконструкціями, натурними фотознімками. Розрахована на архітекторів, реставраторів, істориків, мистецтвознавців, архітектурознавців, а також широке коло читачів, що цікавляться історією Києва.

ББК 85.113(4УКР-2К) Л16